

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુ. વ. સો.) એ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીણવવા કેટલાક સમયથી પ્રયત્નિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને ંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૯ ના માસમાં દેણગી આપતાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી આપી હતી:

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (Language and Literature)

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઊગમ અને ક્રમિક દક્ષાઓમાં વિકાસ.
૨. ગુજરાતી ઇંદ્રાસ્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ.
૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (ગુ. વ. સો. ના હાયપ્રત -સંગ્રહ તથા ખીજેની હાયપ્રતોને આધારે)

૨. ઇતિહાસ (History)

૧. ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો.
૨. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર);

૩. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

૧. ગુજરાતી લિન્ન લિન્ન જ્વતિઓ ઉપર નિબંધ.
- તે અન્વયે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ
વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ
તા. ૩૦-૬-૧૯૪૬

રશિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન

આમુખ

સાધનો નહિ તો ઇતિહાસ નહિ !

સાધનો તે પૂર્વકાળના મનુષ્યોના વિચારો અને કાર્યોના રહી ગયેલા અવશેષો છે

ઇતિહાસમારું કામ સાધનો સાથે છે *

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને મશોધન વિભાગ અંગે મશોધનની યોજના વિચારાતી હતી ત્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસને મહત્વનું સ્થાન આપવામા આવ્યું હતું ઉપનબ્ધ સાધનોને આધારે ઇતિહાસને ફલિત કરવાનું કામ, અને નવા સાધનોને ઉપનબ્ધ કરવાનું કામ—એમ બે મર્યાદિશાઓ રપબ્દ હતી પહેલી દિશામા થયેલા કામની નોંધ લેતા જણાવું કે—૪ સ ૧૮૫૬ મા પ્રકટ થયેલ રાસમાલા અને ૪ સ ૧૮૯૬ મા પ્રકટ થયેલ બોમ્બે ગેઝેટિયર અથ ૧ ખડ ૧ એ બે અંગ્રેજીમા લખાયેલા અથોનું હજી પશુ મહત્ત્વ છે રાસમાલાનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુ વ સો એ ૧૮૬૯—૭૦ મા પ્રકટ કર્યો ગેઝેટિયર ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ રેખાકેપે ગુ વ સો એ ૧૮૯૮મા પ્રકટ કર્યો આ અરસામા જે નવી સામગ્રી એકઠી થતી હતી તેનો ઉપયોગ કરી અને પહેલા સંગૃહીત થયેલી સામગ્રીનો નવેસરથી વિચાર કરી ઇતિહાસ લખવાને અવકાશ હતો, અને તેથી ગુ વ સો એ ૪ સ ૧૯૩૭—૩૮ મા ‘ગુજરાતનો મધ્યમવીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ બે ભાગમા પ્રકટ કર્યો. અને ૧૯૪૫ મા ‘ગુજરાતનો સાર્વત્રિક ઇતિહાસ’—ઈસ્લામ યુગ, પહેલો ભાગ પ્રકટ કર્યો

No documents no history

Documents are the traces which have been left by the thoughts and actions of men of former times

The historian works with documents

Introduction to the Study of History* Ch V Langlois & Ch Seignobos

ઇતિહાસના સરોધકે આ અભ્યાસ કરવા ધ્યાન છે લઈને યુનિ ના પ્રોફેસર ડો સ્ટેનિઝ તેમના ‘હોલ્ડિંગ’મા આ અંગે best short account of historical methodology available to the English reader તરીકે સન્માને છે (૫ ૩૮૪, પાદ્મી ૨)

પ્રો. કોમિસેરિયટે અગ્રેજીમાં ગુજરાતના મુસ્લિમ રાજ્યોનો ઇતિહાસ
૧૯૩૮ માં પ્રકટ કર્યો

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનોને શોધી અને તેના ઉપગ્રી મુસ્લિમ
ગાંધી પહેલાંના ઇતિહાસનો પહેલો ખરડો તમામ કરવાનો યશ ડૉ. ભગવાન-
લાલ ઇન્દ્રજીને છે, અને મુસ્લિમ રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખનામા સુરતવાસી
ખાનસાહેબ ફઝલુલ્લાહ હુસુલ્લાહ ફરીદીની મોટી મદદ હતી એમ મેં
ટિપ્પર ઉપગ્રી જણાય છે. ગુલઝાડખાઈ ઉદયરામે રાસમાવાનો અનુવાદ કરતા
અનેક સુધારા વધારા અને પૂર્તિઓ મૂકી અથવા ઉમેર્યા છે. પ્રો. હોડી
વાળા અને પ્રો. કોમિસેરિયટે મુસ્લિમ રાજ્યોના સમયના ઇતિહાસ માટે ધણી
સામગ્રી સંશોધિત કરી છે. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતનો રાજપૂત
યુગનો ઇતિહાસ લખતા ઉપનબ્ધ તમામ સામગ્રીનો લગભગ ઉપોગ કર્યો
છે, અને શ્રી રત્નભાઈરાવ બીમરાવ ગુજરાતનો સારકૃતિક ઇતિહાસ લખતા
કાઈપણ ચાલ સાધન રહી ન જાય તેની તકેદારી રાખે છે.

સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસને ફક્ત કરવાની દિશામાં પિષ્ટપેષણ કરતા
નિશેષ પ્રગતિ કરવી હોય તો હવે નવા સાધનોની શોધ કરવાનો અને તેને
ઉપનબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ લાગનાથી સંશોધનવિભાગે
પ્રાગ્ ભર્મા આ બીજી દિશામાં કાર્યક્રમ ચલાવ્યો. ઇ.સ. ૧૯૩૩ માં આચાર્યશ્રી
જિનવિજયજીએ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના માનાર્હ સભ્ય તરીકે પ્રાચીન
ગુજરાતના સારકૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી ઉપર વિચારપ્રેરક અને
પ્રવૃત્તિપ્રેરક વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. તે માર્ગે પોતે અસાધારણ થમ ઉઠવી
કાર્ય કરે છે અને સિંધી જૈન અથવાભાઈ અને તે પૂર્વેના તેમના પ્રકાશનોમાં
પોતે સંશોધિત સંગૃહીત સામગ્રી પ્રકટ કર્યો જાય છે. સંશોધનવિભાગની
ચોજનામાં બે ખાણોમાંથી સાધનો મહાર કાઢવાનો અમારો કાર્યક્રમ તે જ
દિશામાં બીજો ફાટો છે એક ખાણ તે પુરાણો અને બીજી જૈન આગમો-
ચૂલ્હીઓ સાથે આ બન્ને આકરોમાં ઇતિહાસનાં સાધનો માટે જે
'ખોદકામ' થવું જોઈએ તે થયું નથી, અને તેથી આ પ્રવૃત્તિ આદરવામાં
આવી છે. આ 'ખોદકામ' નું પહેલું ફળ પ્રસ્તુત અથવા ૨૦૬ થાય છે.

પુરાણોના ઇતિહાસ અને જૂગોળ નિધાઓના અથ તરીકે મેંડોનેએ ભારે
ઉપદાસ કર્યો અને પરિણામે આપણા શિક્ષણક્રમમાં ઇતિહાસ અને જૂગોળ
નિધાઓના આધુનિક પ્રકારોને સ્થાન મળ્યું. આજ અભ્યાસને પરિણામે
પુરાણોને ઇતિહાસના સાધન તરીકે વાપરવાનું સૂઝના લાગ્યું અને પાર્જિટરે

‘ધ ડિનેરટીઝ ઓફ ફિલિ એન્ડ’, અને ‘ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન’માં પુરાણોમાં ગૂઢ યર્થ મળેલું ઇતિહાસ-વસ્તુ પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારથી પુરાણોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ નિર્વિવાદ થવા લાગ્યું અને ક્યાંક ક્યાંક આ પ્રવાહ એક એવી દિશામાં જતો દેખાવા લાગ્યો છે કે જે કાંઈ પુરાણમાં કહ્યું છે તે ઇતિહાસ છે, મેકોલેએ કરેલા ઉપહાસની આ પ્રતિક્રિયા છે; અને તેમાં, વિવેચક-દૃષ્ટિનો અભાવ હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. છતાં પુરાણોમાં કાદ્દમિક અને વાસ્તવિક બંને છે; વાસ્તવિકને શોધી કાઢવું એ સંશોધકનું કામ છે.

ઇતિહાસમાં રાજ્યોની વંશાવલીઓનું મહત્ત્વ ખીંટીઓ કે વળગણી-ઓનું છે; તેમને કાલક્રમમાં મૂકી શકાય તો ભૂતકાળમાં જવાની નિસરણી તૈયાર થાય. એ નિસરણીનો ઉપયોગ મનુષ્યજનના ‘ભૂતપરિવર્તો’ કે ‘પર્યાયો’ જોવામાં યર્થ રહે. આ દૃષ્ટિએ પુરાણોમાંથી આવી નિસરણીઓ ઉપજાવવાનો જેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો ઓછો છે. પણ આ ઉપરાંત પુરાણોમાં ઇતિહાસની ખીજ ઘણી મહત્ત્વની સામગ્રી છે—અને પુરાણોનું તળિયું ઉપર નીચે કરી દીધા પછી છેવટે સરવાળે આ ખીજ સામગ્રી માટે જ પુરાણોનું મહત્ત્વ કદાપિ પંકાયેલું રહે. આ ખીજ સામગ્રી તે મનુષ્યના પુરુષાર્થનાં ક્ષેત્રો-ભૂમિપ્રદેશો. આ સામગ્રી પુરાણોમાં વિપુલ છે અને વંશાવલી અને સંવતો અને સંવત્સરો જેટલી વિવાદાસ્પદ નથી; અને તેથી પુરાણોમાંથી યુજરાતની સંસ્કૃતિનાં અનેકવિધ સાધનો પડ્યાં છે તેમાંથી પ્રથમ આ ભૌગોલિક કે પ્રાદેશિક સામગ્રી શોધવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે. રાજ્યોની વંશાવલીઓ સાથે જનસમાજનું જીવન સંકળાયેલું હશે તેના કરતાં જનસમાજે સેવેલા ભૂપ્રદેશો સાથે વધારે સંકળાયેલું હશે; સાથી જે રાજવંશો અને પ્રજાવંશો બંને ભૂપ્રદેશોમાં સુદિત યર્થ જાય છે—કે ગમે તે એમ કહો કે દટાઈ જાય છે! પણ ઇતિહાસને ફિલિત કરવામાં ભૂસ્થાનોનો ઇતિહાસ અતિ મહત્ત્વનો છે. યુજરાતનાં એવાં ભૂસ્થાનોના ઇતિહાસનાં સાધનો—documents—આપવાનો પ્રસ્તુત અંશનો પ્રયત્ન છે.

પુરાણોમાં ખોદકામ કરી આ સ્થળો પ્રકટ કરવામાં શ્રી. ઉમાશંકરે ઘણો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. સ્થળપ્રતીકો તારવવાનું, લિખ લિખ પુરાણોમાંના ઉલ્લેખોને એકત્રિત કરવાનું, એક સ્થળનાં અનેક નામોને તે તે સ્થળમાં સમાવવાનું અને એક નામનાં જુદા જુદાં સ્થળો જુદા પાડવાનું, ઇત્યાદિ કામ ઘણી ધીરજ અને ઝીણવટ માગી લે છે. આ દરેકને અવતરણ-પ્રમાણોથી ટેકવવા માટે પુરાણોનું વારંવાર, ક્રમે ક્રમે અને એકસાથે, અવગાહન કરવું

પડ્યું છે. આ પછી જે જે રચનાને વર્તમાન રૂપમાં ઝોળખી શકાય તેમ ઝોળખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; આ ઝોળખાણ આપવામાં વિદ્વા સંશોધકોએ રજૂ કરેલાં મતો અને પ્રમાણોની વિવેચનપૂર્વક સમાલોચના કર શક્ય હોય ત્યાં પોતાનો મત આ વિદ્વાન સંશોધકે પ્રમાણપુરસ્કર રજૂ કર્યો છે; અને આમ કરવા જતાં નિબંધો, દ્વારકા જેવાં રચના માટે, લખાઈ ગય છે (પૃ. ૮૧-૧૦૮). આ લખાણોમાં શાસ્ત્રીયતાના ધોરણને નીચું કય વિના, પ્રમાણોનો આદર સિધ્ધિ કર્યા વિના અને તર્ક-કર્કશતાને કાદ્ય નિકતાથી પોતી કર્યા વિના, ઉમાશંકર સાહિત્યની સુલગતા લાવવા મત્ન કર્યો છે,

આ બધા કામમાં જૂલો રહી ગઈ હોય, મતભેદને ઘણો અવકાશ હોય, છતાં documents-સાધનો-ની શોધમાં અને એના ઉપરથી ફલિત કરવાના ઇતિહાસમાં આ મંથથી એક પગલું આગળ ભરાશે એવી ઉમેદથી આ મંથ પ્રકટ થાય છે.

રસિકલાલ છાટાલાલ પરીખ

પ્રાગ્તાલિક

૧ ઉદ્દેશ

કોઈ એક દેશનો શ્રદ્ધારૂપક ઇતિહાસ તૈયાર કરવો હોય તો તે પહેલા તેની વિવિધ સામગ્રીના જુદા જુદા આકરગ્રથો ઇતિહાસકાર પાસે મેળૂદ હોય એ વધુ સગવડભર્યું ગણાય. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અંગે પુરાણોના નિપુણ સાહિત્યમાથી જે મતદિગ્વિત સામગ્રી મળતી હોય તે જુદી તાગવી કાઢી ઇતિહાસપ્રેમીઓ સમક્ષ ગઈ ગવી એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.

પુરાણોમાથી ઉપલબ્ધ થતી સામગ્રીમા સૌથી વધુ નિશ્ચિત અને મહત્વની સામગ્રી તે ભૌગોલિક છે. ઇતિહાસ એ વિશ્વચૈતન્યની રચલકાનમા સ્ફુરતી લીનાનુ આનોયન છે. રચલનામો એ ઇતિહાસકારને પોતાનું કામ આગળ ધપાવનાની તક પૂરી પાડતી નક્કર જામિત બની રહે છે. પુરાણોમા આવા અસખ્ય રચલનામો વેરાયેલા પડ્યા છે. પુરાણોના રચનારાઓ યાત્રિક લોકકર્મિઓ છે તે તે રચણો તેમણે માત્ર સાલળેલા કે આજની જેમ નકશામા જોયેના અથવા તો ગાડીમા ઝડપભરે વઢાવેલા નથી, પણ ધણી તો તેમણે પોતે જ પગપાળા ચારીને જોયેના-તથા ચાતુર્માસ ગાળીને સેવેના-હોનાનો પૂરો સભવ છે. પુરાણોમાની તરત ધ્યાન ખેંચતી અને અગત્યની એવી ભૌગોલિક સામગ્રી ‘પુરાણોમા ગુજરાતના આ પ્રથમ ખડમા ૨૨૮ કરી કે મહત્વની દૃષ્ટિએ ગૌણ એવી ઐતિહાસિક સામાજિક અને લાપા વિષયક સામગ્રી જુદા ખડમા હોય એ ઠીક ગણ્યું છે.

૨ નિનયમર્થાના

પુરાણોનું સાહિત્ય વિપુલ છે. રામાયણ અને મહાભારત (હરિવંશ સમેત)ની ગણના પણ પુરાણસાહિત્યની સાથે જ થાય છે. સંશોધનકર્મીના આરભમાં આચાર્યશ્રી આ. દશકર નુવે કરેલી સૂચના અનુસાર રકન્દપુરાણ અને મહાભારતને મુખ્ય આધાર તરીકે સ્વીકારી, બીજા પુરાણો, ઉપપુરાણો અને માહાત્મ્યોના સામગ્રીના વધારાકિત લાભ લીધો છે. પાટણનિવાસી શ્રી કનૈયાલાલ બા દેવે પાસેથી ‘સમ્પત્તીમાહાત્મ્ય’ ની એક દગ્તપ્રત જોવા મળી હતી, જે માટે તેમનો નકલ છુ.

રકન્દપુરાણ ગુજરાત અંગે સૌથી વધુ મહત્વનું છે. દાય તેના ગુજરાત અંગેના વિવિધ જાગો અહીં તે તે ક્ષેત્રથી પૂરી રીતે પરિચિત એના માણસોએ-હદામ ત્યા જ પત્તડી લખાવીને-અગા હોય પદ્મપુરાણના ઇતિહાસ

ભાગોનું પણ એવું જ લાગે છે. તેમ છતાં તેમણે આપેલ રચનાઓ તે દાસનાં ક્યાં રચનાનાં જૂનાં નામો છે એ બધી જ વખત દલીલ શકાયું નથી. દા. ત. સાબરમતીતટે પદ્મપુરાણે આપેલાં 'પાટલવાડવ' અને 'મૌલિ-સ્તાન' એ બે નગરો ક્યાં તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. આ રીતની ઊણપો દૂર કરવામાં વિદ્વાનો મદદ કરશે એવી આશા છે. આ ઉપરાંત, ધર્મારણ્યનાં પણ ગામોની યાદીઓમાંથી મળતા તે તે નામના સંભવિત પર્વાણો આપ્યા છે, છતાં તેમાંનાં બધાંજ વ્યાજનાં ક્યાં ગામોનાં નામો છે તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. તે વિભાગના નકશા મેળવવામાં પણ સફળતા મળી નથી. તે પણ નામો ક્યાં ક્યાં ગામોનાં નામનાં સંસ્કૃતીકરણ છે તે અંગે પૂરક નિબંધની અપેક્ષા રહેશે, જે અન્ય દ્રાષ્ટ પૂરી પાડશે તો પણ મને એટલો જ સંતોષ થશે. અત્યારે તો વ્યાજખી વિજ્ઞાની દ્વંદ્વ વડાબ્યા વગર ઉપલબ્ધ સામગ્રી તદ્દિહો આગળ ઉપયોગ માટે રજૂ કરી દેવી એ આશય અનુસરવો પડ્યો છે.

જુદાં જુદાં પુરાણોમાં અને એકજ-રકન્દ કે પદ્મપુરાણ જેવા વિશાલોદર-પુરાણના જુદા જુદા અંશમાં મળતી સામગ્રીનો કાલક્રમ તપાસવાનું લગભગ અશક્ય તો હતું જ, પણ એ ચર્ચા આ કાર્ય અંગે નોતરવાની કોઈ અનિવાર્ય જરૂર નહોતી નથી. પુરાણોની સમગ્ર તપાસમાં અને સળંગ ઇતિહાસરચનામાં કાલનિર્ણયના મુંઝવનારા પ્રશ્નો સામનો કર્યા વગર ન જ ચાલે. પણ આ ભૌગોલિક સામગ્રી અંગે તો એ જ વલણ સલાહભરેલું લાગે છે કે ઇતિહાસના સિદ્ધ કાલનિર્ણયોના પ્રકાશમાં જ તે તે રચનાનામ અંગેના વિવિધ ઉલ્લેખોનો પ્રમાણ તરીકે ગ્રીકાર કરવો જોઈએ. દા. ત. 'ગુર્જર' શબ્દ સભા-પર્વની એક વાચનામાં મળ્યો એનો અર્થ એટલો જ કે મહાભારતનો એ અંશ ગુર્જરા અહીં રિથર થયા પછીનો-જ્યાં સૈકા પછીનો જ હોઈ શકે. સિદ્ધ ઇતિહાસની મદદથી પુરાણોના તે તે અંશનો રચનાસમય નક્કી કરવામાં રચન અને પ્રદેશ નામો બહુ ફાળો આપી શકે. એટલું અહીં નોંધીશું કે રકન્દના ગુર્જરાતને લગતા અંશો સોલંકીઓના પાછલા અને અસ્ત સમયમાં રચાયા હોય એ અસંભવિત નથી. પુસ્તકમાં અવરખ એટલી સાવ-ચેતી રાખી છે કે જ્યાં દલીલમાં કાલનિર્ણયના પ્રકાશની અપેક્ષા રહે ત્યાં ઉત્પાણું કે એવી અન્ય સિદ્ધ પ્રમાણસામગ્રીની મદદથી જ તે આગળ ધરી દશે. અને તેમ છતાં કોઈ કોઈ રચને, પુરાણસાહિત્ય અને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ બંનેની અનિશ્ચિતતાઓને કારણે, સમયના ધ્રુવસમાં પથરેખા નહિ મણુ દિશ્સયન માત્રથી જ સંતોષ માનવો રહે છે.

આ ચર્ચ પુરાણો અંગેની મર્યાદાઓ.

પુરાણોમાં ગુજરાત. પણ ગુજરાત એટલે કે ગુજરાતની સીમાઓ તો સમયે સમયે બદલાતી રહી છે. વળી એક ચોક્કસ પ્રદેશને આપણે અભ્યાસવિષય બનાવીએ તો પણ તેને પૂરી રીતે સમજવા માટે આજૂ-બાજૂના પ્રદેશોનો પણ પરિચય આપણને હોવો જોઈએ. એટલે, આ પુસ્તકમાં, આજે આપણે જેને ગુજરાત નામે ઓળખીએ છીએ તે પ્રદેશની સીમા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સાથે સાથે, આસપાસના પ્રદેશોના પૌરાણિક ઉદ્ભવોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે.

દેશમાં સૂચવી શકાય કે ગિરનારના, ઇ. સ. ૧૫૦ના, ક્ષત્રપ રાગ દુર્લભાના, શિક્ષાસેખમાં જે પ્રદેશો ગણાવાયા છે તે બધા જ પ્રદેશોને આવરી લેવાનો ખ્યાલ રાખ્યો છે. અલગત, લંબાણ ટાળવા માટે પ્રધાનમૌલુવિવેક જળવલો પડ્યો છે. આજના ગુજરાતમાં પરિસીમિત થતા પ્રદેશોને અપાયું છે તેટલું મહત્ત્વ પડોશના ને દૂરના પ્રદેશોને હમેશાં આપી શકાયું નથી.

આ સૌ વિવિધ પ્રદેશોની સીમાઓ જુદા જુદા સમયે પ્રવાહી દશામાં જ સમજવાની છે, એ અત્રે નોંધવું જરૂરી છે. અને બીજી પણ એક ખાસ અગત્યની વાત પ્રત્યે અગાઉથી જ ધ્યાન જોવાવાનું રહે છે :

પ્રાચીન સમયમાં તે તે જાતિ ઉપરથી તેમના વસવાટના પ્રદેશો ઓળખાતા. પાછળથી કેટલીક જાતિઓનું વર્ચસ્વ ઓછું થતાં અને મજબૂત રાજ્યો રથપાતાં-ખાસ કરી સામ્રાજ્યભાવના હદ થયા પછી કેટલાંક જાતિનામો કેવળ જાતિનાં જ નામ તરીકે રહ્યાં અને જેની ચઢતી કળા હશે તેમનાં જાતિનામોમાંથી કેટલાંક પ્રદેશનામો તરીકે થોડોધણો સમય ટકી રહ્યાં હશે. આ પુસ્તકમાં જાતિનામોને પ્રદેશનામસૂચક ગણીને વ્યવહાર કર્યો છે. દા. ત. 'આબીર' અંગે શ્રેષ્ઠી વીગત તે, એ નામની જાતિ ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં તેના વસવાટનો કયો કયો દેશ સૂચવાતો તે બતાવનારી છે. આજે આબીર [આહીર-આધર] જાતિ છે તેને અંગે, એ જાતિના અસલ વસવાટ ક્યાં ક્યાં હતા તે કરતાં કાંઈ જ વધુ કહેવાનું બહોં અભિપ્રેત નથી.

કેટલા પ્રદેશો લેવા તેનો મર્યાદા નહીં ક્યાં પછી, તેમને વિશેના પૌરાણિક ઉદ્ભવો આપી છૂટીને સંતોષ માનવો કે એથી વિશેષ કાંઈ કર્તવ્ય ખરું ?—એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. પહેલી રીતે તો પુસ્તક ઘણી ઝડપથી પ્રમટ કરી શકાયું હોત. પણ, વિવંચ-અનિવાર્ય વિવંચ-ને બોગે

પણ, પૌરાણિકની સાથે સાથે ઇતર પ્રમાણે પણ યથાસકય આપનાં એવી યોગ્યતા સ્વીકારી. ભૌગોલિક સામગ્રી પુરાણે ઉપરાંત, વૈદિક સાહિત્યમાં, કાવ્ય-સાહિત્યના અંથોમાં, પાણિનિનાં સૂત્રો, ખડ્ગસંહિતા, કાવ્યમીમાંસા આદિ વિવિધ શાસ્ત્રીય અંથોમાં, ગ્રીકોનાં જ્ઞાનોમાં, યુવાન શુવાંગ અને અન્નપ્રશ્નનીના અહેવાલો-વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે. આ વાક્યમય આધનો ઉપરાંત પ્રાચીન ઉત્કાણું લેખો, તામ્રપત્રો અને સિલ્કાઓ તે તે ભૌગોલિક સામગ્રી પૂરી પાડનારાં સૌથી વધુ શ્રદ્ધાઈ સાધનો લેખાય.

આ જર્થો સાધનોની મદદથી તે તે રચનાના અંગે પૌરાણિક ઉપરાંત યથાસકય ખીજ સામગ્રી પણ રજૂ કરવાનો ખ્યાલ રાખ્યો છે, તેમ છતાં એવી માહિતી નિરોપણે આપવાનો લોક જતો કરવો પડ્યો છે. એ ઉપરાંત તે તે રચના વિશેની પૌરાણિક અને ઇતર સામગ્રીના વિનિયોગ અંગે આધુનિક વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તતા જણાયા છે, તે બધાનું પણ મિતા-ક્ષરી પ્રતિબિંબ ઝીણવાનો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. આ બધા ઉપરાંત હંતકથા-કિવદંતી મળી ત્યાં તેને પણ ઉપર વર્ણવી તે પ્રકારની સામગ્રીની પડખે રજૂ કરવામા સંકેત મળ્યો નથી.

આમ બધી સામગ્રી-પૌરાણિક તેમજ અન્ય પ્રકારની-રજૂ કરતાં તેમજ વિદ્વાનોના મતમતાન્તર નોંધવા જતાં લેખકને પોતાને પણ પોતાનો મત કે મતભેદ નોંધવાના પ્રસંગ આવે જ. જરૂર જણાય છે ત્યાં આવા પ્રસંગોને પણ વધાવી લીધા છે.

આ રીતે કાર્યની મળદઃ આકૃતિ, તે જરી મહત્ત્વાકાંક્ષાલભુ યર્ષ પડ્યું. સમય પણ એણે બહુ લીધો.

૩ પદ્ધતિ

ભૂગોળ અંગેની સામગ્રી ભૌગોલિક એકમવાર સાલિખ્યક્રમથી આપી શકાય એટલી વિપુલ ન હોઈ, અકારાદિ ક્રમે રજૂ કરવાની દરજ પડી છે. આ પ્રથમ ખંડ તેથી એક જાતનો કોશ જ છે. પરંતુ સામસામા ઉલ્લેખો નોંધી પરસ્પર સંબંધવાળાં રચનાઓને સાકળવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તક સર્જન શુદ્ધરાત્રીમા આપવું અને તેના આધારો નીચે પાદટીપમાં તે તે પાના ઉપર જ નોંધવા એવો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. પુરાણોમાના મળ આધારો પાછળ પરિશિષ્ટ રૂપે પણ આપી શકાય હોત. પણ અભ્યાસી કરા વિમળ કે અગવડ વગર તરત જ મળ પ્રમાણુ પણ જોઈ શકે એ

વધુ ૬૫૮ જણાતાં ત્યાં ને ત્યાં પાના ઉપર જ તે આપેલ છે. કોઇ કોઇણ લખનારની જૂઠ્ઠા હોય તો તે પણ એ રીતે સહેલાઈથી સુધરવાનો સંભવ. પાદ-ટીપો આપવામાં પ્રત્યેક સ્થળનામવાર નવેસરથી એકથી અંક શરૂ કરેલા છે, જેથી સામસામા પારસ્પરિક ઉલ્લેખો સૂચવવામાં સુગમતા પડે, અને તેના તે શ્લોકો ફરી ફરી આપવા પડે નહિ. દા. ત. 'દ્વારકા'ની ૨૫ અંકની પાદટીપમાં હરિવંશનો એક શ્લોક ટાંક્યો છે, તેની પહેલાં 'ઉત્તર' અને 'કુશરવંશી' અને પછી 'રૈવત'ની અનુક્રમે ૧૮, ૪ અને ૫ મી પાદટીપમાં તે જ શ્લોક ઉતારવો પડે એમ છે, ત્યાં માત્ર 'જુઓ દ્વારકા ૨૫' એટલું કહી કામ લીધું છે.

પૌરાણિક ઉલ્લેખો કેમ સૂચવવા એ પણ એક કાયડો હતો. અંગ્રેજીમાં અક્ષરમાળા અને અંકોની સરળતા અને વિવિધતા બહુ સગવડભરી છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૧૭મા અધ્યાયનો ૧૯મો શ્લોક સૂચવવો હોય તો MBh XII 17. 19 કહ્યું એટલે પત્યું. પ્રસ્તુત પુસ્તક પૂરતો આ રીતે તોડ કાઢ્યો છે: દા. ત. રકન્દપુરાણના માહેશ્વરખંડમાંના કૌમારિકાખંડના ૬૬મા અધ્યાયનો ૧૩૩મો શ્લોક સૂચવવો હોય તો પ્રથમાક્ષરો ભેગા કરી 'રકમાકૌ ૬૬.૧૧૩' એવી સંજ્ઞા યોજી છે. ઉપરના શાન્તિપર્વના શ્લોકોની નિર્દેશ પણ 'મશા ૧૭.૧૯'થી થાય. સંખ્યાક અધ્યાય અને શ્લોકના એમ બે જ આપ્યા છે. ('મ ૧૨.૧૭.૧૯' એમ ત્રણ સંખ્યાક, અંગ્રેજીની જેમ નોખા તરી આવે એવા રોમન જેવા અંકના અભાવે, આપ્યા નથી.) જ્યાં એક જ સંખ્યાક હોય-પાછળ પૂર્ણવિગમ સાથે-ત્યાં તે કેવળ અધ્યાય સૂચવે છે. એક કરતાં વધુ શ્લોકો ઉતાર્યા હશે ત્યાં શ્લોકોની સંખ્યા તે તે શ્લોક અંતે સૂચવી હશે. જુઓ પૃ. ૧ ઉપર અઢાલજ ૧.

કોઇને અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી આધાર મળ્યો હોય અને તે સમજવો હોય, અથવા એ હશે આમાના આધારને પ્રયોજવો હોય, તો અંધારભે આપેલી સંક્ષેપસચિમા નોંધેલી સંખ્યાઓની મદદથી તેમ કરી શકાશે. દા. ત. આપણા 'રકધાધ ૨૬.૧૧૨'થી રકન્દપુરાણના ત્રીજા પાલખંડના બીજા ધર્મારણ્યખંડના ૩૬મા અધ્યાયનો ૧૧૨મો શ્લોક સૂચવાયો છે. અંગ્રેજીમાં તે Sk III ii 36.112 અથવા Sk III 2. 36.112 થી સૂચવી શકાય. અર્થાત્ એવી અંગ્રેજી સંજ્ઞાની આપણી સંજ્ઞા થી હોય તે આ રીતે સમજી શકાશે એવી આશા છે.....પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ એક જ દગનું અનુસરણ ક્યું નથી. પણ આપણે કોઇ એક નિશ્ચિત પદ્ધતિ અખત્યાર કરીએ એ

સલાહભરેલું છે. અત્યારે આ પુસ્તક પૂરતી તો ઉપરની રીત સતોપકારક નીવડી છે.

સુખ્ય લખાણ-પુરાણોની સામગ્રી તે નાગરીમાં છાપેલા સ્થળનામ પછી તરત જ આવે છે. તેની પછી પુરાણોત્તર સામગ્રી મૂકી છે અને તેને જુદી પાડવા તે લખાણ થોડુંક જમણી તરફ અંદર દબાવીને છાપેલું છે. બધી સામગ્રી અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો રજૂ કર્યા પછી સ્વતંત્ર ચર્ચાની આવશ્યકતા હશે તો તે બહુશઃ અતભાગમાં મૂકી છે.

આ તો પુસ્તકના ખોખાનો પદ્ધતિ અંગે. તેના અંતરંગ અંગેની પદ્ધતિનું હવે પછીના ખંડકર્તા મૂલ્યન મળશે.

૪ ફેલશ્રુતિ

પુરાણોની ઐતિહાસિક સામગ્રીની સાર્થકતાનાં દૃષ્ટાંત પુરાણોની એક ગણનાપાત્ર ઇતિહાસસાધન તરીકે પાર્જિટરના પ્રવાસો પછી પ્રતિષ્ઠા મળે. આજે આપણને એ જાણીને આશ્ચર્ય જ થાય કે ડૉ. ભગવાનલાલ ધન્વજ જેવા મહાન ઇતિહાસવેત્તા ‘અનુપ’ દેશ ક્યો તે કહી શકાતું નથી એમ કહે છે ! આધુનિકમાં વિદ્વાન પ્રો. અતેકર પુરાણોમાં ‘આનર્ત’ જૂજ વાર આવે છે એમ કહે ત્યારે પણ એવો જ લાગણી થાય. પુરાણોમાં સ્થળનામોના થયેલા ઉદ્ભવો જ કેવળ વીણી આપવાની પણ કેટલી જરૂર છે એ આ બે દાખલાથી પ્રતીત થશે.

આ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી સામગ્રી ઇતિહાસના નિર્ણયો તારવવામાં જુદી જુદી રીતે મદદરૂપ થશે એવી આશા છે. આવી સામગ્રી કેવી કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેનાં એક બે દૃષ્ટાંતો જ આપીશું. અત્યારના ‘કપડ-વંજ’ માટે અગિયારસો વરસ જૂના તામ્રપત્રમાં ‘કર્પટવાણિજ્ય’નો ઉલ્લેખ મળે છે. હવે મહાભારત પાંચ જાતિઓનું એક જૂથ ગણાવતાં માલવ, કર્પટ, વ૦ ને ગણાવે છે. આ બે ઉલ્લેખોને ભેગા કરતાં એવું સૂચન ઉદભવે છે કે પ્રાચીન કાર્પટ કર્પટ જાતિ સાથેના એના સંબંધ ઉપરથી તો કર્પડવંજને તેનું નામ મળ્યું નહિ હોય ! આ અનુમાન તો સ્વાભાવિક છે. પણ મહાભારતમાં ખેટક જાતિનો ઉલ્લેખ મળ્યો તે ઉપરથી આજના ખેડા (ત્યારસો વરસ પૂર્વેના-વલ્લભી દાનપત્રોમાના-ખેટક) નામમાં કાર્પટ ખેટક જાતિ (નિપાદ જેવી) સાથેના તેના સંબંધની છાપ તો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન ઉદભવે ! આવી મૂલ્યનોને અનુમાનનો મોભો તરત ન આપીએ, પણ વિચારને આગળ ચલાવવાની તક પૂરી પાડનાર્થે એ જરૂર નીવડે છે.

ખીજુ દેશાત જરી વધુ મહત્ત્વનું છે ઉપર કહ્યું છે તેમ ગુજરાતની પ્રદેશમર્યાદામાં રુદ્રદામાના શિંગનાર-શિનાલેખમાં ઉદ્દિગ્ધિત પ્રદેશને સમાવી લેવા અહીં અવકાશ કાઢ્યો છે તે પ્રદેશો ‘આકરાનન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાપ્ત, શ્વજ, મરુ, કન્થ, સિન્ધુ, મૈવીર કુકર, અપરાન્ત નિપાદ આદિ’ છે ધ્વનિયન અન્ટિડેરીમાં પ્રસ્તુત શિનાલેખ ડો ભગવાનનાન ઇન્દ્રજ્યે પ્રગટ કરેલો અને સાથે ડો બ્યુવરની નોંધ પણ હતી અનૂપ, કુકર, નિપાદ અને અપરાન્તમાંથી ડો ભગવાનનાન ઇન્દ્રજ્ય, ઉપર હમણા કહ્યું તેમ, અનૂપ કથો દેશ તે હું કહી શકતો નથી એમ કહે છે અને કુકર-નિપાદ વિશે કશું કહેતા જ નથી અપરાન્તને તે, મગિનાયે વાદવનો કાપ ટાંચ્યો છે તે ઉપરથી, દક્ષિણના દેશ તરીકે ગણાવે છે અને ડો બ્યુવર તેને અનુમોદન આપે છે (‘I have no doubt that he is right’) દક્ષિણના સ્પર્શક આસપાસના પ્રદેશનું અપરાન્ત નામ ગણવામાં ડો ભગવાનનાવતી માર્ક જ બૂલ થતી નથી એ ખરું, પણ પ્રસ્તુત શિનાલેખમાં ઉલ્લેખાયેલો અપરાન્ત દેશ એજ છે ખરો?—એ પ્રશ્ન છે

પુગણોમાં દિલ્લા આખા અપર-અન્ત(પરિમિ છેડા)ના પ્રદેશનૂપ માટે અપરાન્ત શબ્દ વાગવા પ્રયોજાયો છે, તેમ છતાં-અને ધણીવાર તેની સાથેસાથેજ-વાયવ્ય તરફના દેશોમાં પણ એ અપરાન્ત નામના ચોક્કસ પ્રદેશની મણુના થયેલી છે આ ઉપરથી અને જનગન કનિગદ્ધામે મયુગ-અન્તરેનિમયમાં મળેલા સિક્કાઓમાં ‘અરતસ’ ના ઉલ્લેખની કરેલી નોંધ પરથી ગિરનારના શિનાલેખમાં ઉલ્લેખાયેલો અપરાન્તપ્રદેશ તે ઉત્તર-વાયવ્ય દિશાને તો નહિ હોય એવો વહેમ આગ્યો ત્યાં કદપનાએ અનુમાનની િયા ઉઠાડી આપી શિનાલેખમાં દેશો મણુાવ્યા છે તેમાં માર્ક ક્રમ જેવું તો નહિ હોય?—આટલું સૂચન કરવાનું એ મ્યું ત્યાં તો નકશા પર નજર દોડતાં જરૂર શિનાલેખની પ્રેગમણુનામાં કાર્થિક ચોક્કસ ક્રમ જેવું જણાયું અર્થાત્ નિન્દુસૌવીર પછી આવતા કુકર,^૧ અપરાન્ત અને નિપાદ^૨ પ્રેગો ગુજરાતની ઉત્તરે અને નહિ કે દક્ષિણમાં હોવાનું પ્રતીત થયું જે પૌગણિક અને હવે પ્રમાણના પ્રગટમાં ગ્વીમાર્થ પણ જણાયું ગિરનારના ઇ સ ૧૫૦ ના શિનાલેખમાં ઉદ્દિગ્ધિત રચન અને પ્રદેશ નામો તે

^૧ કોઈ ચ અર્થશાસ્ત્ર (અર્થ ૧૧) ઉત્તરગણના દેશોમાં સિન્ધુની કુટ્ટા દયાવ ૧૦ દેશો સાથે ‘કુકર’ને મૂકે છે

^૨ કીપ અને મેકગ્રેગર વર્લ્ડ ૧૦ પાની આખા નૂરેલા નકશામાં નિપાદને ગુજરાતની ઉત્તર મુકે છે

ગુજરાતની બૃજોળ અંગેની સૌથી વધુ અધ્યેય એવી જૂનામા જૂની સામગ્રી છે તેને નિસશયપણે ઉકેલનામા પૌગણિક સાવનો આ રીતે મદદરૂપ થઈ પડ્યા એ પુરાણોની બૃજોળસામગ્રીની ઉપયોગિતાનો એક મોટો પુરાવો ગણાય, એની સાર્થકતા સ્વયંના પશુ લેખાય [જુઓ નકશો ૨]

ઇતિહાસદષ્ટિ અને ઇતિહાસનિષ્ણેયો કદપના સામ્રીય દષ્ટિને પરિ પોવક નીવડે ત્યારે આવકાર્ય છે પણ સામાન્ય રીતે આવા વિષયમા શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિને જ વળગી રહેવું એ હિતાવક છે કાર્ષ કાર્ષ વિદ્વાનો કટનીક વાર પ્રવળ કદપનાના ટેકાથી હિમ્મતભેર પ્રતિજ્ઞાઓ (bold hypotheses) કરી બેસે છે, અને તે હમેશા જ ભ્રમક હોય છે એવું પણ કાંઈ નથી કાર્ષ વાર તો આવી ઘટ્ટ કદપનાઓ એ ધસારે તથ્ય તરફના દિશાનુ ઉદ્ધાટન કરી આપનારી નીવડે છે એટલે એવી પ્રવૃત્તિને પણ ઇતિહાસ સંશોધનના કાર્યમા તેનું થોડું સ્થાન જરૂર છે પણ એ પ્રવૃત્તિના ફળને ઐતિહાસિક સાચો તરીકે અતિમતાપૂર્વક કદી જ રજૂ કરવા જોઈએ નહિ સત્ય તરફ પહોંચવા માટે તે પ્રારંભિક વિચારસામગ્રી પૂરી પાડે છે એમાં જ એની કૃતાર્થતા છે અને એ કાર્ષ ઓછું નથી પરંતુ અતિમ સત્ય તરીકે રજૂ થના પહેલા તો તેણે કોઈને કોઈ સ્વીકાર્ય પ્રમાણનું પીડન બેળનું અનિવાર્યપણે આવશ્યક રહેશે . . . આ પ્રકારની ઇતિહાસદષ્ટિ માટે પક્ષ પાત હોઈ 'અનર્ત' નું નવું નામનિર્વચન (નૃત્યાર્થી), ડગ્તા ડગ્તા, કેના વિદ્વાનો સમક્ષ એક વિચારગ્રેરક બિંદુ ઉપગ્રિય કરવાની અપેક્ષાથી રજૂ કર્યું છે, અને 'લાટ' અંગે પણ જરી બહાષોદ કર્યો છે તો વળી 'હારમ' અંગે એવી ઇતિહાસદષ્ટિને જ વચ મધને આપણા એક સન્માન્ય ઇતિહાસવિદના * પ્રૌઢ તર્કની ચિંતિસા કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે અને 'ખલાત' ના 'ખલ' મા વિગપૂજ્ય જોનાના વચ્ચે પ્રત્યે આ બુદ્ધિમંત્રને માહિમ્મતી મણવાની કદપના પ્રત્યે, અને સગભગ પ્રાગૈતિહાસિ અથવા ઇતિહાસની ઉપા પૂર્વેના વિચારો હોઈ કોઈને કોઈ નવા પૂગના મગનાં ઐતિહાસિક તથ્યરૂપે સામાર થવાની તેમની ચકવતાને માન આપી તપ્તરથટિ દાખવી છે ત્યારે સરસ્વતીના મૂળ પ્રનાહ અંગે પ્રાચીન વા મધ પૂગવાઓ માનથી ચર્ચાઓ બેડવાના વચ્ચે, એવી સામગ્રી જો કાર્ષ અપ આજે તો જૂતરવિદોને સોપી છૂટા એવી પ્ર વિનતિ સાથે, નૌનભેર વટાવી જનાનું

* સરસ્વતી કીર્તિએ પત્ર તે પત્ર એ મનવમનો લેખ લગદરા સાનમી પ્ર અથ વિના પરિદમ્મા થા નો, પણ તેના અદેવાવગ્મ એ રખ કે એનો મત મગતો નથી

જ ઠીક ગણ્યુ છે. એવી એટાઓ ઇતિહાસપ્રવૃત્તિની સામ્પૂર્ણ મર્યાદાઓને ટપી ગયા વગર ભાગ્યે જ રહી શકે

આમ, પુરાણોમાના ઉલ્લેખો ઉપરાંત ઇતર વાદ્યમય તેમજ બીજા પૂરાવાઓ અને વિદ્વાનોના મતમતાન્વરે આપવાનો મહત્ત્વાકાંક્ષાભર્યો માર્ગ સ્વીકાર્યો છતાં, દરેક વખતે નિર્ણય આપવાની સરસી અને લાયભરી મહત્ત્વાકાંક્ષામાંથી બચવા સલાહ પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇતિહાસે નિર્ણયોની ઝટી વરસાવવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તો તો સત્યના સિંદ્ધાસન ઉપર અર્ધસત્યો અને અસત્યો જ આવીને આરૂઢ થઈ જાય. મળેલા પૂરાવાઓ ઉપરથી જેટલું અને જે સ્થિતિમાં તથા સમયમાં તેટલું તે સ્થિતિમાં જરૂર કરી છૂટવું અને કંઈજ કદાચદને તેમાં પ્રવેશવા દેવો નહિ એ સત્યસાધનાનું પ્રથમ-અને ચરમ-આવશ્યક લક્ષણ ગણાવું બેઠએ. આગળ જતા નવી વીગતો, નવા પૂરાવાઓ, મળતા નવો પ્રકાર પડશે, અગાઉની વાતમાં અમુક અંશ યોગે કંઈશે તો વળી અમુક અંશને નવી પુષ્ટિ મળશે અને એમ કરતા કરતાં ક્યારેક કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય પણ મળવાનો હશે તો, મળી રહેશે નિર્ણય ઉપર પહોંચવું ગમે તેટલું ઇષ્ટ હોય, તો પણ સત્યને આધાર પહોંચાડીને તો તેમ કંઈ બાગ્યે જ સમાહભરેણું ગણાય ટુંકામાં ઇતિહાસકર્તાનું લક્ષ્ય સત્યનિર્ણય હોવા છતાં તેની સાધના પ્રક્રિયાના અવરોધો છે. એને પહોંચવું કે મુશ્કેલી, પણ તેથી જ તો એ સત્ય મળતું હોય છે સત્ય અને પોતાની વચ્ચેનું અંતઃ ક્ષેત્રવામાં એ ગમભાણું હોય છે. આ પુસ્તકમાં, ટૂંકો નિર્ણયો લેવાના વ્યવહારે હટી જવામાં આપી નથી

ભાષાશાસ્ત્રની મદદ - મળેલી સામગ્રીને તપાસવામાં અને ઉપયોગમાં લેવામાં ભાષાશાસ્ત્રની મદદ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે દા ત ભરૂચનું પ્રાચીન મૂળ નામ બૃગુકેન્ડ ક્રતા ભારુકેન્ડ અને લાટ પરદેશી કરતા દેસ્ય-અત્રત્ય શબ્દ હોવાનો સંભાવનાઓ ભાષાના આધારે આમજ કરી છે ઐથી વધુ અપ્રદ દાખલો અભાતનો છે વિદ્વાનોએ એ શબ્દમાના આદ્ય ખંજ ઉપર ઠીક ઠીક જોડાણો જમાવેલો જાણે છે પણ અત્ય 'આત' ની વાતમાં કાંઈએ બહુ ઝસ લીધો નથી શ્રી ગુલમખિંગવ જો અભાત આમપાસ જૂના સમયમાં વિગપૂજા-અભપૂજા પ્રવર્તતી હશે તેનું સૂચન આદ્ય 'અભ' માં જુએ છે, તેમ અત્ય 'આત' ત્યાં ક્યારેક આત્મિપૂજા હોવાનું સૂચવનાર તો નહીં હોય ? આપણા ગામોના નામોમાના આદ્ય 'આત' નું મૂળ સોંપવું કદાચ ઘોનક થઈ પડશે x

પુગણોમા યજ્ઞોત્તુ નામનિર્વચન — એ સ્વયં અભ્યાસનો એક રસિક વિષય થઈ પડે અર્ચુદ નામ અગે ધ્યાન યેઝ્યુ જ કે 'નાતક ઉપરથી થયેના સસ્કૃતીશ્રવણો તે નામ જન કે વન ઉપરથી હશે એમ માનીને ઉપજાવવામા આવ્યા હામે છે પુગણુકારોની આ એક અદમ્ય વૃત્તિ છે તેમને નામ મળ્યુ કે તરત જ હે મુનિ ! આની નિરુકિત કહો ।' એમ કોઈ ભાલુક પાત્ર પાસે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કગવી તરતજ તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેમાથી ઉપજતી કથા આપવા તેઓ મઠી પડનાના દા ત વાતકે અગે, વાર્તાની ચ નદી કેન નિરુક્તન નિગચ્છે । એ પ્રશ્નથી શરૂઆત કરી છે તેમની આવી ઉત્સુખતાને મરણે મૂળ પ્રચારના નામો-જેમની વ્યુત્પત્તિ હમેશા સુગમ હોતી નથી તે-ને તેઓ મચરીને સસ્કૃતાભાસી બનાવી મૂકે છે, જેમકે વાતકનું વૃત્તની કે વૃત્તની આ દાખલામાં તો વાતક નામ આપણી પાસે છે એટલે પુગણુકારોની માનીતી વાકાફીકારી આપણે મૂળ દોર શુભાવી બેસતા નથી, પણ ધણા દાખલાઓમાં અસલ રૂપ વિકૃત થઈ તેનું બ્રામક સસ્કૃતીકરણ જ આપણી પાસે રહ્યું હોવાનો પુરો સબબ છે સુરાષ્ટ્ર એવું સસ્કૃતીકરણ જ લાગે છે અને પારિપાત્ર કે પારિપાત્ર જેવું રૂકુ રૂપ પણ કોઈ તળપદા નામની વિકૃતિ હોય તો નવાઈ નહિ આ ઉપરાંત પુગણકારો હમેશા સસ્કૃત ભાષાના સિદ્ધ વિદ્વાનો હોય છે એવું પણ દેખવા મળતું નથી પ્રચલિત 'સાનરમતી' નું સસ્કૃતાભાસી 'સાશ્રમતી' રૂપ બૂકાવી દેતા એ આચારો ખામ એવી આશા રાખવી ફામટ છે બાપાનું જરીકે ઊંડું જ્ઞાન ધરાવનારને સાચુ રૂપ 'શ્વશ્રવતી' ન મૂકે એવું નથી પણ પાગળા ભાષાજ્ઞાનવાળા આ પુગણુ-કવિઓની ક પનાનો દોર તો છોડ જ હોય છે 'શ્વશ્રવતી' નું સનરમતી મયુ હતું, પણ સાનરમતી ઉપરથી તેમણે શાશ્રમતી સસ્કૃત નામ ઉપજાવ્યું અને પછી તેની કથા આપવા જતાં નવિના 'સશ્રમ' માં તેનું મૂળ સોંપ્યું । આ દાખલો તો પુગણની આટલી બધી કગમત છતા પ્રમાણમાં નિર્દોષ છે પણ કોઈકવાર

ઓલિંગી બદ્ધવચનના પ્રયથતરીકે ધરાવ્યા છે તે પૂઠ ઉપર નોંધ્યું જ છે પણ આ અ ત 'આલ - આલિ' છે તે જૂના ગૂંજાવિ તે કદીઈ ફિસો મા પણ તેવા મળે છે આને પાનુ 'શુજરવ' આવી જેવી કહેવતમા અને ઉત્તર ગુજરાતમા ઓલિંગી રાષ્ટ્ર તરીકે વ્યવહાર થાય છે અગ્ની શબ્દો વગર ને જમાલ પણ આને જેમ ઓલિની નજાવાથી વડીલાલ્ય જમાય એમ બોલાય છે તેમ શું 'શુજરાલ' મના અગ્ની 'આન' પ્રયથનું 'કાન્દ' દે પ્રણય' ના સમયમા પણ 'ગૂંજરાતિ' થઈ ગયું હોય કે પણ અલ્ય-વિ-વાળા કોઈ રાષ્ટ્રમાથી 'આન' આવેલો દર્શો ?

તો એવી રમત આપણને જરૂર સંબ્રમમાં નાખી દે એવી હોય છે. શ્રી-માલની બાજતમાં પુરાણે તેનો શ્રી-લક્ષ્મીનો માળાઓ સાથે સંબંધ યોજી માલલોકો સાથેના એના સંબંધની સંભાવના જ આપણી નજર આગળથી જુરેલી નાખી છે.

પુરાણકારોની આ અનિયંત્રિત નિરુક્તચેષ્ટા કેટલીકવાર આવાં ખોટાં રહેતે દોરવનારાં કે મૂળ માર્ગથી વ્યુત કરનારાં સૂચનો આપે છે, તો કોઈ વાર બહુજ સમૃદ્ધ ઇતિહાસગર્ભ ઘટનાનો પણ સહેજમાં નિર્દેશ કરી ખેસે છે. એનો સૌથી મહત્વનો દાખલો ‘નગર’ નો છે. નગર-પ્રાચીન આનર્ત-પુર-અર્વાચીન વડનગર-ના વાસીઓ તે નગરો એમ નામરોનો નગર જોડે સંબંધ યોજવા પુરાણ ‘નગર’ નો વાત કરતાં પાતાલની (નાગલોકની) વાત ચઢી ગયા વગર રહેતું નથી અને ‘નગર’ શબ્દની નિરુક્તિ પણ નનગર (ગર એટલે વિષ) એ રીતે આપી નાગો સાથે તેને સંબંધ જો એમ સ્પષ્ટ સૂચવી દે છે. બીજા શબ્દોમાં, નાગરો નગરના વાસીઓ એટલી ઉપલક્ષ વાત કહેવાને બદલે પુરાણનો નિરુક્તિ નાગરોના નાગ અને પાતાલ સાથેના સંબંધ ઉપર અસંદિગ્ધપણે પ્રકાશ પાડે છે.

પુરાણોમાં મળતાં રચનાઓને અને પુરાણોની લાક્ષણિક નિરુક્તિઓને લાપાદૃષ્ટિએ જેમજેમ તપાસીશું તેમતેમ ઘણી રસપ્રદ અને ઘોતક સામગ્રી મળવા સંભવ છે.

દંતકથાથી પડતો પ્રકાશ : આ પુસ્તકમાં ખીજી સામગ્રીઓની સાથે સાથે જનશ્રુતિ-દંતકથા-ને પણ સ્થાન આપવાથી તેનું મૂલ્ય સમજાવું છે. ખુદ પુરાણો પણ પોતાના વર્ણનમાં જનશ્રુતિનો સમાવેશ કરે છે. પૂર્વે અશુદ્ધ ઉપર પૃથ્વીમાં છિદ્ર હતું એમ વનપર્વ (મવ ૮૦.૭૪) માં નારદ કહે છે. આની જોડે આપણી એક દંતકથા—મદાદેવનો પોકડિયો નંદી આપુને એક શીંગડા ઉપર ઊંચણીને ઊભો છે અને થાક લાગે ત્યારે ખીજી શીંગડા ઉપર તેને ખસેડે છે એવી મોઢી છે. (૫૦ ૧૬.) બને વરુ આધુ નીચે જૂઠાં પાદિ સૂરતરવિષયક સંચયન વિશે લોકોની સમાનરૂપિ સૂચવે છે. વિમળશાનાં દરેરોની બેઠા ઘાટની માંડણી અને સ્થાપત્ય કરતા સિદ્ધ ઉપર કેન્દ્રિત કરેલું ધ્યાન તે આવાં જૂઠાંચકનો સામેની સાવચેતીને ઠારણે દોષ એમ જોઈ શકાય છે. અને આ રીતે પૌરાણિક ઉદ્દેશ, દંતકથા અને મધ્યકાલીન સ્થાપત્યરચના એ ત્રણે એકજ વરુ ઉપર—આધુનીયેના જૂનગવિષયક સંચયન ઉપર પ્રકાશ પાડી રહે છે... ગુજરાતનાં

જુદા જુદાં સ્થળો અંગેની દત્તકથાઓ સઘળી જોઈએ અને અન્ય ઇતિ
હાસસામગ્રીની પણે મૂલતા જરૂર તે વિચારગ્રેસ્ત અને પૂરક પ્રમાણ તરીકે
ઉપયોગી નીતકે

ઉલ્કાણું સામગ્રીની મદદ * ઉલ્કાણું સામગ્રીનો યથાગત્ય લાભ લેના
જતા ગિગનારનું અસવ નામ ઉજ્જવન્ત કે ડેવત, કાઠિયાનાડનું મૂળ નામ સુરાટ
કે સૌરાટ્ર, -જેવા પ્રશ્નો ઉપર ઠીક પ્રકાશ પડ્યો. નાની પણ નોંધપાત્ર
વાત ચમત્કારપુર અંગેની છે. તેમાં જેએટિયર વડનગરના નામીનતમ પૌરા
ણિક નામ ચમત્કારપુર વિશે કહે છે કે એ કાલ્પનિક નામ છે અને એના
વિચિત્ર નામે આ નગર ઓગળાયું હોય એમ લાગતું નથી પણ નવાઈની
વાત એ છે કે એવું 'વિચિત્ર' નામ (પછી લેને એ વડનગર માટે હોય ન
હોય) વિ.સ. ૧૩૪૬ના વચળાના સિવાનેખર્મા મળે છે આ નાનકડી હકીકત,
પુરાણો ચાર યુગના ચાર-કે ઉજ્જવિનીની ખામતમા ક્યું છે તેમ સાત
કલ્પના સાત-નામ આપે, ત્યારે તે એકદમ ફેફા દેતા પહેલાં, આપણને વિચાર
કરવા પ્રેરે તો બસ છે આવા આપણને અત્યારે તરત સમજાય નહિ એના
નામે પ્રાચીનતમ આર્યોતર નગરનામે હોય અને એક જૂના નામ તરીકે
લાગા વખત સુધી નવા નગરોને વળગી ગયા હોય ખંભાતનું એક પ્રાચીન
નામ ભોગવતી છે, અને તે એના પાતાન-નાગનોક સાથેના સબ્ધ ઉપરથી
હોવાની પૂરી સલાહના છે આર્યોની પૂર્વે ખલાત અથવા તો ખીન્ને કોઈ
ગ્રથે આર્યોતરોની ભોગવતી નામે મહાન નગરી હોય અને એથી
એ નામ જૂના નામ તરીકે કે પરાના નામ તરીકે પણ લાંબા સમય સુધી
પ્રચારમા ટકી રહ્યું હશે ઉજ્જવિનીના એક પરાનું નામ ભોગવતી છે
ખીજનું નામ બનકા છે અને આર્યોને વારસામા મળેના નગરનામે હોવાનું
અસંભવિત નથી

તીર્થો-સામૂહિક ઇતિહાસની આમગ્રી તીર્થોના નામોએ આ પુસ્તકનાં
હીકડીક પાના રોકેલા દેખાશે પણ તે તીર્થનામો આપવા અનિવાર્ય જણાયાં
છે પહેલું તો એ સખ્યામય તીર્થનામો કાલ્પનિક નથી, પણ કોઈ ને કોઈ
નાનામોટા ચોક્કસ સ્થળના સ્મરક છે. અને એ ચોક્કસ નામો તે માત્ર
વિશેષનામો-ભૌગોલિક સ્થળોના નામો-ના ખડકડા જ માત્ર નથી પ્રજના
સામાજિક જીવન ઉપર તે પ્રકાશ ફેફા ગહે છે અવન્તિ અને પ્રભાસ,
દારકા, અર્ધુદ અને ડેવત, ધર્મગણ અને દાટકેશ્વર, એ બધા મને એક
જાનના તીર્થોમાં મળેલા હતા આટલાટના તીર્થો,

મૂર્તિઓ ને પવિત્ર જાણાયો । એ શ મૂચવી રહે છે ? એમ ને એમ તો એ
યતા નથી અનર્ગળ ખર્ચ, લાવિયાની સતત અનરજનર, વિવિધ રથજો
જગતા ગાખવાની સવડ અને તૈયારી-એ બધુ આ પૌરાણિક તીર્થ 'માહા
ત્મ્યો' વાચતા પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને એ રીતે તત્કાલીન પ્રજાના સારકૃતિક
ઇતિહાસ ઉપર આપોઆપ પુષ્કળ પ્રકાશ પડી રહે છે વશત્વળોની
યાદીઓ ઉપર જે ઇતિહાસદર્શન અમૂલ્ય નથી તેને માટે તો આવા સારકૃતિક
ઇતિહાસની ઝાંખી મગવતા માહાત્મ્યો અપર પાર મહત્ત્વના ઠરે છે

એ નગરની મંજિરની સોડમા આટઆટલા તીર્થધ્યાનો લપાયા
હોય એ હકીકત પોતે જ અચળ પમાડે એવી અને નોંધપાત્ર ગણાય પણ
પ્રજાની ધર્મચર્ચાની વિવિધતા, તે વિવિધતાને પોષવા જેટલા સમૃદ્ધિ અવ
કાશ અને ધર્માભિમુખતા એ બધાનું એમાંથી સૂચન મળે છે એથી તો
તીર્થવર્ણનો આપતા પૌરાણિક 'માહાત્મ્યો'ની અગત્ય ધણી જ વધી
જાય છે આ રીતે જોઈશું તો ભૌગોલિક ખડ તે, આ પૂરતો, સામાજિક
ઇતિહાસનો ખડ પણ મની રહે છે

એક વખત એ વિવિધ તીર્થોથી શોભતા મિત્રો કે નગરોના ક્ષેત્રો
એક જાતની ભોમરિયાપી ની ગરજ સારતા હોવા જોઈએ વિદ્યા અને
સંસ્કૃતિને સહજપણે ગ્રહણ કરવાની પ્રજાને એ તીર્થક્ષેત્રોના વાતાવરણમાં
તક મળતી ત્યારે વિદ્યાકેન્દ્રો પાનપા નથી જ અટકી ન જતા બધી
મજાઓ, બધી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ ત્યાં એકત્રિત થતી મોટા ક્ષેત્રો
ગયાતા મોટેરા 'ધર્મરણ્ય' હતું એકલક્ષ 'લક્ષક્ષેત્ર' હતું જીવનનું સૂક્ષ્મ-
તમ તત્ત્વ-ધર્મ, લક્ષ - જ્યાં અહર્નિશ સ્ફુરાયમાણ થતું રહે એવું સજીવ,
ચેતનધનકર્તું, વાતાવરણ ગયાતું લજીવાના-અક્ષગ્યાન લેવાના, આશયથી ન
આ યા હોય એના શિશુઓ, દહો અને ધગારીઓ પણ આ તીર્થોમાંથી
કાઈ ને કાઈ પામીને જતા કાઈ ખાલી હાથે-ખાલી હૈયે પાછું ન વળતું
એવા વિદ્યાકેન્દ્રોના વાતાવરણમાં મુખતા પ્રજાનો પ્રાણ પ્રકૃષ્ટિત થતો તીર્થ-
ક્ષેત્રો એ, આમ સંસ્કૃતિની પરો સમા નીવડ્યા હતા

તીર્થનામોની સામગ્રીમાંથી પ્રજાના સારકૃતિક જીવનના વિવિધ મૂચન
મળે છે, તેમાં સૌથી ખ્યાનપાત્ર તે પ્રજાની ધાર્મિક સમન્વયવૃત્તિ અંગેનું
છે એવું દેખાય કે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં હજારો ધાર્મિક માન્યતા ધરાવનારને
માટે આકર્ષણ રહતું એટલે કે પદ્ધર્મમહિષ્ણતાનું, સર્વધર્મસમભાવનું
વાતાવરણ વસતો અજ પ્રવતતું પડી એ ધાર્મિક માન્યતાનું જોર ધટતા

અને ખીજનું વધનાં, નવી પ્રજા લાવના જૂનીનાં નીચેની અપનાવી પોતાના રંગે રંગી દે એવા દાખલા પણ બન્યા હશે. મધ્યકાલના પાંછળના સમયમાં જેમ કેટલીક ઇસ્લામી ઇમારતોમાં જિનઈસ્લામી ઇમારતોના અવશેષો વપરાયેલા રૂપે જોઈ શકાય છે, તેમ આગાઉનાં મંદિરોમાં પણ એવા બેળાયેલા બેળા મળશે. જે દેવનું મંદિર હોય તે કરતાં જુદા જ દેવની પૂજની પ્રણાલીઓ મુલ્યવતી કેટલીકવાર તો મૂર્તિઓ પણ બેળા મળશે. કારણ સાદું જ છે. એક પ્રકારની દેવપૂજા અસ્ત પામતાં નવા પ્રકારની દેવપૂજા આગલા મંદિરને અપનાવી તેને પોતાના ખર્ચમાં લે એવા બનાવો બન્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીર્થનામોમાં એક દાખલો તરત જ ઊઠીને આંખે વળગે એવો છે. આજે જેને તુલસીસ્થામથી ઝોળખાએ છીએ એ સ્થાનને માટે 'તલસ્વામી' નામ પુરાણ આપે છે. શૈવધર્મી પુરાણકારે તુલસીસ્થામનું તલસ્વામી ક્યું હશે કે પ્રભાસ તો રૌવપૂજનનું પ્રાચીનતમ ધાણું હોઈ તલસ્વામીનું પાંછળથી જોરમાં આવેલા વૈષ્ણવમાર્ગે તુલસીસ્થામ કરી દીધું હશે ? શૈવવૈષ્ણવ મિત્રણનાં બનેક સૂચનો તીર્થનામોમાંથી મળશે.

આપણા ધાર્મિક જીવનનું પ્રધાન લક્ષણ તેની પારાવાર સમન્વયશક્તિ છે. અર્ધુદ નાગોનું-પ્રાચીન આર્યોત્તરોનું ધાણું હશે, પણ પોતે આભારવશ યર્ષ કૃપાથી પર્વતનું અર્ધુદ નામ પાડ્યું એમ આર્યોએ કયા ચોજ, એ નાનકડા પણ મૂલ્યક દર્શાવે તરફ પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૮) ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. જૈન વિચાર ગુજરાતમાં પમખર થયો હતો. પુરાણકારે દિગંબર શિવને 'નેમિનાથ શિવ' તરીકે ઝોળખાવ્યા. (પૃ. ૧૮૦.) આ કેવળ સર્વધર્મસમભાવ નથી, સર્વધર્મમહાભાવ છે.

તીર્થોની સંખ્યા અને ક્રમ વિશે પણ બે શબ્દ જરૂરી છે. સ્કન્દપુરાણ એક ઠેકાણે કહે છે : આ ક્ષેત્રમાં જેટલાં તીર્થં છે તેને તો સ્વયંશૂ ચતુરાનન હજારો વરસે પણ વર્ણવી શકે નહિ. મેઘમાધાનાં કેટલાં બિંદુઓ સ્પર્શે છે, ધરત્રી ઉપર કેટલી તુલસીસંખ્યા છે, પૃથિવી ઉપર કેટલા રેતીકણો છે અથવા નલમાં જ્યોતિષોની કેટલી સંખ્યા છે તે જેમ કોઈ કહી શકતું નથી, તેવું જ આ ક્ષેત્રની તીર્થસંખ્યાનું છે. (સ્કન્દાચ ૭૦. ૧૨-૬) ખીજે ઠેકાણે સ્કન્દ કહે છે કે આ ક્ષેત્રમાં સાડાત્રણ કોટિ તીર્થો છે અને જાણે જ જવું અશક્ય છે, તેથી મનથી જ જવું. (મનસા તાનિ સર્ગણિ ગન્તવ્યાનિ સમાહિતી: ॥ ૨૬૩૫ ૩. ૧૦૦) નર્મદાનાં અસંખ્ય તીર્થો છે પણ તેમાંથી સ્કન્દે ૪૦૦

ગણાવ્યાં છે અને અનેક તીર્થ આગળ ગુપ્તતીર્થો પણ છે એમ નોંધ્યું છે. (પૃ. ૧૦૩.) ધર્મચર્યાનાં પરિવર્તનોને કાગણે તીર્થો વધતાં જ જતા દશે તેનો સમાવેશ કરવા અને પુગણસહજ અત્યુક્તિથી તીર્થસંખ્યા વિશે આવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા દશે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે. એક લાક્ષણિક દાખલો રકન્દના આવન્યાખંડમાં મળે છે. તેનો ખીન્ને ખંડ ‘અવન્તીસ્થ-ચતુરશીતિ-લિંગમાહાત્મ્ય’ અધ્યાયવાર એક એમ તેના ૮૪ અધ્યાયમાં ૮૪ લિંગોનું બયાન આપે છે, પણ તેની પૂર્વેના પ્રથમ ખંડ ‘અવન્તીક્ષેત્રમાહાત્મ્યખંડ’ ના છેલ્લા અધ્યાયમાં આ ૮૪ લિંગો ગણાવવા શરૂ કરતાં તેમાંથી ત્રણ ઉડાવી દઈ ખીન્ન અનેક વધારાનાં ઉમેર્યાં છે. ભુદેભુદે સમયે થયેલી યાદી-ઓમાં આવા ફેરફાર ગહેવાના જ. નર્મદાતટનાં તીર્થોની ગણનાનું પણ એવું જ જોવા મળે છે.

ક્રમ નદીતટનાં તીર્થોમાં સચવાય એ ઇષ્ટ ગણાય. નર્મદાતટની રકન્દે રેવાખંડમાં આપેલી તીર્થમાલામાં દૂર્ભે આપેલી યાદીનો સમાવેશ કરવા જતાં કદાચ કમભંગ થયો હશે. ઉપરાંત પણ દા. ત. નર્મદાતટ ઉપર ૧૨ દોટીશ્વરો વગેરે એમ કહ્યું છે તે બારેબાર વખત અપાયા નથી. ઉપરાંત એકજ સરખાં નામવાળાં તીર્થો જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં મળે છે તે બધાનાં ક્ષેત્ર-સ્થાનોનો નિર્દેશ સચિમાં કર્યો નથી તે, તે તે સ્થળે જોતાં તરત જ પ્રતીત થાય એમ હોઈ, દીર્ઘશ્વરનામાંથી બચવાના આશયથી જ.

તીર્થોનાં એકસરખાં નામો જુદા જુદાં ક્ષેત્રોમાં મળે છે-કેટલીકવાર તો જૂમખાનાં જૂમખાં અથવા દારની દાર પણ મળી આવે છે એ ઘટના ઇતિહાસશ્રેણીને માટે સામાન્ય મહત્ત્વની નથી દા. ત. સિધ્ધેશ્વર, દોટીશ્વર, નાગહદ, મૂગીકુંડ, અગ્નિતીર્થ જેવાં તીર્થો ભુદાંભુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મળશે, તે તે સ્થળે તે તે તીર્થનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તો વિચારવાનું રહેશે જ, જેમકે અર્બુદ કે હાટકેશ્વરમા નાગહદ ન હોય તો જ તેની નવાઈ. પણ સાથેસાથે ખીજ એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું રહે છે કે તીર્થસ્થાપકો અન્ય ક્ષેત્રોમા અગત્ય ધરાવતા પ્રચલિત તીર્થોના નામ જ નવાં તીર્થોને આપે એ-આજે જેમ નજરનગરે જવાહરમાર્ગ કે ગાધીરસ્તો હોય છે તેમ-સ્વાભાવિક છે. એથી એક ક્ષેત્રનાં કે નદીતટના તીર્થોનો મોટો ભાગ ખીજ ક્ષેત્રમાં કે નદીતટ ઉપર મળે તે ઉપરથી મહત્ત્વના ઐતિહાસિક અનુમાન તરફ ખેંચાતાં સાવચેતી ગખવી જરૂરી છે. પુગણોના આ વલણની માહિતી હોત તો શ્રી. ગ્લનમણિરાવ જોટે ‘સાગ્રમતીમાહાત્મ્ય’ માં પ્રાચીન સરસ્વતી-

તટનાં ધન્યાં નીચે દાઢની સાગરમતીના તટ ઉપર વર્ષવાયાં દોઈ સાગર-
મતીનું આગનું વહેણ પ્રાચીન સરસ્વતીના વહેણનો દુકડો હોવાનું અતુમાન
આગળ ધરે છે તે એમ ન કરત.

નકશા : અમલનાં તીર્થક્ષેત્રોના, ધર્મારણ્ય. રેવતક, આદિના નોખાનોખા
નકશા આપી ચકયા હોત તો આદર્શ ગણાત. પણ એકંદર મર્યાદાઓને
લક્ષમાં લઈ અમલના પાંચ નકશા, જનતે તૈયાર કરીને, આપ્યા છે. મુખ્ય
વસ્તુઓનો નિર્દેશ એ નકશાઓની મદદથી થઇ રહેશે એવી આશા છે. ગુજ-
રાતના મહારાજના ભૌગોલિક પ્રશ્નો અંગે, ગુજરાત અને તેની પડોશના મુલકો,
અત્યારે 'સરસ્વતી' નામ ધરાવતી ત્રણ નદીઓ, અને રુદ્રદામાના ઇ. સ
૧૫૦૦ના ગિરનાર શિલાલેખમાં ગણવાયેલા પ્રદેશો: સાન્નિધ્યક્રમની દૃષ્ટિએ
એટલા નકશાઓ આપીને જ મનોપ માન્યો છે.

પૌરાણિક ભૂગોળ : આ યત્કિંચિત્ત સંશોધનપ્રવૃત્તિની ફલશ્રુતિમાં
કોઈ સિદ્ધિ કરતાં ચક્રયતાઓની વિપુલતા પ્રત્યે ખ્યાન ખેંચવાનો જે એક
માત્ર આશય છે તે ફળશે એવી આશા છે. પુરાણો ભુવનકોશવર્ણન આપે
છે અને એમાં આખી પૃથ્વીની અને ખાસ કરીને ભારતવર્ષની ભૂગોળ
આપે છે. 'પાંચ' દેરે ભુદાંતુદાં પુરાણોમાંથી વંશાવળીઓ જાંચકી લઈ,
પરસ્પર મેળવી, સાફ કરી, સમૃદ્ધ માહિતી તારવી આપી આપણા દેશના
ઇતિહાસમાં કાલનિર્ણયની મૂંઝો ઉઠેલવામાં અમુલ્ય સહાયતા કરી છે. એજ
પ્રમાણે જે કોઈ અભ્યાસી પુરાણોનાં ભુવનકોશવર્ણનોને જાંચકી લઈ,
પરસ્પર મેળવી, અન્ય સામગ્રીની મદદથી પરિષ્કૃત કરી રચનનિર્ણયના
કાવકાઓ ઉઠેલતી, (આ પુસ્તકમાં તો માત્ર ગુજરાત-પશ્ચિમદિગ્-ની
છે, પણ આખા દિગ્-ની) ભૂગોળવિષયક માહિતી તારવી આપે તો ઇતિ-
હાસની ભાગોલિક પીઠિકા રિધર થતાં, મોટી સેવા થાય. આપણા પ્રદેશોનાં
નામો સામાન્યતઃ તે તે જ્ઞાતિનાં નામ ઉપરથી પડેલા હોઈ જુદી જુદી
જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ પણ સાથેસાથે એ રીતે મળી જશે કોઈ ઇતિહાસપ્રેમી
આ કાર્ય પાર પાડશે એવી આશા સાથે વિરમીએ.

અતે, આ પુસ્તકમાં અગ્રેનાં મર્યાદિત સાધનો અને લખનાગ્ની
પોતાની પ્રમાદ, અણુઆવડત આદિ મર્યાદાઓને કારણે અનેક ત્રુટિઓ હશે,
તે સુધારવામાં જનજુદારો સહાયશ્રુત બનવા કૃપાશીલ થશે એવી આશા છે.

૫ આભારદર્શન

પુસ્તકનું લખાણ શ્રી. દુર્ગાચંદ્ર કે. શાસ્ત્રીજીને હાથે તપાસવાનો મોટો
ખેત મળ્યો છે. એ પુરાણવિદ ઇતિહાસકે મને આ કાર્યમાં જે

જાંકુ પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તે શબ્દોથી ભાગ્યેજ વ્યક્ત થઈ શકે. અને સંશોધન કરતાં એમનાથી મારે મતબેદનો પ્રસંગ આવવા છતાં મને મારે માર્ગે ચાલવા દેવામાં એમની સુજનતા કે સત્યપ્રિયતા વધારે કારણભૂત હશે એ મારે માટે કોયડો જ છે. આખું લખાણ વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ છે. પરીખને પણ જતાવ્યાનો લાલ મળ્યો છે અને એમણે આમુખ પણ લખી આપ્યો છે. વરસો પહેલાં ઇતિહાસના અધ્યયન અંગે આ બંને ઇતિહાસવિદોની મમતાભરી સહાય મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. આજે આ નાનકડો પ્રયાસ તે બંનેના આશીર્વાદ સાથે બહાર પડે છે એ આ લખનારનું નાનુંમનું સદ્ભાગ્ય નથી.

મૂક જોવાના કંટાળાભરેલા કાર્યમાં અને અનેકવાર કીમતી સૂચનો આપવામાં સદાધ્યાપક શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજી અને શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની મદદ મળી છે. અધ્યા. ભોગીલાલ સોડેસરા જે ‘નૈન આગમેમાં ગુજરાત’ તૈયાર કરી રહ્યા છે અને અધ્યા. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી જે ‘ઉત્કૃષ્ટ’ લેખોમાં ‘ગુજરાત’ તૈયાર કરશે એવી આશા રાખીએ—એ બંને પાસેથી સૂચનો મળ્યાં છે. શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ તેમના ખાસ અભ્યાસવિષય વલ્લભીના દાનપત્રો અંગે વારંવાર સહાયતા આપી છે. ત્રણે સહયોગીઓનો હું ઋણી છું.

ઉપરાંત, મારી પ્રવૃત્તિમાં મારા મિત્ર શ્રી. જયન્તિ દલાલે અંગત રસ લીધો ન હોત તો આજના વિષમ સમયમાં આટલી ઝડપથી એ ભાગ્યેજ પ્રગટ કરી શકાયું હોત. એમનો આભાર તો ન માનું તો પણ ચાલે, પણ આ જાતના પુસ્તકનું મુદ્રણકાર્ય પાર પાડનાર એમના પ્રેસના કારીગર બંધુઓ પ્રત્યે સહૃદયતાપૂર્વક આભાર પ્રદર્શિત કરવાની અહીં તક લઉં છું.

સૂચિ તૈયાર કરવામાં બે બહેનોએ મદદ કરી છે તેમનો પણ હું ઋણી છું.

અંતમાં, આ કાર્યનો આરભ કર્યો ત્યારે વારંવાર એને અંગે રસ-પૂર્વક પૂછા કરનાર અને વાતવાતમાં અનાયાસે અમુલ્ય સૂચનો વેરનાર આચાર્યશ્રી આનન્દચંદ્રનું તો માત્ર સ્મરણ કરીને જ સંતોષ માનવાનો રહે છે !

મ લેખસૂચિ

- અ અગ્નિપુરાણ (વે આ)
- અષ અદમરુતી'સ ઇન્ડિયા સપાદક ડો એડવર્ડ મી સખાલિ કેગન
પોત, લડન ઇ સ ૧૯૧૪
- આએ આર્કિયોનોલોજી એન્ડ એન્થ્રોપોલોજી ઇન્ડિયન હિસ્ટરી ડો હીરાનદ
શાસ્ત્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ ઇ સ ૧૯૪૪
- આસરી 'આર્કિયોનોલોજીકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ'
- ૯એ 'ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી'
- ઇહિફો 'ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કોર્પોરેશન'
- ઇઝ ઇઝવેદ
- એઇ 'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિયા'
- એઇ એન્થ્રોપોલોજી ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન એફ ઇ પાન્નિંટર
એઝસર્ક યુનિવર્સિટી પ્રેસ, લડન ઇ સ ૧૯૨૨
- એન્યો હિસ્ટોરિકલ એન્થ્રોપોલોજી એફ ઇન્ડિયા સપાદક સુરે
ન્દ્રનાથ મજૂમદાર શાસ્ત્રી ચક્રવર્તી એવરેશ્ટ એન્ડ કો, કલકત્તા
ઇ સ ૧૯૨૪
- એટા એન્થ્રોપોલોજી ઇન્ડિયા સિટિઝ એફ ગુજરાત એન્ડ કાલિયાવાડ
શ્રી અનન્ત સદાશિવ અ તેકર મુળધ ઇ સ ૧૯૨૬
- એલા 'એનાઇસ એફ ઇ હાઇડ્રોગ્રાફી ઇન્ડિયા'
- એસ અતિહાસિક સંશોધન શ્રી દુર્ગાસકર કેવળગમ શાસ્ત્રી ગુજરાતી
સાહિત્ય પરિષદ મુળધ ઇ સ ૧૯૪૧
- કા કાવ્યાનુશાસન (આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત) બામ બીજો, ઉપોદ્ધાત
શ્રી રસિકનાથ હો નરીખ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુળધ
ઇ સ ૧૯૩૮
- કામી કાવ્યમીર્માંસા (રાજશેખર કૃત) સપાદક શ્રી ચીમનનાથ ટી
દલાલ, અને પ આર એ શાસ્ત્રી એરિસ્ટોટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ,
વડોદરા ઇ સ ૧૯૩૪
- કાસ કામસૂત્ર (વાત્સ્યાયન મુનિ કૃત), જયમગલા દીક્ષા સમેત
સપાદક શ્રી ગોસ્વામી દામોદર શાસ્ત્રી ચૌખળા સંસ્કૃત સિગ્નિ
એડિસ, કારી ઇ સ ૧૯૨૧
- કુબા કુલકોણ્યમ-આવૃત્તિ મહાભારતની

- કૃતિ કૂર્મપુરાણ-ઉત્તર ભાગ. (વે. આ.)
- કૃપ કૂર્મપુરાણ-પૂર્વ ભાગ. ,
- કેદિ કેમ્બિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ગ્રંથ ૧ : કેમ્બિજ. ઇ.સ ૧૯૩૫.
- ખં ખલાતનો દતિહાસ શ્રી ગુનમણિનાથ બીખરાન ભે? ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અનન્નવાદ ઇ સ ૧૯૩૫
- ગ ગરુડ પુરાણ (વે. આ.)
- ગસદા ગર્ગસહિતા-દ્વાદશ ખંડ ,
- ગસમ , -સમમ ખંડ ,
- ગુચ્છ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧, ૨, ૩. સમ્રાટક આચાર્ય ગિરજાશંકર નરસિંહ શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા, મુબઈ. ઇ.સ ૧૯૩૩-'૩૫-'૪૨
- ગુચ્છ ગુજરાતી લેન્ગ્વેઈજ એન્ડ ગ્રામર ભાગ ૨ શ્રી નરસિંહરાવ ભો દિવેટિયા મુબઈ યુનિવર્સિટી ઇ સ ૧૯૩૨
- ગુસત્રી 'ગુજરાત સશોધનમંડળનું ત્રિમાસિક'
- ગોશ્વ ગોરી ઘેટ વોઝ ગુજરાત-ગ્રંથ ૧, ૩ શ્રી કનૈયાનાથ મા. મુનશી ભારતીય વિદ્યાભવન, મુમઈ ઇ. સ ૧૯૪૩, ૧૯૪૪
- જ્યોત્સ 'જર્નલ ઓફ ધ બેંગલે પ્રાન્સ ઓફ ધ ગેયલ એશિયાટિક સોસાયટી'
- જ્યોત્સ 'જર્નલ ઓફ ધ ગેયલ એશિયાટિક સોસાયટી'
- જ્યોત્સ જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત દતિહાસ શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ. પ્રકાશક પોતે, મુમઈ ઇ સ ૧૯૩૩
- જ્યોત્સ જ્યોત્સોદિકલ એસેઈઝ ગ્રંથ ૧ ડો મિમલ ચગ્લુ લા દ્યુઝાક એન્ડ કો, લંડન ઇ સ ૧૯૩૭
- જ્યોત્સ જ્યોત્સોદિકલ ડિક્શનરી ઓફ એન્ડ્રિયન્ટ એન્ડ મિડીવલ ઇન્ડિયા : શ્રી નરસિંહ દે દ્યુઝાક એન્ડ કો, લંડન. ઇ સ ૧૯૨૭
- ટો ટેન્કિન્ગ-અન્ડ એન્ડ્રિયન્ટ ઇન્ડિયા એન્ડ ડિસ્કાવરીઝ બાય ટોનેમી : સપાદક શ્રી સુરેન્દ્રનાથ મજૂમદાર શાસ્ત્રી ચક્રવર્તી ચેટરજી એન્ડ કો, કલકત્તા ઇ. સ ૧૯૨૭
- તા શ્રી તાપીપુરાણ યાને શ્રી તાપીમાહાત્મ્ય સપાદક શ્રી ઉપાસક વૈદ્ય સદાશિવજીવા વામનજીવા ગર્ગે કામરેજ ઇ સ ૧૯૨૫
- પકિ પદ્મપુરાણમા છઠો ઉત્તરખંડ (વે. આ.)
- પદ્મ , મા પહેલો સદિખંડ ,
- પરવ , મા ત્રીજો સ્વર્ગખંડ ,

- પેરિ ધ પેરિપ્લસ ઓફ ધિ ઈરીમિયન સી : અનુવાદક વિલફ્રેડ એચ. રોકોફ. લોન્ડોન-સેન ઓન એન્ડ કો., ન્યૂયોર્ક. ઇ. સ. ૧૯૧૨.
- પ્રિષ્ટ પ્રિન્સિપલ ઇન્ડિયા : શ્રી. રતિવાલ એન. મહેતા. મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૩૯.
- પ્રુષ્ટ પ્રુદિરટ ઇન્ડિયા : રૂઢાઈઝ ડેવિડઝ ટી દિશર અનવિન, ન્યૂયોર્ક. ઇ. સ. ૧૯૦૩.
- પૂસં પૂક્તસંહિતા (વરાહમિહિર કૃત), ભાગ ૧ : સંપાદક મહામહો-પાખ્યામ સુધાકર દિવેદી. ઇ. જી. લેક્ઝરસ એન્ડ કો., કાશી. ઇ. સ. ૧૮૯૫.
- પોગો પોગો એટ્રિયર ગ્રથ ૧, ૧૬.
- પ્લ પ્લક્ષપુરાણ. (વેં. આ.)
- પ્લપૂઅ પ્લક્ષાંકપુરાણમાં પૂર્વ ભાગનો દ્વિતીય અનુપગપાદ. (વેં. આ.)
- પ્લમા 'પુરાતન પ્લક્ષોત્ર'નું પરિશિષ્ટ 'પ્લક્ષોત્રમાહાત્મ્ય' : શ્રી. ગણુપતિ-શંકર જયશંકર શાસ્ત્રી. વડાલી. ઇ. સ. ૧૯૩૮.
- ભંત્રય ભવિષ્યપુરાણમાં ત્રીજા પ્રતિસર્ગનો ચતુર્થ ખંડ. (વેં. આ.)
- ભમતુ " નો તૃતીય ખંડ. "
- ભેમદિ " નો દ્વિતીય ખંડ. "
- ભમ્ર " નો પ્રથમ ખંડ. "
- ભાઅ ભાગવતપુરાણ—અષ્ટમ સ્કન્ધ. નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ; પી. રામ-સ્વામી શાસ્ત્રીએ એન્ડ સન્સ, મદ્રાસ. ઇ. સ. ૧૯૩૭.
- ભાએ " એકાદશ " "
- ભાવકા ભાવકાગર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ આવૃત્તિ, મહાભારતની. "
- ભાતુ ભાગવત પુરાણ તૃતીય સ્કન્ધ. ભાઅ પ્રમાણે
- ભાદ " દશમ " "
- ભાન " નવમ " "
- ભાપં " પચમ " "
- ભામ્ર " પ્રથમ " "
- ભાભા ભારતીય ભાષાઓની સમીક્ષા (મિલર્સન કૃત) ગ્રંથ ૯: ભાગ ૨ : અનુવાદક શ્રી. કેસવગમ કા. શાસ્ત્રી શ્રી ફાર્ગસ મુમ્તાઝી સમા. મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૪૧.

- મ મત્સ્યપુરાણ (વે. આ., આનન્દાશ્રમ આદિતિ.)
- મઆ મહાભારત આદિપર્વ (ભાવ્ય.)
- મઆ (કુંભ) " " કુંભકોણમ આદિતિ.
- મક " કલ્પપર્વ (કુંભ.)
- મલી " ભીષ્મપર્વ (ભાવ્ય.)
- મમૌ " મૌસવપર્વ (કુંભ.)
- મવ " વન [આરણ્યક] પર્વ (ભાવ્ય.)
- મશ " શત્યપર્વ (કુંભ.)
- મથા " શાન્તિપર્વ. "
- મસૌ. શાન્તિકપર્વ (કુંભ.)
- મા માર્કંડેય પુરાણ. (વે. આ.)
- માષ માઉન્ટન્સ ઓફ ઇન્ડિયા : ડૉ. બી. સી. લો. ન્યોઝેલેન્ડ સોસાયટી, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૪૪.
- માક' } પિ માર્કંડેય પુરાણ : સંપાદક ઓફ. એકન પાર્નિટર. ધિ એશિ-
માક' } યાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૦૪.
- મેધ મેઘદ્વત (કાલિદાસ કૃત).
- રધુ રઘુવંશ. "
- રાઉ રામાયણ-હિતરકાવ્ય : (નિર્ણયસાગર આદિતિ.) .
- રાકિ " કિરિકન્ધાકાવ્ય : "
- રીષ રીવર્સ ઓફ ઇન્ડિયા : ડૉ. બી. સી. લો. ન્યોઝેલેન્ડ સોસાયટી, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૪૪.
- વ વરાહપુરાણ. (વે. આ.)
- વા વામનપુરાણ. "
- વાપૂ વાયુપુરાણ-પૂર્વભાગ. "
- વિચ વિષ્ણુપુરાણ-ચતુર્થખંડ. "
- વિતીક વિવિધતીર્થકલ્પ (જિનપ્રભસરિ કૃત) સંપાદક શ્રી મુનિ જિનવિજયજી શાન્તિનિકેતન (બેંગાલ). ઇ. સ. ૧૯૩૪.
- વિદ્ધિ વિષ્ણુપુરાણ દ્વિતીય ખંડ. (વે. આ.)
- વિષ " પંચમ ખંડ. (વે. આ.)
- વેઈ વેદિક ઇન્ડેક્સ ઓફ નેઈમ્સ એન્ડ સબ્જેક્ટ્સ, ગ્રંથ ૧, ૨ : આર્થર એન્ગની મેકડોનેલ તથા આર્થર જેરિડેઇલ કીય. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાનું પ્રકાશન, લંડન. ઇ. સ. ૧૯૧૨.

વે આ વેદોત્તેજ્ય પ્રેસ, મુંબઇ આદિતિ, તે તે પ્રગણી.

વૈ એન મુનન મુવામ્સ ડ્રાવેન્ન ઇન દન્નિમા, મથ ૧, ૨ ટેમસ
વોટર્સ કૃત) : સંપાદક ડી ડબ્લ્યુ રૂઢાઇઝ ડેવિડઝ તથા એસ
ડબ્લ્યુ બુરોલ ગેમ્બ એશિયાટિક સોસાયટી, લંડન ઇસ ૧૯૦૪

શ્રીમા શ્રીમાળ પુરાણ અથવા રૂદ્રપુરાણ મહિનું શ્રીમાળ માહાત્મ્ય :
સંપાદક શ્રી જટારા કર લીલાધર તથા કેશવજી વિશ્વનાથ શુક્ળાત
આર્થ ઓપધરાજી, અમદાવાદ ઇ સ ૧૮૮૯.

સેબુ સેફિઝ બુક્સ એન્ડ ધિ ઇસ્ટ

રૂઢાત્મ્ય રૂદ્રપુરાણના પાંચમા આવૃત્તિખંડમાં

પહેલું અવન્તીક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય (વે આ)

રૂઢાત્મ્ય " " મા બીજું અનુરક્ષિતિનિગમાહાત્મ્ય "

રૂઢાત્મ્ય " " મા ત્રીજો રેનાખંડ "

રૂઢાત્મ્ય રૂદ્રપુરાણ મા છઠો નામરખંડ "

રૂઢાત્મ્ય રૂદ્રપુરાણના સપ્તમા પ્રકાશખંડમાં ત્રીજો અર્ણવખંડ "

રૂઢાત્મ્ય , , મા ચોથું દ્વારકાક્ષેત્રમાહાત્મ્ય. "

રૂઢાત્મ્ય , , મા પહેલું પ્રકાશક્ષેત્રમાહાત્મ્ય "

રૂઢાત્મ્ય , , મા બીજું વસ્ત્રાપચક્ષેત્રમાહાત્મ્ય ,

રૂઢાત્મ્ય રૂદ્રપુરાણના ત્રીજા પ્રકાશખંડમાં બીજો ધર્મારણ્યખંડ "

રૂઢાત્મ્ય રૂદ્રપુરાણના પહેલા માહેશ્વરખંડમાં બીજો કૌમારિકાખંડ "

રૂઢાત્મ્ય રૂદ્રપુરાણનો બીજો વૈષ્ણવ ખંડ ,

હજા હરિવંશનું ત્રીજું ભવિષ્યપર્વ. "

હવિ , બીજું વિષ્ણુપર્વ "

હહ " પહેલું હરિવંશપર્વ "

સ હર્લસૂચિ

[ઉપર નિર્ણાયેલા ઉપરાંત ઉપરોક્ત લેખમાં આવેલા મહત્વના મંથાની સૂચિ]

અર્થશાસ્ત્ર (મિટિલ્ય કૃત) . સંપાદક ડો જો નોલી ધ પબ્લિશ સરકૃત
બુક ડિપો, લાહોર ઇ સ ૧૯૨૩

અશોક ટેક્ટસ એન્ડ ગોસરી લગ ૧ એ સી પૂતનર ધ યુનિવર્સિટી
એન્ડ પબ્લિશ લાહોર ઇ સ ૧૯૨૪

ઇતિહાસની કેડી અધ્યા બોગીવાલ જ સાહેબરા, પબ્લિશ પ્રકાશન મહિર,
વડોદરા ઇ સ ૧૯૪૫

કીર્તિદોમુદી (સોમશર કૃત) : અનુવાદક શ્રી. વલ્લભજી હરિદત્ત. ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૦૮.

દિગ્દર્શન : આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર બા. કુવ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસા-
યટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૪૨.

પાણિનીય શિક્ષા : સંપાદક પં. રુદ્રપ્રસાદ શર્મા. ધ યૌજ્ઞ્યા સંસ્કૃત
સિરીઝ ઓફિસ, કાશી, ઇ. સ. ૧૯૩૭.

પુરાણ વિવેચન : શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસા-
યટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૩૧.

‘ પુરાતત્ત્વ ’

અબંધિતામણિ (આચાર્ય મેરુવુંગ કૃત) : સંપાદક શ્રી. મુનિ જિન-
વિજયજી. શાંતિનિકેતન, (બંગાળ). ઇ. સ. ૧૯૩૩.

પ્રાકૃત વ્યાકરણ (આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત) : સંપાદક શ્રી. પી. એલ. વૈદ્ય.
રિલિંગ્ટન દોમેજ, સાંગલી. ઇ. સ. ૧૯૨૮.

બી. સી. લે. વોલ્યુમ ભાગ ૧, ઇન્ડિયન રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, કલકત્તા.
ઇ. સ. ૧૯૪૫.

ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર : શ્રી. શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિત. આર્યભૂષણ પ્રેસ,
પૂના. ઇ. સ. ૧૮૯૬.

મહાવસો ઓર ધ ગ્રેટ કોનિકલ : સંપાદક શ્રી. એન. કે. ભાગવત. બોમ્બે
યુનિવર્સિટીનું પ્રાચીન. ઇ. સ. ૧૯૩૬.

‘ વસન્ત રત્નમહોત્સવ અંક. ’

સરસ્વતી પુરાણ : સંપાદક શ્રી. કનૈયાલાલ બાપશંકર દવે. શ્રી કૃષ્ણસ
ગુજરાતી સભા, મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૪૦.

સાહિત્યવિચાર : આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર બા. કુવ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૪૧.

સુચ્યુતસહિતા : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૩૮.

હર્ષચરિત (બાણભટ્ટ કૃત) : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૩૭.

હિન્દુ પોલિટિક્સ : ડૉ. કે. પી. જમસ્વાલ. બટરવર્થ એન્ડ કો., કલકત્તા,
ઇ. સ. ૧૯૨૪.

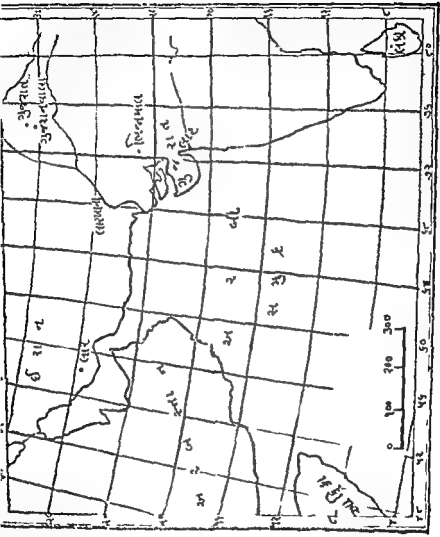
અનુક્રમ

	પૃષ્ઠ
૧ નિવેદન	૩
૨ આશુખ : લેખક-શ્રી. રસિકલાલ હો. પરીખ	૫
૩ પ્રાસ્તાવિક	૧
૪ મહેપસુચિ	૨૬
૫ સંદર્ભસૂચિ	૩૦
૬ અનુક્રમ	૩૧
૭ નકશાઓની સૂચિ	૩૨
૮ નકશાઓ	૩૩
૯ શુદ્ધિપત્રક	૩૯
૧૦ પુરાણોમાં ગુજરાત	૧-૨૨૪
૧૧ સૂચિ	૨૨૫
૧૨ અંગ્રેજી સૂચિ	૨૭૩

નકશાઓની સૂચિ

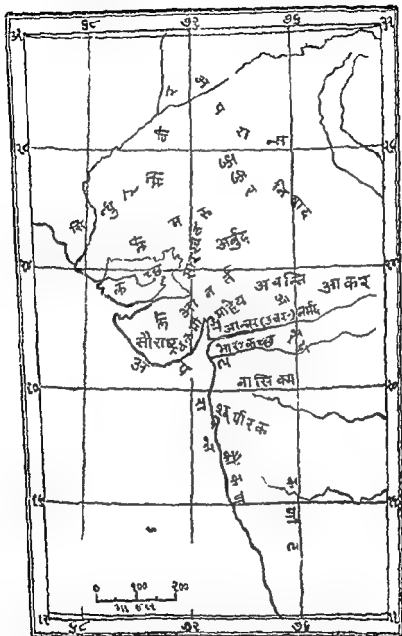
	પૃષ્ઠ
૧ ગુજરાત અને તેની ષડાંશના પ્રદેશો	૩૨
૨ રુદ્રદામાના ઇ. સ ૧૫૦ના ગિરનારના સિલાલેખમાં ગણાવાયેલા પ્રદેશો : સામિપ્યક્રમની દૃષ્ટિએ	૩૪
૩ 'પુરાણોમાં ગુજરાત'માંના પૌરાણિક પ્રદેશો	૩૫
૪ 'પુરાણોમાં ગુજરાત'માંના મહત્વના નગરો, તીર્થો, પર્વતો, નદીઓ, (નાગરી લિપિમાં)તેમજ આજનાં કેટલાંક અગત્યના સ્થળો (ગુજરાતી લિપિમાં)	૩૬-૭
૫ અત્યારે 'સરસ્વતી' નામ ધરાવતી વ્રણ નદીઓ	૩૮

૧. ગુજરાત અને તેની પડોશના પ્રદેશો

૨. ગુજરાતના ઇ. સ. ૧૫૦ના ચિત્રનારના શિલાલેખમાં
ગળાવાયેલા પ્રદેશો : સાત્રિધ્યની દૃષ્ટિએ

૨. 'પુરાણમાં મુદ્રાણ' માંના પૌરાણિક પ્રદેશો

૫ ગુજરાત રાજ્ય નકશો નામ ધરાવતી મહત્વ નદીઓ

[નોંધ : ગુજરાત રાજ્ય ૫૦ સદ્ય-સદ્ય હવે નવો]

પુરાણોમાં ગુજરાત

सत्यं तोथे दया तोथे तीर्थामान्द्रयनिग्रहः ॥
चित्ते ब्रह्ममयं तीर्थं तोर्थानां पावनं स्मृतम् ।

[पङ्क्ति १३४.७०, १३२.३२]

અચલેશ્વર

અર્ચુદારણ્યમાં અચલેશ્વરનું વિંગ છે.^૧ જીઓ અર્ચુદ.

અટ્ટાલજ

‘અટ્ટાલજ’ ઉપરથી સંસ્કૃત. અટ્ટાલયા રાક્ષસીનું વધસ્થાન. વત્સ રાજા અટ્ટાલયાને મારશે, ત્યાં અટ્ટાલજપુર વસશે અને તે મારી વત્તેશ્વરીરૂપે સ્થાપના કરશે એમ દેવી કહે છે.^૧ જીઓ અટ્ટાલંજ.

અટ્ટાલય

‘અટ્ટાલજ’નું સંસ્કૃત. આ સ્થાન ધર્માર્ણવમાં મહીસાગરની નજીકમાં છે.^૧ જીઓ અટ્ટાલંજ.

અટ્ટાલયાજગ્રામ

અટ્ટાલજ ગામ.^૧ આહુ વપરાશના રાજા ઉપરથી સંસ્કૃત. જીઓ અટ્ટાલંજ.

અટ્ટાલય

અટ્ટાલજ કુરતો પ્રદેશ. ત્યાંના શૂદ્રોને રાજા કુમારપાળે કહ્યું કે રામેશ્વર જતા મેઠા બ્રાહ્મણોને વારે. તેમાંના કેટલાક જૈન થયેલા તે રાજાને

અચલેશ્વર

૧ સ્કમાકો ૨૬. ૬૮

પુણ્યે ચાપ્યર્ચુદારણ્યે સ્વર્ગમોક્ષપ્રદે નૃણામ્ ।

અચલેશ્વરલિંગ તુ વર્તત યત્ર વીરક ॥

અટ્ટાલજ

૧ સ્કમાકો ૬૬.—

વત્તેશ્વરીતિ વત્તસ્ય રાક્ષ સર્ગાર્વદાયિની ॥ ૧૦૮

મત્પ્રસાદાત્મ રાજા વૈ મયનોતાપકારિણીમ્ ।

અટ્ટાલયા નામ તદા રાક્ષસીં વિહનિષ્યતિ ॥ ૧૦૯.

તસ્યાશ્રાપિ વધસ્થાનમટ્ટાલજમિતિ સ્થિતમ્ ।

મવિષ્યતિ પુર તત્ર મા ચ મસ્વાપચિન્ચતિ ॥ ૧૧૦

અટ્ટાલય

૧ સ્કમાકો ૬૬ ૧૧૨

દૃત્યમટ્ટાલયે વામો લોહાગે ચ મવિષ્યતિ ।

ધર્માર્ણ્યે મહાભ્રેત્રે મહીમાગર્મ્મનિષ્ઠૌ ॥

અટ્ટાલયાજગ્રામ

૧ સ્કમાકો ૬૬. ૧૧૧

અટ્ટાલયાજગ્રામે મામર્ચયિષ્યન્તિ ચે જના ।

આદેશ માની બ્રાહ્મણોને વારવા મયા.^૧ (અને અટાર દળત બ્રાહ્મણોમાંથી ત્રણ દળત બ્રાહ્મણો-જે ત્રિવિધ કહેવાયા-તેમને વાગવામાં ગળને મહાયજ્ઞ તથા.) ..સવાયાખ શ્વે દતા તે ત્રણ જ્ઞાનના દતા. ગોમૂજ, અકાલજ અને માંડવીય.^૨ જુઓ અકાલજ

અકાલયજ્ઞગ્રામ

ઉપરના 'અકાલયજ્ઞગ્રામ'નું રકન્દ્રપુગણની વેંદેશ્વર આવૃત્તિમાં^૧ આપેલું પાકાંતર. જુઓ અકાલજ

અકાલિજ

ઉપરના 'અકાલજ'નું રકન્દ્રપુગણની વેંદેશ્વર આવૃત્તિમાં^૧ આપેલું પાકાંતર. જુઓ અકાલજ

અકાલંજ

અકાલજ. લોકાસુરના ભયથી પીડાઈ બ્રાહ્મણોના જૂથ સાથે નાઠેલા પશુ ખીજે જ માર્ગે ચડી જવાથી છૂટા પડી મથેલા વણિકો ધર્માગ્રણથી બહુ દુઃખ નહિ એવે રથને પકોચી ચિંતવવા લાગ્યા કયે માર્ગે આપણે આવી ચડયા ? બ્રાહ્મણે કયા ?-એમ વિચારી ત્યાં જ વાસ કર્યો તેઓ 'અન્ય માર્ગે' ગયા તે ઉપરથી તેમણે જે ગામ વસાવ્યું તેને 'અકાલંજ'

અકાલવ

૧ રકન્દ્રાધિ ૩૬.—

અકાલવેપુ ચ જાતા શ્વે આહુય તામ્નુષ ।

નિવાર્વિતામિતિ ગ્રાહ્ય વાઙ્વા ગમનોચતા ॥ ૧૧૨

તેવા મધ્ય કતિપયા જૈનધર્મસમાધિતા ।

ગતા વાઙ્વપુજેપુ રાજાદેશાત્રિવારણે ॥ ૧૧૩

૨ રકન્દ્રાધિ ૩૬ —

શ્વેસ્તેભ્ય સપાદલ્ભકા ॥ ૧૮૧

તે ચ જાતાસ્ત્રિધા તાત્ત ગોમૂજાકાલજાસ્તથા ।

માઙ્લીયાસ્તથા ચૈતે ત્રિવિધાન્ મનોરમા ॥ ૧૮૨

તદા તે મોઢગોમૂજા માઙ્લીયા અકાલજા ॥ ૧૮૩

અકાલયજ્ઞગ્રામ

૧ ૫૦, ૨૦૮

અકાલિજ

૧ ૫૦ ૨૦૮; અકાલજની વાવના વેળ (સં. ૧૫૫૫)માં આ ૩૫ ઉ.

નામ આપેલું.^૧ જીઓ અદાલજ, અદાલય, અદાલયાજગ્રામ, અડાલય, અડાલયિજગ્રામ, અડાલિજ અને અડચાલય.

અડચાલય

ઉપરના 'અદાલય'નું રકન્દપુરાણની વેંદેશ્વર આટ્તિમા^૧ આપેલું પાકાંતર. જીઓ અડાલજ.

અનર્ત

તે જ આનર્ત. મત્સ્ય^૧ અને બ્રહ્માંડ^૨ની અર્ધપંક્તિ જ્યાં આનર્ત આપે છે ત્યાં વાયુની અનર્ત આપે છે. જીઓ આનર્ત.

અનુપ

^૧જીઓ અનૂપ.

અનૂપ

[૧] સમુદ્ર કાકાનો પ્રદેશ એવા સામાન્ય અર્થમાં^૧.

[૨] એક દેશનું નામ. વિનયવાસીઓ અથવા વિનયપૃષ્ઠનિવાસીઓનો.

અડાલજ

૧ રક્ષાધિ ૨૪.—

વિપ્રસાર્યપરિબ્રષ્ટાઃ કેચિત્તુ વણિજસ્તદા ॥ ૪૩

અન્ય માર્ગે ગતા યે વૈ લોહાસુરભયાર્દિતાઃ ।

ધર્મારણ્યાપ્રાપ્તિદુરે ગત્વા ચિતામુપાયયુઃ ॥ ૪૪

કસ્મિન્માર્ગે વય પ્રાપ્તાઃ કસ્મિન્પ્રાપ્તા દ્વિજાતયઃ ।

ઈતિ ચિતાં પર પ્રાપ્તઃ વાસં તત્ર ત્વકારયન્ ॥ ૪૫

અન્યમાર્ગે ગતા યસ્માત્તસ્માત્તન્નામસમ્ભવમ્ ।

પ્રાપ્તં નિવાસયામામુરડાલજમિતિ કિર્તી ॥ ૪૬

અડપાલય

૧ પૃ૦ ૨૦૮

અનર્ત

૧ જીઓ અપરાન્ત ૨

૨ " ૩

૩ " ૫; ઉપગંત મસ ૨૩.૧૪ પાટ્ટીપ

અનુપ

૧ જીઓ અનૂપ ૧, ૨

અનૂપ

૧ મસ ૨૩. ૧૯ સાગરાનૂપગસિમિઃ ।

નિપથ અવન્તિ જેવો એક પ્રદેશ.^૭ કાતંવીય^૮ એ દેશનો રાગ હતો.^૯ કાઈ કાઈ પુરાણમાં અરુપ^{૧૦} જેવા મળે છે તે સંદર્ભ વગેરે જોતાં અનૂપનો ભટ્ટ પાઠ લાગે છે.

રુદ્રદામાના શિક્ષાલેખમાં અનૂપનો ઉલ્લેખ છે. સામાન્યતઃ ‘સાગરાનૂપ’—સમુદ્ર માંડાનો પ્રદેશ, ‘અનૂપ નીતૃત’—પાણીવાળો પ્રદેશ, એમ પ્રયોગ થાય છે, પણ આ લેખમાં અનૂપ ખીન્ન પ્રદેશોના વિશેષનામો સાથે વપરાયેલો કોઈ વિશેષનામ છે. ડૉ. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજી તે પ્રદેશ નક્કી થઈ શક્યો ન હતો; તેઓશ્રી એને ગુજરાત પડખેનો કોઈ પાણીના સુખવાળો પ્રદેશ માનના હતા^{૧૧}. પણ વનપર્વ વગેરેના ઉપરના ઉલ્લેખો પરથી માદિગમતી જેની ગજધાની હતી તે પ્રદેશ અનૂપ નામથી ઓળખાતો દશે એમ સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે. રઘુવંશ(૧.૩૭)માં

હિ ૬૬. ૧૦૩ સાગરાનુપવિપુલા ગ્રામુદરુલ્લલ્લલ્લલ્લલ્લમ ।

મઆ ૨૦૯. ૧૭ દક્ષિણે સાગરાનૂપ પવર્તાર્થાનિ સન્નિ ઈ ।

મઆ ૫૦ ૯૫૬ પાદરીપ સાગરનૂપમાદિતઃ ।

સ્કમાકી ૧. ૭૩ દક્ષિણે સાગરેડનૂપ પચ સ્તીર્થાનિ સન્નિ ઈ ।

૨ અપૂઅ ૧૬.—

પટ્પગા નિપર્થે મહ ।

અનૂપાસ્તુષ્ઠિકેરાથ વીતિહોત્રા શ્વતયઃ ॥ ૬૬

एत जनपदा सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः । ६६

વાપૂ ૪૦ —

પટ્પુરા નિપર્થે મહ ॥ ૧૩૩

अनुपास्तुष्ठिकेराथ वीतिहोत्रा श्वन्तय ।

एते जनपदा सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४

૩ મવ ૧૧૬.૧૧

अयानूपपतिर्वीर कर्तवीर्योऽभ्यर्तत ॥

૪ મ ૧૧૪.—

પટ્પગા નિપર્થે મહ ॥ ૬૩

अरुपाः शोष्णिकेराथ वीतिहोत्रा श्वन्तय ।

एत जनपदा म्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ ६४

૫ જોગે ૧ ૫૦ ૩૦ પાદરીપ ૨, ઇએ ૭ ૫૦ ૨૫૬; આનર્ત ૧૬

કાર્તવીર્યના વંશજને અનૂપગળ તરીકે વર્ણવ્યો છે અને દેવાતટે માહિમતી (૬.૪૨)ને તેની ગળધાની કહી છે.^૧

નોંધ ૧ યુગ્મપ્રાતઃ એક 'અનુપગલ' છે.

અપરાન્ત

[૧] પશ્ચિમ છેડાનો પ્રદેશ એવો એનો સામાન્ય અર્થ થાય. અર્જુન અનૂપ, કેલ, ગોકર્ણ એ પ્રદેશો વટાવી, અપરાન્તનાં તીર્થો એક પછી એક વટાવી, પશ્ચિમ સમુદ્રે આવેલા તીર્થો વટાવી, પ્રભાસે પહોંચ્યો, એવું આદિપર્વનું^૧ વર્ણન ગોવા-કોકણથી પ્રભાસ સુધીના પશ્ચિમ કાંઠાને માટે અપરાન્ત ઉપયુક્ત થયાનું મૂલ્ય છે.

[૨] અમૂલવાચકનામ તરીકે આવે છે ત્યારે એની સીમા નક્કી નથી જુદા જુદા પુગણોએ કોકણથી કચ્છ-સિંધ સુધીના આખા દરિયાકાંઠા અથવા તેમના ઓછાવત્તા અંશ માટે આ નામ વાપર્યું છે મત્સ્ય,^૨ ક્ષત્રાડ,^૩

૧ ઉપરાત જુઓ ઉપા ૩ અને ભાટાકાનો આને અનુકૂળ મત ધ્યે ૭ પૃ. ૨૫૬.

અપરાન્ત

૧ મથા ૭૧૦

સાંપરાન્તેષુ તીર્થાણિ પુણ્યાન્યાયતનાનિ ચ ।

સર્વાણ્યેવાનુપૂર્વ્યેણ જગમામિતવિક્રમઃ ॥ ૧

સમુદ્રે પશ્ચિમે ચાણિ તીર્થાન્યાયતનાનિ ચ ।

તાણિ સર્વાણિ ગત્વા સ પ્રભાસમુપજગ્મિનાન ॥ ૨

૨ મ ૧૧૪ —

વાસિન્યાર્થેય ય ચાન્યે ય ચૈવાન્તરનર્મદાઃ ।

ભારતચ્છા સમાહેયા સહ સારસ્વતૈસ્તથા ॥ ૫૦

કાચ્છીમૃત્તૈવ સૌરાષ્ટ્રા આનર્તા અર્જુને સહ ।

હત્યેતે અપરાન્તાસ્તુ . ॥ ૫૧

૩ અપૂર્ણ ૧૬ —

અપરાસ્તાનિગોવત ॥ ૬૦

મૂર્યારવાઃ કલિંગના દુર્ગાલા કુન્તલૈ સહ ।

પૌલેયાન્ચ કિરાતાન્ચ સ્પરસ્તાપરૈ સહ ॥ ૬૧

તથા કરીતથાન્નૈવ સર્ગ ચૈવ કચ્છરા ।

નાસિકા નૈવ ચે ચાન્યે ચે ચૈવાન્તરનર્મદાઃ ॥ ૬૨

भा३^१ ३५, ४ वायु, ५ विष्णु, ६ अथ, ७ वामन^८ अथ हि पुराणो अपरान्तमां

सहकृत्वाः समाहेयाः सह सारस्वतैरपि ।

कच्छिप्याश्च मुराष्ट्राश्च आनन्त्याश्चार्जुनैः सह ॥ ६३

इत्येते अपरान्ताः . ॥ ६४

४ भा ५४.—

अपरास्तात्रिवोध मे ।

सूर्यारवा कालिगला दुर्गाधार्मीनटैः सह ॥ ५९

पुलिन्दाश्च मुमीनाथ रूपपा, स्वापदैः सह ।

तथा कुरमिनधैव सर्वे चैव कटाक्षराः ॥ ६०

(कारक्षरा लोहजपा याज्ञेया राजमद्रकाः ।)

तोसला कोसला चैव त्रैपुरा विदिशस्तथा ।

(तुवारास्तुवुरादचैव सर्वे चैव करस्कराः ।)

नासिक्याश्च ये चान्ये ये चैवोत्तर्गनर्मदाः ॥ ६१

भीष्मकृत्वा समाहेयाः सह सारस्वतैरपि ।

कादमीराश्च मुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चार्जुनैः सह ॥ ६२

इत्येते अपरान्ताः... ॥ ६३

५ भा ४५.—

अपरास्तात्रिवोधत ।

शर्पाकारा कोलगना दुर्गा कालीतकैः सह ॥ १२८

पुलेयाश्च मुरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।

तथा नुरसिताश्चैव सर्वे चैव परक्षरा ॥ १२९

नासिक्याश्च ये चान्ये य चैवोत्तर्गनर्मदाः ।

भानुरुक्ता, समाहेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥ १३०

कच्छीयाश्च मुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चार्जुनैः सह ।

इत्येते सम्परीताश्च ॥ १३१

६ विद्वा ३ १६ तथापरान्ताः सौराष्ट्रा अर्यामीरास्त्यार्जुनैः ॥

७ अ २५.—

अपरास्तात्रिवोधत ।

शर्पाकारा कालिधना लोल्यस्तालनटैः सह ॥ ५८

इत्येते अपरान्ताश्च ॥ ५९

८ भा १३.—

शर्पाकारा वारिधनाः . ॥ ५९ नामिरान्ता मुनर्मदा ।

दाहकृत्वा समाहेया सह सारस्वतैरपि ॥ ५९

ધણા પ્રદેશોનો સમાવેશ કરે છે આનર્ત, અર્ધુદ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સારસ્વત, બારુકચ્છ, માહેધ, આન્તગ્નર્મદ ચર્પારક, નાસિક્ય વગેરેને અપરાન્તમા ગણાવવામા આવ્યા છે.

નોંધ ૧ : વાસિક્યા ।-મત્સ્યનો વાસિક્ય તે વાયુનો નાસિય અને બ્રહ્માડનો નાસિક પ્રદેશ એ અર્થ છે 'ન' અને 'વ'ની હરફેર લેખનદોષને લીધે લાગે છે. માર્ક ડેયનુ નાસિક્યાવા તે નાસિક્યાવા તુ ૧૪૮ ૩૫ છે

નોંધ ૨ : કાશ્મીરા : । સારસ્વત અને મુરાષ્ટ્ર પ્રદેશોની વચ્ચે મત્સ્ય 'કાચ્છીક' અને બ્રહ્માડ 'કચ્છીય' આપે છે પણ માર્ક ડેય 'કારમીર' આપે છે કુદરતી રીતે માર્ક ડેયનુ 'કારમીર' તે મત્સ્યબ્રહ્માડના પાંદડા ૧૪૮ ૩૫ છે—અર્થાત્ કચ્છ પ્રદેશ જ મૂલ્યવે છે અને નહિ કે કત્તરને કારમીર-સારદા-દેશ

નોંધ ૩ : સારસ્વતા ।-જે જે પ્રદેશની વચ્ચે કાચ્છીક આવેલ છે તે સારસ્વત અને મુરાષ્ટ્ર તેમાથી પહેલાને બદલે વાયુ દ્વાયસ્ત આપે છે તે પણ દોષ જ છે.

નોંધ ૪ : માનુકચ્છા ।-મત્સ્યનો 'ભારુકચ્છ' પ્રદેશ તે જ માર્ક ડેયનો નીરુકચ્છા, વાયુનો માનુકચ્છા. અને વામનનો દારુકચ્છા. ।

નોંધ ૫ : સુર્પારકા (બ્રહ્માડ, માર્ક ડેય) અને ચર્પારકારા (વાયુ) તે બ્રહ્મા અને વામનનુ ચર્પારકા હાલનુ મુખ્ય પાસેનું મોપાત્ર સૂચવે છે

નોંધ ૬ : અપરાસ્તાન્-બ્રહ્માડ, માર્ક ડેય અને વાયુમા અપરાસ્તાના પ્રદેશો ગણાવતા આગે હવે અપગન્ત સાબળ એમ બીંતીયાનુ અપરાસ્તાન્ ૧૫ છે તે અપરાસ્તાન્ (તે અપર પ્રદેશોને) એમ બૂલથી માનીને અપરાસ્તાન્ એમ મધિનિયમથી જોયા લાગે છે (પુરાણોની ભાષા વિશે અહીં સૂચન મળે છે) અપરાન્તના પ્રદેશોની જ યાદી અપરાસ્તાન્ થી ગર થાય છે એ ચોખ્ખુ છે.

નોંધ ૭ : સમ્પરીતા ।-વાયુને અ તે અપરાતને બદલે 'સ પરીત' નામ આપેલુ છે તે વાયુના જ અપરીતા તુ પાકાન્તર હોવા મળેલ છે

[૩] કિત્તર દિશા કે વાયવ્ય દિશાના કોઈક પ્રદેશનું નામ પણ અપગન્ત હોવાનુ માર્ક ડેય વામન અને બ્રહ્મપુરાણથી સમગ્રાય છે તે પુરાણોમા

વાત્સીયાધ મુરાષ્ટ્રાધ આવન્ત્યાધર્મુદ સહ ।

इत्येत पञ्चिमामाशा स्थिता जानपदा जना ॥ ५३

૯ મા ૫૪ —

अपरान्ताश्च शूद्राश्च पहवाश्चर्मरगण्डिका ।

गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रका ॥ ५६

પહર, ગાન્ધાર, સિન્ધુ, સારીર રંગેર પ્રેમો જોડે તેની ગણના થઈ છે એ જ સર્ગમાં ૧૫૧૦ અપરીતા પા' આપે છે

નોંધ ૮ અપરીતા ની સાથે વાયુમા વસ્તિ મળે છે, પણ માર્કેટ્ટ સાથે સરખાવતા તે પારદા સમન્વય છે એટલે એને અપરીતા ની સાથે સંબંધ નથી

નોંધ ૯ અપરાન્ત ઉપરાત તેની ગાથ માગ્યરાગા નામ પરાન્ત^{૧૧} અને કુન્દાપરાન્ત^{૧૨} મહામા નમા મળે છે

ઉપગના [૨] અને [૩] માં ફેર એ છે કે [૨] તેદેશ-૮૫ માટેનો ચબ્દ છે (ઠા ત દાક્ષિણાત્પ, ઉદીચ્ય જેવા નામ, જેમા એક કરતા વધારે પ્રદેશોનો સમાવેશ થયો હોય છે,) જનારે [૩] ચોક્કસ એક પ્રદેશના નામ તરીકે વપરાયેલો ચબ્દ છે વામન તો બીજા અર્થમાં પશ્ચિમામાદાં સ્થિત નાનપદા-પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા જનપદો-વાપરે છે, ત્યારે ત્રીજા અર્થમાં જ ચબ્દ અપરાન્તા પ્રયોજે છે

કાનિદાસ રત્નદિગ્વિજયમાં રધુ સહ જોગીને અપગન્ત ન્વય છે એમ વર્ણવે છે (૨૩૦ ૪-૫૨) એટલે પ્રકલ્પ, કાગવાર, ગોવાનો પ્રદેશ અપરાન્તથી જોગખાતો હશે એમ મનનય છે તે પછી ત્રિહૂટ પર્વત થઈને પારસિકો આને લડના રથલમાર્ગે ધુને પ્રયાણ કરતો બતાવતાં

દાતશ્વજા કર્ત્તિગાદય પારદાહારમૂલિકા ॥ ૧૭

નત દગ્ધ હુદીચ્યાસ્તુ । ૪૨

વા ૧૩ ૩૭ ધ ૩૫ ૪૫

૧૦ વાપ ૪૧ —

અપરીતાદય શદાદય પદ્યશર્ચમનજિકા ॥ ૧૧૦

ગાન્ધાર ચવનાદ્યેય સિન્ધુસીવીરમદ્કા ।

શકા હદા કુન્દાદય પરિતા હારપૂરિકા ૧૧૬

એતે દેશાહુદીચ્યાદય ॥ ૧૨૧

૧૧ મબી ૯૪૭ અપરાતા પરાતાદય પનાગશર્ચમનજિકા ॥

૧૨ મબી ૯૪૯ કુન્દાપરાન્તા માહ્યા ।

પૂર્વે કવિએ કહ્યું છે કે જે સમુદ્રે પરશુરામને જમીન આપી હતી તેણે રઘુને અપરાન્તના રાજ દાગ કર આપાળ્યો (૪૫૮) એ ઉપરથી કાવિદાસને અપરાન્તથી આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છને સિધનો દરિયાકાંઠાનો ઝટલો પ્રદેશ પણ ઉદ્દિષ્ટ હોવાનું સમજાય છે

રુદ્રદામનના લેખમાં અપરાન્તનો હિ લેખ છે તેમાં અનૂપ, આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર શ્વશ્ર, મરુ, કચ્છ સિન્ધુ, સૌવીર, વગેરેના જુદા ઉત્તેખો છે એટલે તેમનો અપરાન્તમાં સમાવેશ થઈ શકે નહિ, તે ઉપરાત રુદ્રદામનના સમયમાં ઉત્તર કાંઠાનું આન્ધ્રોના તાળામાં હતું, એટલે દમણગાથી મહી સુધીનો પ્રદેશ જ અપરાન્ત નામથી વિવક્ષિત હોઈ શકે ૧૩

વાસ્થયાયનમાં^{૧૪} આન્ધ્ર, વતસગુહમ, અપરાન્તક, સુરાષ્ટ્રક એવા ક્રમ મળે છે સૈન્ધવોનો અલગ ઉત્તેખ છે એથી અપરાન્ત તે કાંઠાથી કાઠિયાવાડ સુધીના દરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ એમ સમજાય છે

વરાહમિહિર^{૧૫} અપરાન્તને પશ્ચિમ દિશાના દેશોમાં ગણાવે છે, હૈહય અને પચનદની સાથેસાથે જ નૈર્ઝત્ય (દક્ષિણપશ્ચિમ)^{૧૬} દિશામાં એણે સિન્ધુસૌવીર, આનર્ત અને ત્રૈવતક (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રદેશને ગણાવ્યા છે એટલે એ દેશોની ઉત્તરપશ્ચિમે અપરાન્ત એમ સ્પષ્ટ છે

રઘુવશ ઉપરની ાકમાં મહિનાથે ‘અપરાન્ત તે પશ્ચિમનો પ્રદેશ જેમાં સૂર્યરિક આત્તિનો સમાવેશ થાય છે, ૧૭ એમ યાદવનો કાપ ટાક્યો છે,

નાશિકની^{૧૮} ત્રીજી શુકામાં આશરે ઈ પૂ ૨૫ ના લેખમાં સૌરઠ અને અપરાન્તના ઉત્તેખ છે

ડો ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી મહિનાથના આધારે નોધે છે કે

૧૩ જુઓ આનર્ત ૧૬ બોગે ૧ પૃ ૩૬ પાટીપ ૮

૧૪ કાસ ૫ ૫ ૮ અભા ૮ પૃ ૫૮ ઉપરાત કાસ ૨૫ ૨૭

૧૫ પૃસ ૧૮ ૨૦-૧

૧૬ , ૧૪ ૧૮-૬

૧૭ અપરાન્તાસુ પાદ્મવાસ્ત ચ સૂર્યરિકાદય ।

૧૮ બોગુ ૧ પૃ ૨૮

શર્પારક અપરાન્તની ગજાની હતું.^{૧૯} એ મતને બચ્ચર અને બર્જેસની પશ્ચ સંમતિ છે.^{૨૦} કર્નિંગદામ કહે છે કે ગજાની કાઢોથી શર્પારકનો અપરાન્તમાં સમાવેશ થનો હોય, પણ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નર્મદાની દક્ષિણે અપરાન્તનો વિસ્તાર ગણાવી શકાય નહિ. તે બૃહત્સંદિતાનો આધાર હાઈ ઉમેરે છે કે કર્નલ રેડેસીને અપરત્ત મહારાજસ ના ઉલ્લેખ-વાળા સિક્કાઓ નિમચ-અજમેરમાં મળ્યા હતા અને પોતાને ઉત્તર ગજાપુતાના ને મથુગાથી મળ્યા હતા. તે વગદમિદિરને અનુસરી અપરાન્તકને દિંદનો પશ્ચિમ ભાગ ગણવાની તર્કેણમાં પોતાનો મત આપે છે.^{૨૧} ફલીટ, 'એક અશોકશિલાલેખમાં વવનો, કામ્બોજો અને ગાન્ધારીને અપરાન્ત ગણાવવામાં આવ્યા છે' એ છતાં 'અપરાન્તમાં કોકણ, ઉત્તર શુદ્ધરાત, કચ્છ, અને સિન્ધનો સમાસ થતો' એમ અભિપ્રાય આપે છે.^{૨૨} અશોકના શિલાલેખોમાં અપરતા, અપલંતા, અપરત્ત અને અપરત્ત રૂપો મળે છે.^{૨૩} જયવ્રજા^{૨૪} વાયવ્ય દિશાના અપરાન્તને ઘટાવવા અશોકના શિલાલેખોમાં અન્ત = પડોશી થાય છે અને અપરાન્ત તે અંદરનાં રાજ્યોના અર્થમાં છે એમ તર્ક કરે છે, તે વાયવ્ય-અપરાન્તથી અગ્નયુ હોવાને કારણે.

ઉપરના વિવિધ સમયના ઉલ્લેખો અને તે ઉપરથી વિદ્વાનોએ તારવેલા અભિપ્રાયો ઉપરથી સમગ્રશે કે સામાન્યતઃ અપરાન્તનામ પુગણોના [૧] અને [૨] અર્થમાં કોકણથી કચ્છ સુધીના આખા પ્રદેશ માટે કે તેના કોઈ અંશ માટે વપરાયુ છે. પણ તે જ સમયમાં પશ્ચિમ દરિયાકાંઠા માટે એ નામ ન વપરાતાં, પુગણોના [૩] અર્થમાં, દિંદના વાયવ્ય ભાગના કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશ માટે પણ એ પ્રયુક્ત થયા ક્યું છે, જેને વાયુના અવરીતા પાઠ સાથે સિક્કાઓના અપરત્તના સામ્યથી સારો એવો ટેકો મળે છે.

ઉદીચ્ય દેશોમાંના 'અપરાન્તાથને ઠેકાણે સંલવતઃ પરાન્તાથ આપણે

૧૯ ઇએ ■ પૃ ૦ ૨૫૯. કોલિનો પણ એ-૪ મત ■ (૧ પૃ ૦ ૧૦૩.)

૨૦ " પૃ ૦ ૨૬૩; એબા ૮ પૃ ૦ ૫૭

૨૧ એબા ૮ પૃ ૦ ૫૭

૨૨ " પૃ ૦ ૫૪; ઇએ ૨૦ પૃ ૦ ૧૭૩

૨૩ ગોણુ ૧ પૃ ૦ ૨૭

૨૪ હિન્દુ પોલિટી, કંટિકા ૧૩૧.

વાંચવાનું છે.^{૨૫} એમ શ્રી. દિનેશચંદ્ર સરકાર કહે છે તે ખરોગર નથી, કેમકે ઉત્તરમાં અપરાન્તની ઉપરિચિતિ સંશયાતીત છે.^{૨૬}

રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખમાંનું અપરાન્ત ડો. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી-એ-અને તેમના ટેકામાં ડો. બ્યૂવરે-દક્ષિણના અપરાન્ત તરીકે ઘટાવ્યું છે તેમ છતાં એ શિલાલેખમાંનો અપરાન્તનો ઉલ્લેખ તે પુરાણોના ત્રીજા અર્થમાં ઉત્તર-વાયવ્યના ચોક્કસ દેશવાચક વિશેષનામ તરીકે પ્રયોગ્યતા અપગત્તનો જ છે એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શિલાલેખમાં અપરાન્ત વિશેષનામ તરીકે, વિશેષનામો વચ્ચે, વપરાયેલું છે. એ વિશેષનામથી પુરાણોના બીજા અર્થમાં, દરિયાકાંઠાને વીંટળાઈને આવેલા પ્રદેશો સૂચવતા, સમૂદ્રવાચકનામ તરીકે પ્રયોગ્યથેલો અપરાન્ત તો સમજી શકાય એમ છે જ નહિ, કેમકે પુરાણોએ અપરાન્તની અંદર ગણાવેલા દેશોમાંથી કેટલાક-અવન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, વગેરે-પ્રસ્તુત શિલાલેખમાં અપરાન્ત દેશની સાથેસાથ ગણાવેલા છે. એટલે કે અવન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ આદિ દેશો મળીને થતો કોઈ દેશ નહિ પણ તે ઉપરાંતનો કોઈ બીજો દેશ શિલાલેખના અપરાન્ત ઉલ્લેખથી ઉદ્દિષ્ટ છે. તે દેશ કયો ? રુદ્રદામનના શિલાલેખમાં ગણાવેલા દેશોનો ક્રમ જો નજર સામે આપણા દેશનો નકશો રાખીને અનુસરવામાં આવશે તો અપરાન્ત નામથી કયો દેશ વિવક્ષિત છે તે સહેજે સમજાશે. પ્રથમ તો વિન્ધ્ય પહાડના આકરાવન્તિ, પછી હાલનાં ખંભાત-અમદાવાદ-વડનગર-પાટણને આવરી લેતો આનર્ત, પછી સૌરાષ્ટ્ર, પછી આનર્તની ઉત્તરનો શ્વેત્ર (સાબરમતી ઉપરવાસનો પ્રદેશ), પછી તેની એટલે આશુની ઉત્તરનો મરુ (મારવાડ), પછી મરુની પશ્ચિમે-સહેજ દક્ષિણે-કચ્છ, તે પછી કચ્છની ઉત્તરે સિન્ધુ, સિન્ધુની ઉત્તરે સૌવીર, પશ્ચિમે કુકર અને દક્ષિણ પંજાબને સ્પર્શે એ રીતે અપરાન્ત અને તે પછી મરુની ઉત્તરનો નિપાદ, આ રીતે રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખાયેલા દેશોનું વિહંગાવલોકન કરી શકાય એમ છે. બીજા શબ્દોમાં, શિલાલેખમાંનાં દેશનામોના ક્રમમાં કાંઈક યોજનાનું અનુમાન કરી શકાય છે, જેમ તેમ નામ ગણાવ્યાં નથી. સિન્ધુ સૌવીર પછી એકદમ દૂરકો મારી દક્ષિણ-

માં અપરાન્ત ગણાવે એ ઠીક લાગતું નથી. કુકુર વાયવ્ય પ્રદેશ સમગ્રાય છે. નિષાદ તો ગુજરાતની ઉત્તરનો જ પ્રદેશ છે એટલે 'સિન્ધુ, સૌવીર, કુકુર, અપગન્ત, નિષાદ' એવા ક્રમમાં મળતો રુદ્રદામનના શિલાલેખનો અપગન્ત તે ઉત્તરવાયવ્યનો અપરાન્ત જ સંભવે છે, જે પુરાણોના ઉપર નિર્દેશિત ત્રીજા અર્થમાં વિશેષ નામ તરીકે પ્રયોજ્યો અપરાન્ત જ છે. જનરથ કનિંગહામને સિદ્ધાએ ઉપગ્રી ઉત્તર વાયવ્યમાં અપરાન્ત હોવાની ખાતરી થવા છતાં, રુદ્રદામનના ગિર્નારના શિલાલેખમાંનો અપરાન્ત તે એ એવી સંભાવના કેમ સ્વીકારી નહિ એ જ આશ્ચર્ય છે.

જુઓ. અર્ધુદ, અવન્તિ, આનર્ત, આન્તર-નર્મદ, આમીર, વચ્છ, નાસિક્ય, આદ્યચ્છ, માદેય, સારસ્વત, સૌરાષ્ટ્ર, ઉપરાન્ત અપરાન્તિક.

અપરાન્તિક

[૧] વાયવ્ય દિશાનો એક પ્રદેશ.^૧ માર્ક'ડેય આનર્ત, મુરાઈ આદિ પ્રદેશોના અપરાન્ત^૨ વિભાગ ઉપરાત ઉત્તર દિશામાં એક બીજો અપરાન્ત^૩ પ્રદેશ આપે છે, તે જ અપરાન્તિક. તેમાં ભારતવર્ષને કૂર્મ કહેવો છે અને તેના પુરુષમાં-એટલે કે સિન્ધુ સૌવીરની ઉત્તરમાં અપગન્તિક આવે.

[૨] પશ્ચિમનો દરિયાકાંઠો. પશ્ચિમનો અપગન્ત અથવા અપરાન્તિકા-તેના પ્રાકૃત અવરાન્તિકા-અવરાહા-રૂપોમાંથી એક 'Ariake' ઘટાવી શકાય એમ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું માનવું છે.^૪ ડૉ. બ્યુલર પેગિબ્લસના Arabikeનો Abaratike પાઠ સૂચવે છે.^૫ અર્થસાગ્રની ટીકામાં ભટ્ટરામી^૬ અપગન્તિક અને કોકણની એકતા રથાપે છે.

અપરાન્તિક

૧ મા ૫૫ ૩૪

૨ જુઓ અપરાન્ત ૪.

૩ " ૯.

૪ મા ૫૫ ૩૭. ઉપગાંત માર્ક ૫૦ ૩૧૩.

૫ ઇએ ૧૧ ૫૦ ૨૫૬.

૬ , ૫૦ ૨૬૩.

૭ જ્યોતિષ 'અપગન્તિકા'

અપરાન્ત ઉપગની ચર્ચાથી સમજાશે કે અપરાન્તિક પણ ઉત્તર વાયવ્યનો પ્રદેશ છે ટાલેમી અને પેરિપ્લસનું Ariake^૮ તે 'આરણ્યક'માંથી સિદ્ધ કરવાની સલાવના રજૂ થયેલી છે તે વધુ નિચારપાત્ર ઠરે છે

જુઓ. અપરાન્ત

અમીર

આમીર જાતિના વસાહતોના દેશ^૧ 'આલીગ'નો બધા પાઠ. જુઓ આમીર અમરકંટક

પર્વત, નર્મદાતટે તીર્થ.^૨

મ મ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતાની 'મેઘદૂત વ્યાખ્યા'માં મેઘદૂત (૧. ૧૭)નો આશ્રૂટ તે અમરકંટક એમ કહે છે

જુઓ. નર્મદા

અમરાવતી

ઉત્તરવિંધીનું ચોથા કંપમાં આ નામ હતું.^૩ અમરાવતીનામકથન અધ્યાયમાં^૪ કથા છે કે મહાકાલવનમાં કશ્યપ પ્રજાપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતા હતા ત્યારે અશરીરિણી વાયાએ અમર નિર્જીવ દેવની સતતિ પામી તુ પ્રજાપતિ થઈશ એમ કહ્યું...પછી ત્યાં મનુષ્યો પણ વસ્યા અમરાગના જેવી સ્ત્રીઓ હતી..અમરોનું કંટક અહીં હોઈ નગરી અમરાવતી કહેનાઈ^૫ ચોથા કંપનું નામ છતાં નામકથનઅધ્યાયોના ક્રમમાં સાતમાં અધ્યાયમાં વર્ણવાયું છે જુઓ. ઉત્તરવિંધી

૮ Ariake ટો ૫૦ ૩૯, ૧૭૫, Ariaca પેરિ કડિકા ૬, ૧૪, ૪૧.

૯ જ્યોત્સિ 'અપરાન્તિકા'

અમીર

૧ વાપૂ ૪૬ ૧૨૪ અમીરા સહૃદયીકા . . ।

અમરકંટક

૧ જુઓ. નર્મદા ૧૦

અમરાવતી

૧ જુઓ. અવન્તિકા ૧

૨ રક્ત્યાઅ ૪૬ —

૩ ,, અમરા નિર્જરા દેવા દિગ્ધિ ક્ષ્યાતા સદૈવ હિ ॥ ૮

અમરાંગના સમા નાર્ય સદૈવ સ્થિરયોવના । ૨૦

અમરાણા કંટકં છાન તસ્માજ્જાત્તામરાવતી ॥ ૨૦

અમ્બુદ

અર્ધુદને બદલે મહાભાગતમા આવુ નામ પણ મળે છે.

પણ આ કુમ્ભકોણમ્-આવૃત્તિ^૧નો પાક લાણકાક^૨ ઇન્દ્રિયટની આવૃત્તિએ ૨૬ કર્ષો અને (૧) મુગધ સંકારના સંપ્રદ, (૨) દાક્ષિણ્ય આવૃત્તિ અને (૩) તાંબે આવૃત્તિ પ્રમાણે પરિશિષ્ટમાં ૧૧૫ મા ફક્તમા 'દૌત્તમર્જુદમ્'^૩ પાક આપ્યો છે.

પણ અર્જુદનો નિરુકત (૩.૨) અને સાવણભાષ્ય (ઋ ૧૦ ૬૮.૧૨) માં અમ્બુદ પર્વાય આપ્યો છે એ જોતા અમ્બુદ પાક નોધપાત્ર છે.

જુઓ અર્જુદ.

અર્જુદ

[૧] આહુ પર્વત^૧.

[૨] તેની આસપાસના પ્રદેશ માટે પણ આ શબ્દ વપરાયેનો જોવા મળે છે પ્રદેશ તરીકે તેની ગણના મત્સ્ય, બ્રહ્મક, વાસુ, માર્કંડેય વગેરે પુરાણો અપગન્તવિજ્ઞાનમાં કરે છે.^૨ માર્કંડેય તેને વળી મધ્યદેશ વિભાગમાં પણ ગણાવે છે.^૩

૧. અર્જુદ પર્વતને મહાભાગતના વનપર્વમા દ્વિમાવયના પુત્ર તરીકે વર્ણવેલો છે. પૂર્વે ત્યા પૃથ્વીમા છિદ્ર હતુ, ત્યાં વસિષ્ઠને ત્રણ લોકમા ભણીતો એવો આશ્રમ છે એક ગત ત્યા વસવાધી હનર ગાયતુ પ્રુષ્ય મળે ૪ અર્જુદારવ્ય સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનારુ હિ અને

અમ્બુદ

૧ કુમ્ભકોણમ્ આવૃત્તિ મઆ ૨૪૫ ૩૦

૨ લાણકાક મહાભાગ આવૃત્તિ પૃ ૯૧૫ (૧૧૫ લીટી ૩૫)

અર્જુદ

૧ જુઓ ઉગ્ગયન્ત ૨, ૫, ૬.

૨ જુઓ અપરાન્ત ૨, ૩, ૪, ૫, ૬

૩ મા ૫૪ ૩૩

અર્જુદાર્કલિંગાથ મલકાય ધૃકે સહ ।

મધ્યદેશ્યા જનપદા પ્રાયશોમી પ્રસીર્તિતા ॥

૪ મવ ૮૦.—

તતો ગન્દેત ધર્મજ્ઞ દ્વિમત્સુતમર્જુદમ્ ।

પૃથિવ્યાં યત્ર વૈ છિદ્ર પૂર્વમાસીણુવિષ્ટિર ॥ ૫૦

તેમાં અચલેશ્વરનું લિંગ છે. જનમના દુઃખી માણસો અર્જુનની સેવાને લાભ પામે તો પછી વારાણસી અને કેદારનું શા માટે સ્મરણ કરે છે? અર્જુનની પામેમાં જ મહીસાગરસંગમ છે. પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચેના તે પ્રદેશ ધરતીના આઠ જોડો છે, ત્યાં જવાથી મહત્ત્વ પુણ્ય મળે છે એમ સ્કન્દના અર્જુનધ્યાનમાં કહ્યું છે. સ્કન્દપુરાણના પ્રલાસખંડમાંના અર્જુનમાહાત્મ્યમાં અર્જુનની કૃત્પત્તિ આપી છે. વસિષ્ઠ ઋષિની ગાય નંદિની શ્વશ્ર (કાતર)માં ગમડી પડી. રાતે ઘેર ન આવી. હોમવિધ્નથી લયભીત ઋષિએ સરસ્વતીનું ધ્યાન ધર્યું. સરસ્વતીએ આવીને શ્વશ્ર ભરી દીધું. નંદિની બહાર આવી. બીજો દિવસે ઋષિએ દ્વિમાલ્યને આ કાતર પૂરવા વિનવણી કરી. દ્વિમાલ્યે પોતાના મૈનાક પુત્રથી નાના એવા નંદિવર્ધન પુત્રને અર્જુન નામના નાગની પીઠ ઉપર બેસાડીને તે કામ માટે મોકલ્યો. શ્વશ્ર પુગાઈ ગયું. રાજી થઈને વસિષ્ઠે અર્જુન નામને વરદાન આપ્યું કે નંદિવર્ધન પર્વત તારા નામથી ઓળખાશે અને શિખર પાસે એક નાગતીર્થ પ્રસિદ્ધ થશે.

જનમેજયના સર્પયજ્ઞ વખતે ત્રાસીને નાગો અર્જુનમાં નામી આવ્યા હતા અને એક ગુફામાં દુર્ગામાતાની પૂજા કરી તેને પ્રસન્ન કરી હતી. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ સુધી તમે મારી પાસે નિર્ભયપણે રહો એમ દુર્ગાએ તેમને અભયદાન આપ્યું હતું. યજ્ઞ પૂરો થતાં તેઓ ગયા અને તે સ્થળ નાગહ્રદ તરીકે ઓળખાયું.

બૃહત્સંહિતા (૧૬.૩૦)માં આનર્ત, અર્જુન, પુષ્કર, સૌરાષ્ટ્ર, ... એ રીતે ક્રમ છે.

મેગેરિયનિસ (૯.૫ ૩૦૦) 'Mount Capitalia'ને ઉલ્લેખ

તત્રાશ્રમો વસિષ્ઠસ્ય ત્રિપુ લોકેષુ વિદ્યુત ।

તત્રોપ્ય રજનીમેવા ગોસહસ્રફલ લમેત્ ॥ ૫૮

✓ ૫ જુઓ અચલેશ્વર ૧.

૬ સ્કન્દમાહૈ ૨૯.—

અર્જુનો યદિ લભ્યેત સેવિતુ જન્મદુ સિતૈ ॥ ૭૧

વારાણસી ચ કેદાર કિં સ્મરતિ વૃથૈવ તે । ૭૨

સર્ગપે યસ્ય પુણ્યોઽસ્તિ મહીસાગરસંગમઃ ॥ ૭૫

કથઃ પૃથિવ્યા દેસોઽયં ચો ગિરેધાર્ણવાન્તરે ।

તત્ર ગત્વા મહત્પુણ્યમવાપ્ય ભવમર્ષિતઃ ॥ ૭૬

કરે છે ને કહે છે કે તે દિવસમાં સૌથી ઊંચો પર્વત છે. ૭ તે તેની પાસે સોનારૂપાની ખાણો છે. આ પર્વત તે આશુ એમ ગણાતું. પણ તે પુરાણોનો કપિરચય પણ હોય. પણ કાલનો દૈત્ય તે આશુથી ઘણે દૂર પંચમળના કરનાલ નિસ્સામાં છે; ને કે શ્રીમાલ-પુરાણમાં પણ આશુની પડખેનું ત્રિન્નમાલ શ્રી લક્ષ્મીએ વસાવ્યાનું વર્ણન છે તે મેગેસ્થિનિસના વર્ણનને અનુરૂપ છે.

લોકોમાં કિંવદન્તી છે કે શેષનામ દરવરસે પડખું ફેરવે છે ને આશુપર્વત દલમસે છે, અથવા એમ પણ કહે છે કે મહાદેવનો પોકડિયો નંદી પોતાના એક શીંગડા પર આશુને ધારણ કરે છે અને એ શીંગડા તરફ થાક લાગે એટલે પર્વતને ખીન્ન શીંગડા ઉપર મૂકે છે. આવી લોકપુરાણની વાતોને કથોલકસ્થિત ગણી નાખી દેવી ન જોઈએ. પૌરાણિક વાતોની પેઠે તેમનામાં પણ ઘણીવાર કાંઈ ને કાંઈ તથ્ય છુપાયું હોય છે. આદિપર્વમાં યુધિષ્ઠિર આગળ નારદે કાંઈ જૂની જનશ્રુતિનો અને અનુભવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આશુમાં પૃથ્વીનું રંધ્ર (ખાકોડું) હોવાનું કહેવાય છે તે હજીયે છે. આવું રંધ્ર તે જ્વાલામુખીના મુખનું હોઈ શકે એમ સમગ્ર સકાય. આશુ જેનું એક શિખર છે તે અરાવળ પર્વતો દિવંદના ઘણા જૂના-હિમાલય પાણી તળે હતો તે પહેલાંના-પર્વત છે એમ બ્રહ્મરવિદો કહે છે. છતાં તેમાં જ્વાલામુખીનું મુખ મહાભારતકાલ મુખી અસ્તિત્વમાં હતું. તે પછીથી, ઉપર નોંધેલી લોકવાયકા મુજબે જ તેમ, હજી પણ આશુ નીચે બૂકપાદિ પ્રક્રિયાઓ બંધ થઈ નથી. આ લોકવાયકાને આશુ ઉપરના જૈન દેવાલયો શિખર વગરનાં-એકા ધાટનાં-હોય છે એ હકીકત ઉપરથી ટેકા મળે છે. જગપ્રસિદ્ધ વિમળશાનાં દહેરાં બહારથી જોઈએ તો માચુલી લાગે એવો એનો ધાટ છે.

અર્જુનનો અર્થ સોજો, ગાંડ, રસોળા એવો થાય છે. ૮ મોનિયર વિલિયમ્સ દોઢેક માસના ગર્ભ જેવો આકાર એવો પણ અર્થ આપે છે. અર્જુનના અર્થોથી એને ત્રિશેની પ્રચલિત કથાઓને પુષ્ટિ મળે છે. ડો. હસમુખ સાંકળિયાના એ કથાઓ કાંઈ મહાન બ્રહ્મરવિષયક ઘટનાનું

૭ બેાને ૧ ૫૦ ૫૩૪.

૮ સુશ્રુતસંહિતા ૧૮. ૨૧-૪૨

સૂચન કરે છે—એ શબ્દોમાં ઉપરના નિર્દેશોને અનુમોદન મળે છે. અર્જુન પ્રદેશમાં ઘોડા સાગ મળતા હતા એમ પાર્શ્વટર સમાપર્ષ ઉપગ્રી નોંધે છે.^{૧૦}

પુરાણોએ નંદિવર્ધનની મદદથી વસિષ્ઠે શ્વશ્રુ પૂરું એમ કથા ચોજી કાઢી, આણુ તે હિમવાનનો પુત્ર છે એવી દક્ષીકૃત સ્થાપી. છતાં નામ તો એમને અર્જુન—નાગનુ જ આપણુ પડ્યું છે સર્પસત્ર વખતે નાગો અર્જુનમાં રહ્યા એ જોતા આનુ એ નાગયોગનુ પ્રાચીન યાત્રુ લાગે છે. પચવીસ બ્રાહ્મણમાં નાગોના ઉત્સવમાં અર્જુન કરીને પ્રાવરણ (પથ્યગની સ્તુતિ કરનાર) પુરોહિત હતો એમ વર્ણન છે. અને તે ઐતરેય (૬૧) અને ગૌશીતકી (૨૧૧) બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞની ખામીઓ કેમ સુધારવી અને સોમરસ કેમ કાઢવો એનું જ્ઞાન આપનારા નાગઋષિ-મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે ઉલ્લેખાયેલો કાદ્રવેય અર્જુન તે જ એમ કીધે અને મેકડોનલ્સ^{૧૧}નું કહેવું છે. આમાં પણ અર્જુન નામ એ પ્રાચીનકાળથી નાગો સાથે જોડાયેલું ઉપસન્ન થાય છે.

આનાથી જૂના, ઋગ્વેદના દસમાં (૬૮૧૨) અને પ્રથમ (૫૧૬) મંડલમાં અર્જુનના ઉલ્લેખો છે. સાયણચાર્ય આગવામાં અર્જુન એટલે અમ્બુદ-વાદળ, મેવ-અને બીજામાં તે નામનો રાક્ષસ એવો અર્થ આપે છે. કીધે અને મેકડોનલે વેદિક ઇન્ડોક્સમાં આ ઉલ્લેખો નોંખ્યા નથી. પણ ડો. સ્ટેન કોનોવ 'મીટાની લોકના આર્યદેવો'માં^{૧૨} ખતાવે છે કે 'અર્જુન' શબ્દ અને બીજા દસ્યુઓનો અફો હતો. તેને શિખરથી ઊતરી આવી આર્યોની ગાયો તેઓ લઈ જતા અને બીજી રીતે પણ આર્યોને કનડતા. તેથી અર્જુનને પદાકાન્ત કગા માટે-અર્જુન અને તેના અધિપતિ શખરને જીતવા માટે-ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.^{૧૩} ડો. સ્ટેન કોનોવ અવુદનો અર્થ કરે છે તેને સાયણચાર્યનો ટેકો નથી એ સ્પષ્ટ નિરુક્ત (૩૨) પણ અમ્બુદ અર્થ જ આપે છે. એટલે વેદમાં અર્જુન-પર્વતનો ઉલ્લેખ છે એમ નિશ્ચિતતાથી

૯ ગુસત્રૈ ૭ પૃ. ૧૪૯

૧૦ માર્ક ૫૦ ૨૮૯, મસ ૪૭ ૨૬ પાદટીપ

૧૧ વેદ ૧ પૃ. ૩૭.

૧૨ પૃ. ૨૫

૧૩ ગુસત્રૈ ૭ પૃ. ૧૪૮-૯ મા. ડો. સાકળિયાએ આપેલ મર્યાદા.

કદી શકાતું નથી. પણ ઋગ્વેદના બંને ઉદ્દેશોમાં અર્ચુદ શબ્દ દેવોના વિરોધીઓના સંબંધમાં છે એ સ્પષ્ટ છે, જે અર્ચુદ આર્યેતર ભાષાનો શબ્દ હોવાની સંભાવનાને પુષ્ટિ આપવા માટે ખસ ગણાય. બ્રાહ્મણકાળમાં પૂર્વનાં વૈમનસ્ય સમનાં ઋષિના નામ તરીકે અર્ચુદ મળે છે અને એને નામે ઋગ્વેદનું (૧૦.૧૪.) સૂક્ત પણ ચતાવવામાં વાંધો આવતો નથી. ઋગ્વેદના ઉદ્દેશોમાં અર્ચુદ 'પર્વત' અભિપ્રેત હોય તોપણ તે આજના અર્ચુદ કરતાં સપ્તસિંધુને લગતો ઉત્તર-વાયવ્યનો કોઈ અર્ચુદ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

આ દાખલામાં પૌરાણિક લેખકોની એક યુક્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે: પાછળથી અર્ચુદ્દેવમાં બ્રાહ્મણોનાં તીર્થધામે રથપાયાં ત્યારે પર્વતને અનાત્મીય એવી નાગગતિનું નામ મળેલું જોઈ મૂળ પર્વત તો અમારા હિમવાનનો પુત્ર નંદિવર્ધન છે પણ અર્ચુદનાગ તેને ઉત્તરી લાગ્યો માટે કદરદાન ઋષિએ ખુશ થઈને અર્ચુદનું નામ નંદિવર્ધનને આપ્યું એવી યોજના કરી દીધી !

અર્ચુદક્ષેત્ર

અર્ચુદગિરિના શિખર ઉપરનો અને અડખેપડખેનો પ્રદેશ.

વસિષ્ઠના આશ્રમ પાસેના જે શ્રજમાં નંદિની ગાય મજડી પડી હતી તે ૩૦૦૦×૨૦૦૦ (ચોજન ?) હતું. બિંડાઈ તો અમાપ હતી.^૧ ઉત્તંકનાં કુંડલ તક્ષક નાગ ઉપાડી ગયો ને દરમાં ભરાયો ત્યારે ઉત્તંક લાકડાથી તે ખોદવા લાગ્યો. ઇન્દ્રે તેને છેડે વળ આરોપ્યું એથી ધરણીતલ શીઘ્ર ભેદાવા લાગ્યું. તક્ષક અને ઉત્તંકની તકગમ્યા આવકું મોટું પોલાણ-કોતર થયું.^૨ ત્યાં પૂર્વે નિષ્કુત નરપશુ જેવા બિલ્લો અને કુટ લોકો વસતા હતા.^૩

અર્ચુદક્ષેત્ર

૧ ૨૩૩અ ૨.૩૪

દ્વિમહર્ષ્ય તુ દૈર્ઘ્યેણ વિસ્તરેણ ત્રિસદ્વલકમ્ ।

ન સંગ્યા વિચલેઽધસ્તાત્તસ્ય પર્વતસત્તમ ॥

૨ ૨૩૩અ ૨.૩૭-૬૬

૩ ૨૩૩અ ૩.૧૪

અર્ચુદેવો વિસ્તાર દશ યોજન અને ઊંચાઈ પાંચ યોજન છે.^૪
તીર્થો : આઘ નાગતીર્થ^૫, શિખર ઉપર નિર્મલોદક નિર્જર છે તે
અર્ચુદેવનાગે વસિષ્ઠ પામે વગ્દાન માગીને સ્થાપેલું. ત્યાં રનાનથી વન્ધ્યા
પુત્રવતી અને,^૬ વસિષ્ઠાશ્રમ દિમાલયના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નદિવર્ધને વરદાનમાં
વસિષ્ઠનું સાન્નિધ્ય માગ્યું^૭ ત્યાં કુંડમાં વસિષ્ઠે આણેલા ગોમતી (તે જ
ગોમુખી).^૮ વસિષ્ઠ અને અરુઘતી.^૯ પર્વત ને અચલને બેદીને લિંગ
નીકળ્યું ત્યાં અચલેશ્વર.^{૧૦} મંદાકિની નદી.^{૧૧} ઉત્તરે કુંડ.^{૧૨} ભદ્રકર્ણી.^{૧૩}
જ્યાં ત્રિનેત્ર જેવી શિલાઓ આજે પણ ધણી પ્રમાણમાં દેખાય છે તેની પાસે
ત્રિનેત્રલિંગ.^{૧૪} કેદારતીર્થ.^{૧૫} જ્યાં મંદાકિની (ગંગા) મરસ્વતીને મળે
છે, કલિયુગના પ્રભાવથી.^{૧૬} કાટીશ્વર.^{૧૭} રૂપતીર્થ.^{૧૮} ઈશાનમાં
હીરિકેશતીર્થ,^{૧૯} સિદ્ધેશ્વર.^{૨૦} શુકેશ્વર.^{૨૧} મણિકર્ણિકેશ્વર.^{૨૨} પંચતીર્થ.^{૨૩}
યમતીર્થ.^{૨૪} વાગદતીર્થ.^{૨૫} ચંદ્રપ્રભાસતીર્થ.^{૨૬} પિંડોદકતીર્થ.^{૨૭}
શ્રીમાતા ^{૨૮} લિંગ જોકે બાબ્બલિ નામના જરામરણ્યહીન દૈત્યને પર્વતના
શિખર નીચે દનારી ઉપર દેવી બેઠાં, પછી પશ્ચરતી પાદુકાઓ મૂકી
તેને દખાવ્યો. શુક્લતીર્થ.^{૨૯} કાત્યાયની,^{૩૦} જે શુદ્ધામૃત્તનિવાસિની છે.

૪ રકપ્રઅ ૩૬.૬૧

દશયોજનવિસ્તારો દ્વાબ્યા મહિતપર્વત. ।

ઉચ્ચૈ પચ સ શ્રીમાન્મત્યૈ સ્વર્ગો વ્યજાયત ॥

૫ રકપ્રઅ ૬.૭ નાગતીર્થ તુ તત્રાય ।

૬ રકપ્રઅ ૩ ૨૧-૩૬

૧૮ રકપ્રઅ ૧૩.

૭ „ ૩.૩૬-૪૦

૧૯ „ ૧૪.

૮ „ ૩.૪૨, ૬.૨-૩

૨૦ „ ૧૫.

૯ „ ૩.૪૭, ૬.૭

૨૧ „ ૧૬.

૧૦ „ ૪.૧૪-૨૦

૨૨ „ ૧૭.

૧૧ „ ૪.૧૮

૨૩ „ ૧૮.

૧૨ „ ૪.૧૯

૨૪ „ ૧૯.

૧૩ „ ૮.૧-૨

૨૫ „ ૨૦.

૧૪ „ ૯.

૨૬ „ ૨૧.

૧૫ „ ૧૦.

૨૭ „ ૨૨.

૧૬ „ ૧૧.

૨૮ „ ૨૩.

૧૭ „ ૧૨.

૨૯ „ ૨૪.

પિંડારકતીર્થ. ૩૦ કેનખલતીર્થ. ૩૧ ચક્રતીર્થ. ૩૨ મનુષ્યતીર્થ. ૩૩
 ૩૩ કપિતાતીર્થ. ૩૪ અગ્નિતીર્થ. ૩૫ ગંગાનુમતીર્થ. ૩૬ મદા-
 વિનાયકતીર્થ. ૩૭ પાર્થેશ્વર. ૩૮ કૃષ્ણતીર્થ. ૩૯ મામુડ. ૪૦ ત્યા મુદ્ગલેશ્વર. ૪૧
 ચંદ્રિમશ્રમ. ૪૨ નાગમુદ (નાગોદગ્રાવ) નીર્થ. ૪૩ શિવ મ(વિ)ગાકુંડ. ૪૪
 શિવપિગમરુશ્વર. ૪૫ કામેશ્વર. ૪૬ માર્કંડેશ્વર. ૪૭ ઉદાલકેશ્વર. ૪૮
 સિદ્ધેશ્વર અને - ૩ ૪૯ ગંગતીર્થ. ૫૦ દેવખાતતીર્થ. ૫૧ વ્યાસનીર્થ. ૫૨
 ગૌતમશ્રમ. ૫૩ કુલસતા-શ્વતીર્થ. ૫૪ ગમનીર્થ. ૫૫ કાટિતીર્થ. ૫૬ ચક્રો
 દ્વેષનીર્થ. ૫૭ ઈશાનીશિખર. ૫૮ અલપતીર્થ. ૫૯ ત્રિપુકગતીર્થ. ૬૦
 રુદ્રમુદ. ૬૧ ગુરુશ્વર. ૬૨ અવિયુક્તશ્વર. ૬૩ ઉમામાહેશ્વરનીર્થ. ૬૪ મદૌજસ
 તીર્થ. ૬૫ ન. મતીર્થ. ૬૬ ગંગાધરતીર્થ. ૬૭ ક(ર)ટેશ્વર. ૬૮ ગંગેશ્વ. ૬૯

૩૦ રકમઅ ૩૫

૩૧ " ૨૬

૩૨ " ૩૭

૩૩ " ૨૮

૩૪ , ૨૯

૩૫ " ૩૦

૩૬ " ૨૧

૩૭ " ૨૨

૩૮ , ૨૩

૩૯ ૨૪

૪૦ , ૨૫

૪૧ " ૨૫ ૫૩

૪૨ " ૨૬

૪૩ " ૩૭

૪૪ , ૨૮

૪૫ " ૨૯

૪૬ ૪૦

૪૭ " ૪૧

૪૮ ૪૨

૪૯ " ૪૩

૫૦ રકમઅ ૪૪.

૫૧ " ૪૫

૫૨ , ૪૬.

૫૩ " ૪૭

૫૪ " ૪૮

૫૫ " ૪૯

૫૬ , ૫૦

૫૭ , ૫૧

૫૮ , ૫૨

૫૯ " ૫૩

૬૦ " ૫૪

૬૧ , ૫૫

૬૨ , ૫૬

૬૩ " ૫૭

૬૪ , ૫૮

૬૫ " ૫૯

૬૬ , ૬૦

૬૭ , ૬૧

૬૮ , ૬૨ ૧

૬૯ " ૬૨ ૨

અવન્તિ

[૧] ઉત્તરેન શહેર.^૧ જુઓ અગ્ની[૨], ઝજ્જયિની

[૨] તે નામની નદી^૨ જુઓ અગ્ની [૨]

[૩] ઉત્તરેન જેની રાજધાની હતુ તે દેશ અગ્નિય આવન્તા, આવન્ત્યા
જેરા ત્રિવિધ નામે આ દેશ ઓળખાયો છે ગમાયણુ^૩ અને મદ્દા-
ભારત^૪મા તેના ઉલ્લેખો છે વનપર્વ^૫ અગ્નિને પશ્ચિમ દિશામા ગણાવે
છે ત્યારે સભાપર્વ^૬ સદૈવના દક્ષિણ દિગ્વિજયમા^૭ આવન્ત્ય ગણાવે છે
મત્સ્ય^૮, 'આવન્ત'ને મધ્યદેશમા મૂકે છે અને 'અવન્તિ'^૯ની
વિન્ધવામીઓમા ગણના કરે છે વાયુ^{૧૦}, બ્રહ્માડ^{૧૧} અને માર્કંડેય^{૧૨} પણ.
માર્કંડેય વળી આવન્ત્ય^{૧૨}ને અમુદ વગેરે સાથે અપરાન્તમા પણ મૂકે છે

અવન્તિ

૧ જુઓ અવન્તિકા ૧.

૨ જુઓ પારિયાત્ર ૫

૩ રાકિ ૪૧ ૧૦ આગવન્તીમવન્તીં ચ.. ।

૪ મહી ૧૦ ૪૧

કુન્તયોડવન્તયથૈત તથૈગપરકુન્તય ॥

૫ મૃ ૮૭ ૧

અગ્નિપુ પ્રતાન્ત્યા વૈ કીર્તયિષ્યામિ તે દિશિ ।

૬ મસ ૨૮ ૧૦

૭ મ ૧૧૪ ૩૬

આવન્તાથ કલિંગાથ મૂકાથૈવાન્ધકૈ સદ્ ।

મધ્યદેશા જનપદા પ્રાયશ પરિકીર્તિતા ॥

૮ જુઓ અનૂપ ૪

૯ જુઓ અનૂપ ૨

૧૦ "

૧૧ મા ૫૪ ૫૫

અમ્રજાસ્તુષ્ટિકારાથ વીરહોના હ્યગ્નતય ।

એત જનપદા સર્વે વિન્ધ્યવૃષ્ટિનિવાસિનઃ ॥

૧૨ અપરાન્ત ૪

પુરાણો પ્રમાણે દેશોની ૫૪ સાખાઓ થઈ તે ૧૦ ૧ વીતિદોષ,
૨ ભોજ, ૩ અવન્તિ, ૪ તુડિકેર અને ૫ તાલજલ્લ તેમાંથી
ભુવનકોશવર્ણનમાં વિન્ધ્યપૃથ્વીનિવાસીઓમાં ૧, ૩ અને ૪ ગણવામાં
આવ્યા છે ૧૪

પાણિનિ (૪૧ ૧૭૬) અવન્તિનો ઉત્તેજ ૬૪ છે

મદાગતુ અને લયિતવિરતગમાં જન્મરૂપના સોળ જનપદોમાંના
એક તરો અવન્તિને ગણાવે છે ૧૫ બે ધિસરનાવદાન અવન્તિના ઉદયન
રાત્રનો વારવાર ઉત્તેજ ૬૪ છે ૧૬ ભાસ્કરનાવદાનમાં પણ અવન્તિ
સમીપે જમ્બીપુરો-ઉત્તર અને નલક-ગદેતા દતા એમ ઉત્તેજ છે ૧૭
પાલીમયો અવન્તિના પાટનગર તરીકે ઉલ્લેખની કે ઉલ્લેખિનીને
ગણાવે છે ૧૮ પણ ગોવિંદસુત્રમાં માદિભત્તીને એની ગણધાની
ગણાવી છે ૧૯

સિદ્ધિદાસ રઘુવંશ (૬ ૩૨) અને મેઘદૂત (૧ ૩૦) માં અવન્તિનો
ઉત્તેજ કહે છે તેના મુખ્ય નગર તરીકે વિલાવા (૧ ૩૦) તુ
વર્ણન કર્યું કે પણ તે જ ઉલ્લેખિની કેમકે પૂર્વે ૨૭ માં મ્લોકમાં
તેની જ વાત શરૂ કરીને વિશાનાનું વર્ણન આગળ્યું છે

ગૃહ્યસમિતિ (૧૪ ૧૨) ' આકરવેણુવર્તક ' ને દક્ષિણમાં ગણાવે છે
દશકુમારચંદ્રિત (ઉત્તરવાસ ૫) અવન્તિનગરી ઉલ્લેખિની ને વિદ્યાક્ષેત્ર
તરીકે વર્ણવે છે અનર્વરાધવ (૭ ૧૦૦) અવન્તિ દેશની ગણધાની
તરીકે ઉલ્લેખિનીને ગણાવે છે

રુદ્રદામનના શિવાલેખમાં ' આકારાવન્તિ ' મળે છે ૨૦ તે ઉપરથી
તેમને ગેઝેટિયરમાં ૨૧ અવન્તિ તે ઉલ્લેખવાળો ભાગરાનો ભાગ

૧૩ હલ ૩૩૫૧ અ ૧૧ ૨૦૩-૦૪ મ ૪૩ ૪૮-૧

૧૪ જુઓ અનુવ ૨

૧૫ જ્યોત્સે પૃ ૦ ૩૩

૧૬ „

૧૭ „

૧૮ દા ત દીપવંશ-ઓરડેનમર્ગની આવૃત્તિ પૃ ૦ ૫૭

૧૯ દીર્વનિકાય ૧૧ ૩૬

૨૦ જુઓ આનર્ત ૧૬

૨૧ બેગે ૧ પૃ ૦ ૩૬ પાદપી ૧

અને આકર તે અત્યાગ્રંભીયમા-જેની પુગતન રાજધાની વિદિશા (આગ્રાનું એસનગર) હતી એમ નોધી, મૃદુત્વપ્રદિતાના આકરવેશા-વર્તકમાથી વેણા તે પંડિત લગવાનકાવને મતે સાગર જિન્ધાનું એરણુ (જેની નજીક વેણા નદી આજે પણ વહે છે) એમ ઉમેર્યું છે. આકર તે પૂર્વ માળવા અને અવન્તિ તે પશ્ચિમ માળવા એમ દર્શાવવા પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામૂલ્યક પૂર્ણપર વિગેયણે પણ વપગય છે.^{૨૨} આકર અને અવન્તિ આકરાવન્તિ એવો સમાસ પ્રયોગ જ બહુશ મળે છે.^{૨૩}

અવન્તિ જુદી જુદી દિશામાં-ક્યારેક પશ્ચિમમા તો ક્યારેક દક્ષિણમા આપવામા આવે છે અને અવન્તિ અપગન્ત વિભાગમાં અને આવન્ત્ય વિન્ધ્ય પૃથ પગ ગણાવવામા આવે છે, એ બધા પરથી એ જ સૂચિત થાય છે કે અવન્તિ-આવન્ત્ય-દેશ વિન્ધ્યની પશ્ચિમે બંને પડખે ફેલાયેલો હતો. જુદે જુદે વખતે, અથવા તો એકી સાથે તે અવન્તિ અને આવન્ત્યના નોખા નોખા નામથી ઓળખાતો. પશ્ચિમ માળવા તો અવન્તિ ખરા જ, જેની રાજધાની ઉજ્જયિની વિખ્યાત છે. ઉપરાન્ત વિન્ધ્યપૃથ એટલે કે સાતપૂડા તરફના પડખાનો પ્રદેશ પણ અવન્તિ નામ ધરાવતો હતો એમ વિન્ધ્યપૃથનિવાસીમા તેની ગણના થઈ હોવાથી સમજાય છે. હૈહયની પાચ શાખાઓમાની એકનું નામ અવન્તિ છે એ હકીકત પણ માદિભતી આસપાસમા અવન્તિ હોવાનું સૂચવે છે. ગોવિંદસુત તો ઉપર જોયું તેમ માદિભતીને અવન્તિની રાજધાની ગણાવે પણ છે. વનપર્વમા^{૨૪} ‘આ વિન્ધ્ય દેખાય, અવન્તિ અને ઋક્ષ પર્વત વટાવી દક્ષિણપથના માર્ગો જાય છે’ એમ કહ્યું છે તે પણ ઋક્ષ-સાતપૂડા-ને અવન્તિની સરદદ સ્પર્શતી હોવાનું સૂચવે છે આ

૨૨ ઇએ ૭ પૃ. ૨૫૯, મોર્ગે ૧૬ પૃ. ૬૩૧.

૨૩ જુઓ નાશિકનો ગોતમીપુત્રનો લેખ ૨૬.

૨૪ મવ ૫૮.—

एत गच्छन्ति बहव पन्थानो दक्षिणापथम् ।

अवन्तिगृक्षवन्त च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ ૨૦

एष विन्ध्यो महाशैल पयोष्णी च ममुद्रणा । ૨૧

૨૫ માર્ક' પૃ. ૩૪૦, ૩૪૫.

ઉત્તમેષ અને સમાપર્વમાં આવત્ય પછી નર્મદા તન્મુ સદદેવ જાય છે તે વર્ણન ઉપરથી જેમાં થઇને નર્મદા વહેતી એવા દેશ તરીકે પાનિંટર^{૨૧} અવન્તિને લુએ છે.

અસપત્ત દુદ્દામનના ગિરનાગણિલાલેષમાંના અનુપનો અવગ ઉત્તમેષ હોઈ નર્મદાતટના પ્રદેશ સિવાયનો પ્રદેશ, ઉત્તમેષ આસ-પાસનો માળવા જ અવન્તિથી વિવક્ષિત છે. ખી. સી. હો, અત્યારના માળવા, નિમાર, અને મધ્યપ્રાંતનો નજીકનો ભાગ તે અવન્તિ એમ કહે છે.^{૨૨}

રૂદામજ ટેવિસ્તુ માનવું છે કે સાતમી-આઠમી મદી પછી અવન્તિને માળવા કહે છે^{૨૩}

લુએ આવન્ત, આવન્ત્ય, અવન્ત્ય, આવન્ત્યમહલ.

અવન્તિ-ક્ષેત્ર

ઉત્તમેષ કરતું ક્ષેત્ર. રકન્દનો પાચમો ખંડ તે આખો અવન્તિને અંગે છે અને આવન્ત્યખ અને નામે ઓળખાય છે. તેમાં પ્રથમ ભાગ 'અવન્તીક્ષેત્ર માહાત્મ્ય,' ખીજે 'અવન્તીસ્થ ચતુર્ગણિતિ લિંગ માહાત્મ્ય' અને ત્રીજે 'રેવાખંડ' નામે છે. પ્રથમ બે ભાગની વીગતો અવન્તી નગરી કરતા ક્ષેત્રને લગતી હોઈ અને વીગતવાગ આપી છે —

ત્યાં મહાકાલ ભગવાન છે તે મહાકાલવનનું એક યોજન પર્યંતનું ક્ષેત્ર છે;^{૨૪} મશાન, બેર, ક્ષેત્ર, પીઠ અને વન-એ પાચ ચીજો મહાકાલપુર સિવાય અન્ય કોઇ તીર્થમાં એકત્ર મળતી નથી^{૨૫}

ઉપરાંત નીચેના તીર્થો ત્યાં છે —

૨૬ ન્યોએ પૃ. ૩૩

૨૭ બુદ્ધિરત ઇન્ડિયા પૃ. ૨૮

અવન્તિક્ષેત્ર

૧ રકઆઅ ૧.૪

૨ રકઆઅ ૧.—

સ્મશાન કપર ક્ષેત્ર પીટ તુ વનમેવ ॥૪૧

પચૈકત્ર ન લમ્યતે મહાકાલપુરાદત ॥૪૨

કપાલમોક્ષણ તીર્થ,^૩ કવકલેશ્વર,^૪ કનહનાશન કુડ,^૫ અપ્સરતીર્થ-
અપ્સર કુડ,^૬ માહિષકુડ,^૭ કુટુંબિકેશ્વર,^૮ વિદ્યાધરતીર્થ,^૯ ગાગરી
ગુડા,^{૧૦} મ(ક)કેટકેશ્વર,^{૧૧} શીતલા,^{૧૨} સ્વર્ગદ્વાર,^{૧૩} રાજરથનતીર્થ
અતુ સમુદ્રતીર્થની વચ્ચે રાજરથન આવેલું છે સુદામન રાજની
સુદર્શના નામની પત્નીને દાહ્યન મુનિએ એ અતુ સમુદ્રમાં સ્નાન કરે
વાથી પુત્રપ્રાપ્તિ થશે એમ કહ્યું હતું સુદામન શિવનું આરાધન કરવા
ગંધમાદન ગયો અને ત્યાંથી શિવે કહેવાથી કુશરથવી (અવન્તી)
ગયો. અતુ સમુદ્રના આરાધનથી ચારે સમુદ્રો-ક્ષાગ્ર, ક્ષીગ્ર, દધિ અને
ઈક્ષુ સમુદ્રો-ઉપગ્રિથન થયા રાજાએ વરદાઃ માગતા સમુદ્રોએ કદવના
અત સુધી રાજરથન પાસે રહેવાનું સ્વીકાર્યું ^{૧૩} શકગ્રાપીતીર્થ,^{૧૪}
શકરાદિત્ય,^{૧૫} નીલગન્ધવતી,^{૧૬} દશાશ્વમેધતીર્થ,^{૧૭} એકાનશા,^{૧૮}
હગસિદ્ધિ,^{૧૯} વદ્યક્ષિણી,^{૨૦} પિશાચકતીર્થ,^{૨૧} શિમાગ્રુદ્રેશ્વર,^{૨૨}
અગરથેશ્વર,^{૨૩} હુદેશ્વર,^{૨૪} હમરુદેશ્વર,^{૨૫} અનાદિકલપેશ્વર,^{૨૬} સિદ્ધે-
શ્વર,^{૨૭} વીરભદ્ર,^{૨૮} ચંડિકા,^{૨૯} વ્યક્તુન્નનેશ્વર,^{૩૦} કર્મકેશ્વર,^{૩૧}
કપાલેશ્વર,^{૩૨} સ્વર્ગદ્વારતીર્થ,^{૩૩} (છેલ્લા ૧૪ તીર્થની 'અતુદશતીર્થ')

૩ સ્કઆઅ ૬	૧૯ સ્કઆઅ ૧૯
૪ , ૮૮ ૬	૨૦ , ૨૦ ૧
૫ , ૮૨ ૭	૨૧ , ૨૦ ૨
૬ , ૯	૨૨ , ૨૦ ૫
૭ , ૧૦, ૬૭ ૧	૨૩ , ૨૦ ૬
૮ , ૧૧	૨૪ , ૨૦ ૭
૯ , ૧૧ ૯	૨૫ , ૨૦ ૯
૧૦ , ૧૨ ૧	૨૬ , ૨૦ ૧૦
૧૧ , ૧૨ ૪	૨૭ , ૨૦ ૧૨
૧૨ , ૧૨ ૧૩	૨૮ , "
૧૩ , ૧૪	૨૯ , "
૧૪ , ૧૫ ૧	૩૦ , ૨૦ ૧૩
૧૫ , ૧૫ ૧૯	૩૧ , ૨૦ ૧૪
૧૬ , ૧૬	૩૨ , ૨૦ ૧૬
૧૭ , ૧૭	૩૩ , "
૧૮ , ૧૮	

નરીકે ગણના થઈ છે.) હનુમતેશ્વર, ૩૪ રુદ્રસર, ૩૫ ધમેશ્વર, ૩૬
કોટ(ટી)શ્વર, ૩૭ કપિ(પા)તેશ્વર, ૩૮ પૈપતેશ્વર, ૩૯ રત્નપ્રેશ્વર, ૪૦ ઈશાન-
તીર્થ, ૪૧ સોમેશ્વર, ૪૨ વૈશ્ણવેશ્વર, ૪૩ લકુલીશતીર્થ, ૪૪ ગદાલેશ્વર, ૪૫
અબ્ધિતેશ્વર, ૪૬ મહાકાલ, ૪૭ પ્રાણીશ, ૪૮ દંડપાણિ ૪૯ પુષ્પદંત, ૫૦
ગુલ્મમહાકાલ, ૫૧ દુર્વાસેશ્વર, ૫૨ મહાદુર્ગા ૫૩ કાલેશ્વર, ૫૪ વિધીશ. ૫૫
(અહીં મહાકાલેશ્વર યાત્રા માહાત્મ્ય.) ૫૬ વાદ્મીકેશ્વર, ૫૭ શુકે(કલે)શ્વર, ૫૮
બીમેશ્વર, ૫૯ મર્ગેશ્વર, ૬૦ કામેશ્વર, ૬૧ ચૂડામણીશ્વર, ૬૨ અંડીશ્વર. ૬૩
(અહીં મહાકાલવન માહાત્મ્ય.) ૬૪ પિંબલેશ, ૬૫ કાયાવરોહણેશ્વર. ૬૬
બિલ્વેશ, ૬૭ ઉત્તરેશ્વર, ૬૮ (અહીં પંચેશાની યાત્રા વિશે), ૬૯
પછી કલ્પ સપ્ત મહિમા ૭૦ આપતાં સાત કલ્પમાં જુદાં જુદાં નામ
વાળી આ નગરીની પ્રદક્ષિણાનું ફળ મળ્યું છે. સાત નામ તે કુશરથક્ષી,
પદ્માવતી, રવજ્યૈશૃંગારિકા, અવન્તિની, અમરાવતી, ઉલ્લપિની અને
વિશાલા. આ સાતે 'દેવી'ઓ કહી છે. એટલે મહાકાલવનમાં આ

૩૪	૨૩આઅ	૨૧.૩;૨૩.૮
૩૫	"	૨૧.૨૦;૨૨.૪
૩૬	"	૨૨.૧
૩૭	"	૨૨.૫;૨૩.૨
૩૮	"	૨૩.૭
૩૯	"	૨૩.૧
૪૦	"	૨૩.૧૦
૪૧	"	૨૩.૧૨
૪૨	"	"
૪૩	"	૨૩.૧૩
૪૪	"	૨૩.૧૪
૪૫	"	૨૩.૧૫
૪૬	"	૨૩.૧૬
૪૭	"	૨૩.૧૭
૪૮	"	૨૩.૧૮
૪૯	"	૨૩.૨૦
૫૦	"	૨૩.૨૧
૫૧	"	૨૩.૨૨

૫૨	૨૩આઅ	૨૩.૨૩
૫૩	"	૨૩.૨૪
૫૪	"	૨૩.૨૫
૫૫	"	૨૩.૨૬
૫૬	"	૨૩.૨૦-૪
૫૭	"	૨૪.
૫૮	"	૨૫.૧
૫૯	"	૨૫.૨
૬૦	"	૨૫.૩
૬૧	"	૨૫.૬
૬૨	"	૨૫.૭
૬૩	"	૨૫.૮
૬૪	"	૨૬.૧
૬૫	"	૨૬.૬
૬૬	"	૨૬.૭
૬૭	"	"
૬૮	"	૨૬.૮
૬૯	"	૨૬.૧૧-૨૭
૭૦	"	૨૬.૨૮.૩૪

નામની સાત દેવીઓનાં તીર્થ, એથી સૂચિત છે, જેમની પૂજાવિધિ અને પ્રદક્ષિણા કરવાથી મહત્ ફળ મળે એમ કહ્યું છે. અકૂરેશ્વર, ૭૧ બ્રહ્માતર રથાન, ૭૨ મંદાકિની કુંડ, ૭૩ અંકપાદ, ૭૪ શંખિન, વિશ્વરૂપ, ગોવિંદ, ચક્રિણ અને પાંચમા અંકપાદ, ૭૫ શંખોદ્ધાર, ૭૬ કુરીકુંડ, ૭૭ ચંદ્રાદિત્ય, ૭૮ કરભેશ, ૭૯ ગણેશ, ૮૦ કુસુમેશ, ૮૧ જયેશ્વર, ૮૨ શિવદ્વાર, ૮૩ માકુંડેશ્વર, ૮૪ બ્રહ્મણી, ૮૫ બ્રહ્મસર, બ્રહ્મેશ્વર, ૮૬ યજ્ઞવાપી, ૮૭ પશુપતિ, ૮૮ રુદ્રપુર, ૮૯ રૂપકુંડ, ૯૦ અનંગકુંડ, ૯૧ અંગ. ગધકુંડ, ૯૨ ચક્રતીર્થ, ૯૩ સિદ્ધેશ્વર, ૯૪ સોમેશ્વરલિંગ, ૯૫ મોમતીર્થ—સોમવતીતીર્થ, ૯૬ અનરક તીર્થ, ૯૭ કેદારેશ્વર, ૯૮ જટાશૃંગ, જટેશ્વર, ૯૯ ઈંદ્રતીર્થ, ઈંદ્રેશ્વર, ૧૦૦ કુંડેશ્વર, ૧૦૧ ગોપતીર્થ, ગોપેશ્વર, ૧૦૨ ત્રિપિટાતીર્થ, ૧૦૩ આનંદેશ્વર, ૧૦૪ રામેશ્વર, ૧૦૫ સૌભાગ્યતીર્થ, સૌભાગ્યેશ્વર, ૧૦૬ ધતતીર્થ, ૧૦૭ યોગીશ્વરી, ૧૦૮ શંખાવત, ૧૦૯, સુધો

૭૧ રકઆઅ ૨૬.૩૫

૯૦ રકઆઅ ૨૮.૪૧

૭૨ „ ૨૬.૫૭

૯૧ „ ૨૮.૪૨

૭૩ „ ૨૬.૫૬-૧૨૦

૯૨ „ ૨૮.૪૫

૭૪ „ ૨૭.

૯૩ „ ૨૮.૪૬

૭૫ „ ૨૭. ૧૧૧

૯૪ „ ૨૮.૪૭

૭૬ „ ૨૭.૧૧૩

૯૫ „ ૨૮.૪૯

૭૭ „ ૨૭.૧૧૫; ૨૮.૪૪

૯૬ „ ૨૮.૫૦-૨૦૨

૭૮ „ ૨૮.૨

૯૭ „ ૨૯.; ૩૦.

૭૯ „ ૨૮.૪

૯૮ „ ૩૧.૧

૮૦ „ ૨૮.૨૧

૯૯ „ ૩૧.૪

૮૧ „ ૨૮.૨૮

૧૦૦ „ ૩૧.૬

૮૨ „ ૨૮.૨૯

૧૦૧ „ ૩૧.૭

૮૩ „ ૨૮.૩૦

૧૦૨ „ ૩૧.૮

૮૪ „ ૨૮.૩૧

૧૦૩ „ ૩૧.૯

૮૫ „ ૨૮.૩૩

૧૦૪ „ ૩૧.૧૦

૮૬ „ ૨૮.૩૬

૧૦૫ „ ૩૧.૧૧

૮૭ „ ૨૮.૩૭

૧૦૬ „ ૩૧.૫૦

૮૮ „ ૨૮.૩૯

૧૦૭ „ ૩૧.૫૧

૮૯ „ ૨૮.૪૦; ૩૧.૭૬;

૧૦૮ „ ૩૧.૫૦

૫૬.૫૧

૧૦૯ „ ૩૧.૫૩

(શુદ્ધો)૬૬, સુધે(શુધ્ધે)સ્વર, ૧૧૦ કિંપુનક; ૧૧૧ ધારાતીર્થ, કપિલ-
ધારા; ૧૧૨ પતનેસ્વર, ૧૧૩ દુર્ધર્મ ૧૧૪ સુર્ધસંસ્કૃત, ૧૧૫ ગોપીન્દ્ર ૧૧૬
ગંગાતીર્થ, ૧૧૭ પુષ્પકરંડ, ૧૧૮ ઉત્તરેસ્વર ૧૧૯ ભૂતેસ્વર ૧૨૦ અંબા-
સિકા, ૧૨૧ ધૃતેસ્વર, ૧૨૨ પુણ્યેસ્વર, ૧૨૩ લં(લુ)યેસ્વર, ૧૨૪ સ્થવિર-
વિનાયક, ૧૨૫ નવનદી, ૧૨૬ કાગોદક, ૧૨૭ પ્રયાગેશ, ૧૨૮ નગદિય, ૧૨૯
કેશવાદિત્ય, ૧૩૦ શક્તિભેદ, ૧૩૧ ભદ્રવટ, ૧૩૨ વટમાતાઓ, ચર્પટ-
માતાઓ, ૧૩૩ પૌષ્ઠમાતાઓ; ૧૩૪ કાટિતીર્થ, કાટીસ્વર; ૧૩૫ શક્તિ-
ધર, ૧૩૬ સ્વર્ણસુર, ૧૩૭ હ્રદવાણી, ૧૩૮ વિધ્યુવાણી, ૧૩૯ અભયે-
સ્વર, ૧૪૦ અમરસ્યેસ્વર, ૧૪૧ મહાકાશ, શિવપદ, પાવક; ૧૪૨ અભયે-
સ્વર, ૧૪૩ અંગારેસ્વર, ૧૪૪ વાગધેક, ૧૪૫ નરદીપ, ૧૪૬ શંખા (વગો)-
હારણ, ૧૪૭ ઓકાર, ૧૪૮ શુદ્ધેસ્વર-હાટોસ્વર ૧૪૯ ધૂતપાપ, ૧૫૦

૧૧૦ રકઆઅ ૩૧.૫૪

૧૧૧ „ ૩૧.૫૫

૧૧૨ „ ૩૧.૫૮

૧૧૩ „ ૩૧.૬૨

૧૧૪ „ ૩૧.૬૬

૧૧૫ „ ૩૧.૬૭

૧૧૬ „ ૩૧.૭૧

૧૧૭ „ ૩૧.૭૫

૧૧૮ „ ૩૧.૭૬

૧૧૯ „ ૩૧.૭૭

૧૨૦ „ ૩૧.૭૮

૧૨૧ „ ૩૧.૮૦

૧૨૨ „ ૩૧.૮૧

૧૨૩ „ ૩૧.૮૩

૧૨૪ „ ૩૧.૮૪

૧૨૫ „ ૩૧.૮૬

૧૨૬ „ ૩૧.૮૮

૧૨૭ „ ૩૧.૮૯

૧૨૮ „ ૩૧.૯૦

૧૨૯ „ ૩૨.

૧૩૦ રકઆઅ ૩૨.

૧૩૧ „ ૩૪.

૧૩૨ „ ૩૪.૭૭,

૧૩૩ „ ૩૪.૮૨; ૩૬.૨;
૩૭.૨૪

૧૩૪ „ ૩૪.૮૩

૧૩૫ „ ૩૪.૯૧

૧૩૬ „ ૩૪.૯૬

૧૩૭ „ ૩૫.૧

૧૩૮ „ ૩૫.૨

૧૩૯ „ ૩૫.૪

૧૪૦ „ ૩૫.૫; ૩૭.૩૧

૧૪૧ „ ૩૫.૬

૧૪૨ „ ૩૬.૧

૧૪૩ „ ૩૬.૨

૧૪૪ „ ૩૬.૩; ૩૭.૪૨

૧૪૫ „ ૩૬.૩૭

૧૪૬ „ ૩૬.૪૩-૭૩

૧૪૭ „ ૩૬.૭૪-૮૨

૧૪૮ „ ૩૭.૧

૧૪૯ „ ૩૭.૩-૪

૧૫૦ „ ૩૭.૯-૧૨

સિ હેમ્બર, ૧૫૧ કટેમ્બર, ૧૫૦ ચામુડા આદિ આનન્દ માતાઓ, ૧૫૩
ગતકુડ, નીચમીવ, ૧૫૪ પિશાયમોચન, નીલગા, કર્કરાજ, ૧૫૫
સુંદરકુડ, ૧૫૬ પુઠક, ૧૫૭ ગયાતીર્થ, ૧૫૮ ગોમતીકુડ, ધર્મસર,
સંગમતીર્થ, ૧૫૯ અનનાગ્રમ, ૧૬૦ નાગાલય, ૧૬૧ પુરુષોત્તમમર, ૧૬૦
જયગંધનીતીર્થ, ૧૬૩ પાપનાશિનીતીર્થ, ૧૬૪ અમૃતોદ્ભવાનીર્થ નાગવેાકમા
૨૧ કુડેને શિખાના જલસિચને અમૃતથી ભર્યા તે ઉપરથી, ૧૬૫
નીન (લોન) ગા, ૧૬૬ પિશાયમોચનેશ, ૧૬૭ નિ-અનાસિની, ૧૬૮
વિમલોદ, ૧૬૯ ક્ષાતાસગમ, ૧૭૦ શનૈશ્વલિગ-એ જ રચાવરેશ ૧૭૧
યરકુડ, ૧૭૦ અવનેશ્વર, ૧૭૩ પુરુષોત્તમગિરિ, ૧૭૪ જુદગયા, ૧૭૫
ફેશ ૧૭૬ આદિગયા, ૧૭૭ વિષ્ણુપોડશપદીતીર્થ, ૧૭૮ પ્રાચીમ-ગાની, ૧૭૯
ગયાકોઠ, ગદાધરપદ, યોડશીવેદિકા, અક્ષયવટ ૧૮૦ પ્રેતમુક્તિકરી શિના
અઢોદા, નિમ્નગા, ૧૮૧ જટેમ્બર, મહેમ્બર, ૧૮૨ ભાર્ગવ રામતીર્થ, ૧૮૩
કૌશિકા નદી, ૧૮૪ ગોમતીકુડ, ૧૮૫ કંથડેમ્બર, ૧૮૬ ખ(સ્વ)ગર્તા

૧૫૧ રકઆઅ	૩૭.૨૬	૧૬૯ રકઆઅ	૫૫ ૩૦
૧૫૨	" ૩૭ ૦૮	૧૭૦	" ૫૬ ૧
૧૫૩	" ૩૮ ૩૪-૩૭,૪૩ ૩૬	૧૭૧	" ૫૬ ૩,૫૩,૫૬ ૪
૧૫૪	" ૪૪ ૩૦	૧૭૨	" ૫૬ ૫૬
૧૫૫	" ૪૬.૩	૧૭૨	" ૫૬ ૬૧
૧૫૬	" , ૫૦ ૫૬, ૫૩	૧૭૪	" ૫૭ ૨૬
૧૫૭	" ૪૬ ૪, ૫૬ ૬૭	૧૭૫	" , ૫૬ ૪
૧૫૮	" "	૧૭૬	" "
૧૫૯	" ૪૬ ૪	૧૭૭	" ૫૭ ૩૦, ૫૬.૪
૧૬૦	" , ૫૬ ૬૧, ૫૭ , ૮૫ ૫૬	૧૭૮	" "
૧૬૧	" ૪૬ ૪	૧૭૯	" ૫૭ ૩૧
૧૬૨	" ૪૬ ૫, ૫૦ ૬૭, ૬૦	૧૮૦	" ૫૬ ૫
૧૬૩	" ૪૬ ૪૧	૧૮૧	" ૫૬ ૬
૧૬૪	" ૫૦	૧૮૨	" ૬૧ ૭
૧૬૫	" ૫૧	૧૮૩	" ૬૧ ૧૦
૧૬૬	" ૫૨ ૬૬, ૫૪	૧૮૪	" ૬૧ ૧૧
૧૬૭	" ૫૩ ૫૬	૧૮૫	" ૬૦.
૧૬૮	" ૫૫ ૨૮	૧૮૬	" ૬૩ ૧

સગમ, ગજેશ્વર, ૧૮૭ વીર(વિશ્વે)શ્વર, ૧૮૮ વામનકુંડ, ૧૮૯ કાય-
લેશ્વર, ૧૯૦ નાગતીર્થ, ૧૯૧ એલાપત્રકુંડ, ૧૯૨ કર્કટકુંડ, ૧૯૩ ધનજય-
કુંડ, વાસુકિકુંડ, ૧૯૪ પન્નગકુંડ, ૧૯૫ તક્ષકુંડ, ૧૯૬ પન્નકુંડ, ૧૯૭ અર્જુનકુંડ, ૧૯૮
રમાસર, ૧૯૯ બલિઆશ્રમ, ૨૦૦ નૃસિંહતીર્થ, ૨૦૧ અતુર્ભુખધર્મલિંગ ૨૦૨
ભદ્રકાલી, ૨૦૩ ભૈરવ, ૨૦૪ દેવપ્રયાગ, ૨૦૫ આનંદભૈરવ, ૨૦૬ અખડ
મર ૨૦૭ અખડેશ્વર, ૨૦૮ કર્કરાગ, ૨૦૯ વિનૂમાચિસ્તીર્થ, ૨૧૦
રમ્યસર, ૨૧૧ બિન્દુસર, ૨૧૨ મનકામેશ્વર. ૨૧૩

અતે ૪ નદીઓ ૮૪ ઇશ્વરો, ૮ ભૈરવો, ૧૧ ગુરો, ૧૨ આદિત્યો,
૬ વૈતાલો, ૨૪ દેવીઓ અને ૧૦ વિશ્ણુઓ મળ્યાનેલ છે ૨૦૯
આ પછી એજ અધ્યાય (૨૬આઅ ૭૦)ના અંતમા ૮૪ વિગોના
નામ આપ્યા છે. પણ તે ૮૪ વિગો વિશે આવનવ્યખડો ખીજો
વિભાગ આખો રાક્ષામા આવ્યો છે, તે પ્રમાણે તે અહીં રજુ કર્યા
છે પાંચમે પ્રથમ વિભાગના ૭૦મા અધ્યાયને આધારે હશે તે નીચે
પાટલીપમા આપ્યા છે —

[નોંધ તે તે વિગતુ વર્ણન તે જ આકાના અધ્યાયમા છે]

૧ અગસ્ત્યેશ્વર, ૨ ગુરુશ્વર, ૩ હૃદેશ્વર, ૪ હમરુકેશ્વર, ૫ અનાદિ
શ્વરેશ્વર, ૬ અર્જુનભક્તેશ્વર, ૭ ત્રિવિષ્ટપેશ્વર, ૮ કપાલેશ્વર, ૯ સ્વર્ગ
દાસેશ્વર, ૧૦ કર્કટશ્વર, ૧૧ સિદ્ધેશ્વર, ૧૨ લોકપાલેશ્વર, ૧૩ કામેશ્વર,
૧૪ કુલેશ્વર, ૧૫ ઇન્દ્રધનુશ્વર, ૧૬ ઈશાનેશ્વર, ૧૭ અપ્સરેશ્વર,

૧૮૭ રક્ષાઆ ૬૩૩	૧૯૬ રક્ષાઆ ૬૭ ૧૦
૧૮૮ " ૬૩ ૬, ૬૪ ૧	૨૦૦ " ૬૮.૧
૧૮૯ " ૬૩ ૮	૨૦૧ " ૬૮ ૧
૧૯૦ " ૬૪ ૪	૨૦૨ " ૬૮.૩૪
૧૯૧ " ૬૫ ૧	૨૦૩ " ૬૮ ૩૫
૧૯૨ " ૬૫ ૧૭	૨૦૪ " ૬૯ ૨
૧૯૩ " ૬૫ ૧૮	૨૦૫ " ૬૯ ૪
૧૯૪ " ૬૫ ૨૮	૨૦૬ " ૭૦ ૨
૧૯૫ " ૬૫ ૨૯	૨૦૭ " ૭૦ ૬
૧૯૬ " ૬૬	૨૦૮ " ૭૦ ૧૦
૧૯૭ " ૬૬ ૮	૨૦૯ " ૭૦ ૨૧ ૫૨
૧૯૮ " ૬૭ ૯	

૧૮ કલ્કતેશ્વર, ૧૯ નાગચંડેશ્વર, ૨૦ પ્રતાપદેશ્વર, ૨૧ કુકુટેશ્વર,
૨૨ કલ્કટેશ્વર, ૨૩ મેધનાદેશ્વર, ૨૪ મહાવયેશ્વર ૨૧૦ ૨૫ મુક્તીશ્વર, ૨૧૧
૨૬ સોમેશ્વર, ૨૭ અનરકેશ્વર, ૨૮ જટેશ્વર, ૨૯ ગમેશ્વર, ૩૦ ચવતે
શ્વર, ૩૧ ખડેશ્વર, ૨૧૨ ૩૨ પત્તનેશ્વર, ૩૩ આનદેશ્વર, ૩૪ કંથડેશ્વર,
૩૫ હિરેશ્વર, ૩૬ માર્કડેશ્વર, ૩૭ શિવેશ્વર ૩૮ કુસુમેશ્વર, ૩૯
અક્ષરેશ્વર, ૪૦ કુડેશ્વર, ૪૧ હુપેશ્વર, ૪૨ ગગેશ્વર, ૪૩ અગાગેશ્વર,
૪૪ ઉત્તરેશ્વર, ૪૫ ત્રિવિજયેશ્વર, ૨૧૩ ૪૬ વીરેશ્વર, ૨૧૪ ૪૭ નૂપુરે
શ્વર, ૨૧૫ ૪૮ અભયેશ્વર, ૨૧૬ ૪૯ પૃથ્વીકેશ્વર, ૨૧૭ ૫૦ સ્થાવરેશ્વર, ૫૧
શ્વરેશ્વર, ૫૨ ઓકારેશ્વર, ૫૩ વિશ્વેશ્વર, ૫૪ કટેશ્વર, ૨૧૮ ૫૫ સિદ્ધે
શ્વર, ૫૬ રેવતેશ્વર, ૫૭ ધટેશ્વર ૫૮ પ્રયાગેશ્વર ૫૯ મિદ્ધેશ્વર
૬૦ મતગેશ્વર, ૨૧૯ ૬૧ સૌભાગ્યેશ્વર, ૨૨૦ ૬૨ રૂપેશ્વર, ૨૨૧ ૬૩ ધનુ-
સાહસેશ્વર, ૬૪ પશુપતીશ્વર, ૨૨૨ ૬૫ બ્રહ્મેશ્વર, ૨૨૩ ૬૬ જલપેશ્વર,
૬૭ કેદારેશ્વર, ૬૮ પિશાચેશ્વર, ૬૯ સગમેશ્વર, ૭૦ દુર્ધર્ષેશ્વર ૨૨૪

૨૧૦ મહાકાલેશ્વર ૨૧૧ મુક્તેશ્વર ૨૧૨ અખડેશ્વર

૨૧૩ અવતીની હમ્ર પ્રમાણે 'નામદારપુરા'મા આ મહાદેવ છે (વે
ટેશ્વર આશ્રિત)

૨૧૪ અવતીની હમ્ર પ્રમાણે 'દાન સર્વેશ્વર નામના ગૃહસ્થના ઘરની
દક્ષિણે આ સ્થાન છે.' (વે આ)

૨૧૫ અવતીની હમ્ર પ્રમાણે 'ડાવરી માહે આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૧૬ , , 'ખડીકનાડામાહે દાહણી દરવાજે આ
સ્થળ છે (વે આ)

૨૧૭ , , 'દેવપ્રયાગ હિપર' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૧૮ કટકેશ્વર

૨૧૯ માતગેશ્વર , 'મજભાણુની ગલીમાહે ' આ સ્થળ
છે (વે આ)

૨૨૦ અવતીની હમ્ર પ્રમાણે ' સામનોરના ઘર પાસે ' આ સ્થળ છે
(વે આ)

૨૨૧ , , 'જનાર્દનજીને પીઠે' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૨૨ , , 'જ્યાનસાપુરા માહે આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૨૩ , , ' દાન દરવાજે ગૌતમના ઘર પાસે ' આ
સ્થળ છે (વે આ)

૨૨૪ , , 'ગધર્વતીર્થપર' આ સ્થળ છે (વે આ)

૭૧ પ્રયાગેશ્વર, ૭૨ ચંદ્રાદિત્યેશ્વર, ૨૦૫ ૭૩ કર્કેશ્વર, ૭૪ રાજરથેશ્વર, ૨૦૬ ૭૫ વડેશ્વર, ૨૦૭ ૭૬ અરુણેશ્વર, ૭૭ પુષ્પદતેશ્વર, ૭૮ અવિમુક્તેશ્વર, ૨૦૮ ૭૯ હનુમતેશ્વર, ૨૦૯ ૮૦ રવિશ્વર, ૮૧ પિંગલેશ્વર, ૮૨ કાપાલરોદણેશ્વર, ૮૩ ગિદ્દેશ્વર, ૮૪ ઉત્તરેશ્વર. ૨૩૦

અવંતીક્ષેત્ર માદાત્મ્ય (૨૩આઅ ૭૦) ને અંતે ૮૪ સિંગો મળ્યાવતાં તેમાં ઉપરનામાંથી ૪૩, ૪૫, અને ૪૭ આખ્યાં નથી અને બીજાં અનેક મળ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે: નીલકંઠેશ્વર, ૨૩૧ મનઃકામેશ્વર; ૨૩૨ દુર્વામેશ્વર, ખચંદેશ્વર; ૨૩૩ પાતાલેશ્વર, મુખેશ્વર, કપિલેશ્વર, યોગયોગેશ્વર; ૨૩૪ ભીમેશ્વર, અગ્નીશ્વર, દેવેશ્વર; ૨૩૫ દ્વાદશાર્દેશ્વર, દશરથમેધિકેશ્વર, ગદાધરેશ્વર, વૈજનાથેશ્વર; ૨૩૬ સોમનાથેશ્વર, ધુભેશ્વર, ભીમશંકર; ૨૩૭ ઉપરેશ્વર, કેશવાકેશ્વર, શકિતમેદેશ્વર; ૨૩૮ વાદગ્રીકેશ્વર, નવાલેશ્વર; ૨૩૯ વિંનહરેશ્વર, ચંચલેશ્વર, પુરુષોત્તમેશ્વર, ૨૪૦; કર્ણેશ્વર, કોટ્ટેશ્વર, વિમલેશ્વર, ચંદ્રેશ્વર; ૨૪૧ ત્રિંદુકેશ્વર, વાલુકેશ્વર, બૃહપતીશ્વર, અસંખ્યાતેશ્વર, ૨૪૨ નગદિત્યેશ્વર, મંગલેશ્વર, છુધેશ્વર, બૃહપતીશ્વર, શુકેશ્વર, રાણ્ણતીર્થ, કેણ્ણતીર્થ. ૨૪૩

૨૨૫ ચંદ્રાદિત્યેશ્વર.

૨૨૬ અવંતીની હમ્ર પ્રમાણે: 'ગુનછોરરાવની મલી માહે' રથળ છે. (વિં.આ.)

૨૨૭ " " 'સિદ્ધવટમાહે' આ રથળ છે. "

૨૨૮ " " 'માલકલામાહે' આ રથળ છે. "

૨૨૯ હનુમતેશ્વર અવંતીની હમ્ર પ્રમાણે: 'મદપરિ' આ રથળ છે. "

૨૩૦ પાકભેડ દુર્દર્શેશ્વર (૨૩આઅ ૮૧.૨૧-૨) કથામાં દુર્દર્શની વાત છે એથી 'દુર્દર્શેશ્વર'નું 'દુર્દર્શેશ્વર' એવું પાકાંતર થઈ ગયું હોવાની પણ સંભાવના વિચારવા જેવી છે. એને ૨૩આઅ ૭૦.૮૭ થી ૮૮૦ મળે છે. વર્તુરેશ્વરસ્થાન પ્રોક્તો દ્વારે ચોત્તરસંશિકે. પાદ્મીપમાં વર્તુરેશ્વરને સ્થાને ઉત્તરેશ્વર આપે છે એટલે એક જ રથળ અભિપ્રેત છે.

૨૩૧ ૨૩આઅ ૭૦.૭૧

૨૩૨ " ૭૦.૭૨

૨૩૩ " ૭૦.૭૩

૨૩૪ " ૭૦.૭૪

૨૩૫ " ૭૦.૭૫

૨૩૬ " ૭૦.૭૬

૨૩૭ " ૭૦.૭૭

૨૩૮ ૨૩આઅ ૭૦.૭૮

૨૩૯ " ૭૦.૭૯

૨૪૦ " ૭૦.૮૦

૨૪૧ " ૭૦.૮૧

૨૪૨ " ૭૦.૮૨

૨૪૩ " ૭૦.૮૩

૨૪૪ " ૭૦.૮૪

અવન્તિકા

ઉત્તરેન શહેર. તેનાં જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં સાત નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે: ૧ પ્રથમ ક્ષેત્રમાં સ્વર્ણચંદ્રા, ખીખમાં કુશસ્થલી, ત્રીજામાં અવન્તિકા, ચોથામાં અમરાવતી, પાંચમામાં ચૂડામણી, છઠ્ઠામાં પદ્માવતી અને સાતમામાં વિન્નયિની. જુદાં જુદાં નામ કેમ પડ્યાં તેને વિશે નામવાર એકેક અધ્યાય આપ્યો છે; તેમાં ચૂડામણિ વિશે અધ્યાય ખૂટે છે, બપોરે ઉત્તરેનનાં ત્રણ વધુ નામ-કુમુદતી અને પ્રતિક્ષ્પા-વિશે એકેક અધ્યાય વધારામાં મળે છે.

અવન્ત્યુલિધાન કથાવર્ણન-અધ્યાયમાં ૨ સં. અર્ધ-પાલન કરવું ઉપરથી 'અવન્તી' શબ્દ મટાવવામાં આવ્યો છે. દેવ-સૈન્યથી પુગાજિત દેવો ખદ્ધાને શરણે જાય છે. અશરીરિણી વાયા એમને કુશસ્થલી તીર્થ સેવવા આદેશે છે. દેવતીર્થ આદિનું પાલન કરવાનું દેવોએ, એ સ્થળ છોડતાં, કહ્યું ત્યારથી અવન્તી નામ પડ્યું.

દશકુમારચરિત્ર અવન્તિકાપુર આપે છે.

જુઓ ઉજ્જયિની.

અવન્તિકા

૧ રકઆઅ ૨૬.—

શ્ચ વ્યાસ યથા પુરી દિવ્યા કુસાસ્થલી ।
નામતઃ કર્મતઃ શ્રેષ્ઠા સપ્તકલ્પાનુવાસિની ॥ ૫
પ્રાક્ષરમે સ્વર્ણચંદ્રાહ્યા દ્વિતીયે તુ કુસાસ્થલી ।
તૃતીયેઽવન્તિકા પ્રોક્તા ચતુર્થે સ્વમરાવતી ॥ ૬
વિહ્યાતા પંચમે કલ્પે પુરી ચૂડામણીતિ ચ ।
ષષ્ઠે પદ્માવતી જ્ઞેયા સપ્તમે ચોજયિની પુરી ॥ ૭
જુઓ અવન્તી.

૨ રકઆઅ ૪૨.

૩ રકઆઅ ૪૨.—

દેવતીયૌપધીવીજમૂતાના ચૈવ પાલનમ્ ॥ ૪૧
કલ્પે કલ્પે ચ યસ્યાં વૈ તેનાવંતી પુરી સ્મૃતા ।
અયમ્ પ્રવૃત્તિ પુરી હોષા નામ્નાવંતી કુસાસ્થલી ॥ ૪૨
૧ પૂર્વ પીઠિકા ચતુર્થ ઉદ્ધાસ (અંતે).

અવન્તિની

ઉત્તરેન શહેર^૧ જુઓ અવન્તિની.

અવન્તી

[૧] ઉત્તરેન શહેર^૧ જુઓ અવન્તિ [૧], અવન્તિકા, અવન્તિની.

[૨] તે નામની નદી, પારિવાત્રમાંથી નીકળતી.^૨ અવન્તી^૩ દ્રવન્તી તે અવન્તીનું રૂપાન્તર લાગે છે. જુઓ અવન્તિ [૨].

[૩] અવન્તિ દેશ^૪. જુઓ અવન્તિ [૩].

[૪]—ક્ષેત્ર, અવન્તી-ઉત્તરેન-શહેર ફરતી જમા. જુઓ અવન્તિ-ક્ષેત્ર.

અવન્તી શબ્દ પૌરાણિકાએ 'અન્-પાલન કરવું'માંથી સિદ્ધ કર્યો છે. (જુઓ અવન્તિકા.) અવ્માંથી વર્તમાન કૃદ-તત્ત્વું અવન્તી રૂપ પથ્ય મળે. પથ્ય પાણિનિના સમયમાં પ્રચલિત શબ્દ અવન્તિ લાગે છે, અવન્તી રૂપ તેમણે ખાસ નિયમ આપી સાધ્યું છે. એકવાર અવન્તિ રૂપ મળ્યું એટલે હસ્ત ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો દીર્ઘ ઇકારાન્ત રૂપ પથ્ય પામે છે એ અનુસાર અવન્તી રૂપ પથ્ય મળ્યું. પથ્ય પાછળથી પૌરાણિકાએ તે અવ્માંથી સાધારણ ક્રમમાં જ મળેલાં માનીને અવન્તી-શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. રકન્દનો આવન્તપ્પ'ક આદ્ય અવન્તી જ પ્રયોજે છે. પથ્ય દેશનામમાં પુરાણો અવન્તિ-અવન્તય સામાન્ય રીતે આપે છે. અવન્તયઃ, અવન્ત્યઃ, આવન્તા, આવન્ત્યાઃ, વગેરે પૌરાણિક રૂપોની વિવિધતા અને પાણિનિ અવન્તિ આપે છે એ જોતાં, એ બધાં જ સંસ્કૃતાભાસી રૂપોમાં મૂળ કાર્ધ દેશ્ય શબ્દ લપાચેલો હોવાની સંભાવના વિચારવા જેવી છે. તે રૂપોમાં તે અવન્તિ સૌથી વધુ પ્રચલિત લાગે છે.

અવન્તિની

૧ ૨૩આઅ ૩૨.૩૧...અવન્તિની પુત્રીમ્ ।

અવન્તી

૧ ધ ૨૫.૨૪ અવન્તી નામ નગરી । જુઓ અવન્તિકા ૩; શકિ ૪૨.૧૪

૨ જુઓ પારિવાત્ર ૨, ૪, ૬.

૩ જુઓ પારિવાત્ર ૭.

૪ જુઓ અવન્તિ ૩.

અવન્ય

:

અવન્તિદેસ^૧. જુઓ ભાગિત. [૩]

આનન્દપુર

વડનગર, જૂનું આનર્તપુર. તે જ પ્રાચીન ચમત્કારપુર. ત્યાં (ચમત્કાર-પુરમાં) આનંદેશ્વરજી સિત ખ્યાતિ પામ્યા તેથી તેનું નામ આનંદપુર પડ્યું.^૧

આનંદપુર તે ડો. ફ્લીટને મતે ખેડા જિલ્લાનું આજુદ અને બજેસને મતે કાઠિયાવાડમાં વળા(વલ્લી)ની વાવગે પચાસ માર્મિલ પરનું આનંદપુર; પણ રિટવન્સન, વિવિધેન દ સેન્ટ-માટેન, ડો. બ્યુક્કર અને ડો. રાં ભાંડારકરનો મત અર્વાચીન વડનગરના પક્ષમાં છે.^૨ બેાએ ગેઝેટિયર^૩ પણ દહે છે કે વડનગરનું આ ખરું નામ હોય, અથવા તો પછી જૂના આનર્તપુર નામ ઉપરથી તે આનંદનું પુર છે એમ દર્શાવવા ઉપગતી કાઢેયું નામ હોય. આને ઉપરના પૌરાણિક નામનિર્વાચનથી ટેકા મળે છે, કેમકે (અત્પુર) ચમત્કારપુર તે જ આનર્તપુર છે.^૪ આનર્તપુર અને આનંદપુર તે એક જ છે એ વલ્લી રાજાઓનાં દાનપત્રોથી નક્કી થાય છે. શર્કરાક્ષિગોત્રના કેશવમિત્રના પુત્ર નારાયણમિત્રને બે દાનપત્રો મળ્યા છે તેમાં ધરસેન ચોથાનું (વ.

અવન્ય

૧ માર્ક^૧ ૫૦ ૩૪૦. પાર્નિટર આવન્યા: પાઠ સૂચવે છે.

આનન્દપુર

૧ રકના ૪૦.—

આનન્દિતેન મવતા પ્રાર્થિતોઽર્હં ચતો મુને ।

આનન્દેશ્વરસંતુ સ્વાતિ યાસ્યામિ મૂતહે ॥ ૫૦

અત્પુરં ચ મે નામ્ના આનન્દાસ્ત્યં મવિષ્યતિ ॥ ૫૧

ફૂ. ૩૫.૧૫ આનન્દપુરચુત્તમમ્ ।

૨ એટા ૫૦ ૧૪.

૩ બેાગે ૧ ૫૦ ૬.

૪ જુઓ આનર્તપુર.

સં. ૩૩૦) તેને આનર્તપુરવિનિર્ગત૦ કહે છે,^૫ અને ખરમહ બીજાનું (વ. સં. ૩૩૭) આનન્દપુરવિનિર્ગત૦ કહે છે.^૬ એ ઉપરથી વલ્લભી-સમયમાં એક જ શહેર માટે આનર્તપુર અને આનન્દપુર નામ વપરાતાં એ સ્પષ્ટ સમગ્ર છે. શ્રી. અ. સ. અસ્તેકર ચોગ્ય ધ્યાન ખેંચે છે કે પાછલાં દાનપત્રો (શિલાદિત્ય બીજો-વ. સં. ૩૫૨, ખરમહ બીજો-વ. સં. ૩૩૭, શિલાદિત્ય છઠો-વ. સં. ૪૪૭, ૫૦ ના)માં આનન્દપુર નામ જ મળે છે અને માત્ર આગલાં દાનપત્રો જ આનર્તપુર આપે છે એ સૂચક છે.^૭

આનન્દપુર-કે આનર્તપુર-થી નિર્દેશાયેલું નગર તે આજનું વડનગર છે એને યુવાન શુવાંગના વર્ણનથી ટકા મળે છે. તે કહે છે કે: 'વલ્લભીથી આશરે ૭૦૦ લી વાયબમાં જતાં A-nagan'-o-pu-ro (આનન્દપુર) આવે છે. પ્રદેશનો ઘેરાવો આશરે ૨૦૦૦ લી છે, પાટનમરનો આશરે ૨૦ લી છે, વસ્તી ઘીય છે, સ્થાન સમૃદ્ધ છે. તેના કાષ્ઠ રાખ નથી માળવા સાથે તે જોડાયેલું છે.'^૮ વાયબમાં તો કાઠિયાવાડનું આનન્દપુર આવે પણ અંતર આખું છે તે એને લાગુ પડતું નથી. તે વલ્લભીથી ૭૦૦ લી એટલે કે ૧૪૦ માઇલ નહિ પણ પચાસેક માઇલ દૂર છે. વળી તેને ફરતા પ્રદેશનો વિસ્તાર પણ જો ૨૦૦૦ લી જેટલો હોય તો તે વલ્લભીની લગભગ જઈ પહોંચે. આનન્દપુરમાં કલ્પસૂત્ર ક્રુવસેનને પુત્રસૌકમાં આશ્વાસન આપવા પંચાયુ તેવા જૈન ઉદ્દેશ ખરથી તે વલ્લભી પાસેનું આનન્દપુર એમ કહેવું પણ અશક્ય નથી, કેમકે શ્રી. અસ્તેકર સૂચવે છે તેમ ધર્મપ્રિય રાખની ખ્યાતિ વડનગર(આનન્દપુર) સુધી પહોંચી હોય એમાં કાઠિય આશ્ચર્ય નથી.^૯ ઉપરાંત આ સદર્ભમાં એ હકીકત ઉમેરવા જોવી છે કે કલ્પસૂત્ર તો તેના જિનચરિતનો પ્રુષ્પિકા જોતાં 'મહાવીર' નિર્વાણથી ૯૮૦ મા વર્ષમાં' લખાયું છે,^{૧૦} પણ કલ્પસૂત્રની વાચના ધનેશ્વરચરિત્રે સં.

૫ ગુચ્છે ૧ લેખ ૭૨.

૬ , , , ૭૬.

૭ એટા ૫૦ ૧૪.

૮ વો ૨ ૫૦ ૨૪૭.

૯ એટા ૫૦ ૧૫.

૧૦ નૈસા ૫૦ ૧૪૬.

૫૧૦માં આનંદપુરમાં મુવસેનનો શોક સમાવવા માટે કરી એમ ધનેશ્વરના 'ચતુર્ન્યમાહાત્મ્ય' (સં. ૪૭૭?)માં કહ્યું છે. પણ તેમાં જ કુમારપાલનો વૃત્તાંત આવતો હોઈ, ચતુર્ન્યમાહાત્મ્યમાંનો ઉલ્લેખ બહુ જૂનો લેખાતો નથી.^{૧૧}

યુવાન શુવાંગનું આનંદપુર તે વલ્લભીથી તેનું અંતર આપ્યું છે તે જોતાં વડનગર જ છે. દિશા વાચવ્યને અહીં ઇશાન જોઈએ.

જુઓ આનર્તપુર.

આનર્ત

[૧] ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર મળીને ચતો પ્રદેશ જેની રાજધાની પ્રાચીન કુશસ્થલી અથવા દારકા.

મહાભારત, ભાગવત, વાલ્મી અને મત્સ્યમાં દારકા સુધીનો પ્રદેશ તે આનર્ત એવા ઉલ્લેખો છે : કૃષ્ણ સુધિષ્ટિરને કહે છે કે દ્યુત વખતે હું આનર્તમાં હતો, નહિ તો તમને વારત.^૧ સાશ્વ દારકા ઉપર ચડી આવે છે ત્યારે હે આનર્તો, કૃષ્ણ ક્યાં ગયો છે ?-એમ પૂછે છે.^૨ સુભદ્રાહરણના પ્રસંગમાં ત્યાંના લડવૈયાઓને કગયેશા સંજોધનમાં આનર્તનો ઉલ્લેખ છે.^૩ સુભદ્રાને લઇને હસ્તિનાપુર જતાં અર્જુન ગિરનાર અને અર્જુન વચ્ચે આનર્તરાષ્ટ્ર વટાવે છે એવું અને આનર્ત વાવો અને કમળો-ભરેલાં તળાવોવાળો પ્રદેશ છે એવું વર્ણન છે.^૪ ન્યાં કૃષ્ણ હતા તે પ્રદેશ આનર્ત એવો ભાગવતમાં ઉલ્લેખ છે.^૫ સમુદ્ર અંદર રથાપેલી કુશસ્થલીમાં રહી જેને ભોગવી શકાય એવા પ્રદેશને ભાગવત આનર્તાર્થે કહે છે.^૬ ભાગવત એક ઠેકાણે કુશસ્થલીને આનર્તપુરી પણ કહે છે.^૭

૧૧ જૈસા ૫૦ ૧૪૬.

આનર્ત

૧ મવ ૧૪.૧૪

૨ ,, ૧૫.૬, ૧૮, ૧૬.૧૮. ઉપરાંત મવ ૧૮૦.૨૫

૩ મત્સ્યા (કુંભકોણમ આદિતિ) ૨૪૪.૫; ૨૪૬.૧૯

૪ ,, ૨૪૫.૨૬

૫ ભા. ૬૭.૮

૬ ભા. ૨.૨૮ સોન્ત સમુદ્રે નગરી વિનિર્માય કુશસ્થનીમ્ ।

આસ્થિતોઽમુષ્ક વિપયાનાનર્તાસીનરિન્દમ્ ॥

૭ ભા. ૧૪.૨૫

વાયુ પ્રમાણે પણ કુશસ્થલી જેની રાજધાની તે પ્રદેશ 'આનર્ત'.^૮ મત્સ્ય પણ કુશસ્થલીનગરવાળા પ્રદેશને આનર્ત કહે છે.^૯

[૨] ઉત્તર ગુજરાત માત્ર; આનર્તપુર-હાથનું વડનગર-જેની રાજધાની હતું તે પ્રદેશ.

ભુવનકોશવર્ણનમાં આનર્તનો સૌરાષ્ટ્રથી નોખો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ મળે છે. મત્સ્ય,^{૧૦} બ્રહ્માંડ^{૧૧} અને વાયુ^{૧૨} કહે, સૌરાષ્ટ્ર, અર્બુદ ઉપરાંત આનર્તની અપરાન્તની અંતર્ગત થયેલા પ્રદેશોમાં ગણના કરે છે. કર્ણ-પર્વમાં જીમને સારથી વિરોધ યુદ્ધશ્રમિ પરના લડવૈયાઓમાં આનર્તનો ઉપરાંત સુરાષ્ટ્રોને પણ ગણાવે છે.^{૧૩}

આનર્તનૈર્ઋતા એવા જોડકા ઉલ્લેખો પણ મળે છે.^{૧૪}

[૩] ઉત્તરનો કોઈ પ્રદેશ. અર્બુદ ઉત્તર દિશામાં દિગ્વિજય કરવા ગય છે અને જે દેશો જીતે છે તેમાં પ્રથમ નામ આનર્તનું છે.^{૧૫} આનર્તનાં પાકાંતરોમાં અર્ઋત, અર્ઋતા, અર્ઋતા મળે છે તે નોંધપાત્ર છે.

ઉત્તરનો આ આનર્ત કયો ? એ જાતનો ઉલ્લેખ પણ કદાચ આ એક જ છે. આનર્ત જાતિ પ્રથમ ઉત્તરમાં વસતી હોય અને પછી નૈઋત્ય દિશા તરફ ખસી હોય એ સંભવ વિચારવા જોવો છે. સરઁ અપરાન્ત પણ નૈઋત્ય તેમજ વાયવ્ય દિશામાં એમ બે છે તે હકીકત.

પાણિનિ (૪.૨.૧૨૭ ધૂમાદિ ગણ) આનર્તવાસીને લગતું એ અર્થમાં આનર્તક આપે છે.

ક્ષત્રય રુદ્રદામનતા ગિરનાર-શિલાલેખ (ઇ. સ. ૧૫૦)માં આનર્ત

૮ વાયુ ૮૬.૨૪

૯ મ ૧૨.૨૨

૧૦ જુઓ અપરાન્ત ૨.

૧૧ " ૩.

૧૨ " ૫.

૧૩ મક ૮૦.૧૭

૧૪ મળી ૬.૫૧; પરવ ૬.૪૬

૧૫ મસ ૨૩.૧૪

અને મુરાદના નાખા ઉલ્લેખ છે,^{૧૧} જે પુરાણના ભુવનકાશ વર્ણનને—ઉપર [૨]ને—અનુમોદન આપે છે.

ડો.આનંદશંકર દુવ બોમ્બે ગેઝેટિયર અનુસાર ‘આપણો ગુજરાત પ્રાન્ત આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ પ્રદેશ મળીને થયેલો છે’ એમ કહી આનર્તની સરહદ આપે છે: ‘એ ઉત્તરે આબુ, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ, પૂર્વે માળવા અને દક્ષિણે મહી અને ખંભાત અને લગભગ નર્મદાના કાંઠા સુધી પહોંચે છે. એનાં મુખ્ય ગ્રામીન નગરો: વડનગર, ચાંપાનેર, અણહિલવાડ પાટણ, કર્ણાવતી (હાલનું અમદાવાદ) અને ખંભાત.’^{૧૭}

આનર્તનું નામ મનુના પુત્ર શર્માતિના પુત્ર આનર્તનો દેશ તે આનર્ત એ રીતે પૌરાણિકાએ ધટાવ્યું છે.^{૧૮} ડો. આનંદશંકર દુવનું “ધારવું [૧] અનૂત ઉપરથી આનર્ત શબ્દ થયો છે, અને જૂત કહેતાં બ્રાહ્મણોના મતધર્મ તેને ન પાળનાર દરયુઓ—અનાર્યો—જ્યાં વસે છે તે આનર્ત.”^{૧૯} આનર્તનૈર્જ્ઞતા: એવા જોડકા ઉદ્દેખો પણ મળે છે. નૈર્જ્ઞતા= (૧) દક્ષિણ—પશ્ચિમ દિશા, (૨) રાક્ષસો. પાછો અર્થ નિઃપ્રજ્ઞતામાંથી રૂપ છે તો આનર્ત પણ અનપ્રજ્ઞતામાંથી શા મારે નહિ?—આમ આચાર્યશ્રીના તર્કને ધટાવી શકાય. આ ઉપરાંત ત્રીજી રીતે પણ આનર્ત નામ ધટાવવાની શક્યતા છે. મહાભારતાદિમાં ‘આનર્ત’ના જે ઉદ્દેખો છે તે જોતાં આનર્તને સંસ્કૃત વૃત્ત ધાતુ સાથે તો કાંઈ સંબંધ નહિ હોય એવો પ્રશ્ન સહજ ઊડે એવો છે.

કોઈ પણ એક ધંધો કરનાર વસ્તીવિભાગ ઉપરથી આખા પ્રદેશને નામ મળ્યું સૂચવવું એ જોખમભરેલું છે, તેમ જનાં અહીં વૃત્ત

૧૧ ઇ.એ. ૭ પૃ. ૨૬૦—

[11]...पूर्वापराकरान्त्यनूपनीवृदानर्त-

मुराष्ट्रश्च(भ्र) मद्रच्छ(सि)न्धु सौवीर-

कुबुरापरान्तनिपादादीनां समग्रणाम्...

[18]...आनर्तमुराष्ट्रणाम् . . . ।

૧૭ સાહિત્યવિચાર પૃ. ૫૨૫.

૧૮ ૬૬ ૧૦.૩૧-૩

૧૯ દિગ્દર્શન પૃ. ૪૧.

ઉપરથી જાનતું એવો તક, તેના પક્ષમાં -મળેલી સામગ્રી, ઉપરથી વિદ્વાનો આગળ વિચારવા માટે રજૂ કર્યો છે. ખાસ કરીને એટલા માટે કે આજે પણ વિસનગર-વડનગર(પ્રાચીન આનર્તપુર)-ઈડર એ પ્રદેશમાં 'દોઢિયા તાલુ'ની વિશિષ્ટ વૃત્તબંગી સાયવતી, સંગીતકુશલ, નટકલાનિપુણ 'નાયક' જાતિ વસે છે.

મહાભારત-વનપર્વમાં^{૨૦} કૃષ્ણ કહે છે કે સાલ્વના હુમલાનો સાવ-ધાનીથી સામનો કરવા માટે વૃષ્ણિઅન્ધક વગેરે સુરાપાન કરવાનું છોડી દઈ હોશિયાર યુધ્ધને રહ્યા અને નટનર્તકમાયક આનર્તોને નગર બહાર મોકલી દીધા. એ ઉપરથી યાદવોથી ભિન્ન એવા મૂળ દેશવાસીઓ આનર્તો તે નટો નર્તકો કે ગાયકો તરીકે જાણીતા હોવાનું સંભવે છે. આદિપર્વમાં^{૨૧} પણ ત્રીયંયાત્રા કરતાં અર્જુન પ્રભાસ આવે છે ને કૃષ્ણ એને સામે જઈ લઈ આવે છે ત્યારે દારકા પહેલ-ચર્તા પહેલાં અને જળુ રાત રૈવતક પર્વત પર આસાપેશમાં જાણે છે. ત્યાં વાસુદેવની સાથે અર્જુને નટનર્તકોને જોયા એવું વર્ણન છે. હરિવંશમાં^{૨૨} વજ્રનાભવધ વૃત્તાન્તમાં વજ્રપુરના વજ્રનાભતા યુધ્ધમાં બદ્ધ નામનો એક નટ સારા નાટ્યથી મહર્ષિઓને પ્રસન્ન કરી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરવાનું વરદાન મેળવી લે છે અને પછી વજ્રનાભની પુત્રી પ્રભાવતીને ખરણી લાવવા દારકાથી પ્રદ્યુમ્ન આદિ યાદવો, નટવીર બદ્ધને મળેલા વરદાનનો અને બદ્ધના દારકાનિવાસનો લાભ લઈ, નટવેશ વજ્રપુરમાં પ્રવેશે છે એ પરથી પણ તે પ્રદેશમાં નટનર્તકોનો પ્રચાર સારો સમજાય છે.

બૃહત્સહિતા (૧૬.૧૫-૧૬)માં સિદ્ધુ અને સરસ્વતીના પ્રદેશ અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં નટનર્તકોનું પ્રાધાન્ય વર્ણવાયું છે એ હકીકત ખાસ ખ્યાનમાં લેવા જોઈ છે જો કે આગળ શ્લોક ૩૦-૩૨માં ફરી સૌરાષ્ટ્ર, અર્જુન, વગેરે જોડે જ્યાં સ્પષ્ટ નામોદ્દેશ સાથે આનર્તનું વર્ણન છે ત્યાં ઉપરની વસ્તુ કહેવાઈ નથી, પણ બ. ૧૪.૧૭ ઉપરથી દેખાશે કે મંથકાર સિદ્ધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત વગેરે નૈર્ઝત્ય દિશાના દેશોમાં એક સાથે જ જણાવે છે, ઉપરાન્ત તેના સમયમાં દેશવિભાગોની સંખ્યા વધેલી છે ને [] થયું છે;

૨૦ મવ ૧૫.૧૨-૩

૨૧ મઘા ૨૧૦.૧૦

૨૨ હહ. ૧.૧,૨

દા. ત. સૌરાષ્ટ્ર અને રૈવતકના નોખાનોખા ઉદ્ભવ છે. તાત્પર્ય કે તેની પહેલાંના સમયના અરુપ સીમાવાળા અને કંઈક વિસ્તૃત એવા સમગ્ર આનર્તને. અ. ૧૬.૧૯નું નટનર્તકવાળું ઉપરનું વર્ણન લાગુ પડી શકે. વિજિયાનગરમ્ સંસ્કૃત સિરિઝની મહામહોપાધ્યાય સુધાકર દ્વિવેદીએ સંપાદિત આવૃત્તિમાં પ્રથમ ભાગ પૃ. ૨૬૦ ઉપર બટોપલની વિવૃત્તિમાં પરાશરમાંથી અવતરણ છે તેમાં રૈવતક પછી 'નર્તક' છે તે રૈવતકાનર્તકને બદલે છાપભૂલથી રૈવતકનર્તક ન છપાયું હોય તો, આપણને નર્તક એવું સ્પષ્ટ 'નૃત્' સાથે સંબંધ ધરાવતું નામ મળે છે.

મહાભારત-સભાપર્વ-માં ૨૭ મઠ આદિ સાથે-ચોક્કસ દેશવિશેષના નામ તરીકે નટનર્તકા: મળે છે. તે પંક્તિઓ બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી કેમકે તેમાં ગુર્જરનો પણ ઉલ્લેખ છે. નટનર્તકનો દેશનામ તરીકે ઉલ્લેખ જૂનો છે કે પાછળનો છે તે કસ્તાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે એ વાતનું જ મહત્ત્વ વિશેષ છે. વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નટનર્તકા:નું મહાભારતની સંશોધિત આવૃત્તિ ૨૪ નટનાયકા: પાઠાન્તર નોંધે છે. એ વીગતને આનર્ત(નર્તક)ના નાપકમાત્ર સાથેના ઉપર નિર્દેશિત સંબંધ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી લેખી શકાય.

આ નર્તક તે જ નટ્ટ-નાટ-લાટ તો નહિ ?

ડૉ. ધ્રુવના વ્યાખ્યાન ૨૫માંનું "વળી હું ભૂલતો ન હોઉં તો એક સ્થળે વૃત્ય-આનન્દ-સમૃદ્ધિનો દેશ તે 'આનર્ત' એમ પુરાણ નામનિર્વચન સૂચવે છે" એ કથન, પોતે અવૃત્ત ઉપરથી 'આનર્ત' ઘટાવ્યું છતાં નૃત્ સાથે પણ આનર્તને સંબંધ હોય એવો સંભવ એમની જાણ બહાર નથી એમ બતાવે છે.

નૃત્ ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'આનર્ત' ૩૫ કેવી રીતે થાય એ જોવાનું રહે છે. આનૃત્યન્તિ અગ્ર એ રીતે આટ્પૂર્વક 'નૃત્' ધાતુને હલ્ય એ સૂત્રથી ઘ્વ પ્રત્યય લાગતાં અનુઅધોપયુગ્મે આનર્ત

૨૩ મસ ૪૮.૨૦ પાદટીપ ૪૭૫ * માંથી

મરુતાઃ વાશિકા દર્દા ઓમેયા નટનર્તકા. ।

કર્ણાટાઃ કાંસ્યકુશલ પદ્મજાલા. મુતીચરાઃ ।

ચર્ચરા ચવનાન્વૈવ ગુર્જરામીરકાસ્તયા ।

૨૪ મસ ૪૮.૨૦ પંછીની પાદટીપ પૃ. ૨૪૦.

૨૫ દિગ્દર્શન પૃ. ૪૦.

એવું ૫૬ સિદ્ધ થઈ શકે છે ઉપરાંત મેદિનીકાંપ પણ આનર્ત શબ્દ દેશવિગેષ તેમજ નૃત્યશાલા-નૃત્યસ્થાન માટે આપે છે:

આનર્તો દેશમેદેડપિ નૃત્યસ્થાને જને રણે ।

ઉપગંત આનર્તો નૃત્યશાલાયામ્ જલે જનપદાન્તરે ।

મોનિયેર વિલિયમ્સ શા-નૃત્ નીચેજ આનર્ત શબ્દ આપે છે એ હકીકત પણ એછા ટેકાડપ ન કહેવાય.

આમ, ભાષાદષ્ટિએ આનર્તને નૃત્તમાથી સિદ્ધ કરવાની શક્યતા, મેદિનીકાંપનો તે માટે આધાર, બૃહત્સંહિતાનું તે નિસ્તારમા નટ-નર્તકના પ્રાધાન્ય અર્થેનું સ્પષ્ટ કથન, મહાભાગ્તાદિમા આનર્તના ઉલ્લેખ સાથે 'નટનર્તકગાયકા'ના વારંવાર ઉલ્લેખ, આજે પણ આનર્તપુર (વડનગર) આસપાસ નટકયામા સહજ નૈપુણ્ય ધરાવતા રૂપધરા નાયકોની ઝાતિનું અસ્તિત્વ,—આ બધું એકસાથે વિચારતા આનર્તને નૃત્તમાથી ઘટાવવાની શક્યતા બ્યવસ્તર બને છે.

મોટા ભાગના પુરાણોમાં આનર્તનો ઉલ્લેખ નથી એમ શ્રી અ. સ. અસ્તેકર^{૨૬} કહે છે અને તે માટે કારણ આપે છે કે, 'એ નામનું સ્વતંત્ર શબ્દ ન હતું. એક બાળુ તેનો સૌરાષ્ટ્રમા સમાસ થઈ જતો અને બીજી બાજુથી અવન્તિમાં આનર્ત સૌરાષ્ટ્ર કે માળવાની નીચે જ રહેતું. આથી કુદરતી રીતે પુરાણોમા આનર્તનો ઉલ્લેખ વાગવાગ મળતો નથી' ઉપર ભિન્નભિન્ન પુરાણોમાના ઉલ્લેખો નોખ્યા છે જ. તે ઉપરાંત છૂટાછટામા ઉલ્લેખો પણ સખ્યામધ મળી શકે એમ છે એટલે પુરાણોમા આનર્તના ઉલ્લેખોના અભાવ કે અ'પ સખ્યતાની માન્યતા હીક નથી તેના કારણેનું યાચાર્ય તપાસવાની પછી ભાગ્યેજ જરૂર હોય આનર્તમાથી 'લાટ' નામ થયું એવો શ્રી અતેકરનો તર્ક નોંધપાત્ર છે, જો કે ઉપર સૂચ્યું તેમ, નર્તકમાથી લાટની ભાવના વિગેષ છે જુઓ લાટ

જુઓ અનર્ત આનર્તપુર, આનર્તપુરી, આનાર્ત, આનર્તમહલ

આનર્તપુર

હાલનું વડનગર જૂનું ચમતકાગપુર, નગર આનર્તાધિપતિ પોતાની કન્યા ગ્લનવતીને આનીને પરણી જતા દશાર્ણાધિપતિને નોતરે છે ૧ તે આને

૨૬ એટા પૃ. ૬.

આનર્તપુર

૧ રૂ.ના ૧૯૬.

છે તે દરમ્યાન ત્યાંના એક બ્રાહ્મણના પ્રાચારિતાથે^૧ રત્નવતીને દોષ અડે એવું બને છે, એ ઘટનામાં પુરનું નામ 'ચમત્કારપુર' આપવામાં આવ્યું છે.^૨ તે નગરમાં આવીને વાત બહુ વિરક્તિ પામી દશાર્ણધિપતિ સ્વસ્થાને જવા પાછો ફરે છે.^૩ ચમત્કારપુર હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવેલું છે, ત્યાં આનર્તેશ્વર^૪ છે. આનર્દેશ્વર^૫ ઉપરથી આનર્દપુર નામ નગરને મળ્યું, તેમ આ આનર્તેશ્વર ઉપરથી આનર્તપુર નામ શક્ય છે. આ વર્ણનો ઉપરથી ચમત્કારપુર એ જ આનર્તપુર હરે છે. ચમત્કારપુર તે જ નાગરોનું 'નગર.' આ નાગરોના ગામમાં રાજ્યાભિષેક પૂર્વે^૬ દરેક આનર્તાધિપતિ ભક્તિપૂર્વક જતો.^૭ એ પુરની માહિતી માટે જુઓ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

બોમ્બે ગેઝેટિયર^૮ કહે છે કે—

'દંતકથા પ્રમાણે ચારે યુગોમાં વડનગરના જુદાં જુદાં ચાર નામ હતાં: સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતામાં આનર્તપુર, દ્વાપરમાં આનર્દપુર અને કલિયુગમાં વૃદ્ધનગર અથવા વડનગર. આમાં પ્રથમ નામ તો કલ્પિત છે. એવા વિચિત્ર નામે આ નગર ઓળખાયું હોય એવું લાગતું નથી.' પણ પુરાણમાં ચમત્કારપુર નામ વારંવાર પ્રયુક્ત થયું છે. જુઓ. આનન્દપુર, ચમત્કારપુર, નગર, હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

આનર્તપુરી

કુશસ્થલી, પ્રાચીન હારકા.^૯ જુઓ કુશસ્થલી.

૨ રકના ૧૯૭.૧૧૯ ईदशा ब्राह्मणा सर्वे चमत्कारपुरोद्भवाः ॥

૩ રકના ૧૯૮.૧-૨

૪ રકના ૬૫.૨

૫ જુઓ. આનન્દપુર ૧.

૬ રકના ૨૧૧.૪

આનર્તાધિપતિર્યોઽય કષ્ચિદ્ગજ્યેઽમિપિચ્યતે ।

સ પૂર્વે ગચ્છતિ ગ્રામં નાગરાણાં પ્રમક્ષિતઃ ॥

૭ બોમ્બે ૧ પૃ ૬.

આનર્તપુરી

૧ હાપ્ર ૧૪.૨૫ कश्चिदानर्तपुर्णी नः ... ।

ઇલિયટ^{૧૫} તાપીથી દેવગઢ સુધીનો પશ્ચિમ કાંઠો આબીર હોવાનું કહે છે. રડોફનો^{૧૬} મત એવો છે કે સુરત આસપાસનો પ્રેશ તે આબીર

તારાતન્ત્ર^{૧૭} પ્રમાણે તાપી દક્ષિણથી ઢાકણ સુધીનો પ્રદેશ તે આબીર લાસેન આલોગ તે માર્મગલનું Ophar એમ કહે છે,^{૧૮} પણ તે બરોગ નથી શર્પારકને પણ ઓફિર ગણવામાં આવ્યું છે ઓફિર અરબસ્તાનના કોઈ સ્થાન માટે વપરાયાનું હવે મનાય છે^{૧૯} આલોગ શબ્દ દેશનામ તરીકે રહ્યો નથી, પણ 'આહીગ' જાતિના ટકી ગયો છે

જુઓ અમીર.

આવન્ત

^૧અવન્તી દેશ જુઓ અવન્તિ [૩]

વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર (૨૫૨૩) આવન્તિક આપે છે

આવન્ત્ય

^૧અવન્તી દેશ જુઓ અવન્તિ [૩]

આવન્ત્યમંડલ

ઉજ્જૈન આસપાસનો પ્રદેશ^૧ આવન્ત્યવિષય પણ મળે છે^૨ જુઓ અવન્તિ [૩]

^{૧૫} સપ્તકોશિ-મંડલ ગ્લોસરી ૧ પૃ. ૨-૩.

^{૧૬} પેરિ પૃ. ૩૯, ૧૭૫

^{૧૭} વોર્ડનું 'હિસ્ટરી, નિટરેચ એન્ડ રિલિજિયન ઓફ ધી હિન્દુઝ' ૧ પૃ. ૫૫૯.

^{૧૮} ન્યોઝિ 'આબીર'.

^{૧૯} પેરિ પૃ. ૧૭૫

આવન્ત

^૧ જુઓ અવન્તિ ૭

આવન્ત્ય

^૧ જુઓ અપરામ્ત ૪, અવન્તિ ૬

આવન્ત્યમંડલ

^૧ રક્ષાપાત્ર ૨૭ ૫૨

^૨ " ૨૮ ૩૭

ઉજ્જન્ત

ઉત્તરયન્તનું પાઠાન્તર.^૧ જુઓ ઉજ્જન્ત

ઉજયન્ત

સૌરાષ્ટ્રનો ગિરનાર પર્વત. મહાભારત-વનપર્વમા^૧ સૌરાષ્ટ્રના તીર્થોમા તેની ગણના થઈ છે. વાયુ, અહ્યાંક અને વામન પુણ્યગિતિ અને રૈવત સાથે ઉત્તરયન્ત^૨ પર્વતનું નામ પણ ગણાવે છે. ઉપરાત વાયુ 'ઉત્તર'એ^૩ નામ પણ આપે છે રત્નદ્રવસ્થાપથસેત્રમાં ઉત્તરયન્ત ઉપગત 'ઉદયન્ત'એ^૪ પણ આપે છે. માર્કંડેય પુણ્ય-રૈવતક સાથે ઉત્તરયન્ત નહિ પણ 'દુર્જયન્ત'એ^૫ અને અહા 'વૈજયન્ત'એ^૬ આપે છે વરાહ એવાજ સંદર્ભમા 'જયન્ત'એ^૭ આપે છે. મહાભારત આદિપર્વમા સુભદ્રાદગ્ધ પ્રસંગે અર્જુન રૈવતકે હોડી, 'ઉત્તરયિની' શિખર વટાવી, આનર્તનાં વાવ સરોવર વગેરે પાસે પસાર થઈ, અમ્બુદ (અર્બુદ) થઈ

ઉજન્ત

૧ જુઓ ઉજયન્ત ૩.

ઉજયન્ત

૧ મવ ૮૬.—

ઉજયન્તમ્ ચ શિશરી ક્ષિપ્રં સિદ્ધિકરો મહાન્ ॥ ૧૮

તત્ર દેવર્ષિવર્યેણ નારદેનાનુકીર્તિત ।

પુરાણ શ્રુયતે શ્લોકસ્ત નિબોધ યુધિષ્ઠિર ॥ ૧૯

૧ પુણ્યે ગિરો મુરારેષુ મૃગપક્ષિનિવેવિત ।

૧ ઉજયન્તે સ્મ તપ્તાક્ષો નાકપૃષ્ઠે મહીયત ॥ ૨૦

૨ વાપૂ ૪૫.૯૨, અપૂઅ ૧૬૭૨

પુણ્યગિર્યુજયન્તો ચ દૈલો રૈવતકસ્તથા ।

વા ૧૩.૧૮ ઉજયન્ત પુણ્યગિરિર્વુદો રૈવતસ્તથા ।

૩ વાપૂ ૭૭.૫૨

ઉજન્ત પર્વત પુણ્યો યસ્મિન્યોગેથરાલય ।

૪ જુઓ રૈવત ૨૫, ૨૧, ૨૨, ૨૩

૫ મા ૫૪.૧૪

પુણ્યો ગિરિર્દુર્જયન્તો રૈવતોર્વુદ એવ ચ ।

૬ અ ૨૫.૨૭ પુણ્યગિરિર્વૈજયન્તો રૈવતોર્વુદ એવ ચ ।

૭ વ ૮૫ ૩

ઈન્દ્રપરચ ગયાનું વર્ણન છે. પણ કુલમેણમ આવૃત્તિનો^૮ આ પાઠ ભાષ્યાગ્રંથ ઈન્દ્રટીટપટ્ટની આવૃત્તિએ^૯ ૨૬ ક્યો છે. પરિશિષ્ટમાં (૧) મુનષ સરકાગ્ના મમદ, (૨) મદાભાગતની દક્ષિણાત્મ આવૃત્તિ અને (૩) તાન્ત્રે આવૃત્તિ પ્રમાણે 'મુલવત' પાઠ આપ્યો છે.

નોંધ ૧: મુલવંતનો ઋગ્વેદ (૧૦:૨૪૫)માં ઉદ્દેશ્ય છે પણ તે તો ઉત્તર દિશાનો પર્વત છે. સરંગ વનપર્વનો યચ્ચનદ પાસે ગિરિમુજા^{૧૦} દ્વારકાથી અમુક પદોચ્ચતા પહેલાં વચ્ચે 'મુલવત' કરતા ઋગ્વેદ-ઉચ્ચન-યિની^{૧૧} રાખર આવે એ વધારે બંધબેસતું છે.

નોંધ ૨: વનપર્વમાં^{૧૨} 'ઉચ્ચન' પર્વત આપ્યો છે તે સદર્ભ ઉપરથી, વાસા જુસી ગોમતીગંગાસગમ-પટ્ટી આવતો દોઈ, ઉત્તર કે મધ્ય દેશમાં લાગે છે.

ગિરનારના રુદ્રદામનના^{૧૩} અને રકન્દશુખના^{૧૪} શિવાલેખો ગિરનાર માટે ઈર્જયતુ પ્રયોજે છે. કનિગદામ મૂલ્યે છે કે ઈર્જયન, ઈર્જયવ અને જયન્ત ગિરિ એ બધાને ઈર્જયન્તના જ રૂપો. મણુવાં ભેષ્ટએ યુવાનશુવાંગનું ઈર્જયન્ત પણ ઈર્જયન્તનું પાલીરૂપ છે.^{૧૫}

યુવાન શુવાંગ^{૧૬} વસળી તાળાના મુરક-Su-la-ch'a-પ્રાંતની રાજધાની વસળીથી ૫૦૦ કી-૮૩ માઇલ પશ્ચિમે Yuh-shan-to અથવા Yhu-shen-to પર્વતની તળેટીએ આવ્યાનું કહે છે. વોટર્સ^{૧૭} ચીની શબ્દોમાંથી ઉચ્ચિન્ત ૩૫ થયે છે તે, નીચે આપેલા વિવિધતીર્થ^{૧૮}કથના એવા પ્રાકૃત રૂપ સાથે સરખાવતા, કનિગદામે સૂચવેના ઈર્જયન્ત કરતા વધારે પમદ કરવા જેવું છે ઉપર વામુ

૮ મઘા (કુંભ) ૨૪૫ — અતીલ ત રૈતવ . . . ૧૦૭

પુરોહાનમતિક્રમ્ય વિદ્યાઞ્ચ ગિરિવ્રજમ્ ॥ ૨૮

સામુદ્રજયિનીં ચૈવ .. ૧૨૯

૯ મઘા ૫૦ ૯૬૫ (કકરો ૧૧૫, પકિત ૩૨) સાનુ મુજાવત ચૈવ... ૧

૧૦ મવ ૮૦ ૧૦૦

૧૧ મવ ૮૦ ૮૧.. ઈર્જયન્ત પર્વત ગીતનાદિતમ્ ૧

૧૨ શુઘૈ ૧ લેખ ૬મા પકિત ૫

૧૩ .. ૧ લેખ ૧૫મા ય્યોક ૧૬

૧૪ ઐન્યો ૫૦ ૩૭૨.

૧૫ વો ૨ ૫૦ ૨૪૬

ઉચ્ચન્ત આપે છે એ કહ્યું જ છે, પણ પાલી-પ્રાકૃત ૩૫ વોટ્સની સૂચનાને વધુ અનુકૂળ છે.

ઉચ્ચયન્તને ઔગંધ્યાદ પાસેના અગ્રંતા (અગ્રયન્તિ) સાથે સંબંધ નથી એમ પાનિનિ^{૧૬} કહે છે^{૧૭}

‘ઉચ્ચયન્ત’ અને ‘ઐવત’ તે જૂદા જૂદા પર્વતો કે એકજ પર્વત-હાલના ગિરનાર-ના બંને પર્વાઓ છે?—એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે.

ગિરનાર માટે પુરાણો ઉચ્ચયન્ત, ઉચ્ચન્ત, ઉદયન્ત, ઉચ્ચયિની, દુર્જયન્ત, વૈજયન્ત—એવાં નામો આપે છે તે શિલાલેખોના કર્જયત્તને મળતાં છે. પુરાણોએ પર્વતનું નામ જિ-જ્યમાંથી કે ઉત્ + ઇ-અયમાંથી સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે, તો શિલાલેખમાં ‘કર્જ્=મળ’માંથી નામ ધટાવ્યું છે. બધા જ કોષ મૂળ વપરાશના શબ્દને ધટાવવાના પ્રયત્નો હોવાનો સંભવ છે, ખાસ કરીને પુગણોનાં પાઠાન્તરોની વિવિધતા જોતાં. એકમાથી બીજું સંગૃહીતકરણ કે બીજામાંથી પહેલું પાકૃતીકરણ છે એમ કહેવાતો બહુ અર્થ નથી. અહીં એક સૂચન ઉમેરવા જેવું છે. ઋગ્વેદ (૧:૧૩.૮)માં કર્જયન્તી શબ્દ ગદ કે કિલ્વા માટે ઉપયુક્ત થયો છે એમ લક્ષ્મીગનું માનવું છે^{૧૭} (—કીથ અને મેકડોનલ્ડ તે આખી ઋચા દુર્બોધ ગણે છે) તેમાં જો કાંઈ તથ્ય દેખાય તો આર્યેતરોના કોષ ગિર્ગિર્ગના નામને કર્જ્માંથી ધટાવવાનો પ્રયત્ન ઋક્ષાલ જેટલો જૂનો હશે. વંશધાત્તણ એક ચુરુનું નામ કર્જયત્ત આપે છે, તે પણ અર્જુદગિરિ અને અર્જુદગ્રાવસ્તુત્ત ઋષિની યાદ આપે છે.

પુગણો ઉચ્ચયન્ત ઉપગત ઐવત આપે છે અને ઐવતને સમુદ્રતટે આવેલી દ્વારકાના દ્વારબૂપણ^{૧૮} તરીકે ઓળખાવ્યો છે એ જોતા ઐવત ગિરનાર સિવાયનો સમુદ્રતટ પાસેનો કોષ પર્વત હશે. આની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે જૂઓ દ્વારકા, રૈવત, વસ્ત્રાપયજ્ઞેત.

રુદ્રદામનના લેખમાં માત્ર કર્જયત્ત આપ્યો છે, પણ રકન્દગુપ્તના

૧૬ માર્ક ૫૦ ૨૮૮.

૧૭ વેદ ૧ ૫૦ ૧૦૫.

૧૮ જુઓ દ્વારકા ૨૫.

લેખમા ઈર્જયત અને રૈવતક બનેના^{૧૯} ઉલ્લેખ છે, એટલે કે બનેની એકતા ગ્રંથપાઠ છે

દસમી સદી સુધીમા પર્વતને ગિરનાર નામ મળી મધ્ય લાગે છે રાજશેખર પશ્ચિમના પર્વતોમાં ગિરિનગર આપે છે.^{૨૦}

જૈન લેખકો ઉલ્લખ્યન્ત અને રૈવત મંત્રે નામ ગિરનાર માટે આપે છે વિવિધતીર્થક્રમ પ્રચલિત ગિરનાર^{૨૧} નામ આપે છે અને તેના રૈવતક, ઉલ્લખ્યન્ત^{૨૨}—પ્રાકૃત રૈવય^{૨૩}, ઉર્જિત-^{૨૪} એવાં નામ છે એમ કહે છે. કીર્તિકૌમુદી^{૨૫} પણ રૈવતનુ બીજુ નામ ઉલ્લખ્યન્ત છે એમ કહે છે. પણ પુરાણકર્તાનુ વલણ મુખ્યત્વે એ પ્રકારનું રહ્યું છે કે રૂઢિના બળ આગળ નમતું આપી વસ્તુપ્રદેશમાં તેમને રૈવત સ્વીકારવો પડ્યો ત્યારે પણ તેમણે ખુદ ગિરનારને નહિ પણ જોને પડખે દામોદરકુંડ છે તે પશ્ચિમના ગિરિને રૈવત નામ આપ્યું,^{૨૬} અર્થાત્ ઉલ્લખ્યન્ત અને રૈવતની એકતા સ્વીકારવા કગતા નૂહો જ તોડ કાઢયો. (દામાકુંડ પાસેના વિધ્યુ મંદિર પાછળનો કુંડ આજે પણ 'રૈવતી કુંડ' કહેવાય છે) દૂકામા, પુગણો રૈવત તો સમુદ્રતટે એ વાત બૂલી શખતા નથી, અને ગિરનાર-ઉલ્લખ્યન્ત-ને રૈવત નામ આપતા ખચકાય છે

આ સદર્શમા શિલાલેખોના અવલોકનમાથી એક વાત તરી આવે

૧૯ ગુપ્ત ૧ લેખ ૧૫ શ્લોક ૧૬

દમાન્વ યા રૈવતકાદ્વિનિર્ગતા પલાશિનીય સિકતાવિલાસિના ।

• મહોદધેર્હર્જયતા પ્રિયમ્પુના ॥

૨૦ કામી ૫૦ ૯૪

૨૧ વિતીક ૫ —

૨૨ વિતીક ૩૧

નામભિ ધીરૈવતકોજ્જયન્તાયૈ પ્રથામિતમ્ ।

ધીનેમિપાવિત સ્તૌમિ ગિરિનાર ગિરીશ્વરમ્ ॥

૨૩ વિતીક ૨૧

૨૪ , ૪૧

૨૫ કીર્તિકૌમુદી ૧ ૩૭ ૮ રૈવતક જગામ ॥ તમુજ્જયન્તાપરસન્નમદ્રિમ... ।

૨૬ જુઓ રૈવત ૨૩, ૨૪, ૨૫

છે એ ખાસ નોંધ માગી લે છે. તળ ગિરનારના તેર શિક્ષાલેખોમાંથી રકન્દ્રગુપ્તનો લેખ જ ઊર્જયત્ ઉપરાંત 'રૈવતક' નામ પ્રયોજે છે. રુદ્રદામનનો લેખ ઊર્જયત્ આપે છે. બાકીના અગિયારમાંથી એક વિ. સં. ૧૨૧૫નો,^{૨૭} એક વિ.સં. ૧૨૫૬નો,^{૨૮} છ વિ. સં. ૧૨૮૮ ના^{૨૯} અને ત્રણ^{૩૦} અનુક્રમે વિ. સ. ૧૩૩૩, ૧૩૩૫, ૧૩૩૬ ના -મધ્યમાં માત્ર ઉજ્જયન્ત નામ આપે છે. ગુજરાતના શિક્ષાલેખોમાં ગિરનારના રકન્દ્રગુપ્તના લેખ ઉપરાંત વિ. સં. ૧૨૮૭નો^{૩૧} આશુતો 'રૈવતક,' વિ. સ. ૧૩૨૦નો^{૩૨} કાટૈયા (પારણદર)નો 'રૈવતાચક્ર' અને વંધળીનો^{૩૩} વિ. સં. ૧૩૪૬નો 'રૈવતા' આપે છે, તે ત્રણે ગિરનાર સિવાયના સ્થળોએ થયેલા ઉલ્લેખો છે. ગિરનારના શિક્ષા-લેખો છેક તેરમી-ઓઢમી સદીમાં રૈવત નહિ પણ ઉજ્જયન્ત નામ પ્રયોજે છે એ ઘટના સૂચક લેખાય. તે શિક્ષાલેખો ઊર્જયત્ વાપરવા કરતાં ઉજ્જયન્ત રૂપ તરફ પક્ષપાત દાખવે છે એ હકીકત પણ ગિર-નારના પ્રાચીન નામના એ રૂપ સાથેના સંબંધ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી ગણાય.

જુઓ ઉજ્જન્ત, ઉજ્જયિની [૨], ઉદયન્ત, જયન્ત, હુર્જયન્ત, દ્વારકા, વૈજયન્ત, રૈવત, રૈવતક, વસ્ત્રાપયજ્ઞેત્ર.

ઉજ્જયિની

[૧] અવન્તિકાનગરી સાતમા કલ્પમાં આ નામે ઓળખાઇ.^૧ ઉત્તર-યિન્યભિધાનકથન અધ્યાય^૨માં આ નામ કેમ પડ્યું તેની કથા છે :

- ૨૭ ગુચ્છી ૨ લેખ ૧૪૯.
૨૮ „ ૩ લેખ ૧૫૭ ઈ.
૨૯ „ ૩ લેખ ૨૦૭ થી ૨૧૨.
૩૦ „ ૩ લેખ ૨૫૧ અ-અ-ક.
૩૧ „ ૨ લેખ ૧૬૮.
૩૨ „ ૩ લેખ ૨૧૬ અ.
૩૩ „ ૩ લેખ ૨૨૨ અ.

ઉજ્જયિની

૧ જુઓ અવન્તિકા ૧.

૨ રકન્દ્રાચ ૪૩.

ત્રિપુર નામનો દેવ બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી દેવ દાનવ મધવ^૧ પિશાચ નાગ રાક્ષસ—એ સૌથી પોતે અવધ્ય ગહે એવું વરદાન મેળવે છે અને પછી દેવોને રંજીતવા માંડે છે. તેઓ બ્રહ્મા પામે ગયા, જે તેમને અવંતીપુરી વિશે પાવંતીસહવર્તમાન શિવ વિરાજતા હતા ત્યાં લઈ ગયા છે અને સ્તુતિ કરે છે. શિવ તેમને એ ક્ષેત્રમાં રહી ઉપાસના કરવા આદેશે છે. તેઓ મહિષાસુરની આમંડાને ખલિથી સંતૃપ્ત કરે છે. દેવી શિવને મહાપાશુપત શસ્ત્ર આપે છે. દેવોનું નેતૃત્વ લઈ શિવ ત્રિપુર તરફ ધસે છે. એકમ શરથી તેનો ધાત કરે છે. દાનવને જિત્યો માટે તે નગરી ઉત્તમિની કહેવાઈ^૨ આરંભમાં કહ્યું છે કે ઉત્તમિની નામ સાતમા કંપમાં પડ્યું, પણ એક પછી એક નામ કેમ પડ્યાં તેના જુદા જુદા અધ્યાયો આવે છે તેમાં ઉત્તમિની અંગેનો અધ્યાય ચોથો આવે છે એટલે ક્રમભેદ છે.

નોંધ ૧ : આ નગરી તે કા. પણ એક ગોટા વિન્ય ઉપરથી સ્થપાયેલી—અથવા વધારે સંભવિત એ છે કે નામ પામેલી—નગરી હોય છે.

ટાકેમીનું Ozēnē તે જ ઉત્તમેન.

જુઓ અવન્તિ [૧], અવન્તિકા, અવન્તિની, અવન્તી [૧], કુસુદ્વતી, કુદામ્બલી, જુદામળી, પદ્માવતી, પ્રતિકલ્પા, વિશાલા.

[૨] ગિરનાર પર્વત. 'ઉત્તમયન્ત'નું પાડાન્તર.^૪ જુઓ ઉગ્ગયન્ત.

ઉત્તરનર્મદ

નર્મદાની ઉત્તરનો—ઉપરનો પ્રદેશ, અપરન્ત વિભાગમતિ એક^૧ જુઓ અન્તરનર્મદ.

ઉદયન્ત

ગિરનાર પર્વત. ઉત્તમયન્તનું પાડાન્તર.^૨ જુઓ ઉગ્ગયન્ત.

૩ ૨૬આઅ ૪૩. ડગ્ગિતો દાનવો યસ્માત્ ત્રૈલોક્યે સ્થાપિતં ઘરાઃ ।

તસ્માત્ સર્વઃ સુરઐષ્ટૈઃકવિમિ સનકાદિમિ ॥ ૫૩

કૃતં નામ ઇવત્યા વા ડગ્ગયિની પાપનાશિની ॥ ૫૪

૪ જુઓ ઉગ્ગયન્ત ૮.

૫ ટા. ૩૮.

નર્મદ

૧ જુઓ અપરાન્ત ૪.

મ્ત

૧ જુઓ રૈવત ૨૫.

ઉમાપુર

[૧] ^૧ગેઝા ઉમાદેવીનું સ્થાન, હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર (વડનગર) પાસે છે
વાગ યાપાગ દષ્ટિએ ધ્યામાથી 'ગા' મળે છે (સધ્વા-સગા-સાજ,
વન્ધા-વગા ઉપાધ્યાય-ઓગા, વગ) તે જોતા ઉમાધ્યાત કે એને
મળતા શબ્દમાથી ગેઝા નામ મળ્યું હોવાનો સંભવ છે

ઋક્ષ

પર્વત, સાત કુલ પર્વતોમાનો એક ^૧ સાતપૂડા

વિશ્વસન પ્રમાણે ઋક્ષ તે ગોડવન પર્વત ^૨ પાછાંટર કહે છે કે વિન્ધ્ય
અને ઋક્ષમાથી નીકળતી નદીઓ જોતા ઋક્ષ તે સાતપૂડા પર્વત
અને વગડની વચ્ચે અને છોટા નાગપુરની દક્ષિણે લગભગ પશ્ચિમ
બગાળમા પહોંચતી ગિરિમાળા છે ^૩ ગો બી સી લો ^૪ કહે
છે કે આજનો વિન્ધ્ય તે નર્મદાના ઉત્તર તીરે તીરે છે અને તે જ
પ્રાચીન ઋક્ષવત્ છે તે મત ટોલેમીને અનુસરી બાધેલો લાગે છે
અને બરોબર નથી

જુઓ ઋક્ષવત્

ઋક્ષવત્

પર્વત ^૧ તે જ ઋક્ષ-સાતપૂડા

ટોલેમીનો Ouxenton ^૨ તે ઋક્ષવત ગો બી સી લો કહે છે કે

ઉમાપુર

૧ આ નામ પુરાણોમાથી નહિ પણ વેદાંતેશ્વર પ્રેસના સ્કન્દના નાગરખંડ
૫૦ રની પાદ્મીયમા નોંધાયેલું હોઈ અહીં આપ્યું છે

ઋક્ષ

૧ જુઓ વિન્ધ્ય ૧

૨ વિશ્વસનનું વિષ્ણુ પુરાણ. અશ ૨ અધ્યાય ૩ ઉપગ નોંધ માર્ક
૫૦ ૨૮૬ પાદ્મીય

૩ માર્ક ૫૦ ૨૮૬ પાદ્મીય

૪ માર્ક ૫૦ ૧૯

ઋક્ષવાન્

૧ જુઓ અવન્તિ ૨૪

૨ ટો ૫૦ ૭૬, ૭૮, ૮૦.

એથી ટાલેમીને દાક્ષિણ વિન્ધ્યનો નર્મદાની ઉત્તરનો ભાગ ૪ ઉદ્દિષ્ટ છે અને Ouindon-વિન્ધ્યથી તેને વિન્ધ્યનો નર્મદા તાપીનાં મૂળ જોમાં છે તે ભાગ અભિપ્રેત છે. રામ ચૌધરી^૪ કહે છે કે ટાલેમીનાં સૂચનો તત્ત્વતઃ સાચાં છે. ડો. લો કહે છે કે આગ્રનો વિન્ધ્ય તે નર્મદાના ઉત્તર તીરે તીરે છે અને તે ૪ પ્રાચીન ઋક્ષવત્ છે.^૫ પણ પ્રાચીન ઋક્ષ કે ઋક્ષવત્ તે સાતપૂડા ગિરિમાળા એ પાર્જિટરનો મત વધુ શ્રદ્ધેય છે.^૬ ડો. લો ટાલેમીને અનુસરી આ મત જીપર આવ્યા હાથે છે. ઉપરાંત સાતપૂડા-નર્મદાની દક્ષિણનો પર્વત-તે તો અર્વાચીન ભૂગોળવિદોએ ઉત્તરભારતની દક્ષિણ હદ તરીકે ગણાવ્યો છે અને તે રીતે એ તો પ્રાચીન 'પારિવાત્ર' હરે એમ એ કહે છે.^૭ એટલે સાતપૂડા અને ઋક્ષની એકતા તેમને વસતી નથી. પારિવાત્રનું વિવેચન કરતાં નેઓ તેને બોધાયન પ્રમાણે આર્યાવર્તની દક્ષિણ સીમા ગણાવી, બોપાલની પશ્ચિમનો વિન્ધ્ય અને અરવલી મળીને પારિવાત્ર થાય એવો પાર્જિટરનો અભિપ્રાય ટાંકે છે અને તે સ્વીકાર્ય હોય એમ ત્યાં ૪ એમનું વિવેચન અટકે છે;^૮ તો પછી ફરી સાતપૂડા તે પારિવાત્ર અને તેથી ઋક્ષ તે સાતપૂડા નહિ એવા શુચવાડામાં પડનાનું એમને શું કારણ છે તે સમજાવું નથી.

તે તે પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓ જોતાં, શુજરાતના પૂર્વ અને પશ્ચિમને વીંટળાઈને પડેલો વિન્ધ્યનો ભાગ અને અરવલી એ મળીને પ્રાચીન પારિવાત્ર અને ૬૦ શુજરાત અને વરાડ-છોટા નામપુરમાં પસાર થતી ગિરિમાળા તે પ્રાચીન ઋક્ષ કે ઋક્ષવત્ અને આ પારિવાત્ર અને ઋક્ષ તે બંને પ્રાચીન વિન્ધ્યની એ પાંખો. ડો. લોને આ અભિપ્રાય માન્ય છે.^૯

૩ માઈ ૫૦ ૧૭.

૪ „ ; સ્ટીડીઝ ઈન ઈન્ડિયન એન્ટિક્વારીઝ ૫૦ ૧૨૪-૮.

૫ માઈ ૫૦ ૧૯.

૬ જુઓ ઋક્ષ ૩.

૭ માઈ ૫૦ ૧૯.

૮ „ =

૯ રીઈ ૫૦ ૪૧. ^૧

કચ્છ

[૧] દરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ. આ સામાન્ય અર્થમાં ધણાખરા પૌરાણિક ઉલ્લેખો તો સમજવા નોંધ્યે,--જેવું 'અપરાન્ત' અને 'અનૂપ' વિશે છે. જેમકે કચ્છ, મહકચ્છ, ગોપાલકચ્છ.

[૨] હાલનો કચ્છ પ્રદેશ. મહાભારત^૧ કચ્છ આપે છે. બ્રહ્માંડ^૨ અપરાન્તના દેશોમાં કચ્છને ગણાવે છે અને સાથે તેજ શ્લોકમાં કચ્છિપા-પણુ આપે છે. પદ્મ^૩ કાચ્છાઃ આવે છે. મત્સ્ય^૪ કાચ્છીક, તો વાયુ^૫ કચ્છીયા આપે છે. માર્કંડેય^૬ કાશ્મીરાઃ આપે છે, પણુ તે બ્રહ્માંડના કચ્છિપાની પેઠે બિન્ન પાઠ જ છે. (જુઓ અપરાન્ત નોંધ ૨) રકન્દ^૭ કચ્છમંડલ નામ આપે છે અને તેનાં ૧૪૪૦ ગામ છે એમ નોંધે છે, જે સત્યની સમીપ હોવાનો સંભવ છે. બાકી તે જ ખંડમાં બીજા દેશોનાં ગામ લાખે ને કરોડે ગણાવ્યાં છે. સંભવ છે કે રકન્દના તે અંશનો લેખક કચ્છાદિ પશ્ચિમ ભારતીય દેશવિભાગોથી પરિચિત હોય.

નોંધ ૧ : ૧૪૪૦ ગામ સાથે સરખાવો બીજા એવા સંખ્યાકો દા. ત. ઈડર રાજ્યને 'ચૌદસો ચુવાળ' (૧૪૮૪) કહે છે, તેમાં એટલાં ગામ જ એ ગણતરીએ,--જો કે હાલ તો તેમાં ચારસોએક ગામ ઘટ્યા છે.

ભવિષ્યપુરાણ સિંધ, કચ્છ અને જુજ એ દેશોનો એક રાજવંશ સાથે સંબંધ નોંધે છે. સિન્ધુ નદીતટે ગત્ય કરનાર સિંધુવર્મા જેના પરથી તે પ્રદેશ સિંધુદેશ કહેવાયો, તેના પુત્ર સિંધુદીપનો પુત્ર શ્રીપતિ કચ્છદેશમાંથી રાણી પામતાં કચ્છ જઈ પુલિન્દ યવનને જીતી દેશ વસાવે છે, જે સિંધુના તીર ઉપર શ્રીપતિદેશ નામે ઓળખાયો. તેના પુત્ર જુજવર્માએ શત્રુ-ભિચ્છોને હરાવી રાષ્ટ્ર નિર્મ્યો તે જુજદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

કચ્છ

૧ મળી ૧૦.૫૫ કચ્છા ગોપાલકચ્છાન્વ ... ।

૨ જુઓ અપરાન્ત ૩.

૩ પદ્મ ૬.૫૧ કાચ્છા ગોપાલકચ્છાન્વ ... ॥

૪ જુઓ અપરાન્ત ૨.

૫ ,, ૫.

૬ ,, ૪.

૭ રકન્દો ૩૧.૧૪૫

ચતુર્દશાન્તે દ્વેષ વિશતિઃ કચ્છમંડલમ્ ।

... આ વર્ણન ઉપરથી કચ્છની સીમા સિંધુ નદીના કિનારા સુધી મણુવી જોઈએ અને ક્યારેક તેનું નામ શ્રીપતિ-દેશ હતું એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય.

[૩] સુવાન શુવાંગના આધારે શ્રી. દે હાલનું ખેડા તે 'કચ્છ' નામે ઓળખાતું એમ કહે છે, પણ તે યરોબર નથી.^{૧૦} જુઓ સેટક.

[૪] માર્કડેયમાં^{૧૦} કાંચી-તામ્રપર્ણી સાથે મણુવેશ કચ્છ તે હાલનું કાંચીનું છે એમ પાર્જિટર કહે છે તે યોગ્ય જ છે.^{૧૧} ગોપાલકચ્છનો અર્થોર્થા અને દિમાલયના ઉદ્દેષોની વચ્ચે સમાપર્વમાં પૂર્વ દિગ્વિજયમાં ઉદ્દેશ થયો છે.^{૧૨} તે જો ગંગા જેવી નદીના કાંઈ તટ-પ્રદેશનો ન હોય નો પૂર્વ સમુદ્ર ઉપરના કાંઈ પ્રદેશનો હોઈ શકે. કચ્છ કે ંકચ્છ સામાન્ય [૧] અર્થમાં પુરાણોમાં વપરાય છે તે આવા દૃષ્ટાન્તોથી રપટ થાય છે.

આબીર અને અરબસ્તાનના કિનારા પરના આદિર ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં હિંદ, ધરિનનો અખાત, આફ્રિકા વગેરે સંબંધિતો

૮ ભપ્રથ ૩.—

... સિંધુવર્મા મુતોડમવત્ ॥ ૨૫

સિંધુકૂલે કૃતં રાજ્યં ... ૧

સિંધુદેશસ્તતો નામ્ના પ્રસિદ્ધોડમૂદ્મહીતલે ॥ ૨૬

સિંધુદ્રીપસ્તસ્ય મુતઃ ... ॥ ૨૭

શ્રીપતિસ્તસ્ય તનયો ગૌતમાન્વયર્ગમવામ્ ૧

કાચ્છપીં મહિર્પીં ગ્રાપ્ય કચ્છદેશમુપાયયૌ ॥ ૨૮

પુલિન્દાગ્યવનાન્ જિત્વા તત્ર દેશમકારયત્ ૧

દેશો વૈ શ્રીપતિનામ્ના સિંધુકૂલે વશઃ હ ॥ ૨૯

વિતુસ્તુલ્યં કૃતં રાજ્યં મુજવર્મા તતોડમવત્ ૧

જિત્વા સ શવરાન્ મિલાસ્તત્ર રાઝ્મકારયત્ ॥ ૩૦

મુજદેશસ્તતો જાનઃ પ્રસિદ્ધોડમૂદ્મહીતલે ૧ ૩૧

૯ જુઓ સેટક ૩.

૧૦ મા ૫૪-૩૪

૧૧ માર્ક ૫૦ ૩૭૧ પાદટીપ.

૧૨ મત ૨૭.૩

એમ સૂચવતાં સ્કોર્ક^{૧૩} ખીન્ન ઉદાહરણ તરીકે કચ્છ, ખુઝિસ્તાન= કેસાઈટ અને 'કુશ' એ બધા નોખાનોખા પથરાયેલા પ્રદેશના પરસ્પર સામ્યનું સૂચન કરે છે તે રસપ્રદ છે, હકીકતે ટુકી શકે ભાગ્યે જ.

જુઓ કચ્છપ, કચ્છમંડલ, કચ્છિપ, કચ્છીય, કાચ્છ, કાચ્છીક, કાશ્મીર, શ્રીપતિદેશ.

કચ્છપ

^૧કચ્છ દેશ. સરં કચ્છિપ.^૨ જુઓ કચ્છ.

કચ્છમંડલ

^૧કચ્છદેશ. જુઓ કચ્છ.

કચ્છિપ

^૧કચ્છ દેશ. સરં કચ્છપ. જુઓ કચ્છ.

કચ્છીય

^૧કચ્છ દેશ. રાજશેખર કચ્છીય આપે છે.^૨ જુઓ કચ્છ.

૧૩ પેરિ પૃ ૧૭૫.

કચ્છપ

૧ બ્રમત્ ૨૭.૨ અયે કચ્છપદેસીય...

„ „ .૧૭ સ વૈ „ ॥

સરંબ્રમ્ય ૩.૨૮ કાચ્છપી મહિપી પ્રાપ્ય કચ્છદેશમુપાયયી

૨ જુઓ અપરાન્ત ૩.

કચ્છમંડલ

૧ જુઓ કચ્છ ૭.

કચ્છિપ

૧ જુઓ કચ્છ ૨.

કચ્છીય

૧ જુઓ કચ્છ ૫.

૨ કામી પૃ ૯૪.

કપડવાળક

કપડવંજ ગામ.^૧ જુઓ વર્ણટ.

કપડ્વળજ

કપડવંજ ગામ.^૧ જુઓ વર્ણટ.

કરળાટક

કર્ણાટકનું પાકાન્તર.^૧ જુઓ વર્ણાટ.

કર્ણાટ

કર્ણાટક પ્રદેશ, તે નામની જાતિ ઉપરથી.^૧ ગ્રન્થમાં એક કથા છે:^૨—
પ્રાચીન સત્યમંદિર-દ્વાલના મોઢેરા આગળ ખાતંગી રૂપિણી શ્રીમાતાએ
લોકોને હેરાન કરનાર કર્ણાટ દૈત્યને માર્યો તે દૈત્ય ચક્ષુરૂપે-કાચરૂપે-
સત્યમંદિરને છોડીને દક્ષિણ દિશામાં ઉત્તમ એવા સમુદ્રને કિનારે ગયો.
ત્યાં વિશાળ દેહ ધારણ કરીને પોતાના નામથી તે ઉત્તમ દેશની સ્થાપના
કરી. જ્યાં સર્વ વસ્તુઓ અને ધનધાન્ય બહોળા પ્રમાણમાં હતાં, તેણે
કર્ણાટદેશમાં પ્રસરીને એ લાંબો વખત રહ્યો.

કપડવાળક

૨૬૫ાધ ૩૧.૨૭

કપડ્વળજ

૧ ૨૬૫ાધ ૩૧.૧૨૩

કરળાટક

૧ બપ્રદિ ૧૮

કર્ણાટ

૧ મસ ૪૮.૨૦ (પૃષ્ઠી ૪૭૫માં પકિત ૩), મમ ૨૭.૫ પાટ્ટીપ

૨ ૨૬૫ાધ ૧૮.—

... સત્યમંદિરમુત્સૃજન્ ।

ગતોડસો યામદિગ્માગ ઉદધેસ્તીર ઉત્તમે ॥ ૭૫

વિપુલ દેહમાલ્લય કર્ણાટ મ નર્તાધિપ ।

સ્વનામ્ના ચૈવ ત દેશ સ્થાપયામાગ ચોત્તમમ્ ॥ ૭૬

યસ્મિન્ચ સર્વવસ્તુનિ ઘનધાન્યાનિ ભૂરિશ ।

કર્ણાટદેશે ત રાજન્ પરિવાર્ય ચિરં સ્થિત ॥ ૭૭

સ્કન્દમાં કર્ણાટનાં સવાનાખ ગામ ગણાવ્યાં છે.૩ માર્કંડેય૪ અને પદ્મ૫ ઉલ્લેખ કરે છે.

તાગતન્ત્ર પ્રમાણે કર્ણાટ તે મહારાષ્ટ્ર. કર્ણાટ તે વિજયાનગરમ્ એમ ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર એફ ઇન્ડિયા (વૉ. ૪) કહે છે. મૈસુર રાજ્યને પણ કર્ણાટક કહેતા.૬

કર્ણાટક ગુજરાતમાં ગણાતી સકાય નહિ અને તેથી તેની અહીં ચર્ચા કરવાને અવકાશ ન રહે, પણ ઉપરની કથા-જે કુમારપાલના સમયથી પહેલાંની નથી-એવું સૂચન પૂરું પાડે છે કે ઉત્તર ગુજરાતને કર્ણાટકના હલ્લાનો સામનો કરવો પડેલો અથવા તો મોઢેરાથી સુખે કે દુઃખે એકાદ વસાહત દક્ષિણમાં ગયેલી.

કર્ણાટક જોડે ગુજરાતને સંબંધ તો રહ્યા જ કરતો. પ્રસિદ્ધ સોલંકી રાગ સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મયણુન્દા કર્ણાટકની જ હતી.

જુઓ કર્ણાટક, કર્ણાટક, કર્ણાટ

કર્ણાટક

કર્ણાટક, દાક્ષિણાત્ય-દક્ષિણપથના-પ્રદેશોમાંનો એક.૧ બહુવચનનો ઉપ-યોગ જાતિવાચક શબ્દ ઉપરથી દેશનામ થયું સૂચવે છે. જુઓ કર્ણાટ.

કર્પટ

મ.લવ પામેનો પ્રદેશ. મહાભારત સલાપર્વમાં પશ્ચિમ દિગ્વિજયમાં આ નામ માલવ, ૧૦ સાથે આપેલું છે.૨

૩ રકમાર્ક ૩૯ —

તોમરશ્ચપિ કર્ણાટો યુગલશ્ચ ત્રયસ્તિવમે ॥ ૧૫૨

સપાદલક્ષ પ્રમાણા પ્રત્યેકે પરીકીર્તિત. । ૧૫૩

૪ જુઓ મહારાટ્ટ ૨.

૫ પૃ ૧૬૩.૫૧ કર્ણટ શ્રદ્ધિમાળતા ।

૬ જરો ૧૯૧૨ પૃ ૪૮૨.

કર્ણાટક

૧ મળી (કુંભ) ૧.૫૯ કર્ણાટકા મહિપમા. ... ।

૫૨૧ ૬.૫૪ કર્ણાટકા માહિપમા ...

કર્પટ

૧ મમ ૨૧.૬ ત્રિવીઘ્રિગર્તાનમ્વિષ્ઠાન્માલયાન્વમ કંપટાન્ ॥

માલવની સાથે તેનું નામ છે અને દેશી પશ્ચિમ દિશાના મરુ, પુષ્કર વચ્ચેના છે એ ઉપરથી કર્પટ તે ગુજરાતની ઉત્તરે કે દિશાને સંબંધી રહે. પછી તે નામ દાહના કપડવંજ આસપાસના પ્રદેશ માટે વપરાવા માંડ્યું હોય. રકન્દમાં 'કપડવાણક'—'કપડવણ' એવાં નામો સાથે કર્પટ^૨ નોંધાયેલું છે.

મધ્યકાલમાં કર્પટવાણિન્ય ઇ. સ. ૮૬૭ના દાનપત્રમાં ૮૪ ગામના પરગણા તરીકે ગોળખાવાયું છે.^૩ તે નામવાળાં તામ્રપત્રો કપડવંજમાંથી જ મળી આવ્યાં છે. દાહના કપડવંજમાં આંદેક સૈકા જેટલાં જૂનાં ઘર ગિર્જાં છે અને નજીકમાં વધુ પુરાણા નગરના અવશેષ પડેલા છે. કપડવંજ ગુજરાતના પ્રાચીન-મધ્યકાલીન વેપારી ધોરી રસ્તાપર આવેલું છે.^૪ સંભવ છે કે મહાભારતકાલીન કપટોની આ તરફ વસાહત હોય.

જુઓ કપડવાણક અને કપડવણજ.

કાચ્છ

^૧કચ્છદેશ. જુઓ કચ્છ.

કાચ્છીક

^૧કચ્છદેશ. જુઓ કચ્છ.

કાદમીર

કચ્છ સમવતા કાઈ ૩૫ (કાચ્છીયા, કાચ્છીકાઃ જેવા)નેા બ્રહ્ પાઠ^૧.

જુઓ અપરાન્ત નોંધ ૨. જુઓ કચ્છ.

૨ રકલાધ ૩૫.૩૯

૩ એષ ૧ ૫૦ ૫૫.

૪ એટા ૫૦ ૧૭.

કાચ્છ

૧ જુઓ કચ્છ ૩.

કાચ્છીક

૧ જુઓ કચ્છ ૪.

કાદમીર

૧ જુઓ અપરાન્ત ૪.

કાન્યકુબ્જ

[૧] કનોજ શહેર^૧ ત્યાં આમ રામ રાજ્ય કરતો.^૨

[૨] પ્રદેશ રૂંદ તેમાં ૩૬ લાખ ગામ હોવાનું કહે છે^૩

કનોજ આસપાસનો દેશ કાન્યકુબ્જ કહેવાયોનો ગણ્યામાં આ એક જ ઉલ્લેખ છે

કાર્ણાટ

કર્ણાટનું પાદાન્તર^૧ જુઓ કાર્ણાટ

કાવેરી

નદી, પારિયાત્રમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક^૧ નર્મદાને મળે છે,^૨
કાવેરી નર્મદા સગમ^૩

કુકુર

[૧] દક્ષિણનો દેશ^૧

[૨] ઉત્તર-વાયવ્ય તરફનો દેશ બીજમપર્વ (કુભ૦)^૨ ઉત્તરમાં પણ
ગણાયે છે

સભાપર્વમાં સળગે ત્રણ શ્લોકોમાં પહેલામાં (પાદાન્તર સ્વીકારતા) કુકુર,
બીજામાં કૌકુરા કોકુરા અને ત્રીજામાં કુસ્કુરાનો ઉલ્લેખ છે તે બધા જ
ઉત્તર-વાયવ્યના દેશોમાં ગણાવવામાં આવ્યા છે^૩

કાન્યકુબ્જ

૧ મધ્ય ૧૧૫ ૧૭ ગણાયા કાન્યકુબ્જ વૈ । મધ્ય ૮૫ ૧૦ પાદટીપ, ૧૧૫ ૯
પાદટીપ

૨ >૬ધ્રાધ ૩૬ ૧૨

૩ રકમાર્કો ૩૯, ૧૦૯ પત્રિશદ્ધમાન તુ કાન્યકુબ્જ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

કાર્ણાટ

૧ મસ ૪૮.૨૦ પછી ૪૭૫૪માં પકિતે ૩ના કર્ણાટનું પાદટીપમાં
નોંધાયેલું પાદાન્તર.

કાવેરી

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૬૬ ૪૦ ૪૦

૨ જુઓ નર્મદા ૨૬

૩ " " મ ૧૮૯

કુકુર

૧ મબી ૧૦ ૫૯ કુકુરાનદમારિયા ॥ (કુભ૦ ૧ ૬૦)

૨ મબી (કુભ૦) ૧ ૪૨ જઠરા કુકુરાન્નૈવ...॥

દશાહ^૬ અન્ધક, વગેરે યાદવ જાતિઓમાંની એક જાતિનું નામ^૪ કુકુર છે તે કોઈ પ્રદેશ માટે પણ વપરાતું હતું.

રુદ્રદામનના શિલાલેખમાં કુકુર પ્રદેશ ગણાયો છે.^૫ ડો. ભગવાનવાળ ઇન્દ્રજી આ દેશ ક્યો તે કહી શક્યા નથી.^૬ ડો. રા. ભાડારકર કુકુર તે યુવાન યુવાગનું Kiu-chi-10 એમ કહે છે, પણ આ તો ગુજરાતનું ચીનીરૂપ છે એમ ડો. બચ્સર કહે છે.^૭ શિલાલેખમાં મિધુ, સૌરીગ, કુકુર, એ ક્રમ જોતા ગુજરાતની ઉત્તરે આ દેશ હોવો સંભવે છે. મદા-ભારતના ઉદ્દેશોનો એ સંભાવનાને પૂરો ટેકો મળી શકે એમ છે જોએ ગેઝેટિયર કહે છે કે કદાચ તે પૂર્વ રાજપુતાનાનો ભાગ હોય.^૮

કુમુદતી

ઉગ્ગમિનીનું એક નામ. પહેલા પદ્માવતી નામ હતું, પણ નદીઓમાં, સરોવરો, વાવડવા વગેરેમાં પ્રફુલ્લ કુમુદો જામેલાં હોવાથી તેનું નામ કુમુદતી^૧ પડ્યું એવું કુમુદતીપ્રભાવકથન અખ્યાલમાં જોમરા કહે છે. જુઓ! ઉગ્ગમિની.

૩ મસ ૪૮.—

પારવાઃ શાહિકૈઃ સહ ॥ ૧૨

વાર્ષ્મીરા કુન્દમાનાથ [કુકુરાધૈર] પૌરકા હસકાયના ।

શિચિત્રિગર્તર્થોધેયા રાજન્યા મદ્રકેવયા ॥ ૧૩

અમ્મઘા કૌકુરાસ્તાશ્વાં વલ્લપા પહ્લવૈ સહ ।

વસાતય સમૌલેયા સહ શુદ્રકમાલ્લૈ ॥ ૧૪

શોણ્ડિકા કૃપકુરાધૈવ શકાન્નૈવ વિશાપતે । ૧૬

મવ ૪૮.૧૪માં કોકુરા પાઠ પણ છે, મસ ૫૦ ૪૭૨.

૪ મવ ૧૦૮ ૩૧ દશાર્દ્ધયોધા કુકુરાન્ધરાથ ।

૫ જુઓ! આનર્ત ૧૬.

૬ ઇએ ૭ ૫૦ ૨૫૬.

૭ „ „ ૨૬૩.

૮ જોગે „ ૩૬ પાદ્મીપ ૭.

કુમુદતી

૧ રકઆઅ ૪૬.૩૦

યસ્માન્સર્વેષુ કારેષુ પ્રફુલ્લા ચ કુમુદતી ।

તસ્માત્પદ્માવતી હોવા જાતા કુમુદતી પુરી ॥

૨ રકઆઅ ૪૫.

કુશસ્થલી

[૧] પ્રાચીન દ્વારકા.

મહાભારત પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રતટે રૈવત પર્વત પાસે કુશસ્થલા હતા ત્યાં દ્વારકા વસ્તાનું કહે છે.^૧ હરિવંશ કુશસ્થલીને સ્થાને દ્વારકા વસી^૨ તે રૈવતની હતી,^૩ પાસે રૈવત પુરદ્વારબૃષણુ^૪ રૂપ હતો અને બધી બાબતો સમુદ્ર હતો^૫ એમ કહે છે. વિષ્ણુપુરાણ નોંધે છે કે રૈવતની કુશસ્થલીને ઠેકાણે દ્વારકા વસી અને હાલ ત્યાં બલરામ છે;^૬ અલ્પલોક-માંથી કુકુચી રૈવત પાછો ફરે તે પહેલાં પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો^૭ હોઈ તે આવીને જુએ છે તો કુશસ્થથી બદ્ધાર્થ ગર્ભ છે;^૮ રૈવતનો પિતા રૈવત (આનર્તનો પુત્ર) આનર્ત દેશ ભોગવતો અને કુશ-

કુશસ્થલી

૧ જુએ દ્વારકા ૮, ૯.

૨ જુએ દ્વારકા ૨૨.

૩ હવિ ૫૫.૭

દેવ યાસ્યામિ નગરીં રૈવતસ્ય કુશસ્થલીમ્ ।

રૈવતં ચ ગિરિં રમ્યં નન્દનપ્રતિમં વનમ્ ॥

૪ જુએ દ્વારકા ૨૫.

૫ હવિ ૫૫.-

વાસાર્ધમીક્ષિતુ મૃમિ તવ દેવ કુશસ્થલીમ્ ॥ ૧૦૧

સર્વતોદધિમખ્યસ્થામમેવા ત્રિદશૈરપિ ॥ ૧૦૨

૬ વિચ ૧.૧૧

કુશસ્થલી યા તવ મૂપ રમ્યા

પુરી પુરાઽમૂદમરાગતીવ ।

સા દ્વારકા સપ્રતિ તત્ર ચાન્ન

ત વેગગાંશો ચલદેવનામા ॥

૭ વિચ ૨.૧

વાક્સ મદ્રાગ્રેવાત્ કુકુચી રૈવતો નામ્યેનિ નાવત પુણ્યજનનંદના

ગત્રાસતામસ્ય પુરો કુશસ્થલીં નિજપ્તુઃ ।

૮ વિચ ૧-૧૪ કુશસ્થલીં તા ચ પુર્મિમુખ્યે દૃઢાન્યસ્પામ્... ।

ઉપર્ગાન ૬૬ ૧૧.૪, ૫ ૫.૨૭

સ્થલીમાં વસતો. ૯ રકન્દ કુશસ્થલી પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે છે અને કુશે તે સ્થાપેલી અને ત્યાં ગોમતી વહે છે એમ કહે છે. ૧૦ મત્સ્ય પંથુ કુશસ્થલીને આનર્તની નગરી અને તે જ દ્વારવતી એમ કહે છે. ૧૧ વાયુપુરાણ કહે છે કે આનાર્તનો પુત્ર રેવન ને એનો દેશ આનાર્ત તથા નગરી કુશસ્થલી, ૧૨ અને રેવન બ્રહ્મલોકમાંથી પોતાની પુત્રી જોડે પાછો આવે છે ત્યારે જુએ છે તો નગરીમાં યાદવો આવી ગયા છે અને એનું નામ દ્વારવતી થયું છે. ૧૪ ભાગવત ગ્રંથાણે આનર્તના પુત્ર રેવતે સમુદ્રમાં કુશસ્થલીનું નિર્માણ કર્યું. ૧૫

[૨] ઉજ્જયિની.

કુશસ્થલી તે જ વિશાલા કે ઉજ્જયિની. ૧૬

ઉજ્જયિનીનું દ્વિતીય ક્ષેપમાં આ નામ હતું. ૧૭ રકન્દના કુશસ્થલી નામહેતુ કથાવર્ણન અધ્યાયમાં ૧૮ પરસ્પર વિશ્વમાં યુદ્ધો ફાટી નીકળતાં બ્રહ્મા વિષ્ણુનું આનસ્તવન કરે છે અને વિષ્ણુ કુશધાસથી મિહાવેલી ઊંચી ભૂમિ ઉપર એસે છે તે પ્રસંગે અને જણાવે તે સ્થળનું કુશસ્થલી

૯ વિષ્ણુ ૧.૬૪-૫

આનર્તસ્યાપિ રેવતનામા પુત્રો જહૈ યોડમાનર્તવિપય હુમ્મજે પુરીં વ કુશસ્થલીમધ્યુવાસ ।

૧૦ રકમ્પદા ૨.—

પશ્ચિમસ્ય સમુદ્રસ્ય તીરમાધિત્ય તિષ્ઠતિ ।

કુશસ્થલીતિ યા પૂવ કુશેન સ્થાપિતા પુરી ॥ ૩

વહતે ગોમતી યત્ર સાગરેણ સમતત ।

દ્વારવતીતિ સા વિપ્રા આનર્તેષુ પ્રકીર્તિતા ॥ ૪

૧૧ મ ૧૨.૨૦ આનર્તો નામ દેશોડમૂત્રનગરી વ કુશસ્થલી ।

૧૨ મ ૬૧.૧ પુરીં દ્વારવતી નામ સાગ્રત યા કુશસ્થલી ।

૧૩ વાપૂ ૮૬.૨૪ આનાર્તો વિપયો યસ્ય પુરીં વાપિ કુશસ્થલી ।

૧૪ વાપૂ ૮૬.૨૭

આજગાન યુવા ચૈવ સ્વા પુરીં યાદવૈવૃતામ્ ।

કૃતાં દ્વારવતીં નામ વહુદ્વારાં મનોરમામ્ ॥

૧૫ ભુએ! આનર્ત ૬.

૧૬ ભુએ! અવન્તિકા ૧.

૧૭ ભુએ! અવન્તિકા ૧.

૧૮ રકમ્પદા ૪૧.

નામ પાડે છે એવું વર્ણન છે. ૧૯

અવંતીદેશની કુશસ્થલી તે દારકાથી બિન છે એનો પુરાવો સ્કન્દમાં જ છે; કૃષ્ણના બોલાવ્યા નારદ દારકા જઈ ધન્વના શબ્દો કૃષ્ણને કહે છે કે હે કૃષ્ણ તમે કુશસ્થલી આવો. ૨૦ તેમાં જ ઘણા વડે કુશ-દર્ભ-થી ઇલાયેલી માટે કુશસ્થલી એવી વ્યુત્પત્તિ આપી છે. ૨૧

[૩] તે જ કુશાવતી ?

પદ્મપુરાણમાં કુશ કુશાવતીમાં ગાદીએ બેઠાનું કહ્યું છે ૨૨ અને રામાયણમાં રામે વિન્ધ્યપર્વતના પાદપ્રદેશમાં કુશની રાજધાની કુશાવતીમાં કર્પાનું વર્ણન છે. ૨૩

પાશ્વર્ટર કુશે સ્થાપેલી કુશસ્થલી દારકાથી બિન એવી વિન્ધ્યના પૂર્વ ભાગમાં દક્ષિણ કોસલમાં આવેલી માને છે. ૨૪ શ્રી. દે એને વડોદરા રાજ્યમાં આવેલ ડોમોઈ-પ્રાચીન દર્ભાવતી માને છે, ૨૫ પણ તે માટે 'કુશ=દર્ભ' સિવાય કોઈ કારણ નથી. ૨૬ (૧૫.૧૭)માં

૧૯ સ્કન્દાઅ ૪૧.—

તતઃ સ્થલીમુચ્ચતરામવાપ્ય પિતામહ. કેશવમાહ ચાદરાત્ ॥ ૨૭

નિપીદ દેવેશ કુશસ્થલ યદા તદાધિતો માધવમાસરુપવાન્ ॥ ૨૮

કુશસ્થલી સંસ્થિત એવ દેવ હત્ય વિધાત્રા પુરુષોત્તમઃ સ્તુતઃ ।

સ્થલી કુશૈરાસ્તરિતામુપાવિગ્નસ્તુશસ્થલી દેવમુનીન્દ્રસેવિતામ્ ॥ ૨૯

સમતતો યોજનસાચયાશ્રતાં તતો વિધાતા પુરુષોત્તમસ્તથા ।

કુશસ્થલીતિ પ્રથિત જગત્રાયે પ્રચક્ષ્ણુર્નામ ચ તાવુભાવપિ ॥ ૩૦

૨૦ સ્કન્દાઅ ૩૧.—

નારદો દ્વારકાયાં તુ કૃષ્ણસ્યાદ્દાનકારણાત્ ।

દેવરાજસ્ય તદ્વાગ્મ્ય સરહસ્ય ચ કેશવમ્ ॥ ૩૧

શ્રાવયામાસ વિપ્રેન્દ્ર ઇહિ કૃષ્ણ કુશસ્થલીમ્ ॥ ૩૨

૨૧ સ્કન્દાઅ ૪૨.૩૨ સ્તીર્ણા કુશૈર્યતો ધાત્રા કુશસ્થલી તત સ્મૃતા ।

૨૨ પઠિ ૨૪૪.૫૬ કુશવત્યા કુશ ત ચ સરવત્યાં ભવં તથા ।

૨૩ રાઠિ ૧૦૮.૪

કુશસ્ય નગરી રમ્યા વિન્ધ્યર્પાતરોધમિ ।

કુશાસ્તીતિ નામ્ના સા શ્રુતા રામેણ ધીમતા ॥

૨૪ એપ્ ૫૦ ૨૭૬.

૨૫ ન્તોડિ 'કુશસ્થલી.'

પદ્મ પ્રમાણે લવકુશની ગજધાનીઓનું વર્ણન છે, પણ સ્થળનિર્ણય માટે વિશેષ મારિતી નથી. શ્રી. કે લાહોરથી નૈઋત્યમાં બત્રીસ માઈલ ઉપર આવેલા પંચગંગના કાશુરને માટે પણ કુશાવતી નામ વપરાયાની નોંધ કરે છે.^{૨૬} બુદ્ધ ભગવાનનું મૃત્યુ થયું તે જગા પણ કુશાવતી કહેવાય છે.^{૨૭}

ઉપર પાછળથી જ્યાં દારકા મ્થપાયું ત્યાં કુશે કુશસ્થલી સ્થાપી હતી એવું જે વર્ણન છે તે રામાયણે કુશાવતીના કથેલા વર્ણનથી જુદું પડે છે, એટલું જ નહિ કુશાવતીઓ પણ એક કરતાં વધુ દેખાય છે, -જેમ કુશસ્થલી, ઉપર જોયું તેમ જ છે. ઉત્તરમાં કુશસ્થલી કહેવાતી, તેમ તેની પાસે કુશાવતી હોવાનું નોંધાયું છે, પદ્મ મુન્ડકક્રિક(૧૦.૫૧)માં ઉત્તરમાં રામ પાસકને માર્યા પછી આહીરવંશના રામ આર્ય કે ચારુદતને કુશાવતી આપ્યાનું કહ્યું છે. કુશસ્થલ પણ હેમકેશમાં કનોજ માટે મળે છે.

આ બધા ઉપરથી એવું સમજાય છે કે આપણા દેશમાં રામપુર સીતાપુર વગેરે સરખાં નામના અનેક સ્થળો છે તેમ કુશસ્થલી કે કુશાવતીનું પણ છે.

કુશ યજ્ઞ માટે મહર્ષવનું પવિત્ર ધાસ હોઈ તેના ઉપરથી પણ ધાર્મિક સંમધને લીધે જ્યાં કુશ ;સુસભ છે તેવા પવિત્ર સ્થળ માટે કુશાદિ સ્થળનામેના પ્રચાર મંભવિત છે.

દારકાને ઠેકાણે કુશસ્થલી (પછી તે રામપુત્ર કુશે સ્થાપી હોવા ન હો) હતી અને ઉત્તરમાં કુશસ્થલી કહેવાતું તે નિર્નિશ્ચય સમજાય છે.

જુઓ દ્વારકા અવન્તિકા

કુશાવતી

નદી, દારકાક્ષેત્રમાં પાંચ નદીઓનું મળ્યા પંચનદ તીર્થ અને છે છે તેમાંની એક.^૧

૨૬ જ્યોત્સિ 'કુશસ્થલી'.

૨૭ મહાપરિનિષ્પાનસુત એજ્ઞ ૧૧ ૫૦ ૧૦૦ અને યતક કથાઓમાં 'કુશસ્થલક'.

કુશાવતી

૧ જુઓ પંચનદ ૧.

કૃષ્ણાદેશ્વર

તીર્થ છે, ન્યા કોણાદેવી છે. પ્રાચીન કોણાપુરનું તો આ ખીણ નામ નહિ હોય ? જુઓ કોણા

કૃતસ્મર

પર્વત, પ્રભાસક્ષેત્રમા સાગરને છેડે, બ્રહ્માંડના માનદડ જેવો મહા-
શૈલ ? હાથમા વડવાનલ ધારણ કરીને આવતી સગરવતીને તે રાક્ષસે
ગભો. પર્વતને માથે સરસ્વતીને એક પુરુષ દેખાયો તે બોલ્યો, ' હે
મુવતે અહીં માર્ગ નથી, ખીજે ક્યાંક જ દેવના આદેશથી આવેલીને
મને તારે રાક્ષસી જોઈએ નહિ એમ સગરવતીએ કહેતા તે બોલ્યો ' હુ
કૃતસ્મર પર્વત છુ, મને ને ન ઝાળખ્યો ? તને સ્પર્શવાથી હોય નથી,
દેમકે તુ કુમારી છે તને હું તુ છુ તુ મારી બાપી થા ' સગરવતી
બોલી ' માન પિતા બેઠા છે, તેથી હુ સ્વયંવરા છુ નહિ તારી બાપી
યજ્ઞશ હમણા માર્ગ દે ' ત્યારે જિગિ બોલ્યો, ' બેજો તને પરણીશ
બદ્રે, તારુ કોણુ ગ્રહણ કરનાર છે ? ' દેવી બોલી ' હા, તુ જ મારું
રાગણુ છે. હે મહાબલ, તારે મને પગલુવી જ હોય તો મને નાચા
નિનાનીને પગણીત નહિ ' ત્યારે પર્વતે અભિમાનથી બંધી મગવડોવાળા
પોતાના વૈભવ વર્ણવ્યા. સગરવતી બોની, ' મને એકથીને રડતીને તારે
પગલુવી હોય તો હું સનાન કરુ એટલી વાગ મારા હાથમાના આ વાડવને
ગ્રાહ જેવો કૃતસ્મર એ ગ્રાવવા ગયો, તેવો જ ભસ્મત્વને પામ્યો ત્યારથી
તેના પાપાણો મૃદુતા પામ્યા અને ધરે તથા દેવકુલો (દેવજો) બાધ-
વાના કામમા શિલ્પીઓ તે વાપરે છે '

માર્ક ડેયમાઝ ટ્રેવલ, અર્જુન ઋષ્ય-શંગ આદિ સાથે કૃતસ્મર ગણા-

કૃષ્ણાદેશ્વર

૧ રૂપ્રમ ૩૫ —

કૃષ્ણાદેશ્વરસ્ય તુ તીર્થ ત્રૈલોક્યવિશ્રુતમ્ ॥ ૮૬

કોણાદેવી સ્થિતા તત્ત્વ સર્વપાપમયારહા ॥ ૮૭

કૃતસ્મર

૧ રૂપ્રમ ૩૩ ૬૪ ૭

૨ રૂપ્રમ ૩૩-૬૮-૯૦

૩ મા ૫૪.૧૪

વેલ છે, તેનું ચોક્કસ સ્થાન આપેલું નથી પણ તે દક્ષિણપથનો લાગે છે. માન્ધારનો કારમાર :ગિરિ તે દશે ?-એમ પાછુંટર પ્રશ્ન કરે છે. ૨૬-૬ પ્રભાસક્ષેત્રમાં કૃતસ્મર આપે છે પણ પ્રભાસક્ષેત્રમાં આજે કાઈ એવો ગિરિ કે નાનો કુંગર પણ નથી. પણ શિદ્ધીઓએ તેના તમામ પથરા કામમાં લીધાથી નાનુંદ થયાની સંભાવના તેને અંગેની કથામાંથી ઊડી શકે એમ છે. ઈશાવાસ્વ ઉપનિષદના 'ક્તો સ્મર કૃત્ત્વ સ્મર વ્રતો રમર કૃત્ત્વ સ્મર ॥ ૧૭ ' સાથે આ પર્વતના નામનો સંબંધ દશે ? સરં મહાભારતમાં જાતિસ્મર તીર્થનામ મળે છે તે.^૫

કોકળ

કૌંકલ્યુ દેશ.^૧ વામન એક પર્વતનું નામ કોકળક^૨ આપે છે. જુઓ કૌંકળ.

કોઢ્ઠળ

કૌંકલ્યુ દેશ, દક્ષિણાત્ય-દક્ષિણપથના-પ્રદેશોમાંનો એક.^૧

અહાહિના કોઢ્ઠળ ને ઠેક.લે વાયુ^૨ નૈર્ઋત્ય. આપે છે. પશુનું^૩ કોકળા: પણ આ જ દશે. માક^૪ ઉપ દક્ષિણમાં ગણાવવા ઉપરાંત 'ઉત્તરમાં' પણ કોકળા. ગણાવે છે. ત્યાં પાછુંટરની આવૃત્તિમાં કોવંકળા: પાઠ છે, જેને બદલે તે કોવલદા: કે કોકરવા: પાઠો મુલ્યે છે.^૫ ઉત્તરમાં કોકળા: નો સંભવ આછો.

૪ માક^૬ પૃ. ૨૮૮.

૫ મવ ૮૨.૧૧૦

કોકળ

૧ પૃ. ૬.૫૫ કોકળા મણિવાલકા: ।

૦ વા ૧૩.૧૯ ..કોકળક: સ્તશોઽય્યેવિ પર્વતા: ।

કોઢ્ઠળ

૧ મળી ૧૦.૫૮ કોઢ્ઠળા માલવાળકા: ॥ અપૂ.અ ૧૬.૫૯ કૌંકળા-વત્સાવાન્ત્રા:... । મળી (કુંભ.) ૧.૬૮; મા ૫૫.૨૧

૨ વાપૂ ૪૬.૧૨૭

૩ કોકળ ૧.

૪ મા ૫૫.૩૫

૫ માક^૬ પૃ. ૪૭૨.

આજે 'કોક્ષા' પ્રદેશ નામ તરીકે વપરાય છે સુજગતની દક્ષિણ સ હદ કોક્ષણે અડે છે અને સુગતના નાગરો અમદાવાદના તેમના નાગરમધુઓમા કોક્ષણ વિશેષણ પામ્યા છે. વિશેષણ તો માત્ર પ્રાદેશિક સીમાને મળે છે પણ પ્રાચીન દેશનામે મુખ્યત જાતિ નામે ઉત્પત્તિ છે આજે પણ કોક્ષણ- 'કુક્ષા' -^૭ જાતિની આદિ વાસી પ્રજા મળઈ ઈલાખમા-સુગત, યાણા પશ્ચિમખાનદેશ, નાશિક, વાસદા, વ૦ મા ય-નાખે- ઉપર મધ્યાની વસે છે પુગણમા લઘુકોક્ષણ મળે છે તે તો આ નહિ હોય ?

જુઓ કાકળ, કાકળ, લઘુકોક્ષણ

કોરિલાપુર

નર્મદાતીરે છે ત્યા નર્મદાતટના દોઢ કોટિ સુમ તીર્થ છે^૧

કોક્ષા

દેવી છે જે કુખાડેશ્વર તીર્થમા છે^૨

એ યજ્ઞ તે પ્રાચીન કોક્ષાપુર હોવાનો મહત્વ વિચારવા પાત્ર છે મહાભારત સ્પર્શકની દક્ષિણે કોક્ષગિરિ^૨ આપે છે તે તો દક્ષિણના કોક્ષાપુરના અન્યમા વિચારવાનો છે રાજશેખર^૩ નાસિક, કોક્ષ, કોક્ષગિરિ એવા ક્રમમા દક્ષિણાપથના દેશો મળાવે છે શ્રી ચીમનનાન દનાય^૪ કોક્ષગિરિ તે કુર્ગ (કોનગિરિકોક્ષ) એમ કહે છે

૬ ખોગે ૧ પૃં ૫

૭ સુમત્રે ૭ પૃં ૧૬૪-૧૭૦ 'સાગરીમા કુક્ષા' - નેખ
શ્રી ઠાકોભાઈ બાણાભાઈ નાયક

કોરિલાપુર

૧ રકઆરે ૨, ૧ ૪૫ સાર્થકાટા ચ તાવાના સ્થિતા વૈ કોરિલાપુર ॥

કાળા

૧ જુઓ પૂખાડેશ્વર ૧

૨ મસ ૨૮ ૪૫

૩ કામી પૃં ૮૩

૪ , પૃં ૨૮૭

૨૬૦માં કાશી પ્રયાગ સાથે કોલાગિરિ ગણાવેલ છે તે ઉત્તરમાં હોવા સંભવ છે.^૫

કૌંકણ

કૌંકણ દેશ. ૨૬૦ તેમાં નેતું (૧) સગર ગામ હોવાનું કહે છે.^૧
રાજશેખર 'કૌંકણ' આપે છે.^૨ જુઓ કૌંકણ.

ક્ષિપ્રા

[૧] સિપ્રા નદી, પારિવાત્રમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક.^૧ જુઓ ક્ષિપ્રા.
[૨] સિપ્રા સિવાયની બીજી કાઈ દક્ષિણની નદી, વિન્ધ્યપાદમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક.^૨

લેટક

ખેડા, વેતવતી (વાતક) કહેલું નગર.^૧
યુવાનશુર્વાંગર એટલે માટે K'i-t'a (અથવા-ch'a) આપે છે તે ઉપરથી શ્રી. કે જે એમ તર્ક કરે છે કે એટલું પ્રાચીન નામ 'કચ' હશે તે ખરાબર નથી.^૨ યુવાન શુર્વાંગ ઉપરથી રોનિસ્લાસ જ્યુલિયેન અને વિવિયેન દ સેઈન્ટ-માર્ટિન Khachi-કચની કાઈ જગ્યાનું નામ

૫ ૨૬આઅ ૧.૩૩ કોલાગિરિસ્તયા કાશી પ્રયાગમમરેશ્વરમ્ ॥

કૌંકણ

૧ ૨૬માકૌ ૩૧.૧૪૩

પટિત્રિશત્સદ્દશાણિ પ્રમાણિ કૌંકણે વિદુઃ ।

અત્તુર્દશશતં દ્વે શ્વ વિશતી લઘુકૌંકણમ્ ॥

૨ કામી ૫૦ ૬૩.

ક્ષિપ્રા

૧ જુઓ પારિવાત્ર ૫,૬.

૨ જુઓ વિન્ધ્ય ૩.

લેટક

૧ ૫ઉ ૧૩૩.૧૯ લેટક નગરં દિવ્યં સ્વર્ગરૂપં તુ વાનષે ॥

૨ વો ૨ ૫૦ ૨૪૫.

૩ જ્યોત્સિ 'કચ'.

ઉપજાવે છે ૪ પણ યુવાનશુવાગે તે જગ્યાએના એકમેકથી અતર પણ આપે છે અને Ki-cha તે ખેડા સાથે જ બધમેસતુ આવે છે. આ ઉપરથી શ્રી દેએ ખેડાનું નામ કચ્છ હશે એવું અનુમાન કર્યું લાગે છે પણ તે ઠીક નથી કનીગહામ બરોબર સ્પુટ કરે છે કે ઉપરના ફેચ વિદ્વાનોએ જ અન્યત્ર યોગ્ય રીતે ચીની ઉચ્ચાર 'ચા' ને ઠેકાણે અહીંનો 'ટા' મૂક્યો છે તે રીતે આનું પણ 'ખે-ટા' જ રૂપ મળે ૫ એટલે યુવાન શુવાગે આપેના નામને ખોળી રીતે વાચીને તેનો 'કચ્છ' ઉચ્ચાર કરી ખેડાનું નામ કચ્છ હશે એમ અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી ઉપર કનીગહામનો મત આપ્યો છે તે ઉપરાંત વનભીના દાનપત્રોમાં ૬ પણ ખેટક અને ખેટકાહાર અનેકવાર આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે લગભગ યુવાનશુવાગના જ સમયનું ધરસેન ચોયાનું (વ સ ૩૩૦) દાનપત્ર ૨૫૪ લેટક નામ આપે છે ૭

ખેટક ફરતા પ્રદેશનો વિસ્તાર યુવાન શુવાગે ૩૦૦૦ લી-૬૦૦ માઈન આપ્યો છે ૮ કનીગહામ ખેટકમડને પશ્ચિમમાં સાબરમતીને અને ઇશાનમાં મહીને સ્પર્શતો અને દક્ષિણમાં વડોદરાને અડતો પ્રદેશ લેખે છે ૯ વલ્લભી અમલથી નકુ હૂ નહિ એવા દશકુમાગચરિતમાં ખેટકપુગથી એ જણ વલ્લભી જાય છે એવો ઉલ્લેખ છે ૧૦

ખેડાના સબધમાં ઉલ્લેખાયેલા દાનપત્રોના ખીજા ગામો-અશિ લાપલિકા (અસનાલી), વટસોમાલિકા (વટવલી) નિશ્વપલ્લી (વાસોન) કપટવાણિજ્ય (કપડવજ) તે આજના ખેડાની આસપાસમાં જ છે એટલે વલ્લભી અને યુવાન શુવાગનું ખેટક તે કાઠિયાવાડનું કોઈ ખેડા હશે એના તર્કને પણ સ્થાન રહેતું નથી

ખેડા નામ ઠેરઠેર મળે છે સસ્કૃતમાં લેટક અને અલ્લેટક શબ્દો ગ્રિકા અને દાનના અર્થમાં મળે છે પછી ગ્લણ

૪ એન્યો ૧ પૃ ૫ ૪

૫ " " "

૬ ગુર્જ ૧ લેખ ૭૩, ૮૫

૭ " " ૭૩

૮ વો ૨ પૃ ૨૪૫

૯ એન્યો ૧ પૃ ૫૬૫

૧૦ ઉચ્ચવાચ ૬ નિમ્નગતીની કથા

માટેની જંગલની ચોકી (outpost) ને અને એ રીતે વસેલ ગામને ખેટક નામ મળ્યું હોય. મોનિંગ વિલિયમ્સ 'ખેટક' ના ખેતી કરનારાઓની વસ્તીવાળું ગામ એવો અર્થ પણ આપે છે. મગડીમાં તે ગામડા માટે મેડેગાર શબ્દ જ છે. ગુજરાતીમાં પણ 'ઉજ્જડ ખેડાં ફરી વમે' જેવામાં ખેડાં=ગામડાં છે. આ શબ્દ માટે દ્રવિડ ભાષાઓમાં તપાસ કરવી જોઈએ. વામનમાં ચેટકાઃ ઉત્તરમાં આપેલ છે. તેવી કાંઈ જાતિએ ચેટક નામ આપ્યું હશે ? ખેટક પાસેનું 'કપડવંજ' કપડાંની હાપ ધરાવે છે એમ કહ્યું જ છે, એના અનુસંધાન માં ખેટકો સંબંધી ખેડા એ સંભાવના વિચારવી જોઈએ. ખેડા ઉપરાંત ગુજરાતમાં ખેડબ્રહ્મા-બ્રહ્માની ખેડ પણ છે.

ગયત્રાડ

મહાદેવ ગયને જ્યા દેવીએ નપુસક કર્યો તે સ્થળ ત્યાં ગયત્રાડ દેવીનું સ્થળ પણ છે.^૧

આ ગામ તેજ હાલનું ગતરાડ હોવાનો સંભવ છે.

નોંધ : અમદાવાદીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નરતો મોહરો છે જેમા ગતરાડ નો ઉલ્લેખ છે

સામજ્યમટનો દીકરો બારો ને ગતરાડ,
ધામણવડે મોડવા જઈ પહોંચ્યા ગતરાડ.

ગુર્જર

ગુર્જરદેશ,^૨ ગુજરાત.

૧૧ એટા ૫૦ ૧૬-૨૦

૧૨ વા ૧૩ ૩૮ પાલ્લીય સુવેટકા ।

૧૩ જુઓ વ્રહ્મચેટક

ગયત્રાડ

૧ રકમાકો ૬૬ -

ગયો નામ મહાદેવ્યો મવતા વિગ્રહસ્તના ॥ ૧૧૬

પ્રસ્થાને લોહવદ્રાવી કરિષ્યે ત નપુસકમ્ ।

ગયત્રાડેતિ મા તત્ર પૂજયિષ્યતિ માનવાઃ ॥ ૧૧૭

પ્રામ ચાપિ ગયત્રાડ તત્ર સ્થાત મવિષ્યતિ ।

ગયત્રાડે ગયત્રાડા યેર્ચયિષ્યતિ માનવાઃ ॥ ૧૧૮

બાણમદ્ર શ્રીહર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ગુર્જરપ્રજાગરઃ કહે છે તેમાં ગુર્જરનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ યુવાનશુવાંગ ku-che-lo (ગુજ્જર) આપે છે.^૩ અલ્મુરુની જુજ્જ(ગુજ્જ) આપે છે.^૪ પણ આ બધા ઉલ્લેખો રાજપુતાનામાંના ગુર્જર-લિન્ગમાલ્ય જેની રાજધાની હતી તે દેશ-ના છે. સભાપર્વનો ઉલ્લેખ ઉત્તર-રાયબ પંજબ તરફ ગુર્જર સૂચવે છે.

ગુર્જરાત્ર

ગુજરાત ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ ૭૦; હજાર ગામ જોયા છે એ રીતે તે પ્રદેશ જાણીતો છે એમ સ્કન્દ કહે છે.^૧

ગુર્જર લોકોનું ગત્ય આજુ પાસે લિન્ગમાલ્ય(રાજધાની)ની ફરતું હતું. યુવાન શુવાંગ Ku-che-lo (ગુર્જર)નો વિસ્તાર ૪૦૦ માધ્યમનો આપે છે અને Pi-lo-mo-lo (લિન્ગમાલ્ય) તેની રાજધાની આપે છે.^૨ જૂના ઉત્કીર્ણ લેખો ગુર્જર કે ગૂર્જરનો ઉલ્લેખ કરે છે તે આ રાજપુતાનાના ગુર્જર દેશ અંગેના છે.^૩

એ જ પ્રદેશ માટે પછીથી ગુર્જરપ્રા^૪, ગૂર્જરાત,^૫ ઉલ્લેખો મળે છે. *

ગુર્જર

૧ મસ ૪૮ ૨૦ (પછી ૪૭૫*) ધર્મરાયનાથે ગુર્જરામીરવાસ્તવા ।

ભપ્રતિ ૩૧.૭૧ ગુર્જરે નૃપતિશાસીત ।

ભપ્રત્ય ૨૩.૧૧૧ ગુર્જરે દેસદાસો ।

પઉ ૧૯૩.૫૨ ગુર્જરે જીર્ણતાં ગતા ॥

૨ હર્ષચરિત-૪ થો ઉચ્ચાસ.

૩ જુઓ ગુજર ૪.

૪ રાખાઉ સંપાદિત અદ્વૈતની (પ્રકગ્ધ ૧૮)ની અરખી આદૃતિ ૫૦ ૬૬ (-સદ્ગત નગસિંહરાવ દિનેટિયાથી ઉલ્લિખિત ગુણે ૨ ૫૦ ૧૯૬) ગાદ-પેશ-ઝે-ઝે-અલિફ-તે (ગુજગત) આપે છે.

ગુર્જરાત્ર

૧ રકમાકી ૩૯.૧૪૧ ગ્રામમસતિસાહસો ગુર્જરાત્રઃ પ્રતીતિનઃ ।

૨ વો ૨ ૫૦૨૪૯.

૩ જુઓ એટ ૫૦ ૬ પાટીપ ૩૫,૩૬.

૪ એષ્ટ ૫ ૫૦ ૨૧૦, ૨૧૧.

૫ કાસ ૫.૧-૩૦ ઉપરની જયમંજસા ટીકા.

તે બધા બાદ, તે પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' નામ રૂઢ થયેલું તેના સંસ્કૃતી મૂળો છે પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા નામ પણ મળે છે ૧

પછીથી, 'ગુજરાત' નામ ગાજપુતાનાના ઉપર કહેલા પ્રદેશ માટે નહિ પણ આજે આપણે જે પ્રદેશ માટે વાપરીએ છીએ તેને માટે વપરાવા માંડ્યું પ્રચલિત પૌરાણિક ઉત્તેજ બહુ જૂનો નથી, કેમકે તેની સાથે મેઘાદ (અને નદિ કે સંસ્કૃતીપ્રણે મેદપાત્ર)નો ઉલ્લેખ છે, તેમ જ આ ગુર્જરાત્રની સીમા આજના ગુજરાતની ઉદ્દિષ્ટ ભાગતી નથી, કેમકે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, લાખ વગેરેના તેમની ગ્રામસખ્યા સાથે જુદા ઉદ્દેશો છે મર્ગસંહિતાનું ૭ ગુર્જરાટ તે પણ ગુજરાતનું સંસ્કૃતીકરણ છે, જે કે તેની સીમા પણ જૂના કે આજના ગુજરાતની તે કહેવું મુશ્કેલ છે

આમ ગુજરાતના જે અનેક સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતનો આભાસ આપતા નામો મળે છે-ગુર્જરાત્ર ગુજ્જરત્તા, ગુર્જરાત, ગુર્જરાટ, ગુર્જરાત્ર તેમા રૂઢપુગણનું ગુર્જરાત્ર આભાસ ઉપજાવવા માટેનું એક સારું સંસ્કૃતીકરણ છે પણ તે કે ઉપરનામાથી બીજું એક ગુજરાત 'નું સાચું પુરોગામી રૂપ હોવા વિશે ખૂબી શકા છે એવું કે ભાગ્યેય ગુર્જરાત્ર માથી ગુજરાત રૂપ વ્યુત્પન્ન કરે છે પણ શ્રી ન સિદ્ધરાવ દિવેદિયા તેના કરતાં તેના પ્રાકૃતરૂપ ગુજ્જરત્તાને 'ગુજરાત'થી નિકળતર રૂપ માને છે શ્રી દિવેદિયા (સીલિંગી બહુવચન વગેરે) અ બીભાપામા આત પ્રત્યય છે (ભદિર-ભદિગત, કોકિત-કકરાત, વગેરે) તે ઉપરથી ગુર્જરનું બહુવચન 'ગુજરાત' થવાની શક્યતા હોઈ એવું 'ગુજરાત' નામ ગુજરાત લઈ આવેલા જે પાછળથી પાછે પગને પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા અને તેમાથી સંસ્કૃત ગુર્જરાત્ર રૂપમા પરિવર્તન પામ્યું એવા અભિપ્રાય ઉપર અને આવ્યા છે ૮ તેને શ્રી કેશવગમ કા શાસ્ત્રી અનુમોદન આપે છે અને બીજોની વસ્તી અથવા વતન-માટે 'બીનાત' વપરાય છે -વગેરેનું દશાત આખી ગુર્જર શબ્દ ઉપર આરબી સીલિંગી બહુવચન

૬ ગુને ૨ પૃ ૧૮૬

૭ ગસસ ૭૧૨

૮ જળે ૨૧ પૃ ૪૨૬

૮ ગુને ૨ પૃ ૧૮૮-૨૦૧

મત્તપના સરકારયા ગુજરાત' શબ્દ સિદ્ધ થયો હશે એ સંભાવનાને બળવત્તર બનાવે છે. ૧૦

ડો. ભગવાનલાલ ધન્વન્તરી ગુર્જર-રાત્રમાંથી ગુજરાત સાધે છે પણ વાગ્યાપાર દૃષ્ટિએ એમાંથી ગુજરાત બ્યુત્પન્ન થતું દુર્ઘટ છે. ગુર્જર-રત્રમાંથી ગુજરાત એમ પણ સ્પષ્ટવાયુ છે. ૧૧ એવા બેડકા તરીકે ગુર્જર-લાટ પણ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

ગુર્જરી

૧ તે નામની માતાનું સ્થળ, હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં. ભુઓ ગુર્જરાત્ર.

ગોમતી

[૧] નદી, દ્વારકા પામે. ૧ ગોમતીને પૂર્વગંગા કહી છે દ્વારકા-ગોમતીનું માહાત્મ્ય. જ્યાંથી સુદર્શનચક્ર જલ બેદી નીકળ્યું તે ચક્રતીર્થથી ગોમતી નદી વહે છે. ૪ વિપ્લુના મંદિર પામે ચર્મ વહે છે. ૫ પશ્ચિમ સમુદ્રને તીરે ગમપુત્રે કુશે સ્થાપેલી પુરી કુશાવતી પાસે માગને પડખે વહે છે. ૬ દ્વારકા આગળ શ્રીહરિના પગ પખાળીને સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. ૭ મરીચિ પ્રભાવતિએ આવાદન કરીને એને બોલાવી હતી; કુશાવતી, લક્ષ્મણા,

૧૦ ' આરામ ' તા ૨૫-૧૨-૧૯૪૩, પૃ ૨-૪.

૧૧ બોગે ૧ પૃ ૮૫.

૧૨ ભાભા ૯ (૨) પૃ ૧ પાદ્મી-મુનિશ્રી જિનવિજયજીના મત તરીકે સૂચિત.

ગુર્જરી

૧ રકના ૨૫૪.૪૨

ગોમતી

૧ રકપ્રદા ૨.૩-૪

૨ રકપ્રદા ૫. ૪૯ પૂર્વગમેતિ યા શ્રુતા ॥

૩ રકપ્રદા ૬ : ૭

૪ રકપ્રદા ૫. ૪૦

૫ રકપ્રદા ૩૧ ૧૫ ગોમતીજલચ્છેદનમંચયત્ કૃષ્ણમર્મણી ।

૬ ભુઓ ઉગ્રસ્થલે ૧૦.

૭ રકપ્રદા ૫ ૪૭ પ્રજ્ઞાન્ય સા હરે પાદો પ્રગિષ્ઠા રક્ષાન્દ્રમ્ ।

ચંદ્રભાગા, જાંબવતી અને ગોમતી મળીને પંચનદ તીર્થ થાય છે.^૮

[૨] આણુ ઉપર ગોમુખી.^૯

[૩] માકંડ, ૧૦ ધર્માડ, ૧૧ પદ્મ, ૧૨ વ૦ દ્વિમાલપમાંથી નીકળતી ગોમતી આપે છે તે કદાચ કાશી પાસે કાબેથી ગંગાને મળતી^{૧૦} ગૂમતી હોય. [૪] ઝગ્ગેદ (૧૦ : ૭૫.૬)ની ગો-મતી તે કદાચ હાલની સિન્ધુની પશ્ચિમની એક શાખા ગોમલ હોય.^{૧૪}

ગૌર્જર

^૧ગુર્જરાત. જુઓ ગુર્જરાત્ર.

ચંદ્રભાગા

[૧] નદી, સાબરમતીને અમદાવાદની પશ્ચિમે દૂધેશ્વર (અને હાલના હરિજન આશ્રમ) પાસે મળનારી નદી.^૧ તેનું માહોત^૨, તેને તટે ચન્દ્રેશ્વર દેવને કારણે.^૨

[૨] હારકા પાસેની નદી.^૩

ઉપરાંત [૩] દ્વિમાલપમાંથી નીકળેલી નદીઓમાંની એકનું નામ પણ ચંદ્રભાગા છે.^૪

૮ જુઓ પચનદ ૧.

૯ જુઓ ઇલ્લેક્ષેન ૮.

૧૦ મા ૫૪.૧૭

૧૧ ધપૂખ ૧૬.૨૬

૧૨ પદ્મ ૬ ૧૪

૧૩ અવ ૮૨.૭૦

૧૪ મુર સંસ્કૃત ટેકસ્ટસ ૨ પૃ ૦ ૩૫૭.

ગૌર્જર

૧ અપ્રિ ૨.૧૨ ગૌર્જર જ મહારાષ્ટ્રમ....

ચંદ્રભાગા

૧ પઉ ૧૫૫.૩

૨ „ ૧૫૬.૪

૩ જુઓ પચનદ ૧.

૪ ધપૂખ ૧૬.૨૫; ૬૫ ૪૭.૨૮

ચમત્કારપુર

હાલનું વડનગર. તેનું સત્યયુગનું નામ.

વંચળીના રિ. સં. ૧૩૪૬ના શિલાલેખમાના શ્રીમચ્ચમત્કારપુરદ્વિજ-
—શબ્દો ઉપરથી તે સમયમા ચમત્કારપુર નામના સ્થળનો પૂરાવો
મળે છે. આનર્તપુર—આનંદપુર—વડનગર તે ચૌદમીસદી સુધી ચમત્કાર-
પુર નામે ઓળખાતું હશે ? કે સૌરાષ્ટ્રના જ કોઈક સ્થળનું આ
સંસ્કૃતીકૃત નામ હશે ? એ સમયે ચમત્કારપુર નામ મળે છે એ
હકીકત પણ પૂરતી રસપ્રદ છે.

જુઓ! બાનર્તપુર, હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

ચમત્કારપુરક્ષેત્ર

તેજ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, વડનગરની આસપાસનું. પહેલા તે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર
નામે ઓળખાતું, તે એભેર દગ્ગુ પાચ કોશ છે ૧૧ ચમત્કાર રાજ્યએ
ધાહણે માટે ક્યું તેથી તેનું આ નામ પડ્યું.^૨

જુઓ! હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

ચમ્પકનગર

આપાનેર.^૧ ત્યાનો વિદારુણ નામે કુષ્ટ ગમ્મ કુષ્ઠરોગી હતો તે વેત્રવતી
(વાતક) નદી કાઠે અચાનક આવી ચડતા રનાનથી રોગમુક્ત થાય છે.

વાતક નજીકનું આ નગર આપાનેર સંભવે છે.

ચૂડામણી

વિત્તજિપિનીનું પાચમા કંપમા આ નામ હતું.^૧

ચમત્કારપુર

૧ જુઓ! હાટકેશ્વર ૧૫,૮૮

ચમત્કારપુરક્ષેત્ર

૧ જુઓ! હાટકેશ્વર ૧.

૨ રકના ૧૬.૬

ચમ્પકનગર

૧ પડે ૧૩૩ ૫ ચમ્પકે નગરે ચૈત્ર . . ।

ચૂડામણી

૧ જુઓ! અવન્તિકા ૧.

જયન્ત

ઉન્નત્યન્તનું પાઠાન્તર.^૧ ખીજાં પુરાણો ન્યાં પુણર્ગિરિજયન્તો^૨ આપે છે ત્યાં વરાહ કૃણગિરિજયન્ત આપે છે એ સ્પષ્ટ છે.

કનિંગદામ 'જયન્ત'નો ઉલ્લેખ કરે છે.^૩

જુઓ! ઉજ્જયન્ત.

તલસ્વામી

તુલસીસ્થામ^૧ (!). જુઓ પ્રમાણસંગ્રહ.

તાપી

નદી, વિન્ધ્યામાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક.^૧ હાયાએ તાપી અને શનૈશ્વર એ જોડકાને જન્મ આપ્યો હતો.^૨

મહાદેવગિરિની પશ્ચિમે મુક્તાર્ધના માત્રપ્રદેશમાં તાપીનું મૂળ છે. મધ્યપ્રાંત અને વાયવ્ય વરાહની તે કુદરતી સીમારેખા બની રહે છે. શુરહાનપુરમાં પસાર થઇ મુંગઇ ઈલાકામાં આવી સુરત આગળ સમુદ્રને મળે છે.^૩

શનપયશ્ચાઘણી 'સદાનીરા'ની કાઈ ગંડક સાથે તે કાઈ તાપી સાથે એકતા માને છે.^૪

૨૭-૬ પુરાણાન્તર્ગત તાપી માહાત્મ્ય છે. પણ તે મારા જ્ઞેયમાં આગળું નથી. તેનો ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ કામરેજનિવાસી વૈદ્ય સદાશિવ-

જયન્ત

૧ વ ૮૫ ૩ ... કૃણગિરિજયન્તૈરાવત...શ્ચેતે શુદ્રવર્વતાઃ ।

૨ જુઓ! ઉજ્જયન્ત ૨.

૩ ,, ૧૪.

તલસ્વામી

૧ ૨૬૫૫ ૩૩૦.૨-૩

તાપી

૧ મ ૧૧૪.૨૭, કૃષ્ ૪૭.૩૪, વાપૂ ૪૬.૧૦૨, ધૃપૂષ્ ૧૬.૩૨, આ ૫૪.૨૪

૨ ૨૬આઅ ૫૬.૫૦.

૩ રીધ ૫૦ ૪૨.

૪ ,, ૫૦ ૨૪.

બુવા વા ગર્જોએ સ. ૧૯૮૦મા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં પ્રત્યેક અધ્યાય-
ના આરંભ તેમજ અંતમા થોડા થોડા શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યા છે
તાપીનું માહાત્મ્ય અને તાપીનદના તીર્થોની સૂચિ શ્રી ગર્જેશ્વર 'તાપી
પુગણ' યાને 'શ્રી તાપી માહાત્મ્ય'ને આધારે અહીં મક્ષેપમાં આપ્યાછે.

ઉત્પત્તિ : આપાદ સુદ ૭ ને રવીવારે તાપી નદી ઉત્પન્ન થઈ, ને દિવસ
જનનસપ્તમી કહેવાય છે.^૫

માહાત્મ્ય 'ત્રણ તાપને ટાળે માટે, તાપી નામ એ સત્યરે,' તેના ૧૮
નામ લેખાય છે.^૬ ગંગાદિ નદીઓ ન હતી તે પહેલાની તે નદી નીચી
છે^૭ ગંગા ગયાદિ તીર્થોમા સ્નાનદાનથી જો ફળ છે તે મૂર્ખદેહા-તાપીનો
પ્રભાવ સાબળવા માત્રથી છે.^૮ કહેવાય છે કે 'ગંગાપાને, ગોદાવરનાને,
રેવાદર્શને, તાપીરમરણે'

તીર્થો રામકેત્ર^૯ ઉચ્ચશ્રવેશ્વર, ઉષ્ણકેશ્વર, ગોદાનદીસંગમ.^{૧૦}
સનંદનેશ્વર, મૃક કેશ્વર^{૧૧} ઉચ્ચેશ્વર.^{૧૨} રથાલેશ્વર^{૧૩} પ્રકાશતીર્થ.^{૧૪} ગૌત-
મેશ્વર અક્ષરમાલા.^{૧૫} કર કેશ્વર^{૧૬} ખજનેશ્વર.^{૧૭} નિર્ધૂતપ્રાચી.^{૧૮} ભીમે-
શ્વર.^{૧૯} શિવતીર્થ, ચઢિકા^{૨૦} કશ્યપી સંગમ, પાપધૌન.^{૨૧} અક્ષરેશ્વર.^{૨૨}
સામાક.^{૨૩} પ્રેતશિવા^{૨૪} ગજેશ્વર.^{૨૫} અશ્વમેશ્વર.^{૨૬} વાસવેશ્વર, અકે-
શ્વર^{૨૭} ધારેશ્વર.^{૨૮} અમિકેશ્વર.^{૨૯} મદિગેશ્વર.^{૩૦} આમદકેશ્વર^{૩૧} કૃપિ

૫	તા	૧૪	૧૯	તા	૧૫
૬	"	૨.	૨૦	"	૧૬
૭	"	૩.૫	૨૧	"	૧૭.૧૯
૮	"	૧.૬૨	૨૨	"	૧૮.
૯	"	૩.	૨૩	"	૨૦
૧૦	"	૫.	૨૪	"	૨૧.
૧૧	"	૬.	૨૫	"	૨૨.
૧૨	"	૭.	૨૬	"	૨૩.
૧૩	"	૮.	૨૭	"	૨૪.
૧૪	"	૯.	૨૮	"	૨૫
૧૫	"	૧૦	૨૯	"	૨૬.
૧૬	"	૧૧.	૩૦	"	૨૭.
૧૭	"	૧૨.	૩૧	"	૨૮.
૧૮	"	૧૩.			

લેશ્વર, પાતાલશિવ ૩૨ બધિરેશ્વર. ૩૩ બ્યામેશ્વર, પ્રત્યેશ્વર બીમેશ્વર. ૩૪
ગમેશ્વર, મુકતેશ્વર, રાગકુન્ડ, મુકતતીર્થ. ૩૫ અગ્નેશ્વર, બૂતકોટીશ્વર, વીર
હામંગમ ૩૬ પિપ્પલપ્રસ્થ ૩૭ અદ્ભુતાન્યક્ષેત્ર, ગૌતમેશ્વર, ગૌતમી ૩૮
ઉદ્ધિશ્વર. ૩૯ ગવિનેશ્વર, નારદેશ્વર, નારદીમગા ૪૦ રત્નેશ્વર રત્નાવલી
સંગમ ૪૧ વરુણેશ્વર ૪૨ બીમેશ્વર. ૪૩ શખતીર્થ. ૪૪ કરવપેશ્વર. ૪૫ મોક્ષે
શ્વર ૪૬ હૈરવી ૪૭ હૈરવક્ષેત્ર, નિધુર્તપાપેશ્વર ૪૮ ઋણુમોચનતીર્થ. ૪૯
કપાલેશ્વર ૫૦ કામાપુરી એ ચદ્રેશ્વર— આ તીર્થો કામરેજ ગામે બલધાઓ
ઓનારો છે ત્યાં છે. ૫૧ અમૃતેશ્વર— કોટ પાસે ધોમીધાટપર પાણીમાં કૂલો
છે ત્યાં છે. ૫૨ કૃત્તીર્થ. ૫૩ ગૌરીતીર્થ. ૫૪ ચંદ્રપ્રભાસ ૫૫ કોટીશ્વર ૫૬
એકવીરાદેવી. ૫૭ ભવમોચન ૫૮ હરિહરક્ષેત્ર, રાજશિવા ૫૯ બોધવડે—અમૃ
તનદ ૬૦ અમરીમેશ્વર ૬૧ અમ્બિનીતીર્થ. ૬૨ કાન્તાદેશ્વર, ભરતેશ્વર ૬૩
ગુપ્તેશ્વર. ૬૪ વારીતાપીક્ષેત્ર (વરીઆવ), વિષ્ણુશ્વર, સુવર્ણેશ્વર, લેભેશ્વર,
નારદેશ્વર, તપતેશ્વર ૬૫ કુરુક્ષેત્ર (જહાગીરપરા). કુરુવેશ્વર. ૬૬ સેના

૩૨	તા	૨૯	૫૦	તા	૫૨
૩૩	,	૩૦	૫૧	,	૫૩.
૩૪	,,	૩૧.	૫૨	,,	૫૨
૩૫	,,	૩૨.	૫૩	,	૫૪
૩૬	,,	૩૩	૫૪	,,	૫૫.
૩૭	,,	૩૪	૫૫	,,	૫૬.
૩૮	,,	૩૫.	૫૬	,,	૫૭
૩૯	,,	૩૬	૫૭	,,	૫૮
૪૦	,,	૩૭.	૫૮	,,	૫૯.
૪૧	,	૪૦	૫૯	,,	૬૦
૪૨	,,	૪૧	૬૦	,,	૬૧
૪૩	,,	૪૨.	૬૧	,,	૬૨
૪૪	,,	૪૩	૬૨	,	૬૩
૪૫	,	૪૪.	૬૩	,,	૬૪.
૪૬	,,	૪૫	૬૪	,,	૬૫
૪૭	,,	૪૬.	૬૫	,,	૬૬
૪૮	,,	૫૦	૬૬	,,	૬૬
૪૯	,,	૫૧.	૬૬	,,	૬૭.

સંગમ, રામેશ્વર ગમકુંડ : ' આ તીર્થ ઓયપાડમાં છે.' ૬૭ ઉરપનનક્ષેત્ર (ઓયપાડ), વન્દિતીર્થ. ૬૮ સિધ્ધેશ્વર. ૬૯ અટયેશ્વર. ૭૦ ગમેશ્વર (રામ-ધેમા) ૭૧ સોમેશ્વર ૭૨ તેનેશ્વર ૭૩ નામેશ્વર, જરતકારેશ્વર, મોરાકૂપ, તાપીસાગરસંગમ. ૭૪

ટોલેમી Nanagouna આપે છે તે નાનાગુના- ' વિવિધ ગુણવાળી ' -તાપી હોવી જોઈએ એમ મેકકિન્ડલ કહે છે ૭૫ કંમ્પએચ સૂચવે છે કે ટોલેમીએ નાના ઘાટને બૂલથી નદી તરીકે ગણી લીધી ન હોય. ૭૬

દુર્જયન્ત

ઉત્તરયન્તનો બધ પાક ૧ જુઓ. સ્વજયન્ત.

દ્વારકા

સૌરાષ્ટ્રમાં એક નગરી, પ્રાચીન આનંદની રાજધાની.

મહાભારત આદિપર્વમાં અર્જુનને કૃષ્ણ પ્રભાસ આગળ મળીને ત્યાંથી નીકળી રાતવાસે રૈવતક રહી દ્વારકા લઈ આવ્યાનું વર્ણન છે. ૧

મહાભારતની કુંભકાંધુમાં આવૃત્તિ પ્રમાણે દ્વારકા વિશે નીચેની વધુ વીગતો પણ મળે છે રૈવતક અને દ્વારકા વચ્ચે ઉપવન હોવાનો ઉલ્લેખ છે. રૈવતક ઉપરના ઉત્સવમાં ભાગ લઈ યાદવો દ્વારકા બહાર પાછા વળતા હતા ત્યાં વચ્ચે અર્જુન મતિ વેધે બેઠેલો એમને મળે છે. ૨

૬૭ તા. ૬૮.

૬૮ " ૬૯.

૬૯ " ૭૦.

૭૦ " ૭૧.

૭૧ " ૭૨.

૭૨ તા. ૭૩.

૭૩ " ૭૪.

૭૪ " ૭૫.

૭૫ ટા. ૫૦ ૪૮.

૭૬ " "

દુર્જયન્ત

૧ જુઓ. સ્વજયન્ત ૫

દ્વારકા

૧ મથા ૨૧૦.—

તો વિદ્યુત્તય યથાકામ પ્રભાસે કૃષ્ણપાણ્ડવો ।

મહીધર રૈવતક વાસાયેવામિજગ્મતુઃ ॥ ૮

રથેન કાંચનાગેન દ્વારકામમિજગ્મિવાન ॥ ૧૫

૨ મથા (કુંભ) ૨૪૦ —

દ્વારકાયા ઉપવને તસ્મૈ વૈ કાર્યસાધન ॥ ૧

નિરૂત્તે સ્તમ્ભે તસ્મિન્નિગરી રૈવતકે તદા ।

યૃષ્ણયોષ્વગમન્સર્વે પુરી દ્વારવતીમનુ ॥ ૨

દ્વારકા પાસે જ સમુદ્રમાં દ્વીપ હોવાનું સમજાય છે. સુભદ્રાના મંગલ માટે મંદોદરિણી મહોત્સવ ‘અંતર્દ્વીપ’માં કરવાનો નગરમાં પડેલ વગાડવામાં આવ્યો હતો.^૩ પુરવાસીઓ સમુદ્રમાં નાવથી ગયાનું વર્ણન છે.^૪ સુભદ્રાનું દરજી કરી અર્જુન દ્વારકામાંથી નીકળ્યો તે દેવતકદ્વાર જોતો જોતો નીકળ્યો એમ કહ્યું છે.^૫ જીન પાઠ પ્રમાણે સુભદ્રા દેવનગિરિની પૂજા કરવા ગયેલી ત્યારે એ પ્રદક્ષિણા કરીને દ્વારકા તરફ જતી હતી એ વખતે અર્જુન એનું દરજી કરી ગયો^૬ અને અર્જુન દેવતક છોડ્યા પછી ઉજ્જવિની સિંધર વટાવી, આનર્તરાષ્ટ્રનાં વાવકુવા તળાવ વટાવી અગ્નિદ પર્વત પડખે ઘર્ષ, સાદર, નિપદ, વગેરે દેશ પાર કરી હસ્તિનાપુર ગય છે^૭ એમ કહ્યું છે. મહાભારત-સભાપર્વમાં કૃષ્ણને દ્વારકા શા માટે વસવાટ કરેલો પડ્યો તેનું અને દ્વારકાનું વર્ણન છે. મગધના ગજા અને કંસના સસરા જરાસંધે યાદવો ઉપર અનેક આક્રમણો કર્યાથી ત્રાસીને કૃષ્ણે યાદવોને સુગંધિન સ્થાને રાખવાના ઇરાદાથી મથુરા છોડીને દ્વારકા રહેવાનું નક્કી કર્યું.^૮ યાદવોએ પશ્ચિમ દિશાએ

૩ મથા (કુંભ૦) ૨૪૧.૭૧

इतश्चतुर्पेत्वहनि अंतर्द्वीपं तु गम्यताम् ॥

૪ મથા (કુંભ૦) ૨૪૧.૭૬

समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवासिनः ।

૫ મથા (કુંભ૦) ૨૪૩.૩૮

प्रेक्षन्दैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभ ॥

૬ મથા (કુંભ૦) ૨૪૪. પાદી૫

सुभद्रावच शैलेन्द्रमन्वर्च्यैव हि दैवतम् ।

दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ॥ ૬

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।

तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ૭

૭ મથા (કુંભ૦) ૨૪૫.—

पुरोद्यानमतिक्रम्य विशालं च गिरिमिजम् ॥ ૨૮

सानुमुख्यिनीં तैव वनान्युपवनानि च ॥ ૨૯

૮ મસ ૧૩.૬૫

वर्यं चैव महाराज जरासन्धमयात्तदा ।

• મથુરાં સપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારવર્તીં પુરીમ્ ॥

રૈવતપર્વતથી શોભતી એવી રમ્ય કુશસ્થલી પુરીમાં જઈ વાસ કર્યો અને એના દુર્ગનું સમારકામ કર્યું. દુર્ગનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે દેવો પણ તેને પામી-મેળવી-જીતી શકે નહિ અને ઓઝો પણ એ પુરીમાં રહી યુદ્ધ કરી શકે, વૃષ્ણિમહારથીઓની તો પછી વાત જ શી? ત્યાં ગહેવાથી કશેથી ભય ગહેશે નહિ એમ યાદ્યોને લાગ્યું. તેઓ મોટા ગિરિને અને માધવીતીર્થને જોઈ (અને મગધરાજથી છૂટ્યા એમ સમજતાં) ખડુ જ આનંદમાં આવી ગયા.૯

‘અમે પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયેલા હીએ એમ જાણીને એ દુષ્ટે (શિશુ-પામે) ભાણેજ હોવા છતાં, ભોજરાજ રૈવતક ગિરિ ઉપર ક્રોડ કરના હતાં ત્યારે હે રાગઝો, દ્વારકાને બાળી, ’ એમ કૃષ્ણ કહે છે.૧૦

શિશુપાલરથ પછી, કૃષ્ણ હજી તો ઇન્દ્રપ્રસ્થ હતા ને શિશુપાલનું વેર લેવા માર્તિંકાવત સૌભનો ગાજ સાદવ સતી પડેલી દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરી ગયો અને તેને બાગબગીચા સમેત ઊન્નભિન્ન કરી નાખી.૧૧

૯ મસ ૧૨.—

इति सच्चिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिता ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्या रैवतनोपशोभिताम् ॥ ४९
पुनर्निवेशनं तस्यां कृतवन्तो वय नृप ।
तथैव दुर्गसत्त्वारं रेरैरपि दुरासदम् ॥ ५०
त्रियोऽपि यन्था युद्धेयु किमु वृष्णिमहारथः ।
तस्या वयमभिन्नं निवसामोऽकुतोभया. ॥ ५१
आलोच्य गिरिसुगन्ध त माधवीतीर्थमेव च ।
माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ५२
कु'બકાણુમ્ આશ્રિત છેલ્લા સ્થોકમા માગધ તીર્થમેવ ચ । આપે છે. શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રીજી પામે એ પાઠ છે.

૧૦ મસ ૪૨.—

अदहद्द्वारकामेव स्वर्णीय सभराधिप ।
क्रीडतो भोजरात्रस्य एष रैवतके गिरौ । ८

૧૧ મસ ૧૫ —

श्रुत्वा तं निहत सान्त्वस्तीन्द्रोपममन्त्रित ।
उपायाद्द्वारकां शन्यामिहरथे मयि भारत ॥ ५
પ્રોચાતાનિ સર્ગાણિ મેદયામાગ દુર્મતિ. ॥ ૭

પછીથી માત્ર સામે દારકાનું રક્ષણ કરવા માટે જે પગલાં લેવામાં આવ્યાં તેનું વર્ણન છે. ૧૨ તે ઉપરથી દારકાના સ્થળનું લશ્કરી દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ સમજાય છે નદીના પૂલો તોડી પાડવામાં આવ્યા. નાવની મનાઈ કરવામાં આવી ખાઈ એને ખીણથી વ્યાપ્ત કરવામાં આવી આજુબાજુ કાશકાશ જમીન વિષમ કરી દેવામાં આવી; જે કે દારકાનો દુર્ગ કે રતી રીતે જ કપરો હતો અને કુદરતી રીતે જ સુરક્ષિત હતો.

દક્ષિણદિશાનાં સુરાષ્ટ્રનાં તીર્થો ગણાવતા પ્રભાસ, પિંડારક, ઉત્તરવંત પછી દારવતી પણ ગણાવવામાં આવી છે. ૧૩

શક્યપર્વમાં બલરામ દુર્યોધન-બીમના ગદાયુદ્ધ પછી દારકા ગયા એમ કહ્યું છે. ૧૪

સૌપ્તિકપર્વ અશ્વત્થામા દારકા જઈને રહ્યા એમ કહી તરત જ બીમ શ્લોકમાં કેટલાક વખત પછી અશ્વત્થામા દારવતીની પછવાડે સમુદ્રને ઉઠે રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૫

ભૌસલપર્વમાં દારકાના ઉલ્લેખો આવે છે. પ્રભાસમાં યાદવોનો નાશ થયા પછી કૃષ્ણ એકવાર દારકા જઈ આવે છે. ૧૬ અર્જુન હસ્તિના-પુરથી આવીને વિધવા સી જેવી દારકાને જુએ છે. ૧૭ અર્જુનને વસુદેવ

૧૨ મધ્ય ૧૬ —

સક્ષ્મા મેદિના સર્વે નાવચ્ચ પ્રતિવેષિતાઃ ।

પરિણાશ્યાપિ કીલ્બ્ય કીલૈઃ મુનિચિતા. કૃતાઃ ॥ ૧૫

સમન્તાત્કોશમાત્ર ચ કારિતા વિષમા ચ મૂઃ ॥ ૧૬

પ્રકૃત્યા વિષમ દુર્ગ પ્રકૃત્યા ચ સુરક્ષિતમ ॥ ૧૭

૧૩ મધ્ય ૮૦.૮૨

મધ્ય ૮૬.૨૧ પુણ્યા દારવતી તત્ર યત્રાસૌ મધુસૂદન. ।

૧૪ મધ્ય ૬૧.૩૮

શ્રેતાપ્રશિસરાકારઃ પ્રયયો દારકા પ્રતિ ॥

૧૫ મધ્ય ૧૧. —

અવસદ્દારકામેલ્ય શૃણ્ણિમિઃ પરમાર્ચિત ॥ ૧૧

॥ કદાચિત્સમુદ્રાન્તે વસન્દ્રાગવતીમત્તુ ॥ ૧૨

૧૬ મધ્ય ૫૭ તતઃ પુરી દારવતી પ્રવિશ્ય ।

૧૭ મધ્ય ૬૪

વદર્શ દારકા વીરો મૃતનાથામિત્ર શિવમ્ ॥

કહે છે કે અર્જુન આવી પરોંચશે એટલે સમુદ્ર કોટકિલાવાળી આ નગરીને ડૂબાડી દેશે.^{૧૮} અર્જુન અવશેષ રહેલાંઓને કહે છે: યાત્રો, હવે સમુદ્ર નગરીને ડૂબાડશે.^{૧૯} માણસો બહાર નીકળ્યાં ત્યાં મમુદ્રે રત્ન-ભરેલી દ્વારકાને ડૂબાડી. અર્જુન જેટલી જેટલી જમીન ઊંડોનો ગયો તેટલી તેટલી સાગર ડૂબાડો ગયો. દ્વારકાવાસીઓ આ અદ્ભુત જોષને 'અહો દૈવ !' બોલતા ઝટઝટ ચાલવા માંડ્યા.^{૨૦}

હરિવશમાં મળતી દ્વારકાની હકીકત બહુ જુની નથી. માત્ર જરા-સંધના જ^{૨૧} નહિ, પણ કાલ્યવનના^{૨૨} ભયથી પણ યાદોને દ્વારકા વસાવવી પડી. તે સિન્ધુરાજના દેશમાં રાગની વિહારભૂમિ તરીકે હતી, દૈવતકપર્વત તેનાથી દૂર નહિ એ રીતે હતો.^{૨૩} વિશાળ સાગરકિનારાવાળો અને બધી બાજુથી પાણી હોય એ રીતે વચ્ચે આવેલી, દેવો પણ ન

૧૮ મઘો ૭.૨૨

इमां च नगरं सद्यः प्रतियाते धनंजये ।
प्राकाराशलकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

૧૯ મઘો ૮.૧૧

इदं तु नगर सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

૨૦ મઘો ૮.—

नियतिं तु जने तस्मिन्सागरो मकरान्वयः ।
द्वारकां रत्नसपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ૪૨
यद्यदि पदपव्याघ्रो भूमेस्तस्य व्यमुंचत ।
तत्तत्સપ્લાવયામાસ સલિલેન સ સાગરઃ ॥ ૪૩
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।
तूर्णतूर्णतरं जग्मुर्हो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ૪૪

૨૧ ૬૬ ૫૬.૩૫

जरासन्धभयाच्चैव पुरो द्वारवर्तो ययौ ॥

૨૨ ૬૬ ૩૫.—

गमेता मंत्रयामामुर्थ्यग्नस्य भयात्तदा ॥ ૨૦
कुशस्थलीं द्वारवर्तो निवेशयितुमीप्सतः ॥ ૨૨

૨૩ ૬૬ ૫૬.—

विषयं सिन्धुगजस्य दोग्ધिनं पुरन्धगैः ॥ ૧૬

છતી શેકે એવી, હતી.^{૨૪} પુરદ્વારના શૂપચ્ચ તરીકે ગિરિશ્રેષ્ઠ રૈવત પર્વત હતો.^{૨૫} દારકા એક વારિ દુર્ભ હોવાનું કહ્યું છે.^{૨૬} જમીન ટૂંકી પડે તો સમુદ્ર આવશે એમ કૃષ્ણને ગરુડ કહે છે.^{૨૭} કૃષ્ણ સમુદ્ર પાસે બાર યોજન બુમિ 'ભારામાં તને માન્યતા હોય તો તારી જ્વતને સંક્રાયાવ' એમ કહી માગે છે.^{૨૮} મદાર્ણવે જમીન આપતાં કરોને દારકા બની તે એક રૈવત જ નહિ પણ પાંચ પર્વતથી શોભતી.^{૨૯} પિપ્પારક આગળ ની જળાધીકાના વલ્લુનમાં કેટલાક રૈવતક જમીને પાછા આવે છે એમ કહ્યું છે. એટલે પિંડારક બહુ દૂર નહિ હોય એમ લાગે છે.^{૩૦} ઉપર, ચોમેર પાણી છે એમ કહ્યું છે, પણ પીપ્પૂ રતોરાત દારકા પર ચડે

તત્ર રૈવતકો નામ પર્વતો નાતિદૂરતઃ ॥ ૨૭

વિહારભૂમિસ્તત્રૈવ તસ્ય રાજઃ સુનિર્મિતા ।

નામ્ના દ્વારવત્તી નામ સ્વાયતાઘાવદોપમા ॥ ૨૯

કેશવેન મતિસ્તત્ર પુર્યથે વિનિવેશિતા ॥ ૩૦

૨૪ હવિ ૫૫.૧૮૩

સાગરાનૂપવિપુલાં પ્રાણુદક્ષ્ણવશીતલામ્ ।

સર્વસોદધિમધ્યસ્થામમેશાં ત્રિવરીરપિ ॥

૨૫ હવિ ૫૫.૧૧૦

રૈવતં ચ ગિરિશ્રેષ્ઠં કુરુ દેવ મુરાર્ણમ્ ।

મન્વનપ્રતિમં દિવ્યં પુરદ્વારસ્ય ભૂષણમ્ ॥

૨૬ હવિ ૫૭.૫

દ્વારકાં ચ સમાસાય વારિદુર્ગાં જનાર્દનઃ ॥

૨૭ હવિ ૫૫.૧૩

યદિ સ્માત્સંસ્તાં ભૂમિ પ્રદાસ્યતિ મહોદધિઃ ।

૨૮ હવિ ૫૮.૩૬

સમુદ્ર દશ ચ દ્વે ચ યોજનાનિ જલાશયે ।

પ્રતિસંહ્રિયતામાત્મા યદ્યસ્તિ મયિ માન્યતા ॥

૨૯ હવિ ૬૩.૨૨

મદાર્ણવપરિક્ષિપ્તા પંચપર્વતશોમિતા ।

૩૦ હવિ ૮૮.૫૨

કેચિદ્રૈવતકં ગત્વા પુનરાયાન્તિ ભારત ।

આવે છે ત્યારે યુદ્ધવર્ણનમાં હાથીઓ હાથી સાથે લડ્યાનું, કહ્યું છે. ૩૧
રાતની રાતમાં હાથીઓ શી રીતે ઉતાર્યા હશે એ સમગ્રપ એવું નથી,
ખાસ કરીને જ્યારે કૈલાસ જતાં પૂર્વે કૃષ્ણે દારકામાંથી જતાં આવતાં
માણસોને મુદ્રા વગર જવા આવવા ન દેવાનો પાકો બંદોબસ્ત (આજની
જેમ) કર્યો હતો. ૩૨ કદાચ યુદ્ધવર્ણનમાં ચતુરંગ સૈન્ય લાવવું જોઈએ
એથી માત્ર કવિવર્ણન જ હોય. બલગમ એકલવ્યને હરાવી બગાડે છે
ત્યારે એ કાષ્ઠ બીજા દ્વીપમાં પાંચ યોજન દૂર ગયાનું કહ્યું છે. ૩૩
ત્યાં મીઠું બહુ પાકતું. બ્રહ્મહત્ત રાજના યજ્ઞમાં કૃષ્ણને હંસડિમ્બક
બહુ બહુ મીઠું લાઇને આવવા ફરમાવે છે. ૩૪

હરિવંશમાં ફરીથી દારવતીનિર્માણનું વર્ણન છે. કૃષ્ણ વજનાબનો
વધ કરીને પાછા દારકા આવે છે ત્યારે ઇન્દ્ર વિશ્વકર્માને બોલાવી દાર-
કાને અમરાવતી જેવી બનાવવા કહે છે, કેમકે કૃષ્ણ દેવોના કામમાં
હમેશ ઉચ્ચત ગ્રહે છે. વિશ્વકર્માએ તે મુજબ કહ્યું. ૩૫ પૂર્વદિશાએ દૈવતક
પર્વત, દક્ષિણમાં પંચવર્ણ, પશ્ચિમમાં ક્ષપ અને ઉત્તરમાં વેણુમાન
પર્વત હતા અને પાંચજન્ય આદિ ચાર વન હતાં. ૩૬ પચાસ મોટાં મુખ-

૩૧ હજ ૧૪.૧૦

હયા હયૈઃ સમાયુક્તા ગજાન્વ ગજયૂથપૈઃ ।

૩૨ હજ ૭૪.—

મુદયા સદ્ ગચ્છન્તુ રાજો ચે ગન્તુમીપ્સવ. ૧ ૨૪

ન ચામુદ્રઃ પ્રવેષ્યો દ્વારપાલસ્ય પશ્યતઃ । ૨૫

૩૩ હજ ૧૦૨.—

સાગરં ચ પ્રવિશ્યાશુ ગત્વા યોજનપંચકમ્ ॥ ૫

કંચિદ્દ્વીપાન્તરં રાજન્ પ્રવિશ્ય ન્યવસત્તદા ॥ ૬

૩૪ હજ ૧૧૫.૨૮

લવણાનિ ચઙ્ગ્યાશુ પ્રશ્ન્ય ત્વરિતં ભવાન્ ।

૩૫ હવિ ૧૮.—

પ્રિયમિચ્છસિ ચેત્કર્તુ મયં શિલ્પવતાં વર ॥ ૪

પુરત્વ વિયુષ્ઠેષ્ઠ યયા મમ પુરી તથા ॥ ૫

૩૬ હવિ ૧૮.—

મમો રૈવતકઃ કૈલો રમ્યસાનુહાગિરઃ ।

પૂર્વસ્યાં દિગિ લક્ષ્મીવાન્મણિર્વાષન્તોરણઃ ॥ ૧૪

વાળી મહાનદી (મોટી નદી ? કે એ નામની નદી ?) દારવતીમાં ધર્ષને વહી ૩૭ આઠ યોજન દ્વાગકાને ખિસ્તા હોને જ્યાં યોજન પદોગાર્ધ હતી અને ઉપનગરોમાં એથી બમણી જગા રોકાયેલી હતી ૩૮ સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં ગદી લટી શકે તો વૃષ્ણિ યોદ્ધાઓની તો વાત જ શી ૩૯

વિધ્યપુરાણ^{૪૦} મા હરિનશને લગભગ મળતી હકીકત છે કૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે કાનયન સાથે લડાર્ધમાં યાદોનું વરકા ખવાસ થયું તો પછીથી જગસંધ સામે ટકી રહેનારો નહિ અને જગસંધ સાથે લડ્યા તો પછી યવનને હાથે હાર ખાવી પાડે માટે આ બંને માનુની મુશ્કેલીમાંથી યાદોને છોડવા દુઃશ્મનો ફાવી ન શકે એવો કિલ્લો કરવો જ્યાં સ્ત્રીઓ પણ લડી શકે, યાદવપીરોનું તો પછી કહેવું જ શું ?—એમ વિચાર કરી

દક્ષિણસ્યા લતાવિષ્ટ પચવર્ણાં વિરાજતે ।

હન્દ્રકેતુમતીકાશ પશ્ચિમાયા તથા ક્ષય ॥ ૧૫

ઉત્તરા દિશમત્યર્થ વિમૂપયતિ વેણુમાન્ ॥ ૧૬

ચિત્રક પચવર્ણાં ચ પાચજન્મ ઘન મહત્ ।

સર્વર્તુકવન ચૈવ માતિ રેવતક પ્રતિ ॥ ૧૭

૩૭ હવિ ૧૮ ૨૩

મહાનદી દારવતીં પચાશદ્ધિર્મહામુલ્લૈ ।

પ્રવિષ્ટા પુણ્યસલિલા ભાવયન્તી સમતત ॥

૩૮ હવિ ૧૮ ૨૭

અટયોનનવિસ્તીર્ણમચલા દ્વાદશાયતામ્ ।

દ્વિગુણોપનિવેશા ચ દર્શક દ્વારકાં પુરિમ્ ॥

૩૯ હવિ ૧૮ ૨૯

૪૦ વિપ ૨૩ —

કૃષ્ણોપિ ચિંતયામાસ કષિતે સાદવ ચન્મ્ ।

ચવનન રણ સમ્ય માગધસ્ય અવિષ્યતિ ॥ ૧

માગધસ્ય ચલ ક્ષીણ સ વાગ્યવનો ચલી ।

દૈતેતદેવમાયાર્ત યદ્નાં વ્યસન દ્વિધા ॥ ૧૦

તસ્માર્તુર્ગ કરિષ્યામિ યદ્નાસદિર્જયમ્ ।

શ્રિયોડપિ યત્ર યુદ્ધયુ કિં પુનર્વૃણિષુગતા ॥ ૧૧

इति संचित्य गोविंदो याजनानां महोदधिम ।

यथाचे द्वादश पुरीं द्वाग्वी तत्र निर्ममे ॥ ૧૨

કૃષ્ણે સમુદ્ર પાને આર યોજન જમીનની માગણી કરી ને તેની ઉપર દારકાનું નિર્માણ કર્યું

વિષ્ણુપુરાણમાં વૈવત આવીને જુએ છે તો પોતાની નગરી કુશસ્થલી બાધ્યાર્ધ ગર્ધ કે ને તે હવે દારકા બની છે અને મનદેવ ત્યાં ગહે છે ૪૧ અને વૈવતની ગેહાજરીમાં પ્રુણજન ગણસેએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો હતો એમ કહ્યું છે ૪૨ વિષ્ણુપુરાણ (અશ ૫ ૩૮ ૧-૧૧) ૪૩ માં દારકાના સાગરનિમજ્જનની કથા આપી છે ચૂન દારકાને મહોદધિએ ડૂમાડવા માડી પણ એક કૃષ્ણના ગૃહને સાગર ડૂમાડ્યો નથી. અત્યારે પણ મદાસાગર એ ધ્યાન-ન્યાં કૃષ્ણ ગહેના હતા તે ઝોળાગવા સમર્થ થયો નથી ત્યાં કૃષ્ણ હમેશા હાજર રહે છે વિષ્ણુની શ્રીવાણ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર મહાપ્રુણવર્તુ તે સ્થાન જોવાથી માણસ પાપથી મુક્ત થાય છે (આવુ જ ન્યાંન ભાગવતમાં પણ છે આગળ જુઓ ૫૪)

વાયુપુરાણ ૪૪ પણ વિષ્ણુ જેવું વર્ણન કરે છે આનાતર્નો પુત્ર રેવ જેનો દેશ આનાતર્ અને પુરી કુશસ્થલી હતી તે બ્રહ્મસભામાંથી પાછા પોતાની નગરીમાં આવે છે ને જુએ છે તો તે યાદવોથી વીટળાયેની છે, તેને બહુ દાર છે અને તેનું નામ દારમતી પડ્યું છે

મત્સ્ય પણ આનાતર્ દેશમાં કુશસ્થલીનગરી ૪૫ છે તેજ દારવતી એમ કહે છે ૪૬

૪૧ જુઓ કુશસ્થલી ૬

૪૨ જુઓ કુશસ્થલી ૭

૪૩ રિપ ૩૮ —

પ્લાવયામાસ તા ચૂન્યા દ્વારકાં ચ મહોદધિ ।

વામુદેવગૃહ ત્વેક ન પ્લાવયતિ સાગર ॥ ૯

નાતિકાન્તુમલ બ્રહ્મસ્તદદાપિ મહોદધિ ।

નિત્ય સન્નિહિતસ્તાત ભગવાકેશવો યત ॥ ૧૦

તદતીવ મહાપુણ્ય સર્વપાતકનાશનમ્ ।

વિષ્ણુશ્રિયાન્વિત સ્થાન દૃઢ પાપાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧૧

૪૪ જુઓ કુશસ્થલી ૧૪

૪૫ જુઓ કુશસ્થલી ૧૧

૪૬ જુઓ કુશસ્થલી ૧૨

રકન્દના પ્રભાસખંડમાં ઉપર જેવી જ હકીકત આપી છે. પણ કુશ-
રથલીની સ્થાપના કરનાર તરીકે રામના પુત્ર કુશનું નામ આપ્યું છે.
આનર્ત, રૈવત કે રૈવતનો ઉલ્લેખ નથી. સાગરની પડખે પડખે ગોમતી
નદી વહે છે એમ કહ્યું છે. ૪૭ સમુદ્રે દારકા માટે બાર યોજન જમીન
આપી હતી; ૪૮ ગોમતી, લક્ષમણા, ચંદ્રમાગા, કુશાવતી અને જંનવતી
એ નદીઓનું પડખે પડખે તીર્થ છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. ૪૯ વૈશ્યવ-
ખંડના માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્ય^{૫૦} માં દારકાની માટીની પવિત્રતા ગાઇ છે.
આસખંડના ધર્મારણ્યખંડના ૨૬ મા અધ્યાયમાં દારકામાં દેહ-સંત્યાગનું
ફળ આપેલું છે. તેમાં જ, અન્યત્ર, આદિદારકા કેવી હતી તે એમ રામ
વસિષ્ઠને પૂછે છે. ૫૧

ભાગવતમાં હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણને મળતી જ બે બાબતો
બયતી વાત કરી છે, જેને પરિણામે કૃષ્ણને બાર યોજનનો દુર્ગ
રચવો પડ્યો. સમુદ્રની અંદર આ દુર્ગ રચવામાં આવ્યો હતો
એવું વર્ણન છે. ૫૨ સમુદ્રની અંદર રૈવતે પૂર્વે કુશરથક્ષીનું નિર્માણ
કર્પાનું વર્ણન છે. ૫૩ દારકાના સાગર-નિમજ્જનની વાત કરતાં વિષ્ણુ
પુરાણની પેઠે મહાસાગરે એક કૃષ્ણનું નિવાસ-ગૃહ કુબાડનું છાડી દીધા
કહ્યું છે અને ત્યાં હમેશ ભગવાન કૃષ્ણ હાજર રહે છે એમ કહ્યું છે. ૫૪

ગર્ગસંહિતામાં દારકાનિર્માણની જૂદી જ કથા આપી છે. શર્પાતિ રાજાએ
પોતાના ત્રણ પુત્રોમાં ભૂમિ વહેંચી ત્યારે તેમાંના એક પુત્ર આનર્ત

૪૭ જુએ! કુશસ્વલી ૧૦.

૪૮ રકપ્રદા ૨.૨૫

સમુદ્રેણ પ્રદત્તા મે ભૂમિર્દ્વાદશયોજના ।

૪૯ જુએ! વૈવનદ ૧.

૫૦ રકવૈ ૨.૧

યો ધાયેદ્વારવતીસમુદ્રવા મૃત્ત્વાં પવિત્રાં કલિકત્સપાપહામ્ ।

૫૧ રકવૈ ૩૨.૮૮

૫૨ બાદ ૭૨.૩૧, ૭૪.૩૭, ૭૭.૪; બાએ ૩૦.૧૦; બાદ ૫૦.—

ગાદય વિધાત્યામો દુગ દ્વિપદદુર્ગમમ્ ।

સંમેધ્ય મગવાનુ દુર્ગે દ્વાદશયોજનમ્ ।

૩.સમુદ્રે નગર વૃત્ત્ત્વાસ્તમચીકરત્ ॥ ૫૦

કહ્યું કે ભૂમિ તો કૃષ્ણ-પરમાત્માની છે. પિતાએ ક્રોધપૂર્વક ‘તે તારો ભગવાન તને નવીન ભૂમિ નહિ આપશે કે ?’ એમ કહી તેને કાઢી મૂક્યો. આનર્તે સમુદ્રતીરે તપ કર્યું. કૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈ વર માગવાનું કહેતા તેણે ભૂમિ માગી અને કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્રના આધારે વૈકુંઠમાથી રાત-યોજન જેવડો ભૂખંડ ઉપાડી લઈ સમુદ્ર ઉપર ગોઠવી દીધો. ત્યાં આનર્તે રાત્ર્ય કર્યું અને દેશ આનર્ત કહેવાયો. ૫૫

સ્કન્દના પ્લાહખંડના ધર્મારણ્યમા સરસ્વતીમાહાત્મ્ય ગાતાં સરસ્વતી તીરે દ્વારાવતી તીર્થ આપ્યું છે. ૫૬ પણ આ તીર્થ દ્વારકાથી જુદું સમજવાનું છે.

નોંધ ૧ : દ્વારપાલ ૫૭ નામ મહાભારતમા હિંદના વાયવ્ય ભાગના કોઈ સ્થળ માટે આવે છે વનપર્વમા તીર્થવર્ણન કરતા સત્સ્વતી નદી ઉપર યક્ષેન્દ્રના તીર્થ તરીકે દ્વારપાલ ગણાવ્યું છે ઉપર સ્કન્દમા સરસ્વતીતીરે દ્વારાવતી છે એમ નોંધ્યું જ છે પણ દ્વારપાલ સરસ્વતીના મૂળ પાસેનું તીર્થ લાગે છે.

રૂઢાઘસ ઉવિદ્સ ધૌહકાવમા કાગ્ગેજની રાજધાની તરીકે દ્વારકા ૫૮ આપે છે શ્રી હે બીભ જે સ્થળે માટે પણ દ્વારામતી ૫૯ નામ વપરાય એમ

૫૩ જુઓ! આનર્ત ૬

૫૪ ભાગ્યે ૩૧.—

દ્વારકા હરિણા લક્ષ્મી સમુદ્રોડ્પ્લાવયત્ક્ષણાત ।

વર્જયિત્વા મહારાજ શ્રીમદ્ભગવદાલયમ્ ॥ ૨૩

નિત્ય સનિહિતસ્તત્ર ભગવાન્મધુસૂદન ।

સ્મૃત્યાડગેપાશ્રુભહર સર્વમંગલમંગલમ્ ॥ ૨૪

૫૫ ગર્ભાંકા ૧૬-૩૧

૫૬ સ્કંધાધ ૨૫.૧૧ તત્ર દ્વારાવતીતીર્થે ।

૫૭ ભવ ૮૧.—

તતો મન્વન્તરક રાજન્દ્રાપાલ મહાબલમ્ । ૭

તતો ગન્ધેત ધર્મસ દ્વારપાલ તરન્તુકમ્ ॥ ૧૩

તતો ગન્ધેત રાજેન્દ્ર દ્વારપાલમરન્તુકમ્ ।

તસ્ય તીર્થ સરસ્વત્યા યક્ષેન્દ્રસ્ય મહાત્મન ॥ ૪૨

જુઓ ‘દ્વા’ અધ ૧ પૃ ૨૦૭

૫૮ જુધ પૃ ૨૮.

૫૯ ન્યોડિ પૃ ૫૮

નાથે છે. મૈસુરનું હાથનું હળેળીડ (દારસમુદ્ર) ૧૦ દ્વારાવતી કહેવાઈ સીઆમ ૧૧ માટે પણ એ નામ વપરાયું. સીઆમની પ્રાચીન રાજધાની અયુધ્ય અથવા અયુધ્ય તેજ દ્વારાવતી એવા મત પણ છે ૧૦

પ્રાચીન દારકા પુરી કથાં હતી તેના ઉપરના બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી નિર્ણય થઈ શકે ?

જુદાજુદા અભિપ્રાયો નીચેનાં સ્થળોના પક્ષમાં છે —

(૧) અત્યારની દારકા

(૨) ગિરનારની તળેટીમાં.

(૩) મૂળદારકા.

(૪) પોરબદર-મીયાણી વચ્ચેના દરિયા-કાંઠા પરનું સ્થળ

(૫) પોરબદરનું આધુપુર.

અર્થાત્તી સરળતા માટે (૨) પહેલા લઈશું

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ સાસ્ત્રી ૧૩ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે 'પ્રાચીન દારકા ગિરનારની તળેટીમાં જુનાગઢની આસપાસ હોવા' નોંધએ 'શ્રી. સાસ્ત્રીજીના નિર્ણય પાછળ મુખ્ય દલીલો બે ■

૧ સભાપર્વમાં 'શ્રીકૃષ્ણના મોઢામાં મૂકેલા દારકાનાં વર્ણનમાં દારકા સમુદ્ર વચ્ચે અથવા સમુદ્ર પાસે હોવાનું બિલકુલ સૂચન નથી.'

૨જા 'અને રૈવતક પર્વત પાસે હોવાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. રૈવતનો વર્ણનમાં—એટલે તે રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોવા' નોંધએ "વળી જેમાં રક્ષાને સ્ત્રીઓ પણ મુદ્દ કરી શકે" અને "દેવો પણ ન લઈ શકે" દેવૈરપિ દુરાસદમ્ એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનંદમાં રૈવતક પર્વત-ગિરનાર સિવાય એવું બીજું સ્થાન ક્યાં છે ?

૨જા આની સાથે ટેકામાં તેઓશ્રી આદિપર્વમાંના સુભદ્રાહરણનાં વર્ણનનાં પણ ઉલ્લેખ કરે છે "રૈવતકના દારને જોતો પાથ' નીકળ્યો" એ શબ્દો તથા રૈવતક જિરિ ઉપર પુર(દારકા શહેર)નો જે રક્ષક રહેતો હતો, તેણે બહાર આવીને 'દારકાના દારમાંથી અજીનને નીક-

૧૦ મૈસુર અને દુર્ગ (રાઈસકૃત) ૨ પૃ. ૧૭, ૧૮

૧૧ કાપરે : ન્યોડિ 'દ્વારાવતી'

૧૨ ડો. ટામકુસુ : ઇત્સીગની જૂમિકા પૃ. ૧૧

૧૩ પ્રાચીન દારકાપુરી—'ઐતિહાસિક સંશોધન' પૃ. ૩૭૭-૮૬.

ળનો જોયો ' એ શબ્દો તો દ્વારકાનું સ્થાન નિશ્ચિન કરી નાખે છે. દ્વારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોય અને રૈવતક પર્વત ઉપર મજબૂત મિથો હોય તો જ દ્વારકાનો ગૃક્ષ (ગોસ્તા) ગ્વતક ઉપર રહી શકે વળી ' ગિરિમુખ્ય-ગિરનાગને જોઈને મગધના રાજાને તરી ગયા ' એ શબ્દોની માર્થિકતા પણ તળેટીમાં શહેર અને ગિરનાર ઉપર કિંન્નો હોય તો જ ગણાય "

સભાપર્વના વર્ણનમાં સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી એ વાત સાચી છે. પણ આદિપર્વના મુહુર્તગણ્યવર્ણનમાં ઉત્સવનું વર્ણન છે, તેમાં ' અન્ત-દીપ 'નો ઉલ્લેખ છે, જે દલીલ રચા પ્રમાણે જો ' દ્વારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં ' માનીએ તો તેની સાથે સાથે સમુદ્ર પાસે રૈવત તેમજ દ્વારકા છે એમ પણ સ્વીકારવા ફગ પાડે. ખીજુ હરિવંશ અને પુરાણો-માં દ્વારકા સમુદ્રને છે એવા સ્પષ્ટ વર્ણનો છે તે બાલ્યએ રાખીએ, પણ મહાભારતમાં જ વનપર્વ, સૌપ્તિકપર્વ અને મૌસવપર્વમાં દ્વારકા સમુદ્રતટે હેતવાના પુરાવા મળે છે વનપર્વમાં દ્વારકાના રક્ષણની તૈયારી-ઓનું વર્ણન છે તેમાં ' નાવની મનાઈ ' કરવામાં આવી ' એમ કહ્યું છે તે જૂનાગઢના સ્થળને અનુકૂળ નથી અને કોઈ સમુદ્રતટનું સ્થળ જ સૂચવે છે. સૌપ્તિકપર્વમાં અશ્વત્થામા દ્વારકા પહોંચે સમુદ્રમાં રહ્યાનું કહ્યું છે. મૌસવપર્વમાં દ્વારકાના સમુદ્રનિમજ્જનનું દ્રમદ્ધ વર્ણન છે, આને અગે શ્રી શાસ્ત્રીજી વહે છે ' ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો એ વખતે ગિરિનગર કહેવાતું હતું, ત્યારે દ્વારકા ગયું કયા ' આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દ્વારકા સમુદ્રમાં ઢૂળી મથાની વાત આવી જુઓ મહાભારત મૌસવપર્વ ' મૌસવપર્વના આ વર્ણનને પ્રાચીન ન ગણવાનું શ્રી શાસ્ત્રીજીનું વચણ જણાય છે પણ મહાભારતના મૌસવ, સૌપ્તિક જેવા નાના પર્વો બહુ ફેરફાર પામ્યા વગરના, મહાભારત અઢાગ પર્વમાં બદ્ધ થયું ત્યાગના, હોવાનો પૂરો સભવ છે કાંઈ નહિ તો, એક સભાપર્વના વર્ણનમાં સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી જોટના જ ઉપરથી દ્વારકાને સમુદ્રથી દૂર કહેવી એમાં નિર્દેશના અભાવ ઉપરથી અનુમાન કરવાનો દોષ આવે

દલીલ રચા રૈવત અને દ્વારકાનું સાન્નિધ્ય સ્થાપે છે, જે નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. પણ તેમાં અને ગ્જમાં રૈવત તે ગિરનાર એવું સમીકરણ સ્વીકારાયું છે તે ચિત્ત છે. રૈવત=ગિરનાર એમ સ્વીકારવામાં રૈવતના દુર્ગની દુર્જેયતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે રચના ઉતારેલા વર્ણ-

નને જરી વીગતે તપાસીશુ તો જણાશે કે દૈવતેનોપશોમિતામ્-દૈવતથી જેની શોભા છે એવી કુશસ્થલીપુરીને કહી છે. એટલે કે દૈવત વિશેષ તો શોભારૂપ છે. પછી કહે છે: ત્યાં અમે મુકામ કર્યો અને દુર્ગસંસ્કાર કર્યો, જે(દુર્ગસંસ્કાર)ને દેવો પણ પહોંચી ન શકે. જે(યસ્યામ્ પુરી)માં સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે-પછી વૃષ્ણિમહારથિઓનું તો કહેવું જ શુભ-તે(તસ્યામ્ પુરી)માં અમે અકુતોભય બનીને રહીએ છીએ. તે ગિરિ-મુખ્યને જોઇ અને મગધના રાજાને તરી ગયા એમ જોઇ યાદવો પરમ આનંદ પામ્યા.

આ વર્ણનમાંથી એમ સમજાય છે કે દૈવત મુખ્યત્વે તો શોભારૂપ છે અને તેમ પણ, લશ્કરી મહત્ત્વ તે પર્વત કરતાં નગરીના દુર્ગનું છે. અને શ્રી. શાસ્ત્રીજી કહે છે કે “વળી જેમા રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે” અને “દેવો પણ ન લાઇ શકે”-દેવૈરપિ જુતાસદમ્ ૬૪ એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય, “-એ અભિગ્રામ તપાસ માગી લે છે કેમકે ‘દેવો જેને ન પામી શકે’ તે દુર્ગસંસ્કારનું વિશેષણ છે અને પણ જેમા રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે” એ વિશેષણ નગરીનું (યસ્યામ્ ... તસ્યામ્ એ સ્ત્રીલિંગી સર્વનામોને કારણે) એટલે લશ્કરી મહત્ત્વ ધ્રુવ નગરીનું જ છે અને તે એના યાદવોએ આવીને મમારથ કિલ્લાને લીધે એથી ‘એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનંદમાં દૈવતકે પર્વત-ગિરનાર સિવાય એવું બીજું રથાન કયા છે ?’-એમ વિચારવાને અવકાશ રહેતો નથી... સભાપર્વના વર્ણનના અતભાગને શ્રી શાસ્ત્રીજી ‘ગિરિમુખ્ય ગિરનારને જોઇને મગધના રાજાને તરી ગયા-એ રાખડોની સાર્થકતા પણ તખેટીમા સહેર અને ગિરનાર ઉપર કિલ્લો હોય તો જ ગણાય’ એમ ઘટાવે છે. પણ ગિરિમુખ્ય અને મગધના રાજાને તરી જેવું એ બે વચ્ચે મગધ નથી. યાદવો બહુ આનંદ મા આવી ગયા એવું શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું છે. તેમ યવાના બે કારણ તો ગણાવે છે એક તો મગધના રાજાને તરી ગયા તે (નમરીના સમારથા દુર્ગમાં રહેવાથી ‘અકુતોભય’ થયા તે) જોઇને અને બીજું ગિરિમુખ્ય (જે નગરીની શોભારૂપ હતો, અને જે ઉત્સવસ્થાન-વિદારસ્થળ પણ

૬૪ આમેા દુર્ગ પર્વતદુર્ગ જ હોવો જોઇએ એમ કાઇ નથી, જળી-દુર્ગ પણ કોઇ શકે. દરિયંશ જે દારકાને સર્વોત્તમમિષ્ટા કહે છે તે પણ તેને અમેલી ત્રિદર્શન-દેવોથી પણ અભેદ કહે છે.

યઇ શકે એવો હતો તે જોઇને. સભાપર્વની સંશોધિત આરૂતિ માગ્ય
 તીર્ણમેવ ચને બદલે માધવીતીર્થમેવ ચ પાઠ રવીકારે છે, તે લખ્યે તો
 પર્વતને અપાયેલુ મહત્વ વળી વધુ ઘટી ગય ... રજામા શ્રી. શાસ્ત્રીજી
 'ગૈવતઃ પર્વત ઉપર મજબૂત કિલ્લો હોય તો જ દારકાનો રક્ષક (ગોસા)
 રૈવતક ઉપર ગદી શકે'—એમ અનુમાન કરે છે તેને માટે કારણ છે. પણ
 તેમાથી ગૈવતનું મોટું લક્ષકગી મહત્વ સિદ્ધ યઇ શકે એમ નથી. રૈવત
 ઉપરથી દારકા ઉપર નગર રખાય એટલો એ પાસે તો હતો જ જામી
 જગા હોઈ, તેની ઉપર ચોક્કી હશે પણ તેથી ત્યાં મજબૂત કિલ્લો
 હોવાનું પૂરતું સૂચન મળતું નથી વિપ્રચ્ચવત રસ્તા ઉપર ધસી આવે છે
 ત્યારે અનુનને દારકામાથી નીકળતો જુએ છે (સોડમિપત્ય તદાપ્વાન
 દર્શ) . યુદ્ધ પછુ એણે કિલ્લા ઉપરથી કડું નથી, કેમકે પગજપને અંતે
 તે રથ ઉપરથી જીનરી અનુનને મળે છે એવું વર્ણન છે. અનુન આગળ
 તે કૃષ્ણ વગેરે 'અન્તદ્વીપ'મા ગયાનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી,
 રૈવતનું એક વખત ધારે કે લક્ષકગી મહત્વ ધણું હોય તો પણ, રૈવત
 તે ગિરનાર તો કરી શકે જ નહિ,—સમુદ્રની તટને પાસે હોઈને વળી
 ઇન્દ્રપ્રસ્થને રસ્તે અનુન ગૈવત પછી ઉત્તરગિની (ગિરનાર) શિખરને
 વટાવે છે એમ ગિરનારનો ત્યાં જ જુદો ઉલ્લેખ પણ છે પણ વસ્તુતઃ રૈવતનું
 લક્ષકગી મહત્વ ઝાઝું છે નહિ તેનું વનપર્વમાં કૃષ્ણની ગેરહાજરીમા
 દારકાના સરક્ષણ માટેની તૈયારીઓનું વર્ણન છે તેમા રૈવતનો ઉલ્લેખ
 સગળો નથી એ ઉપરથી સૂચન મળે છે ત્યાં 'પ્રકૃતિથી જે દુર્ગ વિષમ
 હતો અને પ્રકૃતિથી સુરક્ષિત હતો' એમ કહ્યું છે તે પણ નગરીના દુર્ગ
 (કિલ્લા)ને ઉદ્દેશીને છે ગૈવતને આદિપર્વ શોભાપર્વ ગણે છે અને જે
 સભાપર્વના વર્ણન ઉપર ભાગ મુકવામા આવે છે, તેમા પણ રૈવતકનો
 કીડાસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ છે આદિપર્વમા તેનું ઉત્તરસ્થાન તરીકે વર્ણન
 છે અને હરિવંશ તેને સિધુરાજની વિદ્યારમૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે એ
 બધું જોતા પૌરાણિક શૈલીએ અત્યુક્તિથી જે 'ગિરિમુખ્ય' (દાર
 કાને ચારે બાજુથી સમુદ્ર વચ્ચે સર્વતોદધિમધ્યસ્થા—વર્ણવનાર હરિવંશ
 પણ રૈવતને 'ગિરિષ્ઠ' કહે છે. જુઓ ઉપર ૨૫ અને કુશસ્વલી ૫) તરીકે
 વર્ણવાયો છે તે રૈવત પર્વત સમુદ્રતટ પાસેની દારકાનગરીથી બહુ દૂર
 નહિ એવો એક દેવધામ તરીકે અને ઉત્તરસ્થાન તેમજ વિદ્યારમૂમિ તરીકે
 વપરાતો પર્વત છે નગરીની નજીક હોઈ ગૈવત ઉપર ચોક્કી બેઠેલ

રહેતી, પણ તેનું મોટું લશ્કરી મહત્ત્વ નથી. લશ્કરી મહત્ત્વ તો નગરીનું જ છે.

જુનાગઢ તે પ્રાચીન દારકા એના પક્ષની મુખ્ય જે દલીલોમાંની એક મદાભારતમાં દારકા સમુદ્રતટે હોવાનો ઉદ્દેશ્ય નથી—તેના સંબંધમાં પુરાણોની એક સતત ગટાયા કરતી એ વાત સ્મરણમાં ગણવાની છે કે દારકા પ્રાચીન કુશરધવી (જે સમુદ્રતટ ઉપર હતી તે)ના અવશેષો મહીપ સ્થપાયેલી નગરી હોઈ સમુદ્રતટે જ સંભરે છે. બીજી દલીલ દારકાની લશ્કરી દૃષ્ટિએ સલામતી ગિરિ ઉપર અવલંબતી એવા ખ્યાલના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. આખું જોયું કે દારકાનગરીના પોતાના કુર્મનું જ મહત્ત્વ તો છે. ગિરિ દારકાપુરીના આરણ્યમાં જ હોઈ તેની ઉપર ચોટી અવશ્ય જેસતી પણ ગિરિના લશ્કરી મહત્ત્વ ઉપર દારકાનો મદાર દેખાતો નથી. નગરની પાસે હોઈ તેના લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ લાભ લેવામાં આવે જ અને એવો લાભ નાનકડા કુર્મર પાસેથી પણ જરૂર લઈ શકાય. દારકાને આરણ્ય ગિરિ હોય અને તેના લશ્કરી દૃષ્ટિએ લાભ પણ લેવાનો, એટલા વર્ણન ઉપરથી તે ગિરિ તે મોટા પર્વત અને તેથી ગિરનાર જ હોવો જોઈએ એમ માની દારકાને ગિરનારની તળેટીએ ગણવી તેમાં ગિરિ ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂકાય છે. દારકા સમુદ્રતટે હતી એ વાતની (જેને દમણી જ જોઈશું તેમ પેરિપ્લસ ટોલેમી વગેરેનાં પ્રાચીન વર્ણનોનો ટેકા છે) તો એ વિચારણામાં ઉપેક્ષા થાય છે જ. દારકાદારના ગિરિને મામુલી કુર્મર ખાનવાથી તેને અંગ્રેયેલા ઉદ્દેશ્યોને કશો જ આધ આવતો નથી. પણ પાંચમા સૈકા (સ્કન્ડ્યુપ્તના શિલાલેખ)માં અને પછી ગિરનાર માટે પણ રૈવત નામ મળે છે એ ઉપરથી દારકાને ગિરનારની તળેટીએ ગણવાના તર્કની પ્રેરણા ઉદ્ભવે છે. ડગ્ગયન્તની ચર્ચામાં આપણે જોયું કે ગિરનારનું જૂનું નામ ઉનજ-યન્ત જ સંભવે છે. દારકાના પ્રલયમાં રૈવતનો પણ સમુદ્રમાં પ્રલય થયો હોય અને એ નામ પછીથી સૌરાષ્ટ્રના એકમાત્ર મોટા પર્વત ઉનજ-યન્તને મળ્યું હોય. તેમ છતાં ડગ્ગયન્તની ચર્ચામાં જોયું છે તેમ ગિરનારની પડખાના ઉપગિરિને (અને નહિ કે ખુદ ગિરનારને) રૈવત નામ આપવાનું પૌરાણિકાનું વલણ રહ્યું છે. રૈવતને કારણે દારકાને સમુદ્ર-તટથી ખસેડવી ઠીક નથી.

આ રીતે જોતાં, પ્રાચીન દારકા તે ગિરનારની તળેટીમાં જુનાગઢ કે તેની આસપાસ ઠરતું નથી.

(૧) ગિરનાગની તળેટીએ નાં પગ મ્યાક મમુદતટે પ્રાચીન દારકા હતી એમ આપણે જોયું હવે એ જોવાનું રહે છે કે અત્યાગની દારકા એ જ પ્રાચીન દારકા હોઈ શકે ખરી

૧૩ અત્યાગની દારકા પ્રાચીન હોવા સામે એક વાધો એ લેનામા આવે છે કે તે પ્રાચીન હોવાના કોઈ પુરાવા અનુશોધો, દાનપત્રોના ઉલ્લેખો, આદિ મળતા નથી શકે ૧૨૨ (ઇ સ ૨૦૦)ના મુનનાસરના પાણિયામાં કે વિ સ ૭૬૪ના ધીન્ડી(ધેનિમ)ના તામ્રપત્રમાં, તે બંને સ્થળો દારકા નજીકના હોવા છતાં, દારકાનો ઉલ્લેખ નથી ૧૫ દારકાના મૌથી જૂના ઉકીર્ણ ઉલ્લેખ તે ગ્રુમ મવત્ ૨૩૦ (ઇ સ ૫૪૮) અને ગ્રુ મ ૨૫૫ (ઇ સ ૫૭૪)ના મળે છે ૧૬

પશુ માત્ર ઉલ્લેખોના અમાન ઉપરથી કોઈ નિર્ણય બાધી ન શકાય, પ્રાગૈતિહાસિક અનુશોધોની અનુપનમ્નિ ઉપર પશુ નિર્ણય ટેકવી ન શકાય ઉપરની ઉકીર્ણ મામત્રી તપાસનાર ડૉ હીગનદ શાસ્ત્રી દારકા જેમા આબુ છે તે ઝોખામકગી તાલુકામાં ટટલેક સ્થળે શોધ કરવી જોઈ એ—અને આશાસ્પદ સ્થળો પત્રદ કરનામા આબા પશુ છે—એમ કહે છે ૧૭ અત્યારે તો, તે મહે છે તેમ, જગતમા પડેના પથ્થરના અકચકતા ખાડણી-દસ્તા (જેનો ટટલાકો નગ્મેષ માથે મળ્યું મુચવે છે) મળે છે એ જ ૧૮

ડૉ પુસાળકર આગની દારકા પ્રાચીન દારકા હોવાનો અભિપ્રાય ધરાવે છે ૧૯ અને ડૉ જયસાલને ૭૦ અનુમતી સૂચવે છે કે નનપર્મા ૭૧ પિડાગકર્તુ નર્ણન છે તે જોતા, ત્યાં ખોદકામ પ્રાબુ હોય તો મુદ્રાઓ મિજાઓ આદિ પ્રાચીન દારકા અંગે નિશ્ચયાત્મક પુરાવા મળી આવવા સંભવ છે વનપર્વના મેડિકામા ‘ મુન ની વાત છે એટલે આ બંને

૬૫ આએ પૃ ૪૨

૬૬ , ,

૬૭ , ,

૬૮ , , પૃ ૨૦

૬૯ બી સી લો વોલ્યુમ પૃ ૨૨૪

૭૦ , , જમી ઓરિયન્ટન કોન્ફરન્સનો અહેવાલ પૃ ૬૩.

ત્રિદાનેની અટંગને પૂરતો અવકાશ છે પણ કદાચ વનપર્વના મોઝોને આશય માન એટલો જ તો નદિ હોય કે પિઝગકર્મા રનાન રનાગે (જેમ ખીજા તીથોમા રનાન કુનાગને ખીજા ફોલો મળે છે તેમ) મુરવ્વ પ્રાપ્તિ થાય, એટલે કે ભવિષ્યમાં એવી પ્રાપ્તિ થાય અને પછીના મોઝામા 'પદ્મ લક્ષણ રક્ષિત' મુનાઓ આગે પણ ત્યાં દેખાય છે એમ કહ્યું છે તે હજી આગે પણ એટલે કિનાર કમગાકારના યાજ્ઞીયવા મળે છે તેને અનુલક્ષીને તો કદાચ નહિ કહ્યું હોય. તેમ જના ડો હીરાનદ શાસ્ત્રી અને ડો પુસગકરનું હાગમ નજીબોદકામ કરવું મુયન જરૂર કીમતી છે અને કદાચ ફળદાયી નીવડે

૧મા આજની દારકા પ્રાચીન હોવા સામે મીને વધો તે ઉપર નાને મળતો જ છે એ છે હાલના મંદિર અંગે હાલ જે દારકાધીશનું મંદિર છે તે મૂલ્ય સમય—૧૬મા સૈમથી જૂનું નથી એમ ત્યાં મળેલી શિવાલેખ સામગ્રી ઉપરથી સમજાય છે અને મંદિરો પણ જૂનાં નથી.

પણ મંદિર જૂનું ન હોય એટલા ઉપરથી તે સ્થળ પ્રાચીન ન હોય એવા નિર્ણય ઉપર આવવું એ ઠીક નથી મંદિરો વારંવાર બાંધવાન પ્રસંગ આવે છે સોધનાયના મંદિરના વારંવાર ક્યેલા બાંધકામને ધતિહાસ જોવાથી પણ એ સમજાશે હાલનું દારકાધીશનું મંદિર સોળમા સદીનું છે તે ઉપરથી ત્યાં તે પહેલાં મંદિર નહિ હોય એમ પણ સી રીતે કહી શકાય. હા તો અમરની જે જોતા ત્યાં ૧૧મા સૈમમાં મંદિર હતું એમ તો નિસશયપણે સમજાય છે.

હાગકામા જો પ્રખ્યાત મંદિર હતું તો તે મહામુન ગઝની અવરખાન જેવા મુર્તિભજકોના સારામાં કેમ ન આવ્યું એવો પ્રશ્ન ઠીકવશમાં

૭૧ મર ૮૦ —

પિણ્ડારક નર સ્નાત્વા એદવહુ સુવર્ણકમ્ ॥ ૮૨

તસ્મિંસ્તીર્થે મહામાગ પદ્મલપ્તજલપિતા ।

અયાપિ મુદ્રા દદ્યતે તદ્દદમુતમરિદમ્ ॥ ૮૩

નિશ્ચલાઘ્નિ પદ્માનિ દદ્યતે કુરુદન ॥ ૮૪

૭૨ આઅ ૫૦ ૩૨

૭૩ અધ ૨ ૫૦ ૧૦૧ Baroi (ઉગત જુઓ ૧ ૫૦ ૨૦૮)

આવે છે. ૭૪ પણ એનો જવાબ એ પ્રશ્નમાં જ છે કે મંદિર હોય પણ સામાન્ય હોય, સોમનાથ જેવી એની જાહોજલાલી ન હોય; એથી જ વિજયાકાંક્ષી આક્રમણકારનું તે લક્ષ્ય ન બને એ સ્વાભાવિક છે. તેથી એ ધટનાને નકામત્રાક પુરાવારૂપે વપરવી મુશ્કેલ બને છે. ખાસ કરીને જ્યારે ગઝનીની સોમનાથની લૂંટ પણ ઐતિહાસિક હોવા વિશે, તેના જ ખાનગી મંત્રી સમા અલ્લ-ઉલ્લીની તારિખ-ઇ-લમિનિમાં તેનો ઉલ્લેખ જ નથી એ ઉપરથી, શંકા સેવવામાં આવે છે. ૭૫ ખીચું, દારકાનું મદસ્ત દિંદમાં ગમ્પકાક્રમાં ભક્તિમાર્ગ સોળે કળાએ ખીચે ત્યાર પછી જ બરોબર તો વધે એ સમજી શકાય એવું છે. તે પહેલાં વૈષ્ણવી ભક્તિ તો હતી, પગ આવા ઉમરૂપે નહિ. દારકામાં મંદિર પણ દશે, પરંતુ તે પ્રમાણમાં ઓછું જણીતું.

૨. આજની દારકા પ્રાચીન હોવા સામે ખીજી એક મુખ્ય દલીલ એ છે કે પ્રાચીન દારકા તો મહાભારત અને મૌ પુરાણો કહે છે તેમ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી. ૭૬ શ્રી. અસ્તેકર જૂદાં જૂદાં સ્થળોના પ્રાચીન દારકા હોવાના દાવા ઉપરથી પણ કહે છે કે જે મૂળ સ્થાન નાથ પામ્યું ન હોય તો એમ થાય નહિ. ૭૭

કાઠિયાવાડના કિનારા પર આવા ભૂસ્તરવિષયક ફેરફારો અસંભવિત નથી. જોનારા કહે છે કે કાઠિયાવાડને કિનારે કોઈ કોઈ ઠેકાણે સીધા ને સીધા આવતા, પથ્થરમાં અંકાએલા, ગાડાચીક્ષા દરિયામાં ચાલ્યા જાય છે. શ્રી. અસ્તેકર વલ્લભીથી દરિયો સાત માઈલ દુરયાને અને 'દીવ' ટાપુ આડમી સદીમાં 'દીપ' - જમીનને જોડાયેલો હતો એનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૭૮ સંભવિત છે કે કૃષ્ણના મૃત્યુ પછીના સમયમાં દરિયાકિનારાના કોઈ પરિવર્તનને પરિણામે ચાલેલા નાથથી જે ખંડેરૂપ તો બની જ હતી તે દારકાને સમુદ્રે ધીરે ધીરે કુઆડી દીધી હોય. અર્જુન જેમ જેમ એક એક ડગલું દુરતો ગયો તેમ તેમ સમુદ્ર દારકાને કુઆડતો ગયો અને દારકાનાં લોક ઉતાવળાં ઉતાવળાં 'હા દૈવ !' કરતાં કરતાં અર્જુન

૭૪ એટા પૃ. ૨૫.

૭૫ કાવ્યાનુયાસન: શ્રી. રસિકલાલ છે. પરીખનો પ્રવેશક પૃ. ૧૩૭.

૭૬ એટા પૃ. ૨૫.

૭૭ „

૭૮ „

પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા, એ કવિનું અત્યુક્તિમયું વર્ણન જ હોય, પણ તેની પાછળ એ હકીમત હોવાનો સભવ પૂરો છે કે કૃષ્ણના મૃત્યુ પછીના વરસોમાં દ્વાકાને સમુદ્રે કુનાડેની એ વાત કવિના જાણનામાં હોય પણ તો કેનાનું શું ? પાછળ ૮૭-૯૧ વર્ષને કુમરમાળા તરીકે સ્ત્રી કારી ખગડાને કેવળ તરીકે સ્ત્રીમાત્રવા ખુશી છે પણ અનેક માધ્યમ દ્વારા બરડો આજની દ્વારકાને ઠેકાણે પ્રાચીન દ્વારકા હોય તો તેનું 'પ્રદ દ્વારશૂરણ' બાગે જ થઈ શકે જો પ્રાચીન દ્વારકાની સમીપમાં જ આજની દ્વારકાને વસેની માનવી હોય તો કેવલ પવિત્ર પણ દ્વારકાની સાથે સાગરનિમજ્જનનો ભોગ બન્યો હોવાનું માનવું પડે કૃષ્ણનો આવાસ બન્ધાની વાત આનો સામે જાય, પણ તે વીગત વૈષ્ણવી ભક્તિનું જોર વધના પછીની હોવાની સભાવના શ્રી દુર્ગાશક્તિ શાસ્ત્રીએ ગૂઢકરી છે તે સતોપકાંક છે તેઓશ્રી કહે છે તેમ મહાભારત-મૌસમ સર્વમાં દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનનું વર્ણન છે તેમાં કૃષ્ણનો આવાસ ન હોવાની વાત નથી, પણ પછીથી નિષ્ક્રિય અને ભાગવત પુરાણો એટલી વીગત વર્ણનમાં ઉમેરે છે તે વૈષ્ણવભક્તિનો પ્રભાવ વધવાને પરિણામે હશે ૮૦ સામાન્ય સુદ્ધિથી સમજી શકાય એવું છે કે આખા નગરનો પાણીમાં વિલય થાય ત્યાં એક જ મકાન ટકી રહે એ સંભવિત નથી પણ કેવલ જોવો એક ગિરિ પણ જળપ્રપન્નનો ભોગ થયો હોય એમ માની શકાય ખરું ? સોમનાથ પાસેના પુરાણોક્ત કૃતસ્મર ૮૨ ગિરિના વિનયની કથા આપણી સામે છે તે બાજુએ રાખીએ, પણ ધ્વજ જૂસ્તરનિયતક પરિવર્તનોની પ્રક્રિયાઓથી કુચરે પણ વિનય પામે એ અશકત કે અસંભવિત નથી દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનની યાદ આપે એવો પ્રસંગ હમણાં જ બન્ધો હતો.

સિંધના હરિયાગ્રિનારા ઉપર જુક પની પ્રક્રિયાથી કાક ના કેનાક ગામડા પર હરિયાના પાણી ધરી આવતા તે ધોવાઇ અર્થાં હતા ધરતી કે પના પરિણામે સમુદ્રમાં એક ટાપુએ હમણાં ડોક કાઢવાનું પણ નોંધાયું છે યાદવસુની ાગક અને તેના દ્વારના જૂથજૂથ કેવલ !

૭. માર્ક ૦ ૫૦ ૨૮૯

૮. ઐતિહાસિક મનોધન ૫૦ ૩૮૪-૫

૯. જુઓ કૃતસ્મર

ભૂકંપની પ્રક્રિયાના ભોગ બન્યા હોય એ માનવા આડે કાંઈ મોટી મુશ્કેલી નથી

કાઠિયાવાડને ઢાંઠે અને દિંદી મહાત્માગંગા (દા ત માનદીન, વખ દીવમા) થતા જળપ્રપંચોને અનનસની સ્વાભાવિક વેળે છે, એને એવા ફેરફાર આશ્ચર્યકારક લાગતા નથી ૮૨

પ્રાચીન દ્વારકા મમુદ્રતદે હતી અને તેનું મમુદ્રમા નિમજ્જન થયેલું એ માનવાની પુરાણો આપણને, એક રીતે કહીએ તો, ફરજ પાડે છે કાંઈ અરેખર બનેલા બનાવની નોંધણી દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનની કથા એક દ્રુસ્વપ્નની સ્મૃતિ પેઠે પુરાણપ્રધાનિધને બેએક હાતર વસ્થા વળગી ગઈ છે

પણ પ્રાચીન દ્વારકાની નજીકમા હાલની દ્વારકા સ્થપાઈ હોય દ્વારકાના બૃહા સૈકાના ઉત્કીર્ણ ઉ નેખ તો મળે છે જ, અને અગિયારમા મૈકામા મદિર હોનાનો પુરાવો પણ મળે છે દ્વારકાનું એક ‘ધામ’ તરીકે મદર મધ્યકાલમા વધ્યું, પણ તેથી ૧૧મા સૈકા પહેલા ત્યાં મદિર નહિ હોય અથવા ફક્ત મૈકા પહેલા દ્વારકા પોતે અસ્તિત્વમા નહિ હોય એમ કહી ન શકાય સાગરનિમજ્જન પછી પ્રાચીન દ્વારકાની નજીકમા દ્વારકા ફરી વસી હોય અને કૃષ્ણ પુત્રવા માડતા ત્યાં મદિર પણ જન્મ થયું હોય ભક્તિભાવના એક અત્યુક્તિભર્યા સામાન્ય આવિષ્કાર રૂપે સાગર નિમજ્જન વખતે કૃષ્ણનું મદિર એક બચી ગયેલું એ કથાઅશ પૌગણિક વર્ણનોમા પછીથી ઉમેરાયો હોય

આજની દ્વારકા પ્રાચીન દ્વારકાની નજીકમા સ્થપાઈ હોવાના પક્ષમા નીચેની વસ્તુઓ નિચારવા જેવી છે.-

અ હરિવંશ દ્વારકાને સિન્ધુસાગરની ત્રિહાતમૂર્તિ તરીકે ગણાવે છે એટલે દ્વારકા કાઠિયાવાડમા જન્મ બને તેમ પશ્ચિમ તરફ હોવાનો વધુ સબબ છે અર્જુન કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી સિન્ધુસૌરીરને માર્ગે માદવ સ્ત્રીઓને હરિતાપુર લઈ ગય છે એમા પણ એવું જ સૂચન છે

આ હરિવંશમા હસડિગ્ગક કૃષ્ણને બહુ બહુ મીઠું લાઇને આનવા ફરમાવે છે એ વીગત નોંધપાત્ર છે દગિયાકિનાગ પર મીઠું પાકવાની નવાઈ ન હોય પણ હાલની દ્વારકામાથી આક્રિમ સુધી મીઠું નિકામ

યતું. અત્યારે કદેવત પણ છે કે 'જુવાર, કુંવાર ને મીઠું; રણુહોડાઓ દીકું.'*

ઇ. મહાભારતમાં દારકા પામે 'અન્તદ્વીપ' કહ્યો છે તે દાક્ષિણી 'એટ' ગણી શકાય; ડોંઠી હીરાનંદ શાસ્ત્રી દાક્ષિણી દારકા પ્રાચીન હોવા વિશે આશંકા દર્શિત રાખતા જનાં "એટ"નો ટાપુ પ્રાચીન શંખોદાર છે એ નક્કી છે" એમ કહે છે.^{૮૩}

ઈ. પેરિપ્લસ, ટોલેમી આદિના ઉલ્લેખો પણ અત્યારની દારકાને પ્રાચીન ઠેરવનારા છે. પેરિપ્લસ Baraca નો અખાત આપે છે અને તેમાં સાત ટાપુઓ છે અને પાણી લંગરોને ઉખાડી નાખે એટલું જોર કરે છે એમ કહે છે.^{૮૪} કેન્ક્રિ-ડલ કહે છે કે ટોલેમીનો Kanthi -કન્થનો અખાત તે જ પેરિપ્લસનો Baraca.^{૮૫} ટોલેમીમાં Barake એ ટાપુનું નામ છે.^{૮૬} એરિઅન Barake આપે છે, અને યુપ સચવે છે કે તે 'દારકા' જ છે.^{૮૭}

પેરિપ્લસનો ઇ. સ.ના ૧લા સૈકાનો, ટોલેમી અને એરિઅનનો ઇ. સ.ના ૫મી સૈકાનો, દારકાનો ઉલ્લેખ દારકા સમુદ્રતટે હતી અને અત્યારની દારકા છે તેટલામાં જ હતી એવા નિશ્ચયને બહવતર બતાવે છે.

(૩) મૂળ દારકા—પ્રભાસથી પૂર્વમાં ૧૯ માઇલ સુગ્રાપાડા ધર્મ અથવા કાડીનારથી (નૈઋત્યમાં ૩ માઈલ) ત્યાં જઈ શકાય છે. હાલ પણ ત્યાં રણુહોડાઓ જાનમ દિર છે. 'ત્યાં મોટા ખડક ઉપર હજી એક પુરાણું વિષ્ણુમંદિર છે, જે ભાગવતના 'ભગવદ્ભાષ્ય' બચ્ચાના વર્ણનની માફ આપે છે.'—એમ કહી ડોંઠી હીરાનંદ શાસ્ત્રી અહીં પ્રાચીન દારકા હોય એ અસંભવિત નથી એમ કહે છે.^{૮૮}

આ રચનને પ્રાચીન દારકા તરીકે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અર્ચુન દક્ષિણમાંથી પ્રભાસ આવે ■ અને ત્યાંથી કુંભુ એને દારકા લઈ નવ

૮૩ આએ પૃ. ૩૨.

૮૪ પેરિ કંડિકા ૪૦, પૃ. ૩૮.

૮૫ ટો. પૃ. ૩૬, ૧૮૭.

૮૬ ટો. પૃ. ૮૬.

૮૭ એટા પૃ. ૨૫, ટો. પૃ. ૧૮૮.

૮૮ આએ પૃ. ૨૦, ૩૨.

છે 'મૂળ દારકા' તો પ્રભાસ પહોચતા પહોચતા પહેલા જ અમુને પસાર કર્યું હોય અર્થાત્ દારકા સોમનાથની પૂર્વમાં નહિ પણ પશ્ચિમમાં છે.

૧૩મા સૈકાનું પ્રભાવકચરિત્ર યાત્રાક્રમમાં ગિરનાર, દારકા ને પછી સોમનાથ આપે છે, એ પણ 'મૂળ દારકા'ની વિરુદ્ધ જાય છે ૮

પ્રભાસથી વાયવ્યમાં ૩૬ માઈલ માધુપુર તે પણ મૂળ દારકા ગણાય છે એમ બર્નેસ કહે છે. ૯૦ અવમત્ત આ માધુપુર તે ગિરમધુપુર, પોરનદરનું નહિ

(૪) પોરનદર અને મિયાણી વચ્ચેનો દરિયાકાંઠો, ૯૧ જ્યાં કાયલો કુગર છે, તેની આસપાસનું સ્થળ ટોલેમીનું Barake તે દારકા, અને તે પોરનદર અને મિયાણી વચ્ચે શ્રીનગર પાસે, એમ લાસેન કહે છે ૯૨

(૫) પોરનદરનું માધુપુર ૯૩, જ્યાં ચૈન સુદ ૧૨-૧૩ને દિવસે મોટા મેળો ભરાય છે ને તે દિવસે અઘાપિ પર્વત કૃષ્ણરુકિમણીવિવાહ ઉજવાય છે તે સ્થળ

ડો. હોગનદ શાસ્ત્રી પોરનદરના કોઈ સ્થળની પ્રાચીન દારકા માટેની ઉમેદવારીને યોગ્ય લેખતા નથી ૯૪

ઉપરની બધી ચર્ચા ઉપરથી, ઓછામાં ઓછું, પ્રાચીન દારકા સમુદ્ર-તટે હતી એ એક વાત તો સશયાતીત તરી આવે છે

જેઓ દારકા મુદ્રતટ ઉપર હોનાનું માનના નથી અને આજની દારકા કરતા કાઠિયાવાડને સમુદ્રકિનારે અન્ય કોઈ સ્થળોએ પ્રાચીન દારકા કહેવે તેઓની દલીલો સામાન્ય રીતે દારકા અંગેના સમગ્ર પુરાવાઓ કરતા તેમાંના યોગ્ય અનુકૂળ પુરાવાઓ ઉપર જ બધાયેની માલુમ પડશે

૮૯ શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથમાળા નં ૬૩ પૃ. ૧૬૮

૮૦ તારીખ-૪-સોરઠ પ્રસ્તાવના પૃ. ૭

૮૧ ટો પૃ. ૧૮૮, એટા પૃ. ૨૫

૮૨ ટો પૃ. ૧૮૮.

૯૩ "

૯૪ આંગે પૃ. ૩૨.

ત્યારે તેનો ખેદ દૂર કરવા સમુદે ભાગીરથીને બોલાવી તે વિપ્લુપદી કહેવાઈ.^૨ રુકિમણીવન, વિપ્લુપદીસાગરસંગમે.^૩ દુર્વાસાએ એ વન ખેઈ શાપ આપ્યો કે તેનાં ઝાડ અબોનનૈલ (જેનાં ફળ ખાઈ ન શકાય એવાં) થશે, અને વિપ્લુપદીનું પાણી પણ અપેય થશે.^૪ ગોમતી-સાગરસંગમે કૃષ્ણે પ્રસન્ન થયેલા દુર્વાસાને વસવા કહ્યું (દુર્વાસામહેશાન, દારકાના પરિરક્ષક).^૫ દુર્વાસાએ સામે કૃષ્ણને પણ ત્યાં જ વસવા કહ્યું, તેનું વરદાનતીર્થ.^૬ ત્યાં કૃષ્ણની ત્રૈવિક્રમી મૂર્તિ, પ્રભાસમાં કૃષ્ણે કહેવર છોડ્યું ત્યારે સર્વ કલા સાથે તેજ આ મૂર્તિમાં મૂક્યું.^૭ ઉપરક્ષેત્ર ન્યાં પાપો ભગતાં નથી.^૮ ચક્રતીર્થ,^૯ હાડ (કૂલ) નાખવા માટે. ત્યાં ચક્ર જેવા પથ્થરો છે.^{૧૦} તે ગોમતીસાગરસંગમ ઉપર છે.^{૧૧} દૈત્યવધ પછી કૃષ્ણે ત્યાં ચક્રનું પક્ષાલન કર્યું હતું તેથી ચક્રતીર્થ.^{૧૨} શંખોદ્ધાર.^{૧૩} પિંડારક-તીર્થ.^{૧૪} ગોમતી, ત્યાં પિંડદાનમહિમા.^{૧૫} રુકિમણીકલ.^{૧૬} ગોમતીમાં. ગોમતીઃ ક્ષત્રાએ ગંગાને વસિષ્ઠને દીકરીની જેમ અનુગામિની બની ધરાતલ ઉપર જવા કહ્યું. સ્વર્ગથી આવી તેથી ગોમતી.^{૧૭} ગોમતી, કમલા ને ચંદ્રભાગા એ ત્રણ નદીઓ મળીને સાગરમાં જાય છે.^{૧૮}

૨ સ્કપ્રકા ૩.૧૫-૪૬	૭ સ્કપ્રકા ૪.૧૧-૨
૩ „ ૩.૪૮	૮ „ ૪.૫૪
૪ „ ૩.૫૦-૪	૯ „ ૪.૭૧-૬
૫ „ ૪.૧૦૮	૧૦ „ ૪.૭૧
૬ „ ૪.૧-૮	૧૧ „ ૭.

૧૨ સ્કપ્રકા ૮.—

યત્ર દૈત્યવધં કૃત્વા વિષ્ણુના પ્રભવિષ્ણુના ॥ ૫૩

ચક્ર પ્રક્ષાલિત પૂર્વ કુલ્લેન સ્વયમેવ ॥ ૫૪

તૈર્નૈય ચક્રતીર્થં હિ ... ॥ ૫૪

૧૩ સ્કપ્રકા ૪.૮૯	૧૫ સ્કપ્રકા ૪.૯૫
૧૪ „ ૪.૮૯	૧૬ „ ૪.૧૦૧
૧૭ „ ૫.૨૧-૩૨	

ગોઃ સ્વર્ગાદાગતા યસ્માદિદં સ્થાનં મતી મના ।

તસ્માદ્દિ ગોમતી નામ ... ॥

૧૮ „ ૮.૩૪

સમકુંડ, ૧૮ લક્ષ્મીહૃદ તરીકે જાળખાયા ૨૦ ભુગુતીર્થ ૨૧ કૃકયાસતીર્થ,
 નૃગતીર્થ. ૨૨ વિધણપદતીર્થ ૨૩ ગોપ્રસારતીર્થ ૨૪ મયસર તીર્થ. ૨૫ ગોપી
 સર-ગોપિકાસર. ૨૬ બ્રહ્મકુંડ ૨૭ તેને તીરે મયસ્થાન ૨૮ બ્રહ્મતીર્થ ૨૯
 ચન્દ્રસર (ચન્દ્રતળાવ) ૩૦ સાવિત્રી મૂર્તિ ૩૧ બ્રહ્મસર ૩૨ ઇન્દ્રપદ સર ૩૩
 ઇન્દ્રેશ્વર. ૩૪ વૃદ્ધિવિગ ૩૫ મહાદેવસર ૩૬ ગૌરીસર ૩૭ નુલુપદ ૩૮ વક્ષા
 ધિસાર ૩૯ પચનદતીર્થ ગોમતી, લક્ષ્મણા, ચંદ્રભાગા, કુશાવતી અને
 જાંબવતી ૪૦ મિદેશ્વર, નીલકંઠનું અર્ચન ન થયું હોય ત્યાં સુધી હરિ
 અર્ચન સ્વીકારતા નથી માટે સ્થાપનામા આવેલુ ૪૧ ઋષિઓએ કરેલો
 કૂપ-ઋષિતીર્થ ૪૨ ગદાતીર્થ. ૪૩ નાગતીર્થ-સરોવર. ૪૪ ત્રિજાતીર્થ-
 સરોવર ૪૫ મહિષતીર્થ. ૪૬ મુક્તિદાર તીર્થ ૪૭ ભુવચિંતા અમિક ૪૮
 કાનિન્દીસર ૪૯ સામતીર્થ. ૫૦ શાકરતીર્થ. ૫૧ નામસર ૫૨ લક્ષ્મી નદી ૫૩
 કલુસર. ૫૪ કુશતીર્થ. ૫૫ હુમ્મતીર્થ. ૫૬ જામતીર્થ. ૫૭ જામેશ્વર ૫૮ યા

૧૯ રકપ્રદા ૧ ૧	૩૯ રકપ્રદા ૧૪ ૪૨
૨૦ " ૧ ૫	૪૦ " ૧૪ ૪૬-૪૮
૨૧ " ૧ ૬	૪૧ " ૧૫ ૫ ૧૫
૨૨ " ૧૦ ૧	૪૨ " ૧૫ ૧૨
૨૩ " ૧ ૧	૪૩ " ૧૬ ૧
૨૪ " ૧૨ ૧	૪૪ " ૧૬ ૪
૨૫ " ૧૦	૪૫ " ૧૬ ૬
૨૬ " ૧૨	૪૬ " ૧૬ ૧૨
૨૭ , ૧૮ ૬	૪૭ " ૧૬ ૧૩
૨૮ , ૧૪ ૬ ૭	૪૮ " ૧૬ ૧૬
૨૯ " ૧૪ ૮	૪૯ " ૧૬ ૧૮
૩૦ , ,	૫૦ , ૧૬ ૧૯
૩૧ " ૧૮ ૧૪	૫૧ " ૧૬ ૨૧
૩૨ " ૧૪ ૧૧	૫૨ , ૧૬ ૨૨
૩૩ " ,	૫૩ " ૧૬ ૨૩
૩૪ " ૧૪ ૨૩	૫૪ " ૧૬ ૨૪
૩૫ " ૧૮ ૨૪	૫૫ , ૧૬ ૨૬
૩૬ " ૧૪ ૩૨	૫૬ " ૧૬ ૨૭
૩૭ " ૧૪ ૩૬	૫૭ " ૧૬ ૨૯
૩૮ " ૧૪ ૩૯	૫૮ " ૧૬ ૩૦

સ્વામિતીર્થ. ૫૯ જરકાડુતીર્થ. ૬૦ ખજનકતીર્થ. ૬૧ આનકકુંદુભિતીર્થ,
શૂતીર્થ, ગદતીર્થ. ૬૨ ગાવડગણતીર્થ, અક્કરતીર્થ, બજદેવતીર્થ, ઉમસેન-
તીર્થ. ૬૩ અભુનતીર્થ, સુભદ્રાતીર્થ, દેવકીતીર્થ, રોહિણીતીર્થ. ૬૪ ઉદ્ધવ-
તીર્થ, સારંગતીર્થ, સત્યભામાતીર્થ, ભદ્રાતીર્થ. ૬૫ જમદગ્ન્યતીર્થ, રામ-
તીર્થ, ભાસતીર્થ, શુકતીર્થ. ૬૬ કર્દમતીર્થ. કપિલતીર્થ, સોમતીર્થ. ૬૭
-આ બધું તીર્થવૃન્દ ભગવાનને પરિચારકવર્ગ. ૬૮ રુકિમણગણનાથ. ૬૯
કુશરાસ સ ઉપર સ્થાપિત શિવલિંગ. ૭૦

દ્વારમતી

૧ તે જ દ્વારકા. જુઓ દ્વારકા.

દ્વારવતી

[૧] ૧ તે જ દ્વારકા.

[૨] સરસ્વતીના તટ ઉપરનું એક તીર્થ, રકન્દના બ્રાહ્મખંડમાં દ્વાર-
વતી પાક પશુ મળે છે. ૩

દ્વારાવતી

સરસ્વતીના તટ ઉપરનું એક તીર્થ તેને 'દ્વારવતી' પણ કહે છે.
જુઓ દ્વારવતી [૨]. જુઓ દ્વારકા નોંધ ૧.

૫૯ રકમદા ૧૬.૩૨	૬૫ રકમદા ૧૬.૪૦
૬૦ ,, ૧૬.૩૩	૬૬ ,, ૧૬.૪૧
૬૧ ,, ૧૬.૩૪	૬૭ ,, ૧૬.૪૨
૬૨ ,, ૧૬.૩૫	૬૮ ,, ૧૭.
૬૩ ,, ૧૬.૩૬	૬૯ ,, ૧૭.૧
૬૪ ,, ૧૬.૩૭	૭૦ ,, ૨૦.

દ્વારમતી

૧ જુઓ દ્વારકા ૪૪.

દ્વારવતી

૧ જુઓ દ્વારકા ૨, ૧૩, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૫૦ ઉપરાંત મ ૧૩.૩૮,
નિપ ૨૪ ૭, મવ ૮૦ ૮૨

૨ રકમદા ૩૫ ૭૫

૩ જુઓ દ્વારકા ૫૬.

દ્વારાવતી

૧ જુઓ દ્વારકા ૫૬ અને ૫૯ થી ૬૨.

દ્વાર્વતી

૧ તે ૧૮ દ્વારવા.

ધર્મારણ્ય-ક્ષેત્ર

મે દેગની આસપાસનું ક્ષેત્ર

તે સત્યયુગમાં ધર્મારણ્ય, ત્રેતામા સત્યમદિર, ૧૫૨મા વદજનન અને
 સત્યયુગમા મોહર કહેવાયુ સૂર્યથી ધર્મગાજ ૧૦-૨૫, તેમજ પૂર્વે નિર્મિત
 તેથી ધર્માર ૫ કહેવાયું ૨ ત્યાં ૨૪ ગોત્રના બ્રાહ્મણોને વસાયા ૩ જુદા
 યજ્ઞ અને ૨૪ પિંશા રાત્રી બ્રાહ્મણોને પીડા થતાં શ્રીમાતા આદિ ગોત્રમાતાઓ-
 યોગિનીગોત્રી રથાપના યર્ષ ૪ સો વર્ષ ૫છી દેવા આવીને લુપ્ત છે
 તેા ધર્મારણ્ય ઉજ્જડ યર્ષ ગયેલું ૫ અજેશે મામધેનુને બોનાવી એક એક
 વિપ્રને બળે અનુચર અપા રા, જે ૩૬૦૦૦ વર્ષિકા થતા ૧ તેમના
 મન્ધર્વનગરની મનાઓ સાથે લગ્ન કરાવ્યા ૭ ત્રેતાના આરભમા લોક
 જિ વાક્ષ રાક્ષસનો ત્રાસ હતો તેણે નગર બાળ્યુ શ્રીમાતાએ મુદ્દ કયું
 વાસુદેવે આવીને સૂર્યન ચક્રથી રાક્ષસ હણ્યો બ્રહ્મણ્યે શ્રીકાન્ત
 (શ્રીમાતાના મય-વાસુદેવ)ને કયુ કે સત્યનોકથી આવીને બ્રાહ્મણુદિતારે
 આ નગર મનાયુ છે તેા જે સત્યયુગમા ધર્મારણ્ય તરીકે ખ્યાન હતુ તે
 ત્રેતામા સત્યમદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે ૮ ત્યારથી તે સત્યપુરી મે

દ્વાર્વતા

૧ બાન્ધિ ૨ ૧૮ વામાન્ધ સિપેવ દ્વાર્વતામ્ ॥

બાન્ધે ૨૦ ૧ એત ધોરા મહોપાતા દ્વાર્વતા ચમકતવ ।

ધર્મારણ્યક્ષેત્ર

૧ ૨૪બ્રાધ ૪૦ ૬૭

ધર્મારણ્ય કૃતયુગ ત્રતાયા સત્યમદિરમ્ ।

દ્વાપરે વદમયન શ્લો મોહરક સ્મૃતમ્ ॥

૨ ૨૪બ્રાધ ૪૪

સૂર્યોદ્ધૈ ધર્મશાન્ જહૈ તનદ નિર્મિત પુરા ।

ધર્મેણ નિમિત દર્શા ધર્મારણ્યમનુત્તમમ્ ।

ધર્મારણ્યમિદ શ્રોક ચમયા સ્તદ પુણ્યદમ્ ॥

૩ ૨ બ્રાધ ૧ ૧૮-૨૨

૬ ૨૪બ્રાધ ૧૦ ૨-૫

૪ , ૧ ૧૦-૨-૫

= , ૧૦ ૪૪-૧

૫ , ૧ ૧૧-૪

< , ૧૧

વાર્ષ.૯ પૂર્વે ધર્મેશ્વર, દક્ષિણ દિશાએ ગણપતિ, પશ્ચિમે સૂર્ય અને ઉત્તરે બ્રહ્માની સ્થાપના થઈ. ૧૦ શંભુની પશ્ચિમે રવિક્ષેત્ર. ૧૧ ધર્મારણ્યમાં બકુલ વૃક્ષ તળે બેસી તપ કરતી સંજ્ઞા સૂર્યને જોઈ વડવા બની, સૂર્ય અથ બન્યો, બંનેનો સંયોગ થયો અને ભૂતક ઉપર અશ્વિન યુગલનો જન્મ થયો. ૧૨ બકુલની પાસે તેથી ત્યાં સ્થપાયેલા સૂર્યનું 'બકુલાક' નામ પડ્યું. ૧૩ અશ્વની ખરી અક્ષણાતાં કુંડ થયો તે રવિકુંડ. અને તે લાગ બકુલવન. ૧૪ ધર્મારણ્યમાં વિપ્લવે પોતાનું અશ્વાનન અને બ્રહ્મ એ શાર્દૂલમુખ ખોવા તપ કર્યું. તીર્થમહિમાથી કૃષ્ણને પડેલાંનું મુખ મળ્યું. બ્રહ્માનું પાંચમું શાર્દૂલમુખ શિવે હેઠું. વિપ્લવે ત્યાં 'મુકનેશ્વર'-'મોક્ષેશ્વર' સ્થાપી મોક્ષતીર્થ રચ્યું. ૧૫ દેવખાત-દેવસર. ૧૬ ગોમેર દેવમાતાઓની સ્થાપના. ૧૭ કર્ણાટ-કર્ણાટક નામનો દૈત્ય દુષ્ટો આવીને દંપતીઓને વિદ્વંસ થતો હતો તેથી લોક નાસવા લાગ્યું. માતંગીરૂપ ધારણ કરી શ્રીમાતાએ તેને હણ્યો. લોક પાછું આવીને વરુ ને વર્ષે વર્ષે શ્રીમાતાનું પૂજન કરવા લાગ્યું. ૧૮ ઇન્દ્રસર અને ઇન્દ્રેશ્વર. ૧૯ જયતેશ્વર. ૨૦ શિવતીર્થ. ૨૧ ધરા-ક્ષેત્ર. ૨૨ કુલદેવતાઓ અને અવટંકા (અટકા). ૨૩ દેવનાઓનું સ્થાપન. ૨૪ હજાર વર્ષ પછી લોહાસુરે નાસ વર્તાવ્યો ને સૌ લોક નાકા અને પાસેના નિર્જન એવા મુક્તારણ્યમાં નિવાસ કર્યો. ૨૫ વળિગુ-ગામ. ૨૬ શંભુ-ગ્રામ. ૨૭ મંડલ. ૨૮ અડાલજ. ૨૯ બ્રહ્મારણ્યમાં માર્કંડેય સરસ્વતી લાવ્યા; તેને તટે દ્વારાવલી તીર્થ. ૩૦ ગોવત્સતીર્થ. ૩૧ તેની નૈર્ઋત્યે લોહપટ્ટિ-રુદ્રનું

૯ રકખાધ ૧૨.૧ સ્થાપિતં તત્તદાયૈવ સત્યાભિગ્યા હિ સા પુરિ ।

૧૦	,,	૧૨.૨	૨૨ રકખાધ ૨૦.૩૮
૧૧	,,	૧૨.૧	૨૩ ,, ૨૧.
૧૨	,,	૧૩.૪૮-૫૦	૨૪ ,, ૨૨.
૧૩	,,	૧૩.૮૦-૫	૨૫ ,, ૨૩.૨૭-૩૮
૧૪	,,	૧૬.૫૦-૬૬	૨૬ ,, ૨૩.૩૯
૧૫	,,	૧૫.૪૩-૬૦	૨૭ ,, ૨૩.૪૧
૧૬	,,	૧૫.૫૭-૮૧	૨૮ ,, ૨૩.૪૩
૧૭	,,	૧૬.	૨૯ ,, ૨૩.૪૬
૧૮	,,	૧૮.૧-૬	બુઓ અટાલજ
૧૯	,,	૧૯.૧	
૨૦	,,	૧૯.૩૩	૩૦ ,, ૨૫.૧૦-૧
૨૧	,,	૨૦.૧	૩૧ ,, ૨૭.

૨૫૫મિ મ તે રુદ્રનીર્થ ૩૭ ધર્મેશ્વ. ૩૩-યમતીર્થ. ૩૮ ગવલુપધ પછી
 બ્રહ્મગણસદસ્યામાથી છૂટવા વસિષ્ઠે ઉત્તમ તીર્થ માટે પૂજતા તે રામને
 ધર્મારણ્ય મતાવે છે ૩૫ ગમ માગ્નિપુત્ર ૩૬ આવે છે ધર્મારણ્યમા પગે
 ચાલીને મધુરાસનક્રામે-૭ આવે છે સુવર્ણને જમણે મટે દરિદ્રેવ
 અને ડાહ્યે કાઠે ધર્મરથાન ૩૮ તેના વાયવ્ય ભાગમા સુવર્ણને બને કાઠે
 ગમે રામેશ્વર અને કામેશ્વર રથાપ્યા ૩૯ ગતે ગમે મર્ત નારીતુ કુરુષ્ઠ
 રુદ્રન સાન્નિધ્ય ૪૦ તે ધર્મારણ્યક્ષેત્રની અધિપતિ શ્રીમાતા હતી અને
 લોકાધિપતિ વિષ્ણુ અને વહ્નિજ્ઞેને ભગાડ્યાથી, તે રાક્ષસને દેવોએ માર્યા
 છતા, ગાર નગથી કાઠ પાછુ આવતુ ન હતુ તેથી રુદ્રની હતી ૪૧ રામ
 બધાને પાછા મોસાવે છે અને દેવીએ સત્ય કથુ તેથી તે નામે-સત્ય
 મહિ નામે નગ વસાવે છે ૪૨-શુભોદાર કરે છે, ૪૩ ધર્મારણ્યમા
 દરિદ્રેવમા ધર્મકૃપ ૪૪ પામે દેવાતુ-નિમિત્તિ વંતુ આવાહન કરુ તેમની
 ગિગિજેવા રથડિન ઉપર ગૃહસાતાઓ ને બ્રહ્માનાઓ રથી ગચ્છરથીના
 સાથે બ્રહ્મણેને આપી ૪૫ ત્રયાનિધોને ૪૦૦૪ ગામે આપ્યા ૪૬ હતુ
 માનને રક્ષાર્થે આપ્યા ૪૭ ગમ ફરી ધર્મારણ્યની યાત્રા કરે છે તે
 મોહરકપુર ૪૮ આવે છે યજ્ઞને ઝાંતે સીના પોતાના નામથી પુર રથાપવા
 કહેતા સીતાપુર ૪૯ આપે છે રામે મોહરક આગમના ૧૦ ગામ વિદ્વાન
 બ્રહ્મણને આપ્યા ૫૦ ત્યાથી નામ બીજા તથે-કાશ્યપી નહીને તટે
 ધર્મારણ્યમા ગમા ૫૧ સીતાપુર સમેત સત્યમહિ સુધીના ૫૫ ગામ પોતે

૩૨ રક્ષાધ ૨૮

૪૨ રક્ષાધ ૩૨ ૪૫-૫૬

૩૩ ૨૯ ૪૮

૪૩ , ૩૩ ૧-૧૬

૩૪ , ૨૯ ૭૫

૪૪ , ૩૩ ૧૬

૩૫ , ૩૧

૪૫ , ૩૬ ૧૪-૨૬

૩૬ , ૩૧ ૫૮

૪૬ , ૩૦ ૨૭

૩૭ , ૩૧ ૭૦

૪૭ , ૩૩ ૫૩

૩૮ ■ ૩૧ ૭૨-૩

૪૮ , ૩૫ ૧૦

૩૯ , ૩૧ ૭૬

૪૯ , ૩૫ ૨૩-૫

૪૦ , ૩૧ ૭૮ ૮૫

૫૦ , ૩૫ ૨૭

, , ૩૨ ૨૦ ૨

૫૧ , ૩૫ ૨૮-૬

જુઓ લોહાગા, લોહાદી.

निर्भीष्टे गमे प्वाल्लोने आधा. ५२ ते ५५ गाभना नाम. ५३ १ सीतापुर;

५२ २३धाध ३५.—

सीतापुर धीक्षेत्र च मुगली मुदगली तथा ॥ ३७

ज्येष्ठला श्रेयस्थान च दतली वटपत्रा ।

राज पुर वृष्णगट देह लोह चनस्तनम् ॥ ३८

कोहेच चदनक्षेत्र अल च हस्तिनापुरम् ।

कर्पटं कनजहवी वनोडपनफाली ॥ ३९

मोहोथ दामोहोरली गोविन्द धलत्वजम् ।

चारणसिद्ध सोदगीना भाज्यज वटमालिका ॥ ४०

गोधर मारणज चैव मात्रमध्य च मत्तरम् ।

वलपसी गधवती ईआम्नी च राज्यनम् ॥ ४१

हपारली बहुधन छर्नाट वराज तथा ।

जायास्तरण पोतिनी च चित्रलेग तयैर च ॥ ४२

दुग्धावली हसावली च वैहोल चैलज तथा ।

नालावली आसावली मुहाली कामत परम् ॥ ४३

२३धाध ३९ —

सीतापुर च धीक्षेत्र मगोडी च तथा स्मृता ।

ज्येष्ठलोजस्तथा चैव शेरथा च तत परम् ॥ १५

छेदे ताली वनोडी च गोव्यदली तयैर च ।

कटाचोपली चैव कोहेच चदनस्तथा ॥ २६

अलग्रामश्च सोह च हाथज वपडवाणकम् ।

अजन्होरी च वनोडी च फीणा वगोल हणस्तथा ॥ २७

धलजा चारण सिद्धा भालजाध तत परम् ।

महावी आर्या मलीआ गोधरी आमत परम् ॥ २८

गठमुहाली तथा चैव माणजा सानदीयास्तथा ।

आनम्दीया पाटडीअ टीकोलीया तत परम् ॥ २९

गमी धणीआ मात्रा च नातभोरास्तयैर च ।

वलोजा रात्यजाधैर रूपोला चोघणी च वै ॥ ३०

छर्नाटा जलुएवा च वासतडीआमत परम् ।

जापासणा गोतीया च चरणीया दुधीयाम्नाथा ॥ ३१

हालोला वेहोला च असाला जालाटास्तथा ।

देहोलो सौहासीया च सतालीयास्तयैर च ॥ ३२

५३ २३धाध ३९ ३९

૨ શીરોન, ૩ મુદ્ગલી-મગોડી-મુદ્ગ-૧૫-મગોડોઆ, ૫૪ ૪ મુશવી-શોહોલી
 શીરોતિયા, ૫૬ ૫ જ્યેષ્ઠતા-જ્યેષ્ઠોગ-જ્યેષ્ઠોગ, ૫૭ ૬ શ્રવરથાન-
 શેય, ૭ દતાલી-દેતાલી-દતાનો, ૫૮ ૮ વટપત્ર-વનોડી-વટરથાન ૫૯
 નડોદરા, ૬૦ ૯ ગોબ્ધલી-ગોદબી, ૬૧ ૧૦ કૃષ્ણનાટ-કટા-
 કપટનાડી, ૬૦ ૧૧ અનગ્યન-ગોપતી-ગોખલી ૬૩-વેખના, ૬૬ ૧૨
 દહલોડ (દેહોતોડી) ૬૫-દેહલોડ-દેહલોડોઆ, ૬૬ ૧૩ કોહેચ, ૧૪ ચદન
 કોત્ર-ચદન-ચાચોદખ ૬૭-ચાદલુખેડ, ૬૮ ૧૫ થન-થત્રામ ૧૬ મોહિત્રી ૬૯
 ૧૭ હગિતનાપુત્ર-હાયજ-હાયીજલુ, ૭૦ ૧૮ કર્પટ-કપડવાલુક-કપડ
 વલુજ, ૭૧ ૧૯ જહરી-જહોરી, ૭૦ વનોડ-વનોડી, ૨૧ ફનફાવની-
 ફીચાન-ફાલુ ૭૨-ફાલુવાચન, ૭૩ ૨૨ ગોરિદલુ ૭૪-ગોલદલુ, ૭૫ ૨૩
 થલત્થજ, ૭૧-થલજ, ૨૪ ચાગલુસિદ્ધ-ચારલુસિદ્ધા-નારલુસિદ્ધા ૭૭-વારલુ
 સિદ્ધા, ૭૮ ૨૫ ભામજ-ભાવજ, ૭૮ ૨૬ મોહોધ-મહોવી ૮૦-મોહોવી ૮૧
 ૨૭ આર્ધ્યામખીઆ-ધ્યામનીઆ ૮૨-તિયાથી, ૮૩ ૨૮ ગોધર-ગોધરી ૮૪
 ૨૯ વટમાનિકા-વાકસુદાની-વાટસુકાલ, ૮૫ ૩૦ મારલુજ-માલુજ ૮૬
 ૩૧ સાનદીયા-સાલુદા ૮૭ ૩૨ આનદી, ૮૮ ૩૩ પાડીઅ-પાટડી, ૮૯

૫૪ રકબાધ ૩૯ ૬૦

૫૫ „ ૩૯ ૩૯

૫૬ „ ૩૯ ૬૪

૫૭ „ ૩૯ ૬૭

૫૮ „ ૩૯ ૭૬

૫૯ „ ૩૯ ૪૧

૬૦ „ ૩૯ ૭૯

૬૧ „ ૩૯ ૮૬

૬૨ „ ૩૯ ૯૦

૬૩ „ ૩૯ ૪૪

૬૪ „ ૩૯ ૯૨

૬૫ „ ૩૯ ૪૩ ૫

૬૬ „ ૩૯ ૯૮

૬૭ „ ૩૯ ૪૫

૬૮ „ ૩૯ ૧૦૮

૬૯ „ ૩૯ ૧૧૫

૭૦ „ ૬૯ ૧૨૦

૭૧ „ ૩૯ ૧૨૩

૭૨ રકબાધ ૩૯ ૪૫

૭૩ „ ૩૯ ૧૩૭

૭૪ „ ૩૯ ૧૨૨

૭૫ „ ૩૯ ૪૫

૭૬ „ ૩૯ ૪૬ ૧૪૫

૭૭ „ ૩૯ ૪૬

૭૮ „ ૩૯ ૧૪૫

૭૯ „ ૩૯ ૪૭ ૧૫૫

૮૦ „ ૩૯ ૧૫૯

૮૧ „ ૩૯ ૪૭

૮૨ „ ૩૯ ૪૭

૮૩ „ ૩૯ ૧૬૪

૮૪ „ ૩૯ ૪૭, ૧૫૦

૮૫ „ ૩૯ ૧૭૬

૮૬ „ ૩૯ ૧૮૪

૮૭ „ ૩૯ ૧૯૦

૮૮ „ ૩૯ ૪૮, ૧૯૪

૮૯ „ ૩૯ ૪૮, ૧૯૯

૩૪ દીકાલી, ૮૦ ૩૫ ગભીરણી-ગમીધણી, ૮૧ ૩૬ માતર-માત્રા, ૮૨
 ૩૭ માનમધ-નાતગોરા, ૮૩ ૩૮ બધવતી-વલોન્ન-મલોના, ૮૪ ૩૯
 રાજ્યજ-રાજ્યજ-રાજ્યજ, ૮૫ ૪૦ રૂપાવલી-રૂપોવા, ૮૬ (૨૩પાવ), ૪૧
 બહુધન-બોધણી, ૪૨ છત્રીટ-છત્રોટા, ૮૮ ૪૩ અલુ-અન, ૮૯ ૪૪ વસન્ન
 વાસતડી-વાસડી ૧૦૦-વાસતડી, ૧૦૧ ૪૫ જાયાસણ-જાયાસણા-
 જાગવા ૧૦૨-જાયાસણ, ૧૦૩ ૪૬ પેતિકી-ગોતીવા ૧૦૪-ગીતા, ૧૦૫ ૪૭
 ચિત્રવેષ-ચરણીવા ૧૦૬-વગલીવા, ૪૮ દુગ્ધાનની-દુધીયા, ૧૦૭ ૪૯ હસા-
 વની-હાલોવા-હોસોના ૧૦૮-હાસોલાસ, ૧૦૯ ૫૦ વૈહોવ-વૈહોવા-
 વૈહોવા ૧૧૦-વૈહાલા, ૧૧૧ ૫૧ આમાવલી-અસાલા, ૧૧૨ ૫૨ નામાવલી-
 નામાડા-નાલોવા, ૧૧૩ ૫૩ દેહોવો-દેહોલા ૧૧૪-દેહોવ, ૧૧૫ ૫૪ સૌહા-
 સીયા-સૌહાસીયા, ૧૧૬ ૫૫ સુહાલી-સહાલીયા ૧૧૭-સુહાલીઆ ૧૧૮-શીત
 વાડિયા ૧૧૯

આતુવિંદોએ પાછા આવીને ગામ વસાવ્યા તે

શીવા, મડોરા, એવડી, ગુદગણા, ૧૨૦ કસ્થાણીયા, દેગામા, નાયક-
 પુગ, ડહીઆ, ૧૦૧ કઠોળ્યા, કાહાટોળ્યા, દરડીયા, બહુડીયા, ૧૨૨ સપ્રા-
 ણ્યાવા, કદગના, વાસરોવા, શરડોવા, ૧૨૩ લોવાસણા, વારોવા,
 નાગનપુરા ૧૨૪

૯૦ રક્યાધ	૧૯ ૨૦૨	૧૦૭ રક્યાધ	૩૯ ૫૦ ૫૫૦
૯૧ ,	૩૯ ૨૦૫	૧૦૮ ,	૩૯ ૫૦
૯૨ ,	૩૯ ૨૦૮	૧૦૯ ,	૩૯ ૨૫૭
૯૩ ,	૩૯ ૨૧૧	૧૧૦ ,	૩૯ ૫૧
૯૪ ,	૩૯ ૨૧૪	૧૧૧ ,	૩૯ ૨૬૧
૯૫ ,	૩૯ ૨૧૭	૧૧૨ ,	૩૯ ૫૧ ૨૬૪
૯ ,	૩૯ ૨૨૦	૧૧ ,	૩૯ ૧-૨૬૬
૧૩ ,	૩૯ ૨૨૬	૧૧૪ ,	૩૯ ૨૦
૯૮ ,	૩૯ ૨૩૦	૧૧૫ ,	૩૯ ૨૬૨
૯૯ ,	૩૯ ૨૩૩	૧૧ ,	૩૯ ૫૦ ૨૭૧
૧૦૦ ,	૩૯ ૪૨	૧૧૭ ,	૩૯ ૨૭૩
૧૦૧ ,	૩૯ ૨૩૭	૧૧૮ ,	૩૯ ૫૩
૧૦૨ ,	૩૯ ૪૬	૧૧૯ ,	૩૯ ૫૪
૧૦૩ ,	૩૯ ૨૪૦	૧૨૦ ,	૩૯ ૨૭૮
૧૦૪ ,	૩૯ ૨૪૬	૧૨૧ ,	૩૯ ૨૭૯
૧૦૫ ,	૩૯ ૪૬	૧૨૨ ,	૩૯ ૨૮૦
૧૦૬ ,	૩૯ ૫૦	૧૨૩ ,	૩૯ ૨૮૧
		૧૨૪ ,	૩૯ ૨૮૨

નગર

વડનગર, પ્રાચીન આનર્તપુર, ચમત્કારપુર

નાગગ્રંથમાં આનર્તાધિપતિ ચમત્કાર રાજ્યએ નગર મનાયુ (૧૧૬૪) એવો ઉલ્લેખ છે ત્યાં તે સખ્ત સામાન્ય-પુરના-અર્ધમા લઈ શકાય એમ ઉ^૧ અને ત્યાં તે નગરનું નામ પણ ચમત્કારપુર આપવામા આનુ છે પણ આગળ ૧૧૪૭૮મા તેજ સ્થળે 'નગર નામનું સ્થાન' બધાવ્યાનો અસદ્વિગ્ધ ઉલ્લેખ છે, જે ચમત્કારપુર પોતે પાછળથી નગર' નામે ઓળખાવાનું સખ્ત સૂચવે છે ૪ (નદિ) ગર(રિપ) એવો મત્ર ઓળવાથી સર્વો ભાગી જશે એમ ભગવાને પ્હોતે 'નગર' નામ આપ્યું^૨ નામરોના મેનધમા નાગગ્રંથમાં 'નગર' સ્થાનનો નિર્દેશ આપ્યા કરે ૩

જુઓ. આનર્તપુર

નર્મદા

નદી બધા જ જૂના મથે મા તેનો ઉલ્લેખ થયો છે એવા નામથી પણ જાણીતી છે.

નર્મદા નક્ષ પર્વતના મૈકાં ભાગમાંથી નીકળે છે (જેમાંથી શેષા પણ નીકળે છે) અને તેથી મેનસુતા પણ કહેવાય છે, અથવા એક વિન્ધ્યપર્વતના અમરકંઠમાંથી નીકળે છે, અને માડવા નદી મળે છે

નગર

૧ જુઓ. હાન્કરસેત્ર ૧૪ ૧૫

૨ રકના ૧૧૪ —

ગર ત્રિપમિતિ પ્રાક્ત મ તન્નામ્નિ ચ સાપ્રતમ ॥ ૭૬

નદ્યપ્રમુતિ તત્સ્યાન નગરાદ્ય ધરાતત્ ॥

મર્તિગ્યતિ મુનિગ્યત તવ કીર્તિવિવર્ધનમ્ ॥ ૭૮

૫ળી જુઓ. રકના ૧૧૧ —

સર્પાજામ્ મરનાગ્નાત્ ॥ ૧૦૭

નગરત્વ તતો તાત ચમત્કારપુરસ્ય જુ ॥ ૧૦૮

૩ દા ત રકના ૧૭૬ ૩ તથૈનધગરસ્યાન ૧

અને પછીથી નદી મને નામે ઓળખાય છે^૧ (જુઓ રેવા)

પેરિનસમા Nammadus ના મુખ ઉપર મારિગાઝા(ભરૂચ) છે એમ કહ્યું છે.^૨ ટોચેથી Namados(-des) નામ આપે છે^૩

૨ 'દના આવન્ત્યખડમાનો રેનાખડ નર્મદા અને તેના ઝિનાગપગના તીર્થોનું સનિન્તર વર્ષન આપે છે —

ઉદ્ભવ-૪ પૂર્વે શિવ ઉમાની સાથે નક્ષત્રીય ઉપર તપ તપતા હતા તપને લઈને સરીગમાથી એક ઉદ્ભવ્યો અને તે ગિરિને જળ બગોળ કરવા લાગ્યો તેમાથી નદી બની તેણે સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને સત્યયુગમા રુદ્રનું આરાધન કર્યું શિવે પ્રસન્ન થઈને વર માગના કહ્યું તેણે પોતાને અક્ષયા અને પુત્ર્યા બનાવનાનું માગ્યું, અર્થાત્ મહાપ્રવચમા સૌ સ્થાવરજંગમનો નાશ થાય ત્યારે પણ પોને અક્ષય રહે અને ઉત્તરમા જેવી ગંગા છે તેવી અહીં પોતે દક્ષિણગંગા મનીને મહાપાતકનાશિની નીરડે એમ જે વસ્તુ માગી નર્મદા રુદ્રસમુદ્ભુતા, અયોનિજા ગણાય છે અક્ષયા અને અ-મૃતા પણ ગણાય છે

નર્મદાનાં પદ્ય નામ—આ ગંગા તે પદ્ય સ્રોતથી દશે દિશાને જળમમેળ કરતી વહે છે એમ કહી પદ્ય નામ આપ્યા છે^૫ શેણ, મહાનદ, નર્મદા સુરસા, મહાકિની, દશાણ્વી, ચિત્રકૂટા, તમસા, વિદલા, કરભા, યમુના, ચિત્રોત્પના, ત્રિપાશા, રજના અને વાયુવાદિની

આ બધી જ રુદ્રસબવા-શિવમાથી ઉત્પન્ન થયેલી, નક્ષપર્વતના પાદમાથી પ્રસવેલી છે

ઉપરાંત, ત્રિકૂટા(કદાચ ચિત્રકૂટાનું રૂપાન્તર) ત્રૈલોકી, મહતી કૃપા, રેના, ત્રિપાપા, વિમના, વાયુવાદિની એ નામો પણ ન^૬

નર્મદા નામ સા માટે ૧-૭ પૂર્વકપમા શિવ ઉમા સાથે ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે સબુના ઉરમ્યન ઉપર ઉમાકુચવિમર્દનને કારણે સ્વેદમાથી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ (રુદ્રેશમાથી એનો આ બીજો ઉદ્ભવ) ત્રૈલોક્યને પોતાના રૂપ વડે ઉન્મત્ત કરતી તે પતિબલ્ય કરવા માડી મોહિત થયેલા દેવત્યો તેનો પીઠો પકડવા લાગ્યા મન અને તેજ જેનામા વધુ દગે

નર્મદા

૪ મ્મારે ૪

૧ રી. ૫૦ ૪૦.

૫ ' ૪૪૩ ૮

૨ પેરિ કડકા ૪૦, ૫૦ ૩૦

૬ " ૫ ૬

૩ રી ૫૦ ૩૮, ૧૦૨

૭ " ૫

તે તેને પાગે ઝેમ ગિવે કથુ દેવાસુરો મ્હાની સમીપ દોડ્યા તેમની નજર આગળ તે અતર્ધાન થઈ ગઈ ફરી તેમણે તેને દૂર ભેઈ નજી ચાગ, દમ કે મો યોજન દૂર જ્યાં જ્યાં તે નજરે પડી ત્યાં તેઓ દોડી પહોંચતા સન યોજન, સદસ યોજન, ચતસદસ યોજન દૂર તે દેખાતી આગળ પાછળ, દિશાઓમાં નિદિશાઓમાં, એમરૂપે અનેમરૂપે દેવદાનને તેને જોતા કોઈ તે મ્હાને પામી શક્યું નહિ ઉમાની સાથે શિવ ફરી ફરી મોટેથી દસી ન્હા ગયો તાનમાં નૃત્ય કરી ગયા ત્યાં તે અક સમાત્ તે કન્યા શકરની સમીપ દેખાઈ નિરમય પામેના દેવો મો ફેરવી પાછા વળ્યા પિનામ્પાણિએ આ ઉપ થી તેમને નર્મ(વિનોદ) આપેો તેથી તેનું નામ નર્મ-દા પાડ્યું (૧) મરૂપમાં કુત્રેના જોરા શિવ જૂમિ ઉપર હારય પામ્યા તેથી તે નર્મદા ગણાઈ (૨) સાને મ્હોના ક્ષયપ્રસંગે તે મરી નહિ (ન મૃતા) તેથી પથુ તે નર્મદા મ્હોવાઈ શિવે આ કન્યા સમુદ્રને દીવી

દેવા શા મટે ? જા. ૨૧ કગતી વહે કે માટે

ગૈરી નહી-આ ૫૧૧ માં નર્મદાને પુરાણનો વૈષ્ણવી શા માટે મ્હે છે એના પ્રશ્નથી તે વૈષ્ણવી ગણાતી હોવાનું સ્પષ્ટ મળે છે પથુ આમળક કથુ છે કે એક જ નહીં ગયા દેવા અને સરસ્વતી નામે ઓળખાત છે તેમાં મગા વૈષ્ણવી દેવા સિવા અને સરસ્વતી તે વ્યાહી મર્તિ છે

અમર-૮-અમરેના(દેવેના) કદ(શરીર) ઉપર હસતે મોઢે નર્મદા નાચી તે પરથી-અમરેના કદથી વીટારેન તે પરત અમરકદક કહેવાનો ૧૦ ત્યાં મરણથી અનિવૃત્તિ કા ગતિ ત્યાંથી પડીને મરે તેની આગળ પાતાળ મા પ્રથુ દગ્ધર કન્યાઓ દાજર રહે અભિપ્રવેશ કરે તે સર્ગ પામે તેને તીરે સમય થયે જુલો પડે તે નર્મદાનીરના સ્પર્શથી પરમગતિને

૮ >કચ્છારે ૬ ૩૭ ૮

૮ " ૬ ૪૫ ૮

૧૦ ' ૧૫ —

અમરણા વજ્ર તુમે નૃત્યતિ હસિતાનના ।

અમરા વગ્તા પ્રોક્તા શરીર વટમુચ્યતે ॥ ૧૧

તૈ કૌરવૃત્તો યસ્માત્ પર્વનાડય નૃપાત્તમ ॥ ૧૮

પામે છે ૧૧ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરે તેને પૌણ્ડરીકચક્રનું ફળ મળે. ૧૦ તે પર્વત પરના તીર્થો ૧૪ — જ્યેષ્ઠશ્વર (ધરો), દારુવન, ચરુકાસગમ, ચરુકેશ્વર, દારુકેશ્વર, વ્યતીપાતેશ્વર, પાતાલેશ્વર અને ઝોમ અમરેશ્વરની પાસે વરુણેશ્વર આદિ ૧૦૮ વિગે નર્મદાને ઉત્તર કિનારે છે. માધાતૃપુર પામે સિદ્ધેશ્વર ને યગેશ્વર, ઝોમકારના પૂર્વભાગમાં કેદાર, બ્રહ્મેશ્વર, સમ્પત, સ્વત, રુદ્રાદ્યક, માત્રિય મોમતીર્થ, એ ગ્રામો નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે છે,

કપિલા-નર્મદાની દક્ષિણે ૧૮ પૂર્વે દાક્ષાવણી શનપાણિ સાથે નર્મદા નીરમાં ક્રીડા કરી રહ્યા પછી તેનું મેઘધનુષ્યરગી રનાનવસ્ત્ર અનુચરી-ઝોએ નીચોવ્યું દેવીના અગગના સયોગથી વસ્ત્રમાથી કપિન પાણી ટપક્યું તે પછી તે નદી રંગે ને નામે કપિલા ફરી ૧૫ તે ત્રિશલા પશુ કહેવાય છે દૈત્યો સામે દેવો લડ્યા ને જીત્યા પશુ તેમાં નર્મદાનો પુત્ર જે બ્રહ્મ ધવાયો હતો તે માતાને મળ્યા ગયો માતાએ તેને લઈ ને કપિલાસ્ત્રદા પ્રવેશ કર્યો, જેથી તેના શલ્ય નીકળી ગયા - તે વિશલ્ય બન્યો, એ પરથી વિશલ્યા નામ થયું ૧૬ ત્રિશલકગૃહી પશુ કહે છે. ૧૭ ત્રિશલાસગમમાહાત્મ્ય. ૧૮

કનર્મદા (કનર્મદા) ૧૯ સગમ - વિપ્રજ્યે એ ચક્ર ઉપાડતા પહેલા હાથ ધસતા રવેદમાથી ઉપજેલી નદીનો રેવાથી સગમ ૨૦ નીનગગાનો સગમ ૨૧ અપ્સરેશ્વરતીર્થ. ૨૨ જનાલેશ્વર-જવાયા નદી શિવે ત્રિપુરદહન પછી શિવને શરણે આવેલા બાણ પડે પ્રસન્ન થઈ બાણપુડને કારના માટે નિર્મા (જે રેવાને મળી) ત્યાં ૨૩ શકેશ્વર કુશાવર્ત, બ્રહ્મકુંડ, હસતીર્થ, અબરીપતીર્થ, મહાકાલેશ્વર, માતૃકેશ્વર, એ તીર્થો રેવાને દક્ષિણ તટે છે ૨૪ હિરવ ને ચપલેશ્વર ઉત્તર તટે છે ૨૫

કાવેરી-કાવેરીનર્મદાસગમ ૨૬ ચડપાણીશ્વરતીર્થ, કુમેરેશ્વરતીર્થ,

૧૧ રકબારે ૨૧ ૪૫ ૫૧ પતનઅગે મ	૧૮૬ ૩૫ ૬
૧૨ મ ૧૮૮ ૯૩	૧૯ રકબારે ૨૨૯ ૨૭
૧૩ રકબારે ૨૧ ૨૧ ૮	૨૦ ,, ૨૪
૧૪ ,, ૨૧ ૨૧ ૫૫	૨૧ ,, ૨૧
૧૫ ,, ૨૧ ૭૧ ૭૮	૨૨ ,, ૨૨૯ ૨૬
૧૬ ,, ૨૦.	૨૩ ' ૨૮.
૧૭ કૂંડ ૨૭ ૮, મ ૧૮૬ ૪૩ ૪	૨૪ " ૨૮ ૧૩૭ ૮૦
૧૮ રકબારે ૨૩	૨૫ " ૨૮.૧૪

વારાહોમંગમ, ચંડેશ્વર, એરેશ્વર, પિતૃતીર્થ, એંકાગ્નીર્થ, કાક
 દંડતીર્થ, જંબુકેશ્વરતીર્થ, સાગરતતીર્થ, કપિએશ્વરતીર્થ, દૈત્યચૂડનતીર્થ,
 ચક્રતીર્થ, વામનતીર્થ, અયોકવનિકાતીર્થ, મતંગાશ્રમ, અગ્રેશ્વરતીર્થ,
 મતંગેશ્વરતીર્થ, મૃગવન, અમારમર્ત, મંગમ, અંગારેશ્વર, મેવનન,
 કુબ્જનસંગમ, કુબ્જેશ્વરતીર્થ, મિથ્વાશ્રમતીર્થ, પૂર્ણદ્રોપતીર્થ, દિવ્ય
 ગર્ભાસંગમ, દ્વોમેશ્વરતીર્થ, યજ્ઞેશ્વરતીર્થ, માંડ્યાશ્રમતીર્થ, વિગોકાસંગમ,
 વાગ્દેશ્વરતીર્થ, વાયુમંગમ, સદસાવર્તકતીર્થ, સૌમધિકતીર્થ, સરસ્વતીમંગમ,
 ઈશાનતીર્થ, દેવનાવતીર્થ, શ્યમખાતતીર્થ, ધ્વજોત્તીર્થ, શાંકરતીર્થ,
 સૌંદ્યતીર્થ, સદસાગતીર્થ, કપાલમેત્યન તીર્થ, આગ્નેયતીર્થ, અદિતીચતીર્થ,
 વાગદતીર્થ, દેવપાતનતીર્થ, દીપ્તિકેશતીર્થ, ત્રિપ્લુતીર્થ, થોમનતીર્થ, વરુણેશ
 તીર્થ, મારુતતીર્થ, યોગેશતીર્થ શદિષ્ટીતીર્થ.^{૨૭} દારુતીર્થ.^{૨૮} બલ-
 વર્તતીર્થ.^{૨૯} પન્નેશ્વરતીર્થ^{૩૦} અમિતીર્થ.^{૩૧} વિતીર્થ.^{૩૨} મેનાદતીર્થ.^{૩૩}
 દેવ તીર્થ.^{૩૪} નર્મદેશ્વરતીર્થ.^{૩૫} કપિનાતીર્થ.^{૩૬} કુબ્જેશ્વરતીર્થ.^{૩૭} કુબ્જેશ્વર-
 તીર્થ.^{૩૮} પિંમલેશ્વરતીર્થ.^{૩૯} વિમલેશ્વરતીર્થ.^{૪૦} શલ્લભેતીર્થ.^{૪૧} ભૃગુ-
 ગૌતમ પત્ર, અંધકને નમાવ્યા બાદ તેની વિનવણીથી સિવે શ્યમથી પૃથ્વીને
 રમાત્મક શુધી બીધી દેવોએ સરસ્વતીનું આવાહન કરી તેને ત્યાં વહાવી.
 પુષ્કરિણીસંગમ અને આદિત્યેશ્વરતીર્થ.^{૪૨} સકતીર્થ.^{૪૩} કૃષ્ણાદેશ્વરતીર્થ.^{૪૪}
 (કૃષ્ણાદેશ્વર) ^{૪૫} કુમારેશ્વરતીર્થ.^{૪૬} અગરવેશ્વરતીર્થ.^{૪૭} આનંદેશ્વરતીર્થ.^{૪૮}

૨૬ રકઆરે ૨૬

૨૭ " ૨૭ ૨૭ ૪૩

૨૮ " ૨૦ ૨૬

૨૯ " ૨૧

૩૦ " ૨૨.

૩૧ " ૨૩ ૧૨૭

૩૨ " ૨૪.

૩૩ " ૨૫

૩૪ " ૨૭ ૧૦-૧૮

૩૫ " ૨૭.

૩૬ " ૨૮.

૩૭ " ૨૯

૩૭ રકઆરે ૪૦.

૩૮ " ૪૧.

૩૯ " ૪૨.

૪૦ " ૪૩

૪૧ " ૪૪ થી ૫૮.

૪૨ " ૫૯, ૬૦.

૪૩ " ૬૧, ૧૩૮

૪૪ " ૬૨

૪૫ " ૨૩૦-૫૦

૪૬ " ૬૩

૪૭ " ૬૪.

૪૮ " ૬૫.

માતૃતીર્થ.૪૮ લુકેશ્વરતીર્થ.૫૦ ધનદતીર્થ.૫૧ મંગલેશ્વરતીર્થ.૫૨ મોક્ષ-
નદીસગમ, મોક્ષતીર્થ, જિલ્લકતીર્થ, સંગમેશ્વર, જીમકુલ્યાસગમ, માર્કંડે
શ્વરતીર્થ, ઇદ્રશ્વરતીર્થ, વ્યાસેશ્વરતીર્થ, વૈદ્યનાથતીર્થ, કેદારતીર્થ, મુકેશ-
તીર્થ, ચૌતીર્થ, અનુકુલીસગમ, જીમાર્જુનતીર્થ, ધર્મેશ્વરતીર્થ, જટેશ-
તીર્થ, મણિનદીસગમ, તિલકેશ્વરતીર્થ, ચદ્રેશતીર્થ, અશ્વત્થીસગમ.૫૩
રવિનીર્થ.૫૪ કામેશ્વ.તીર્થ.૫૫ મણિનાગેશ્વરતીર્થ.૫૬ ગોપારેશ્વરતીર્થ.૫૭
ગૌતમેશ્વરતીર્થ.૫૮ શંખચૂડતીર્થ.૫૯ પાગેશ્વરતીર્થ.૬૦ (પાગશરી-
તીર્થ.)૬૧ બીમેશ્વરતીર્થ.૬૨ નારદેશ્વરતીર્થ.૬૩ દધિરકન્દતીર્થ, મધુરકન્દ-
તીર્થ.૬૪ નદિકેશ્વરતીર્થ.૬૫ વરુણેશ્વરતીર્થ.૬૬ વલ્લિતીર્થ, કૌમેરતીર્થ.૬૭
હનુમતેશ્વરતીર્થ.૬૮ કપિતીર્થ, રામેશ્વ તીર્થ, લક્ષ્મણેશ્વરતીર્થ, કુરુમે-
શ્વરતીર્થ.૬૯ સોમનાથતીર્થ.૭૦ પિંગેશ્વરતીર્થ.૭૧ ઋણત્રયગોચર
તીર્થ.૭૨ કપિલેશ્વરતીર્થ.૭૩ પૂતિકેશ્વરતીર્થ.૭૪ જલસાધિતીર્થ.૭૫ મેધે-
શ્વરતીર્થ, મત્સ્યકેશતીર્થ, આસરાહ્લતીર્થ, નારાયણતીર્થ, ચક્રિકાતીર્થ,
ગંગેશ્વરતીર્થ, નગનાગપણ્ડીતીર્થ, નલેશ્વરતીર્થ.૭૬ ચક્રાદિત્યતીર્થ.૭૭ યમ-
હાસ્યતીર્થ.૭૮ કુલકોડીતીર્થ.૭૯ નમ્તિતીર્થ.૮૦ નારાયણતીર્થ.૮૧ કોડી

૬૯ રકઆરે ૬૬	૬૬ રકઆરે ૮૧
૫૦ „ ૬૭	૬૭ „ ૮૨ ૧૩૩
૫૧ „ ૬૮	૬૮ „ ૮૩.
૫૨ „ ૬૯.	૬૯ „ ૮૪
૫૩ „ ૨૩૦ ૫૦ ૫૮	૭૦ „ ૮૫
૫૪ „ ૭૦	૭૧ „ ૮૬
૫૫ „ ૭૧	૭૨ „ ૮૭
૫૬ „ ૭૨	૭૩ „ ૮૮
૫૭ „ ૭૩.	૭૪ „ ૮૯.
૫૮ „ ૭૪	૭૫ „ ૯૦
૫૯ „ ૭૫	૭૬ „ ૯૧ ૫૯-૬૩
૬૦ „ ૭૬.	૭૭ „ ૯૨
૬૧ „ ૭૭ ૫૧	૭૮ „ ૯૩.
૬૨ „ ૭૮	૭૯ „ ૯૪.૧૧૧
૬૩ „ ૭૯.	૮૦ „ ૯૫.
૬૪ „ ૮૦.	૮૧ „ ૯૬.

૨૧૨ તીર્થ.૮૦ વ્યાસતીર્થ.૮૩ પ્રભાસેશ્વર.૮૪ (પ્રભાતીર્થ).૮૫ વાસુ-
કીશ (અથવા નાગેશ્વર) તીર્થ.૮૬ માર્કંડેશ્વરતીર્થ.૮૭ સંકર્ષણતીર્થ.૮૮
મન્મથેશ્વરતીર્થ.૮૯ એરંડીસંગમતીર્થ.૯૦ સુવર્ણસિદ્ધા.૯૧ (-સ્વર્ણસિદ્ધા)
તીર્થ.૯૨ કુરંગસંગમ.૯૩ કામદેવતીર્થ.૯૪ ભણ્ડારીતીર્થ.૯૫ રોહિણી-
સોમનાથતીર્થ.૯૬ ચક્રતીર્થ.૯૭ ધૌતપાપતીર્થ.૯૮ રકંઠતીર્થ.૯૯ અમિ-
રસ (-અમિરસ) તીર્થ.૧૦૦ કાટિતીર્થ.૧૦૧ કનકેશતીર્થ, અનંતચક્ર-
તીર્થ, અંબિકેશ્વરતીર્થ, ભારતેશતીર્થ, નાગેશતીર્થ, મુકુટેશતીર્થ, સૌભા-
ગ્યસુંદરીતીર્થ, ઉત્તરેશ્વરતીર્થ, ભોગેશ્વરતીર્થ, કેદારતીર્થ, નિઝકાંકતીર્થ,
કોટપીસંગમ.૧૦૨ અયોનિસંગમતીર્થ.૧૦૩ અંગારકતીર્થ.૧૦૪ પાકુ-
તીર્થ.૧૦૫ ત્રિલોચનતીર્થ.૧૦૬ ધન્વન્તીર્થ.૧૦૭ કંલુકેશ્વરતીર્થ.૧૦૮
ચંદ્રદાસ(સોમનાથ)તીર્થ.૧૦૯ કોઠનતીર્થ.૧૧૦ કર્મદેશ્વરતીર્થ.૧૧૧
નર્મદેશ્વરતીર્થ.૧૧૨ રવિનીર્થ.૧૧૩ અમિતીર્થ.૧૧૪ ભુવકુટેશ્વરતીર્થ.૧૧૫
બ્રહ્મતીર્થ.૧૧૬ દેવતીર્થ.૧૧૭ નાગેશ્વરતીર્થ.૧૧૮ આદિવારાહનીર્થ.૧૧૯

૮૨ રકઆરે ૧૬.	૧૦૨ રકઆરે ૨૩૦.૬૫
૮૩ „ ૧૭.	૧૦૩ „ ૧૧૪.૧૨૬
૮૪ „ ૧૮.	૧૦૪ „ ૧૧૫.
૮૫ „ ૨૩૦.૬૪	૧૦૫ „ ૧૧૬.
૮૬ „ ૧૯.	૧૦૬ „ ૧૧૭.
૮૭ „ ૧૦૦.	૧૦૭ „ ૧૧૮.
૮૮ „ ૧૦૧.	૫૨૧ ૧૮.૫૩
૮૯ „ ૧૦૨.	કમ્બોધિકેશ્વર આપે છે.
૯૦ „ ૧૦૩.	૧૦૮ „ ૧૨૦.
૯૧ „ ૧૦૪.	૧૦૯ „ ૧૨૧.૧૧૦.
૯૨ „ ૨૩૦.૬૬	૧૧૦ „ ૧૨૨.
૯૩ „ ૨૩૦ ૬૪	૧૧૧ „ ૧૨૩.
૯૪ „ ૧૦૬	૧૧૨ „ ૧૨૪.
૯૫ „ ૧૦૭.	૧૧૩ „ ૧૨૫.
૯૬ „ ૧૦૮.	૧૧૪ „ ૧૨૬.
૯૭ „ ૧૦૯.	૧૧૫ „ ૧૨૮.
૯૮ „ ૧૧૦, ૧૮૪.	૧૧૬ „ ૧૨૯.
૯૯ „ ૧૧૧.	૧૧૭ „ ૧૩૦.
૧૦૦ „ ૧૧૨.	૧૧૮ „ ૧૩૧.
૧૦૧ „ ૧૧૩.	૧૧૯ „ ૧૩૨.

होमेन(होमिन्) तीर्थ, वरुणतीर्थ, यमतीर्थ, वायुतीर्थ. १०० रामेश्वर-
तीर्थ. १०१ सिद्धेश्वरतीर्थ १०२ अहोपातीर्थ १०३ उर्केश्वरतीर्थ. १०४
शक्रतीर्थ १०५ स्कन्दतीर्थ, ध्यातृतीर्थ, कषायेश्वरतीर्थ, कषिणेशतीर्थ,
अभासनीर्थ, वालुशनीर्थ, गौतमेश्वरतीर्थ, कुशवामेश्वरतीर्थ, कपर्दीश-
तीर्थ, सागरेशतीर्थ, धीरादित्यतीर्थ, धूम्रेश्वरतीर्थ, दशावमेधिकतीर्थ,
आशापूरातीर्थ. १०६ भोमतीर्थ. १०७ नन्दाह्म १०८ तापेश्वरतीर्थ. १०९
रुक्मिणीतीर्थ. ११० योमनेश्वरतीर्थ. १११ द्वादशीतीर्थ. ११२ शिवतीर्थ. ११३
अम्भालकतीर्थ. ११४ सिद्धेश्वरतीर्थ ११५ भग्वेश्वरतीर्थ. ११६ क्षिणेश्वर-
तीर्थ. ११७ कुसुमेश्वरतीर्थ ११८ स्वेनपागहतीर्थ ११९ आग्वेश्वर-
तीर्थ १२० आदित्येश्वरतीर्थ १२१ कलकलेश्वरतीर्थ. १२२ शुभतीर्थ. १२३
कुङ्कुमेश्वरतीर्थ. १२४ सगमेश्वरतीर्थ. १२५ अनरकेश्वरतीर्थ. १२६ भोक्ष-
तीर्थ. १२७ सप्ततीर्थ. १२८ गोपेश्वरतीर्थ. १२९ नात्रतीर्थ. १३० सावौरे-
श्वरतीर्थ. १३१ सिद्धेश्वरतीर्थ. १३२ भाङ्गेश्वरतीर्थ. १३३ अङ्गेश्वर-
तीर्थ. १३४ वैष्णवतीर्थ, अकतीर्थ, गमकेश्वरतीर्थ, जयनाराहतीर्थ, अगारेश्वर-
तीर्थ, पगारेश्वरतीर्थ, दुर्गेश्वरतीर्थ, न्यकुवाराहतीर्थ, अष्टायतीर्थ,

१००	२३५।०	१३३.	१३७	२३५।०	१३९
१०१	"	१३४	१३८	"	१४०
१०२	"	१३५ ११०.	१३९	"	१४१.
१०३	"	१३६	१४०	"	१४२
१०४	"	१ ७.	१४१	"	१४३
१०५	"	१३८.	१४२	"	१४४.
१०६	"	२३० ५०-६	१४३	"	१४५, ११६.
१०७	"	१३९	१४४	"	१४६
१०८	"	१४०	१४५	"	१४७
१०९	"	१४१	१४६	"	१४८
११०	"	१४२	१४७	"	१४९
१११	"	१४३	१४८	"	१५०.
११२	"	१४४	१४९	"	१५१
११३	"	१४५.	१५०	"	१५२.
११४	"	१४६.	१५१	"	१५३.
११५	"	१४७.	१५२	"	१५४.
११६	"	१४८.	१५३	"	१५५, ११६.
					१५६.

મધુમતીસંગમ, નદાનિનયસંગમ, અનેકેશ્વરતીર્થ, શર્ભેશતીર્થ, કાવેરી-
સંગમ, ઉદંબરીસંગમ, સાંખાદિત્યેશ્વરતીર્થ, ત્રિપિક્કમતીર્થ, ત્રિશ્વરપતીર્થ,
નારાયણતીર્થ, મધુશ્રીપતિતીર્થ, ચૌલશ્રીપતિતીર્થ, સિદ્ધેશ્વરીતીર્થ, રૌપ-
વાયનતીર્થ, વૃષભાતતીર્થ, ધૂતેશ્વરીસંગમ, કનકેશ્વરીતીર્થ, કંઠેશતીર્થ,
અટ્ટહાસતીર્થ, ભૂભુવેશ્વરતીર્થ, વાલ્મિકિેશ્વરતીર્થ, મચ્છકેશ્વરતીર્થ. ૧૫૫
માંડવ્યતીર્થ. ૧૫૬ શુદ્ધેશ્વરતીર્થ. ૧૫૭ ગોપેશ્વરતીર્થ. ૧૫૮ કપિેશ્વર-
તીર્થ. ૧૫૯ પિંગલેશ્વરતીર્થ. ૧૬૦ ભૂતીશ્વરતીર્થ. ૧૬૧ મંગાવાહકતીર્થ. ૧૬૨
ગૌનમેશ્વરતીર્થ. ૧૬૩ દશાશ્વમેધતીર્થ. ૧૬૪ ભૃગુકન્થતીર્થ. ૧૬૫ કદાર-
ેશ્વરતીર્થ. ૧૬૬ ધૌતપાપેશ્વરતીર્થ. ૧૬૭ ઐશ્વરીતીર્થ. ૧૬૮ કનખેશ્વર-
તીર્થ. ૧૬૯ કાશાશ્વિરૂપતીર્થ. ૧૭૦ શાશ્વત્રામતીર્થ. ૧૭૧ ઉદીશ્વરવાસ-
તીર્થ. ૧૭૨ ચંદ્રહાસતીર્થ. ૧૭૩ હાદશાદિત્યતીર્થ. ૧૭૪ શ્રીપતિતીર્થ. ૧૭૫
મહાશ્વરતીર્થ. ૧૭૬ મહેશ્વરતીર્થ. ૧૭૭ આશ્વિનતીર્થ. ૧૭૮ સાવિત્રી-
તીર્થ. ૧૭૯ દેવતીર્થ. ૧૮૦ સિખિતીર્થ. ૧૮૧ કાશ્વિતીર્થ. ૧૮૨ ભૃગુતીર્થ
(પૈતામહતીર્થ). ૧૮૩ કુકુરીતીર્થ. ૧૮૪ દસકન્થાતીર્થ. ૧૮૫ સ્વર્ણબિંડુ-
તીર્થ. ૧૮૬ ઋષ્યમોચનતીર્થ. ૧૮૭ પુષ્કલીતીર્થ, ભારભૂતિ (ભારેશ્વર)

૧૫૪ રકઆં ૧૬૮.

૧૫૫	"	૧૬૦.૭૭-૯૬
૧૫૬	"	૧૬૧ થી ૧૭૨.
૧૫૭	"	૧૭૩.
૧૫૮	"	૧૭૪.
૧૫૯	"	૧૭૫.
૧૬૦	"	૧૭૬.
૧૬૧	"	૧૭૭.
૧૬૨	"	૧૭૮.
૧૬૩	"	૧૭૯.
૧૬૪	"	૧૮૦.
૧૬૫	"	૧૮૧ ૧૮૨.
૧૬૬	"	૧૮૩.
૧૬૭	"	૧૮૪.
૧૬૮	"	૧૮૫.
૧૬૯	"	૧૮૬.
૧૭૦	"	૧૮૭.

૧૭૧ રકઆં ૧૮૮.

૧૭૨	"	૧૮૯.
૧૭૩	"	૧૯૦.
૧૭૪	"	૧૯૧.
૧૭૫	"	૧૯૨. થી ૧૯૫.
૧૭૬	"	૧૯૭.
૧૭૭	"	૧૯૮.
૧૭૮	"	૧૯૯.
૧૭૯	"	૨૦૦.
૧૮૦	"	૨૦૧.
૧૮૧	"	૨૦૨.
૧૮૨	"	૨૦૩.
૧૮૩	"	૨૦૪.
૧૮૪	"	૨૦૫.
૧૮૫	"	૨૦૬.
૧૮૬	"	૨૦૭.
૧૮૭	"	૨૦૮.
૧૮૮	"	૨૦૯.

પુ'ખતીર્થ. ૧૮૯ મુંડિનીર્થ. ૧૯૦ એકશાલડિ'ડિમેશ્વરતીર્થ. ૧૯૧ આમલે-
શ્વરતીર્થ. ૧૯૨ શ્રીકપાલનીર્થ (બલાકેશ્વર). ૧૯૩ શૃંગિતીર્થ. ૧૯૪ અપાદી-
તીર્થ. ૧૯૫ એરંડીતીર્થ. ૧૯૬ જામદગ્ન્યતીર્થ. ૧૯૭ કોટીશ્વરતીર્થ. ૧૯૮
લોટલેશ્વરતીર્થ. ૧૯૯ હંસેશ્વર. ૨૦૦ તિલાદેશ્વરતીર્થ. ૨૦૧ વાસવેશ્વર-
તીર્થ. ૨૦૨ કોટીશ્વરતીર્થ. ૨૦૩ અલિકેશ્વરતીર્થ. ૨૦૪ વિમલેશ્વરતીર્થ. ૨૦૫
મોંલેશ્વરતીર્થ, અક્ષેશ્વરતીર્થ, દેવખાતતીર્થ, સિદ્ધરુદ્રતીર્થ, કુરરી-
તીર્થ. ૨૦૬ દૌંદેશતીર્થ, મુન્યાવયતીર્થ, ગણિતાદેવનાતીર્થ, કંથેશ્વરતીર્થ,
ખીશ્વરતીર્થ, રેવાસાગરસંગમ, વૃષખાતકુંડ. ૨૦૭

રેવા નદીના પાંત્રીસ સંગમ થાય છે. અગિયાર દક્ષિણકાંઠે અને
ઓવીસ ઉત્તર કિનારે. પાંત્રીસમો તે શ્રેષ્ઠ, રેવાસાગરસંગમ. ૨૦૮ રેવાનીરે
સંગમો મુદ્દાં ૪૦૦ તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ૩૩૩ સિવતીર્થ છે. ૨૦૯
(પછી તેમાં પણ પેટાવર્ગો પાડીને ગણાવ્યા છે. જેમાં ૨૧૪નાં સ્તબ્ધા-
શુર પડી શકે છે, જ્યારે ૧૧૯ છૂટકે તીર્થો છે.) ૨૧૦ ૨૮ વૈષ્ણવતીર્થ
છે. ૨૧૧ અનેક તીર્થો શુભ તીર્થો પણ છે. તે અવાંતરતીર્થોની ગણના
પણ વિગતવાર આપી છે. ૨૧૨

૨૬-૬ના રેવાખંડમાં ૨૦૪ અથેલાં તીર્થોમાં જેનો સમાવેશ ન થયો હોય
તેનાં અન્ય પુરાણોમાં નોંધાયેલાં તીર્થો નીચે આપ્યાં છે:

કૂર્મમાં:-ભદ્રેશ્વર. ૨૧૩ બાણતીર્થ. ૨૧૪ ધક્ષુનદીસંગમ. ૨૧૫ ચન્દ્રભાગા-

૧૮૯	૨૬આરે	૨૧૦.
૧૯૦	"	૨૧૧.
૧૯૧	"	૨૧૨.
૧૯૨	"	૨૧૩.
૧૯૩	"	૨૧૪.
૧૯૪	"	૨૧૫.
૧૯૫	"	૨૧૬.
૧૯૬	"	૨૧૭.
૧૯૭	"	૨૧૮.
૧૯૮	"	૨૧૯.
૧૯૯	"	૨૨૦.
૨૦૦	"	૨૨૧.
૨૦૧	"	૨૨૨.
૨૦૨	"	૨૨૩.

૨૦૩	૨૬આરે	૨૨૪.
૨૦૪	"	૨૨૫.
૨૦૫	"	૨૨૬.
૨૦૬	'કુર્કુરીતીર્થ'નું	પાઠાંતર ?
૨૦૭	૨૬આરે	૨૩૦.૧૭-૧૦૫
૨૦૮	"	૨૩૧.૭-૮
૨૦૯	"	૨૩૧.૯-૧૦
૨૧૦	"	૨૩૧.૧૦
૨૧૧	"	૨૩૧.૨૮
૨૧૨	"	૨૩૧.૨૩-૫૪
૨૧૩	કુંડિ	૮૧.૪
	૨૬-૬ના 'જંગમ'નું	પાઠાંતર ?
૨૧૪	કુંડિ	૮૧.૯
૨૧૫	"	૮૧.૨૮

કાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જતાં અર્જુન અને સાત પછી નિષઘ્ન આવે છે એમ કહ્યું છે તે નિષાદને બદલે લાગે છે, કેમકે નિષઘ્નઃ કે નૈવઘ્નઃ તે ભુવન-કાશવર્ણનમાં પુરાણોએ વિન્ધ્યવૃષ્ટનિવાસીઓમાં ગણાવેલ છે.^૩

વિન્ધ્યપાદપ્રસૂત નદીઓમાં નિષઘ્ન^૪ કે નિષઘાવતી^૫ ગણાવવામાં આવે છે એથી પણ નિષઘ્નદેશ દક્ષિણપથમાં હોવાની વાતને અનુમોદન મળે છે. ઉત્તર વાયવ્યમાં પણ દૃષ્ટ અને પારસીક સાથે નિષાદ ગણાવવામાં આવેલ છે;^૬ તેથી નિષાદ શુદ્ધરાતની ઉત્તરે હોવાના સંભવને પુષ્ટિ મળે છે.

દુદ્ધામનના ગિરનારશિલાલેખમાં નિષાદનો સિન્ધુ, સૌરીર, કુકુર, અપ-રાન્ત, નિષાદ,—એ ક્રમમાં ઉલ્લેખ છે.

પચનદ

તીર્થ,^૭ દારકા પાસે ગોમતી, લક્ષ્મણા, કુશાવતી, ચંદ્રલાગા અને જાંબ-વતી નદીઓ મળીને થાય છે એમ રકન્દ નોંધે છે.^૮ દારકાનાં પીળાં તીર્થો જોઈને પ્રજાપતિઓએ પાંચે નદીઓનું આવાહન કરીને બ્રાહ્મણી આ તીર્થ રચાધું.^૯

પંચનદ નામ સિન્ધુ, સતલજ, રાવી, બિયાસ અને જોલમના પ્રદેશ-પંચાથ માટે પણ વપરાય છે.

૩ શુઓ વિન્ધ્યવૃષ્ટનિવાસી ૧; અનૂપ ૨, ૪.

૪ અપૂઅ ૧૬.૩૨

૫ વા ૧૩.૨૮

૬ મસ ૪૭.૧૬ પાદટીપ નિષાદાન્હારહૂર્ણાંધ અને તે પછી ૪૬૫* નિષાદાન્પારસીરાશ્ચ ... ।

૭ શુઓ આનર્ન ૧૬.

પચનદ

૧ રકમ્દા ૧૪.—

પચનદઃ સમાહૂતાસ્તત્રાજમ્બુઃ સુરાન્વિતા. ।

મરીચય ગોમતી ચ લક્ષ્મણા ચાત્રયે તથા ॥ ૪૭

ચત્રભાગા ચોગિરમે પુલહાય કુશાવર્તા ।

પાવનાથે જાંબવતી જગામ મત્તવે તથા ॥ ૪૮

૨ રકમ્દા ૧૪.—

દ્વારવત્યાં ચ તે રટ્ઠા ગોમતી સાગરંગમામ્ ॥ ૪૬

પદ્માવતી

છઠ્ઠા કલ્પમાં ઉલ્લસિનીનું આ નામ હતું.^૧ પદ્માવતીનામકથાવર્ણન અધ્યાય^૨ નોંધે છે કે સમુદ્રમથન અંતે ચૌદ રત્નો સાથે સુરાસુરે મહા-કાલવનમાં બેસા હતા. ત્યાં રાહુ અમૃત પી જતાં વિષયુએ એનો શિરચ્છેદ કર્યો (—તે કે અમૃતપાનને કારણે એનું મૃત્યુ ન થયું). પછી રત્નોની વહેંચણી થઈ. ઉલ્લસિનીમાં આવીને પદ્માના નિવાસને કારણે આપણે રત્નને પામ્યા એમ માની દેવોએ હવે પછી આનું નામ પદ્માવતી હત્ને એમ કહ્યું.^૩ એક પછી એક નામના અધ્યાયો આપતાં આનો અધ્યાય, છઠ્ઠા કલ્પનું નામ હોવા છતાં, ક્રમમાં પાંચમો છે.

પયોળ્લી

નદી, વિન્ધપાદમાંથી નીકળનારી નદીઓમાંની એક.^૧

હાલની પૂર્ણા નદી જે તાપીને મળે છે તે પ્રાચીન પયોળ્લી એમ પાર્શ્વેટર કહે છે,^૨ કનિંગહામ જમનાને મળતી પહોળ તે પયોળ્લી કહે છે પણ પાર્શ્વેટર તાપીનો નીચેનો ભાગ તે જ જૂના વખતની પ્રખ્યાત પયોળ્લી એમ કહે છે.^૩ પણ તે નોંધે છે કે જે પયોળ્લી-એનો' ઉલ્લેખ મળે છે, તેમાંની એક પહોળ હોય.

પર્ણાશા

બનાસ નદી.^૧ વર્ણાશાનું પાકાન્તર. જુઓ વર્ણાશા.

પદ્માવતી

૧ જુઓ અગ્નિકા ૧.

૨ ૨૬આઅ ૪૪.

૩ „ ૮૮ ૩૩-૪

પયોળ્લી

૧ મ ૧૧૮.૨૭, કૃષ્ ૮૮.૩૪ વા ૧૩.૨૮, અ ૨૫.૩૩

૨ માર્ક' ૫૦ ૨૯૬.

૩ „

૪ મળી ૧૦.૧૫, ૧૦.૧૬

પર્ણાશા

૧ પસ્ત ૬.૨૬; મળી (કૃ'અ) ૧ ૩૧ ભાષ્યાં ૧૦.૩૦, જુઓ પારિવાર ૨.

પર્ણાસા

ગનાસ નદી.^૧ વર્ણાના-પર્ણાગાતું પાસ-તર. જુઓ વર્ણાના.

પાટલં વાડવ

નગર,^૨ સાગમતીકડિ.

પાતાલ

હાટકે-શક્તેષ, વડનગર જેમાં છે તે પ્રદેશ... શિવ આનર્તમાં સતી-
વિરહમાં નમરૂપે ફરતા હતા ને ઋષિપત્નીઓ મોહ પામી તેથી, ઋષિ-
ઓએ તેમનું લિંગ તોડી પાડ્યું. જમીનથી ટેક પાતાલમાં તે પ્રવેશ્યું.^૧
પછી બ્રહ્માની વિનંતીથી શિવે લિંગને ધારણ કરતાં બ્રહ્માએ ત્યાં હાટક-
નું લિંગ રચાવ્યું અને પાતાલમાં^૨ એ હાટકે^૩ પર (હાલતું વડનગર)
નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ કહ્યું...ત્યાં પાતાલ ભક્તરી છે તેમાં ધર્મ પાતાલ-
માં પ્રવેશાય એમ કહ્યું છે.^૩ આગળ જતાં 'નગર' શબ્દ પણ નં ન ગ
(ડેર) એમ નાગ સાથે જોડીને સિદ્ધ કર્યો છે....કાં તો હાલતું વડનગર
તે પાતાલમાં લેખાતું હશે, અથવા નાગને ત્યાંથી આવ્યા (ત્યાં એમને

પર્ણાસા

૧ જુઓ પારિવાત ૮

પાટલ વાડવ

૧ પૃ ૧૨૪, ૫૮ પાટલ વાડવાલ્યં ચ નગર સ્ત્ર મુન્દરિ ।

પાતાલ

૧ ૨૩ના ૧૦૧

પત્તસ્મિન્નરે ભૂમૌ લિંગ તસ્ય પપાત તત્ત ।

મિત્તવાથ મરણીપૃષ્ઠ પાતાલ પ્રવિશેષ હ ॥

૨ ૨૩ના ૧.—

હૃતા લિંગ સ્ત્રય તત્ર સ્થાપચામાસ હપિતઃ ॥ ૬૩

સ્ત્યાતિ ચાસ્યતિ સર્ગ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૬૫

૩ ૨૩ના ૮.—

સપ્તદ્વીપમર્ત્તી પૃથ્વી મા ત્યક્ત્વા કુત્રચિદ્વજ ॥ ૫૧

ચત્તર્સંકીર્ત્યંત લોકે પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૫૩

પાતાલગાઢવીતેય ચત્રૈર્વાસ્તિ દ્વિજોત્તમ ॥ ૫૪

તત્ર પ્રવિન્ધ્ય યનેન પાતાલ વમુષાધિપ ॥ ૫૫

૯૪ હાટકેન્દ્ર પ્રસિદ્ધ હોઈ) તે ' પાતાલ ' ગણાતું હોય. આને ભાગ-
વતમાં ' વિનય ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૪ મત્સ્યમાં^૫ સહસ્રાર્જુન દરિયા-
માં નદાતાં પાતાલના અસુરોને નિવેષ્ટ કરતો એવું વર્ણન છે તે ગુજ-
ગતને લગતો પાતાલ-પ્રદેશ હોવાની વાતને અનુમોદન આપે છે.

પારિપાત્ર

પારિયાત્રનું પાદાંતર.^૧ જુઓ પારિયાત્ર.

પારિયાત્ર

પર્વત, સાત કુલપર્વતોમાનો એક.^૧ મત્સ્ય પ્રમાણે તેને આશ્રપે
નીચેની નદીઓ છે.^૨ વેત્રવતી, રૂદ્રાની, સિન્ધુ, પર્ણાશા, નર્મદા,
કાવેરી, મહતી, પારા, શિપ્રા, અવન્તી વગેરે. હૂર્મ,^૩ વાયુ,^૪

૪ જુઓ હાટકી.

૫ મ ૮૦.૩૩

પારિપાત્ર

૧ માક' પૃ ૦ ૨૮૩, ૨૮૫ પારિ' ૮૨ પારો આ પાડ છે
હર્મની બાંબામી ઓકિસ આદિતિમા ભુવનકેશવર્જનમાં આ પાડ છે.
જુઓ હાટકી ૨૧ પૃ ૦૩૧૪.

પારિયાત્ર

૧ જુઓ વિનય ૨; રા' ૪૨.૨૦

૨ મ ૧૧૮.—

વેદસ્મૃતિર્વેદવતી રૂદ્રાની સિન્ધુરેવ ચ ।

પર્ણાશા નર્મદા ચૈવ કાવેરી મહતી તથા ॥ ૨૩

પારા ચ ધન્વતીરૂપા તિરુયા વેણુમત્યપિ ।

શિપ્રા ભવન્તી કુન્તી ચ પારિયાત્રાધિતા સ્મૃતા ॥ ૨૪

૩ પૃ ૪૭.—

વેદસ્મૃતિર્વેદવતી (સ્તા) વ્રતની ત્રિદિવા તથા ॥ ૨૬

વર્ણાશા ચન્દના ચૈવ ચ ચર્મવ્રતી મુરા ।

વિદિશા વેત્રવત્યાપિ પારિયાત્રાધિતા સ્મૃતા ॥ ૨૭

૪ વાપૂ ૪૫ —

વેદસ્મૃતિર્વેદવતી રૂદ્રાની સિન્ધુરેવ ચ ।

વર્ણાશા ચન્દના ચૈવ સતીરા મહતી તથા ॥ ૨૭

પર્ણામા

અનાસ નદી ૧ વર્ણના-વર્ણાશાનુ પાદાન્તર જુઓ વર્ણાશા

પાટલ વાટ

નગર, ૧ સાગ્રમતીકાંડે

પાતાલ

હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, વડનગર જેમા છે તે પ્રદેશ શિવ આનર્તમા મતી
વિરહમા નમરૂપે કરતા હતા ને સપિપત્નીઓ મોહ પામી તેથી, ઋષિ
ઓએ તેમનું લિંગ તોડી પાડ્યું. જમીનથી ઠેક પાતાલમાં તે પ્રવેશ્યું ૧
પછી બ્રહ્માની વિનતીથી શિવે લિંગને ધારણ કરતા બ્રહ્માએ ત્યાં હાટક-
નું લિંગ સ્થાપ્યું અને પાતાલમાં ૨ એ હાટકેશ્વર (હાલનું વડનગર)
નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ કહ્યું ..ત્યાં પાતાલ ભલ્લી છે તેમાં થઈ પાતાલ-
મા પ્રવેશાય એમ કહ્યું છે ૩ આગળ જતા ' નગર ' શબ્દ પણ ન + ગર
(ગર) એમ નાગ સાથે જોડીને સિદ્ધ કર્યો છે ૪ તો હાલનું વડનગર
તે પાતાલમા લેખાતું હશે, અથવા નાગને ન્યાયી આવ્યા (ત્યાં એમને

વર્ણાશા

૧ જુઓ પારિવાર ૮

પાટ ૧૪૪

૧ પૃ ૧૨૪ ૫૮ પાટ વાટવાહ્ય ચ નગર તત્ર મુન્દરિ ।

પાતાલ

૧ ૨૬ના ૧ ૨૧

તત્સ્મિન્નતર ભૂમો ણિય તસ્ય પવાત તત્ ।

મિત્તવાય ધરણીપૃષ્ઠ પાતાલ પ્રવિશત્ ૬ ॥

૨ ૨૬ના ૧ —

કૃત્વા ણિય દગ્ય તત્ર સ્વાપચામાસ હપિતઃ ॥ ૬૨

ચ્યાતિ ચાસ્યતિ સર્વત્ર પાતાલ હાટકશ્ચરમ્ ॥ ૬૫

૩ ૨૬ના ૪ —

સપ્તદ્વીપવતી પૃથ્વી મા ત્યક્ત્વા કુન્નચિદ્ગત ॥ ૫૧

ચત્તરાવીર્ત્યત લોકે પાતાલ હાટકશ્ચરમ્ ॥ ૫૨

પાતાલજાલવીનોય ચત્રૈવાસ્તિ દ્વિજોત્તમ ॥ ૫૬

તત્ર પ્રવિશ્ય ચન્નન પાતાલ વસુધાધિપ ॥ ૫૧

છટ હાટોરૂપ પ્રસિદ્ધ હોઈ) તે ' પાતાલ ' ગણાતું હોય. આને લાગ-
વતમાં ' વિનય ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે.^૪ મત્સ્યમાં^૫ સહસ્રાલ્પન દરિયા-
માં નકાતાં પાતાલના અસુરોને નિત્રેષ્ટ કરતો એવું વર્ણન છે તે ગુજ-
રાતને લગતો પાતાલ-પ્રદેશ હોવાની વાતને અનુમોદન આપે છે.

પારિપાત્ર

પારિયાત્રનું પાકાંતર.^૧ જુઓ પારિયાત્ર.

પારિયાત્ર

પર્વત, સાત કુલપર્વતોમાનો એક.^૧ મત્સ્ય પ્રમાણે તેને આશ્રયે
નીચેની નદીઓ છે.^૨ વેત્રવતી, વૃત્તપ્તી, સિન્ધુ, પર્ણાશા, નર્મદા,
કાવેરી, મહતી, પારા, શિખા, અવન્તી વગેરે. કૂમ્ભ,^૩ વાપુ,^૪

૪ જુઓ હાટવી.

૫ મ ૮૦.૩૩

પારિપાત્ર

૧ માર્ક ૫૦ ૨૮૩, ૨૮૫ પાર્મિટર પાસે આ પાક છે
કર્મની જાગ્રાસી એફિસ આશ્રિતીમા જુવનકેસરખર્નમાં આ પાક છે.
જુઓ હલિકે ૨૧ ૫૦૭૧૪.

પારિયાત્ર

૧ જુઓ વિનય ૨; રાકિ ૮૨.૨૦

૨ મ ૧૧૮.—

વેદસ્મૃતિવેંદવતી વૃત્તપ્તી સિન્ધુરેવ ચ ।

પર્ણાશા નર્મદા ચૈવ કાવેરી મહતી તથા ॥ ૨૩

પારા ચ ધન્વતીરૂપા વિદુષા વેણુમત્યપિ ।

શિખા અવન્તી કુન્તી ચ પારિયાત્રાધિતા સ્મૃતા ॥ ૨૪

૩ કૂપુ ૪૭.—

વેદસ્મૃતિવેંદવતી (રતા) વૃત્તપ્તી ત્રિવિકા તથા ॥ ૨૯

વર્ણાશા ચન્દના ચૈવ ॥ ચર્મખતી મુરા ।

વિવિદ્યા વેત્રવત્યાપિ પારિયાત્રાધિના સ્મૃતાઃ ॥ ૩૦

૪ વાપુ ૪૫ —

વેદસ્મૃતિવેંદવતી વૃત્તપ્તી સિન્ધુરેવ ચ ।

વર્ણાશા ચન્દના ચૈવ સતીરા મહતી તથા ॥ ૧૭

અત્તાંડ, ૫ માર્ક ૩૫, ૧ અત્તાંડ અને વામન ૮ મત્સ્યને મળી યાદીઓ આપે છે.

પાનિ ૬-૪ કહે છે કે તેમાંથી નીકળતી નદીઓ જોતાં નોપાદતી પશ્ચિમનો હાલના વિન્ધ્યનો ભાગ તે પાગિયાત્ર તે નદીઓમાં વર્ણાશા-વર્ણાશા-અનાસ પશ્ચ હોઈ પારિયાત્રમાં અરવલ્લીનો પશ્ચ સમાવેશ થવો જોઈએ તો માળવાની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે દૂરતું ત્રિગિવર્ણ તે પાગિયાત્ર ઠી, અને એમ એનાં નામ પશ્ચ સાર્થ અને: પરિયા-ઓમેર જે

ચર્મણતી ચૈવ ત્રિદિશા વેત્રત્સપિ ।

ક્ષિપ્રા હ્યવન્તી ચ તથા પારિયાત્રાધિતા. સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮

૫ અપૂઆ ૧૬.—

વેદસ્મૃતિવેદવતી વૃત્તપ્રી સિન્ધુરેવ ચ ॥ ૨૭

વર્ણાશા નન્દના ચૈવ સદાનીરા મહાનદી ।

પાશા ચર્મણતી નૂપા વિદિશા વેત્રત્સપિ ॥ ૨૮

ક્ષિપ્રા હ્યવન્તી ચ તથા પારિયાત્રાધિયા સ્મૃતા ॥ ૨૯

૬ મા ૫૮ —

વેદસ્મૃતિવેદવતી વૃત્તપ્રી સિન્ધુરેવ ચ ।

વૈણાસા નન્દના ચૈવ સદાનીરા મહી તથા ॥ ૧૯

પારા ચર્મણતી નૂપી ત્રિદિશા વેત્રત્સપિ ૬

ક્ષિપ્રા હ્યવન્તી ચ તથા પારિયાત્રાધિયા. સ્મૃતા ॥ ૨૦

૭ અ ૨૫ —

વેદસ્મૃતિવેદવતી વાતપ્રી સિન્ધુરેવ ચ ।

વૈણાસા નન્દના ચૈવ સદાનીરા મહી તથા ॥ ૨૮

ચર્મણતી ત્રી ચૈવ ત્રિદિશા વેત્રત્સપિ ।

ક્ષિપ્રા દ્રવન્તી ચ તથા પારિયાત્રાનુગ્ના સ્મૃતા ॥ ૨૯

૮ વા ૧૩ —

વેદસ્મૃતિવેદવતી વૃત્તપ્રી સિન્ધુરેવ ચ ॥ ૨૩

વર્ણાશા નન્દિની ચૈવ પાવની ચ મહી તથા ।

શરા ચર્મણતી સ્પી ત્રિદિશા વેણુમત્સપિ ॥ ૨૪

ચિત્રા હ્યોષવતી સ્મ્યા પારિયાત્રોદ્રવા સ્મૃતા ।

૯ માર્ક ૫૦ ૨૮૬ પાન્ટીપ

ફરી વળે છે તે પર્વતો, પરિવ્રાજ-આવરી લેતા પાત્રને મળતા આમગના પર્વતો ચમન અને મનામ વચ્ચેના પથ (Pathar) ગિરિમાળામાં હજી તે નામ સચાર્ધ રહ્યું છે. ૧૦ ગ્રેા મિત્સન ત્રિપ્લપુરાણ- (બીજે અશ અ ૩ પાદવીપ) મા કહે છે 'ખરે જ આ નામ આજે ગે ગુજગતની ઓઁ ગિરિમાળાને આપનામાં આવે છે (જુઓ ઈર્નલ ટોડનો મજગ્યાનતો નકરો.)' પણ આવું નામ ગુજગતમાં જાણીતું નથી હાલતમિના (૧૪૪) મધ્યેશમાં પાપિયાન આપે છે

પિણ્ડારક

તીર્થ ૧, દ્વારકાની પાસે સમુદ્ર તટે

વનપર્વ અ ૮૨માં પ્રભાસ પિણ્ડારક, ઉત્તરવત, દ્વારવતી એનો ક્રમ છે, જે પિણ્ડારક અત્યારે દ્વાનની દ્વારકા પાસે કે તેનું જ નહિ પણ પૂર્વે પ્રભાસ તરફના કોઈ તીર્થનું પણ નામ હોવાનું સૂચવે, પણ તેમાં જ અ ૮૦માં પહેલા પ્રભાસ, દ્વારવતી, પિણ્ડારક એના ક્રમ માં તેનો ઉલ્લેખ કરી, પછી તેનું સવિશેષ વર્ણન કર્યું છે કે કામાં અ ૮૦માં પિણ્ડારક તે તો દ્વારકા પાસેનું પિણ્ડારક જ છે તેમાં કહ્યું છે કે 'પિણ્ડારકમાં નાહીને માયુસ બહુ મુરર્ષુ મેળવે અદ્ભુત વાન છે કે તે તીર્થમાં પદચિહ્નનાળી મુદ્રાઓ આજે પણ મળે છે પદ ચિહ્નન ચિહ્નનાળા દેખાય છે' ૪

પિણ્ડારક તીર્થ હોના ઉપગત જળકીડાનું પણ સ્થાન હતું જળ કીડા મગતા યાદવો પેવત જઈ પાછા આવી શકે એટલું રૈવત (અને દ્વારકા)થી તે નજી હતું ૫

૧૦ એજ , ઉપરાત આસરી ૬ પૃ. ૧, ૧૪ પૃ. ૧૫૧

પિણ્ડારક

૧ વિપ ૨૭ ૬ પિણ્ડારક મહાતીર્થે દૃગ્ગા ચતુર્કુમારકૈ ॥

ભાએ ૧૧૧ હનિ ૮૮૪

■ મન ૮૬૧૮

૩ મન ૮૦૮

૪ જુઓ દ્વારકા ૭૧

૫ હનિ ૮૮૫૦

પિંડારકની મુદ્રાઓની અદ્ભુત વાત ઉપરથી ડા. પુસાળકર-જે આજની દારકા તે પ્રાચીન દારકા હોવાના મતના છે—મુ્યરે છે કે પિંડારક પાસે જોદદામ કરાવતું જોઈએ, જેથી ત્યાં એવી મુદ્રાઓ મળે તો દારકાના સ્થળનિર્ણયના પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉકેલ આવે.

જુઓ દ્વારકા.

પ્રતિકલ્પા

ઉત્તરધિનીતું એક નામ. પ્રતિકલ્પાભિધાનકથન અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી, સાગર અને પર્વતો પ્રતિકલ્પે ફરી ફરી નાશ પામ્યા ને ઉત્પન્ન થયા, પણ આ નગરી અચલ રહી તેથી એ પ્રતિકલ્પા કહેવાઈ.^૧

પ્રભાસ-ક્ષેત્ર

સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠેના પ્રાચીન તીર્થ ફરતું ક્ષેત્ર. કુર્મરૂપી જનાર્દનનો નૈર્ભતપાદ સૌરાષ્ટ્ર છે. નગરો પ્રભાણે ભાગ કરતાં તેના નવ ભાગ થાય છે. સાગર પાસેનો નવમો ભાગ તે પ્રભાસ.^૨ આ તીર્થ આનર્ત સાગ્ર, આનર્ત પ્રદેશના સારરૂપ છે.^૩

તેનાં ક્ષેત્ર, પીઠ અને ગર્ભગૃહ (દેવપતન) અનુક્રમે બાર યોજન, પાંચ યોજન અને બે ગાઉ છે.^૪

ક્ષેત્રની સીમાઓ^૫ પૂર્વે તપ્તોદકસ્થામી, પશ્ચિમે માધવ, દક્ષિણે સાગર અને ઉત્તરે ભદ્રા નદી. તેના માહેશ્વર, વૈષ્ણવ અને બ્રાહ્મ એમ ત્રણ ભાગ છે, જેમાં અનુક્રમે દોઢ, એક અને એક કોટિ તીર્થો છે.^૬

ક્ષેત્રપીઠની સીમાઓ^૭ પૂર્વે ત્ર્યંકુમતી, પશ્ચિમે વન્દિણી, દક્ષિણે સમુદ્ર અને ઉત્તરે માહેશ્વરી.

ગર્ભગૃહની સીમાઓ^૮ પૂર્વે ગોમુખ, પશ્ચિમે આર્યમેધિક આરા, દક્ષિણે સમુદ્ર અને ઉત્તરે કૌરવેશ્વરી.

૧ જુઓ દ્વારકા ૬૯.

પ્રતિકલ્પા

૧ રકઆઅ ૪૮.૯

પ્રભાસ-ક્ષેત્ર

૧ રકપ્રમ ૧૧.૩૭-૩૮

૨ „ ૧૦.૨૦

૩ „ ૪.૧૨-૧૪

૪ રકપ્રમ ૪.૧૮-૧૬

૫ „ ૪.૨૩-૨૫

૬ „ ૪.૧૭-૧૮

૭ „ ૪.૧૯-૨૦

સોમેશ્વરનું માહાત્મ્ય ૮ લેગર (તે જ કાયાગ્નિરુદ્ર) રૂપે શિવ પ્રભાસ -
ક્ષેત્રમા વગ્યા છે" બીજી નામ અગ્નીશાન. ૧૦

પાચ સકાગ્ર—સરસ્વતી, સમુદ્ર, સોમ, સોમશૃદ્ધ અને સોમનાથ -
—દુર્લભ દર્શન છે, તેનું માહાત્મ્ય ૧૧

પ્રભાસના નક્ષત્ર માટે દક્ષિણે વિનૈશની અને ઉત્તરે દણ્ડપાણિની
પ્રતિષ્ઠા છે ૧૨

ગણો ૧૩ પૂર્વદારે સો કાટિ ગણોથી વીંટળાયેલો એવો અદ્રહાસ નામે
ગણુ પ્રભાસનું રક્ષણ કરે છે દક્ષિણદારે અકાગ્ર કાટિગણુથી વીંટળાયેલો
એવો ધટાકર્ણ નામે ગણુ, પશ્ચિમદારે ત્રિષ્ટક, ઉત્તરદારે દણ્ડપાણિ,
નૈર્ઋત્યદારે ચડનાદ (ચડનાથ) ને વાયવ્યદારે લેગનાન છે, નદી મહા
કાલ અને દડપાણિ વિનાયક, આના અમખ્ય અગરક્ષકો છે.

લિંગના ધર્શનભાગે ઉમા છે. ૧૪

પ્રભાસક્ષેત્રમા અસખ્ય ઋષિઓ જે તીર્થોનું સેવન કરે છે તે—અંદ્ર-
ભાગા, દેવિકાતટ, ઉમાપતિ, શશિભૂષણ, ચદ્રભૂષણ, અગ્નિતીર્થ, રુદ્રેશ્વર,
કપદીશ, રત્નેશ્વર, અર્ગસ્થલ, સિદ્ધેશ્વર, માર્કંડ, સગ્ગવતી, બ્રહ્મકુડ,
માત્રીન સરસ્વતી, ૧૫ હિરણ્યા. ૧૬

સમુદ્રમથનયાથી નીકળેલા ચન્દ્રે કાયલૈરવત્રિગતુ આગપત કરતાં શિવે -
તેને વગ આપ્યો ચન્દ્રે માગ્યુ કે મહાદેવનું સોમનાથ ૧૭ નામ અનત-
કાય માટે થાય

સોમનાથનું જ્યોતિર્વિગ ૧૮ જે સ્વયં જ છે તે પશ્ચિમ દિશામા સમુદ્ર
ની પાસે કૃતરમ્ પર્વતની પશ્ચિમે ત્રણમો ધનુષ ઉપર આવેલુ છે
સોમેશ્વરની પાસે ક્ષેત્રના ચાપમા ભાગમા બસો ધનુષના ચોમેર ધેગવા
વાળા મડવાકાગ્ર કર્ણિંગ ૧૯ છે

વડવાનુ રૂપ જેણે ધાગ્યુ ક્યુ છે એવી સચામા સૂર્યથી રેવન્ત ૨૦
નામે પુત્ર થયો, જે જન્મતા વેત પિતાનો ધોડો લઈને નાટો અને

૮ રકપ્રમ	૪ ૪૭ ૬૬	૧૪ રકપ્રમ	૪ ૧૧ ૧
૯	૪ ૬૮ ૭૦	૧૫	૫ ૧૩ ૨૩
૧૦	૪ ૭૨	૧૬	૫ ૨૪
૧૧	૫ ૨૭	૧૭	૫ ૪૭ ૧૧
૧૨	૪ ૮૬	૧૮	૫ ૬૫ ૬૬
૧૩	૪ ૮૭ ૧૬	૧૯	૫ ૬૭ ૬૮

પ્રજાસમા આન્યો, તે સાવિત્રીના નૈર્ઝત્ય લાગમા છે રાત્રીકુદ હોવાથી તે ગગન હટારક નાગે લોકમા પ્રસિદ્ધ થશે

યમેશ્વર^{૨૧} અર્કસ્થન^{૨૨} તેના અગ્નિકોણમા સિદ્ધેશ્વર^{૨૩} પાપ નાશન^{૨૪} કૃતસ્મર અને અર્કસ્થન વચ્ચે ત્રિવેણી ઉપર સૂર્યોદય^{૨૫} છે, ત્યાં દેવમાતાનો વર પામેલી આડ સિદ્ધિઓ વસે છે ત્યાં દેવમાતા, મહાકાલ, નાગસ્થાન તે નગસ્થાન છે^{૨૬} શ્રીમુખ^{૨૭} નામનું પાતાલવિવર શુન દા આદિ માતાઓના ગણથી ન્યાય છે, શશિભૂષણ^{૨૮}

કૃતસ્મર પરાંતની પશ્ચિમે ૩૦૦ ધનુષ ઝટે સ્વયંભૂ અને સૂર્યના બિંદુ નેવું, કુમ્ભકુના છડાના પ્રમાણ નેવકું સ્પર્શનિગ બૂમિ મધ્યે છે^{૨૯} નક્ષિત્રેયા નદી ૩૦ સોમેશ્વરની પ્રતિજ્ઞા, બ્રહ્મશિના ઉપર^{૩૧} તેની પૂર્વ કૌશિકગોત્રી બ્રાહ્મણના નેતૃત્વ નીમે સોપાર્ષ^{૩૦}

ગન્ધર્વેશ્વર^{૩૩} સોમેશ્વરની ઉત્તરે, દડપાણિની પાસે, વરદાની પશ્ચિમે પાંચ ધનુષ ઝટે ત્રિમતેશ્વર^{૩૪} અગ્નિલીધ^{૩૫} (અગ્નિકુદ^{૩૬})^{૩૭} સોમેશ્વરથી સો ધનુષ દક્ષિણે^{૩૮} સાગરતટે. પદ્મકલીધ^{૩૯} (પદ્મકમા)^{૪૦} સોમેશ્વરથી દક્ષિણે સો ધનુષ છેટે પાણીમા પાપહરકુડ^{૪૦} સો હાથના

૩૦ રકપ્રમ	૧૧ ૨૦૬ ૦૦૩	૨૫ રકપ્રમ	૧૬ ૧૨ ૧૬
૨૧ „	૧૨ ૭	૨૬ „	૧૬ ૩૦
૨૨ „	૧૩ ૧૦	૨૭ „	૧૬ ૨૬ ૨૭
૨૩ „	૧૩ ૩૦	૨૮ „	૧૮
૨૪ „	૧૪		
૨૫ „	૧—		

હૃતસ્મરસ્થાપરતા ધનવતરજતત્રય ।

લિંગ મહાપ્રમાર ચ સ્વયંભૂત વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૮૧

સૂર્યવિવ્રતમપ્રાવ્ય સર્પમેષત્ત્વમહિતમ્ ।

શુનકુટાડકમાન તદ્ ભુમિમધ્યે વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૮૨

સ્પર્શલિંગ હિ તદ્વિદિ . । ૮૩

૩૦ રકપ્રમ	૨૩ ૭૭	૩૬ રકપ્રમ	૨૬ ૧૨
૩૧ „	૨૩ ૧૦૧	૩૭ „	૨૬ ૨૭
૩૨ „	૨૪ ૮૪	૩૮ „	૨૬ ૩૨
૩૩ „	૨૫	૩૯ „	૨૬ ૦૦
૩૪ „	૨૭	૪૦ „	૨૬ ૩
૩૫ „	૨૯ ૧		

પ્રમાણુનો; હિરણ્યા (હરિણી), વજ્રણી, ન્યંકુ, કપિલા, સરસ્વતી^{૪૧}
એમ પાંચસ્રોતા સરસ્વતી છે.^{૪૨} કૃતસ્મર પર્વત.^{૪૩} વડવાનલધારિણી.^{૪૪}
કપદી,^{૪૫} કેદારેશ્વર,^{૪૬} ભીમેશ્વર,^{૪૭} ભૈરવેશ્વર,^{૪૮} અને ચણ્ડીશ્વર,^{૪૯}
આ પાંચ મુદ્રાલિંગ છે.^{૫૦} પ્રાચીનતીર્થ,^{૫૧} સરસ્વતીના ઉત્તર કિનારે
મંકચાશ્રમ.^{૫૨} સોમેશ્વરની ડાબી બાજુ વિષ્ણુ 'વરાહ'રૂપે અને જમણી
બાજુ બ્રહ્મા, સાવિત્રીના કાપને કારણે, 'કપદી' રૂપે રિયત છે.^{૫૩}
કપદિવિનાયક—જે સત્યયુગમાં હેરંગ નામે અને દ્વાપરમાં લંબોદર નામે
ઓળખાય છે તે કલિયુગમાં 'કપદી' નામથી ઓળખાય છે.^{૫૪} તેનું
ઉદર કપદિ (કાડી)ના આકારનું છે તેથી તેનું એવું નામ છે.^{૫૫}

રુદ્રેશ્વર (કેદારેશ્વર) લિંગ.^{૫૬} સોમેશ્વરની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ પર આદિ-
ત્યેશ્વર (રત્નેશ્વર).^{૫૭} સોમેશ્વરની ઈશાને અંગારેશ્વર.^{૫૮} તેથી બે ધનુષ
ઉત્તરે હુધેશ્વર.^{૫૯} ઉમાના પૂર્વભાગે સિદ્ધેશના અગ્નિકોણમાં બૃહસ્પતી-
શ્વર.^{૬૦} વિભૂતીશ્વરની પશ્ચિમે શુક્રેશ્વર.^{૬૧} હુધેશ્વરની પશ્ચિમે અને
અન્નદેવીના અગ્નિકોણે પાંચ ધનુષ પર શતેશ્વરેશ્વર.^{૬૨} તેની વાપડે ને
અન્નદેવીની ઉત્તરે ૩ ધનુષ પર મંગલાની પાસે રાહવીશ્વર.^{૬૩} તેની ઉત્તરે
અને મંગલાની દક્ષિણે ૧ ધનુષ છેટે કેલીશ્વર.^{૬૪} આમ નવમુદના લિંગો છે.

પાંચ સિદ્ધ લિંગ : સોમેશ્વરની ઈશાને વરારોહા, તેની પૂર્વે સિદ્ધે-
શ્વર;^{૬૫} તેની પૂર્વે કપિલેશ્વર;^{૬૬} મંધવેશ્વર,^{૬૭} દણ્ડપાણિની ઉત્તરે;
તેની પૂર્વે, ઉમાની પાસે અને બૃહસ્પતિના નૈઋત્ય ભાગમાં વિમલેશ્વર^{૬૮};

૪૧ રકપ્રમ ૩૧.૪	૫૫ રકપ્રમ ૩૮.૫૧
૪૨ " ૩૩.૫૪	૫૬ " ૩૯.
૪૩ " ૩૩.	૫૭ " ૪૩.
૪૪ " ૩૪.૩૨	૫૮ " ૪૫.
૪૫ " ૩૪.૩૪	૫૯ " ૪૬.
૪૬ " ૪૦.	૬૦ " ૪૭.
૪૭ " ૪૧ ૬૩	૬૧ " ૪૮.
૪૮ " ૪૨.	૬૨ " ૪૯.
૪૯ " ૩૫.૧૧૭	૬૩ " ૫૦.
૫૦ " ૩૬.૩૭-૪૦	૬૪ " ૫૧.
૫૨ " ૩૬.૪૩	૬૫ " ૫૨.
૫૩ " ૩૮.૪-૫	૬૬ " ૫૩.
૫૪ " ૩૮.૬	૬૭ " ૫૪.
	૬૮ ૫૫.

રાદૃશિગની પામે, જ્ઞાતાની નૈર્ઘ્ન્યે ૧૬ ધનુષ ૫૩ ધનૈશ્વર ૧ સોમેશ્વરના વાયવ્ય ભાગમાં ૬૦ ધનુષ ઉપર પાતાવવિવર છે જેની સા માં અગ્ન પાનેશ્વરી (અગ્ન રી) ૭૦ છે તેની ઉત્તરે અને ગરવીશ્વરની દક્ષિણે પામે મા જ મગનાદેવી ૭૧ દૈત્યસૂદનની પૂર્વે ને મોગીશ્વરીની ધિશાને ૭ ધનુષ પર વિશાનાક્ષી લલિતા ૭૨ લલિતાદેવીની પૂર્વે ૧૦ ધનુષ ૫૩ ચત્વર પ્રિયા ૭૩-આ ક્ષેત્રનીઓ છે

ભૈરવેશ્વરની પૂર્વે ૫ ધનુષ ૫૩ લક્ષ્મીશ્વર ૭૪ તેની ઉત્તરે ને વિશા લાક્ષીની દક્ષિણે વાડવેશ્વર ૭૫ વિશાવાતીની ઉત્તરે અર્ધશ્વર ૭૬ મામે શ્વર ૭૭ દૈત્યસૂદનની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ ૫૩ આ પાચ વક્ષપનિગો ૭૮ (પાચ મુખા મહાદેવ) સોમનાથની પૂર્વે ૬૦ ધનુષ ઉપર ગૌરીતપોવન ૭૯ જેનું ક્ષેત્ર ૫૫ ધનુષ છે અને જેની મધ્યે એક પાંચ ઉપર ગૌરી તપમા ખડાં છે, અને જેની ઉત્તરે કાઈક ધિશાનમાં ૪ ધનુષ ઉપર ગૌરી શ્વર છે ૮૦ તે વનની અગ્નિ દિશામાં ૨૦ ધનુષ પર વરુણેશ્વર છે ૮૧ તેની દક્ષિણે ૩ ધનુષ પર ઉમેશ્વર ૮૨ સા જ જલવાસ મણુપતિ ૮૩ વરુ ણેશ્વરથી નૈર્ઘ્ન્યમાં અને ગૌરીતપોવનની દક્ષિણે કુમારેશ્વર ૮૪ દૈત્યસૂદનની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ પર શાકરેશ્વર (સાકરેશ્વર) જેનું ક્ષેત્ર ૧૮ ધનુષ ૩૮૫ તેની નૈર્ઘ્ન્યે ૬૦ ધનુષ ઉપર કલ્પેશ્વર ૮૫ તેની દક્ષિણે લકુ લીશલિગ્રંથ ૮૭ ઉત્તકેશ્વર ૮૮ તેના અગ્નિકોણમાં ૫ ધનુષ ઉપર વૈશ્વા નરેશ્વ ૮૯ લક્ષ્મીશ્વરની પૂર્વે ને દૈત્યસૂદનની પશ્ચિમે ૫ ધનુષ ઉપર ગૌતમેશ્વર ૯૦ દૈત્યસૂદનનું ક્ષેત્ર-પૂર્વમાં ચમેશ્વર ને પશ્ચિમમાં સોમનાથ

૬૮ સક્રમ પ્ર	૫૧	૮૦ સક્રમ પ્ર	૬૯ ૩ ૫
૭૦ ,	૫૮	૮૧ ,	૭૦
૭૧	૬૦	૮૨ ,	૭૧
૭૨ ,	૬૧	૮૩ ,	૭૨
૭૩	૬૨	૮૪	૭૩
૭૪	૬૪	૮૫ ,	૭૪
૭૫	૬૫	૮૬	૭
૭૬ ,	૬૬	૮૭ ,	૭૬
૭૭ ,	૬૭	૮૮ ,	૭૭
૭૮	૬૮ ૧	૮૯	૭૮
૭૯	૬૮ ૧ ૨	૯૦	૮૦

સુધી ઉત્તરે વિશાલ ક્ષી ને દક્ષિણે મમુદ્પર્થ ત, યનાકાર (જનના આકા
રનું) છે ૧૧ ચક્રતીર્થ ૧૦ તેની પૂર્વે યોગેશ્વરી ૧૦ તેની પૂર્વે આદિ
નાગાયત્રી ૧૪ તેની પશ્ચિમે ૩ ધનુષ ઉપર સનિહિતા નામે નવી તીર્થ
છે ૧૫ તેની દક્ષિણે પાડવેશ્વર ૧૬ અગિયાર રુદ્ર ૧૭ તેમા પહેલા ભૂતે
શ્વર ૧૮ તેની ઉત્તરે ૧૬ ધનુષ ઉપર નીરુદ્ર ૧૯ તેની પૂર્વે ને છુધે
શ્વરની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ ઉપર કપાલીશ્વર ૧૦૦ તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ
ઉપર, જ્યાં માલરૂપી ધ્વજા રચ્ય છે તે વાહનેશ્વર, -૩૦ ધનુષક્ષેત્રકુળનું
ચતુષ્કોણ છે, ૧૦૧ કપાલીશ્વરની ઈશાને ૧૬ ધનુષ ઉપર ચાંબકેશ્વર ૧૦૨
તેની વાયવ્યે ૫ ધનુષ ઉપર અધોરેશ્વર, ૧૦૩ તેની ઉત્તરે કાર્ધક વાય
વરમા ૩૦ ધનુષ ઉપર મહાકાવેશ્વર, ૧૦૪ તેના અગ્નિ કોણે ૧૦ ધનુષ
ઉપર ભેગવેશ્વર, ૧૦૫ તેના અગ્નિકોણે ૧૦ ધનુષ ઉપર અને સાગર
ની પશ્ચિમે ૪ ધનુષ ઉપર મૃત્યુજ્યેશ્વર, ૧૦૬ તેની ઉત્તરે ૩
ધનુષ ઉપર કામેશ્વર, ૧૦૭ તેની વાયવ્યે ૭ ધનુષ ઉપર યોગેશ્વર ૧૦૮
સોમેશ્વરની વાયવ્ય બજુ ૬૦ ધનુષ ઉપર ચંડેશ્વર (ચન્દ્રેશ્વર),
૧૬ ધનુષના ક્ષેત્રનું ૧૦૯ તેની પૂર્વે, સોમનાથની ઉત્તરે ૫ ધનુષ ઉપર
ગાધર્વેશ્વર પામે ઉમાની નૈઋત્યે વિષ્ણુ ચક્રધર અને દડપાણી ૧૧૦ તેમની
ઉત્તરે ને બાનરૂપી ધ્વજાની વાયવ્યે સામાદિત્ય સૂર્ય ઇ ૧૧૧ તેની ઉત્તરે
૭ ધનુષ ઉપર મહિષમર્દિની, કટકગોધિની નામે છે ૧૧૨ તેની ઉત્તરે
કપાલેશ્વર ૧૧૩ તેની ઉત્તરે કાગીશ્વર ૧૧૪ સોમનાથની ઈશાને ને સામા

૯૧ રૂપ્રા ૮૧ ૮૯

૮૨ „ ૮૦

૮૩ „ ૮૩

૮૪ „ ૮૪

૮૫ „ ૮૧

૮૬ „ ૮૬

૮૭ „ ૮૭ ૮૯

૮૮ „ ૮૭

૮૯ „ ૮૮

૧૦૦ „ ૮૯

૧૦૧ „ ૯૦

૧૦૨ „ ૯૧

૧૦૩ રૂપ્રા ૯૦

૧૦૪ „ ૯૨

૧૦૫ „ ૯૪

૧૦૬ „ ૯૫

૧૦૭ „ ૯૬

૧૦૮ „ ૯૭

૧૦૯ „ ૯૮

૧૧૦ „ ૯૯

૧૧૧ „ ૧૦૦, ૧૦૧

૧૧૨ „ ૧૦૨

૧૧૩ „ ૧૦૩

૧૧૪ „ ૧૦૪

દિગ્ગતી અગ્નિ બાદુએ યજ્ઞતા. ૧૧૫ મોમનાથના ઇસાનભાગમાં ૫૦ ધનુષ ઉપર વમનું સિંચ-પ્રત્યક્ષેશ્વર છે. ૧૧૬ તેની ઇશાને ૩ ધનુષ ઉપર અનિ-લેશ્વર. ૧૧૭ ગૌરી તથોવનની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ ઉપર પ્રભાસેશ્વર. ૧૧૮ તેની ઇશાને ૬૦ ધનુષ ઉપર પુષ્કરસરણ, ત્યાં અષ્ટપુષ્કરકુંડ અને રામેશ્વર છે. ૧૧૯ તેની પૂર્વે ૩૦ ધનુષ ઉપર લક્ષ્મણેશ્વર, ૧૨૦ અને નૈઋત્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર જ્ઞાનકીશ્વર (વસિષ્ઠેશ્વર). ૧૨૧ પુષ્કરની નૈઋત્યે ૨૦ ધનુષ ઉપર વામનસ્વામિવિધનુ. ૧૨૨ તેની દક્ષિણે પુષ્કરેશ્વર. ૧૨૩ તેની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર અને સોમનાથની નૈઋત્યે કુંડેશ્વરી દેવી. ૧૨૪ તેની નૈઋત્યે ૧૫ ધનુષ ઉપર ચંબોદક કુંડ. ૧૨૫ કુંડેશ્વરીની ઇશાને ૨૦ ધનુષ ઉપર ભૂતનાથેશ્વર. ૧૨૬ તેની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર ગોપ્યાદિત્ય. ૧૨૭ બ્રહ્મા-તિબ્રહ્મદેવની દેવી. ૧૨૮ તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ ઉપર ગોપીશ્વર. ૧૨૯ તેની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર જ્ઞાનદેવેશ્વર(રામેશ્વર). ૧૩૦ તેની નૈઋત્યે ૨૦ ધનુષ ઉપર ચિત્રાંગદેશ્વર. ૧૩૧ તેની દક્ષિણનૈઋત્યે ૧૬ ધનુષ ઉપર રાવ-જ્ઞેશ્વર. ૧૩૨ તેની પશ્ચિમે ૫ ધનુષ ઉપર સૌભાગ્યદાયિની ગૌરી; ૧૩૩ અને વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર પૌષ્પગીશ્વર. ૧૩૪ બ્રાહ્મરૂપી બ્રહ્માની પશ્ચિમે ૧૬ ધનુષ ઉપર શાંતિદેવેશ્વર. ૧૩૫ તેની ઉત્તરે ને કપાલેશ્વરની અગ્નિએ ૧૫ ધનુષ ઉપર શ્વેતેશ્વર. ૧૩૬ દેવેશ્વર અને મૃત્યુન્મય રુદ્રથી પશ્ચિમે, ને કામેશ્વરથી દક્ષિણ-અગ્નિએ નજીકમાં જ સાગરાદિત્ય. ૧૩૭ તેની ઇશાને ૫૦ ધનુષ ઉપર ઉગ્રસેનેશ્વર. ૧૩૮ તેની પૂર્વે, ગોપાદિત્યની અગ્નિએ અને દુર્વેશ્વરથી દક્ષિણે પાશુપતેશ્વર. ૧૩૯ દુર્વેશ્વર(નાસેશ્વર). ૧૪૦

૧૧૫ રકમ ૧૦૫.

૧૧૬ " ૧૦૮.

૧૧૭ " ૧૦૯.

૧૧૮ " ૧૧૦.

૧૧૯ " ૧૧૧.

૧૨૦ " ૧૧૨.

૧૨૧ " ૧૧૩.

૧૨૨ " ૧૧૪.

૧૨૩ " ૧૧૫.

૧૨૪ " ૧૧૬. ૧-૨

૧૨૫ " ૧૧૬. ૩

૧૨૬ " ૧૧૭.

૧૨૭ રકમ ૧૧૮.

૧૨૮ " ૧૧૯.

૧૨૯ " ૧૨૦.

૧૩૦ " ૧૨૧.

૧૩૧ " ૧૨૨.

૧૩૨ " ૧૨૩.

૧૩૩ " ૧૨૪.

૧૩૪ " ૧૨૫.

૧૩૫ " ૧૨૬.

૧૩૬ " ૧૨૭.

૧૩૭ " ૧૨૮.

સોમનાથની ઈશાને સિદ્ધલક્ષ્મી. ૧૪૧ ત્યાં જ મહાકાલી. ૧૪૨ બ્રહ્મકુંડની ઉત્તરે પુષ્કરાવર્તકા નદી. ૧૪૩ ત્યાં દુઃખાન્તકારિણી શીવલા દેવી. ૧૪૪ તેની પૂર્વે ૭ ધનુષ ઉપર લોમશેવર. ૧૪૫ ત્યાં જ કંકાલભૈરવશેવપાત્ર. ૧૪૬ તેની પશ્ચિમે ૫ ધનુષ ઉપર તૃણગિંદ્રોવર. ૧૪૭ તેની દક્ષિણે અને બ્રહ્મકુંડ નજીક ચિત્રાદિત્ય. ૧૪૮ તેની મધ્યે અને બ્રહ્મકુંડ નજીક ચિત્રપથા નદી. ૧૪૯ તેની ઉત્તરે નજીકમાં કપર્દિચિંતામણિ. ૧૫૦ તેની અગ્નિ-દક્ષિણે ૩ ધનુષ ઉપર ચિત્રેશ્વર. ૧૫૧ તેની પૂર્વે કિંચિત્ અગ્નિએ ૧૦ ધનુષ ઉપર વિચિત્રેશ્વર. ૧૫૨ તેની પૂર્વે કાંઈક ઈશાને તૃતીય પુષ્કરકુંડ. ૧૫૩ ત્યાં મજ્જકુંભોદર મણુપતિ. ૧૫૪ તેની ઉત્તરે યમેશ્વર. ૧૫૫ તેની નૈઋત્યે બ્રહ્મકુંડ. ૧૫૬ તેની પાસે ઉત્તરે કુંડલકૂપ. ૧૫૭ ઈશાને અતુમુખ ભૈરવેશ્વર. ૧૫૮ દક્ષિણે બ્રહ્મેશ્વર. ૧૫૯ અને દક્ષિણે તૃતીય ભૈરવ-સાવિત્રીશ્વર ભૈરવ. ૧૬૦ બ્રહ્મેશ્વરની પશ્ચિમે ૩ ધનુષ ઉપર ચોથા ભૈરવ-નારદેશ્વર ભૈરવ. ૧૬૧ બ્રહ્મકુંડની વાયવ્યે ૨ ધનુષ ઉપર દ્વિતીયેશ્વર, યમેશ્વરની નૈઋત્યે તે સમુદ્રની ઉત્તરે, કૃત્તરમરની પશ્ચિમે તે અગ્નિતીર્થની પૂર્વે છે. ૧૬૨ તેની વાયવ્યે ૩ ધનુષ ઉપર પાપવિભોજન-ગાયત્રીશ્વર. ૧૬૩ ત્યાં રત્નેશ્વર. ૧૬૪ તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ ઉપર મરુડેશ્વર. ૧૬૫ દક્ષિણે સત્ય-

૧૩૮ ૨૬મ્ર ૧૨૯.

૧૩૯ „ ૧૩૦.

૧૪૦ „ ૧૩૧.

૧૪૧ „ ૧૩૨.

૧૪૨ „ ૧૩૩.

૧૪૩ „ ૧૩૪.

૧૪૪ „ ૧૩૫.

૧૪૫ „ ૧૩૬.

૧૪૬ „ ૧૩૭.

૧૪૭ „ ૧૩૮.

૧૪૮ „ ૧૩૯.

૧૪૯ „ ૧૪૦.

૧૫૦ „ ૧૪૧.

૧૫૧ „ ૧૪૨.

૧૫૨ „ ૧૪૩.

૧૫૩ ૨૬મ્ર ૧૪૪.

૧૫૪ „ ૧૪૫.

૧૫૫ „ ૧૪૬.

૧૫૬ „ ૧૪૭.

૧૫૭ „ ૧૪૮.

૧૫૮ „ ૧૪૯.

૧૫૯ „ ૧૫૦.

૧૬૦ „ ૧૫૧.

૧૬૧ „ ૧૫૨.

૧૬૨ „ ૧૫૩.

૧૬૩ „ ૧૫૪.

૧૬૪ „ ૧૫૫.

૧૬૫ „ ૧૫૬.

ધનુષ ઉપર દોશિકેન્દ્ર. ૨૨૨ માર્કડેન્દ્રની દક્ષિણે ૨૦ ધનુષ ઉપર કુમા-
રેન્દ્ર. ૨૨૩ અને ઉત્તરે ૧૫ ધનુષ ઉપર ચૌતમેન્દ્ર. ૨૨૪ તેની પાસે
પશ્ચિમે ૧૬ ધનુષ ઉપર દેવરાજેન્દ્ર. ૨૨૫ ત્યાં માનવેન્દ્ર. ૨૨૬ તેની
અગ્નિએ માર્કડેન્દ્ર પાસે નીલકંઠ. ૨૨૭ તેની દક્ષિણે તપઃકેન્દ્ર-
એન્દ્ર. ૨૨૮ ત્યાં ઋણમોચનતીર્થ. ૨૨૯ ત્યાં કુકભવતીશ્વર. ૨૩૦ તેની દક્ષિણે
ગાત્રોત્સર્ગતીર્થ (ત્રેનતીર્થ). ૨૩૧ તે પુરુષોત્તમકેન્દ્ર. ૨૩૨ જે ૧૦૦ ધનુષનું છે,
તેમાં છે. તેની દક્ષિણે ધન્દ્રેશ્વર. ૨૩૩ તેની ઉત્તરે અનરકેશ્વર. ૨૩૪ તેની
પૂર્વે ને પાપમોચનની નૈઋત્યે મેધેશ્વર. ૨૩૫ ગાત્રોત્સર્ગથી ઉત્તરે બ્રહ્મકેન્દ્ર-
શ્વર. ૨૩૬ માતૃરથાનઃ કૈરવેન્દ્ર. ૨૩૭ અનરકેશ્વરની ઈશાને ત્રિપથગામિની
મંચ. ૨૩૮ તેની દક્ષિણે ગણપતિ. ૨૩૯ ઋગ્ભવતી નદી. ૨૪૦ તેની પશ્ચિમે
પાંડવકૂપ. ૨૪૧ ત્યાં પાંચ સિંગ-પાંડવેશ્વર. ૨૪૨ દશાન્વમેધનીર્થ. ૨૪૩
તેની દક્ષિણે શનમેધ, ઉત્તરે સદસમેધ તીર્થ, અને પ્રટિતીર્થ. ૨૪૪ કુર્વા-
સાદિત્ય સૂર્ય. ૨૪૫ પશ્ચી યાદવચલ. ૨૪૬ ત્યાં વરુણ. ૨૪૭ ત્યાંથી દિર-
ગ્ધા નદી. ૨૪૮ પાસે નાગરાદિત્ય. ૨૪૯ તેની પાસે બ્રહ્મકેન્દ્ર સુમદ્રા અને
કૃષ્ણ. ૨૫૦ ત્યાં બ્રહ્મકેન્દ્રનું શેષનામરૂપ કમેશ્વર, જે તેમણે ત્રૈલોક્યમતીર્થ
પાસે પાતાલવિવરથી છોડ્યું, તે બે ગાઉ વિસ્તારના મિત્રવનમાં શેષ

૨૨૨ સ્ક્રમ ૨૧૮.

૨૨૩ „ ૨૧૫.

૨૨૪ „ ૨૧૬.

૨૨૫ „ ૨૧૭.

૨૨૬ „ ૨૧૮.

૨૨૭ „ ૨૧૯.

૨૨૮ „ ૨૨૦.

૨૨૯ „ ૨૨૧.

૨૩૦ „ ૨૨૨.

૨૩૧ „ ૨૨૩.

૨૩૨ „ ૨૨૩ ૨૩

૨૩૩ „ ૨૨૪.

૨૩૪ „ ૨૨૫.

૨૩૫ „ ૨૨૬.

૨૩૬ „ ૨૨૭.

૨૩૭ સ્ક્રમ ૨૨૮.

૨૩૮ „ ૨૨૯.

૨૩૯ „ ૨૩૦.

૨૪૦ „ ૨૩૧.

૨૪૧ „ ૨૩૨.

૨૪૨ „ ૨૩૩.

૨૪૩ „ ૨૩૪.

૨૪૪ „ ૨૩૫.

૨૪૫ „ ૨૩૬.

૨૪૬ „ ૨૩૭.

૨૪૭ „ ૨૩૦. ૧૦૦

૨૪૮ „ ૨૩૮.

૨૪૯ „ ૨૩૯.

૨૫૦ „ ૨૪૦.

નામથી ૨૨૫૨ ત્યા કૃષ્ણદંતા ગંગ નામનો કૌચિક લય પામેનો તે બલનીય
(ભાવ:-) ૨૫૩ તેની પૂર્વે ગ્ધાર્યે કુમાગિકા દેવી ૨૫૩ તેની દશાને દિગ્દયા-
તટે હીરકલેનની ગ્ધાર્યે મત્રાવિ ક્ષેત્રપાલ ૨૫૪ દિગ્દયાતટે વિચિત્રેશ્વર ૨૫૫
સરસ્વતીતટે અને પર્ણાદિત્યની પશ્ચિમે બ્રહ્મેશ્વર. ૨૫૬ ઋષિતીર્થની પશ્ચિમે
પિંગલી(પિંગલા)-પિંગા નદી ૨૫૭ પિંગલાદિત્ય, પિંગાદેવી, શુદ્ધેશ્વર. ૨૫૮
તેની પશ્ચિમે ગોવક્ષ નામે સગમેશ્વર. ૨૫૯ તેની પશ્ચિમે ગંગેશ્વર ૨૬૦ તેની
પૂર્વે શકગદિત્ય ૨૬૧ ત્યા શકરનાથ ૨૬૨ દિગ્દયાની ઉત્તરે શુદ્ધેશ્વર ૨૬૩
ત્યા ધૃતેશ્વર ૨૬૪ તેની પશ્ચિમે ઋષિતીર્થ ૨૬૫ નદાદિત્ય (મદાદિત્ય) ૨૬૬
તેની પૂર્વે નજુ ચોજન ઉપર નિલકૂપ. ૨૬૭ તેની દક્ષિણે ગણપાન ૨૬૮
પ્રાચીનગરસ્વતીને ઉત્તર કિનારે પર્ણાદિત્ય. ૨૬૯ તેની પશ્ચિમે મિદ્દેશ્વર ૨૭૦
તેની દક્ષિણે ન્યકુમતી નદી ૨૭૧ ગોળપદની દક્ષિણે વરાહસ્વામી ૨૭૨ ન્યકુ-
મતીની ઉત્તરે હાયાલિંગ. ૨૭૩ ત્યા નદિની ગુફા ૨૭૪ ઈશાનમા કનકનદા ૨૭૫
શરભસ્થાનની પાસે પૂર્વે, કુબીશ્વર(કુંતીશ્વર) ૨૭૬ ગંગાપથ, ગંગેશ્વર,
ઉત્તાનગંગા. ૨૭૭ ચમસોદ્ભેદ. ૨૭૮ વિદુરાશ્રમ ૨૭૯ પ્રાચીનગરસ્વતી, મંદી-
શ્વર ૨૮૦ પાસે નાલેશ્વર ૨૮૧ પ્રાચી પાસે ત્રિપુલિંગત્રય-વિદ્યુન્માયી,

૨૫૧	ગંગા	૨૪૧.૧૩	૨૬૭	ગંગા	૨૫૭.
૨૫૨	,,	૨૪૧.૪	૨૬૮	,,	૨૫૮
૨૫૩	,,	૨૪૨	૨૬૯	,,	૨૫૯.
૨૫૪	,,	૨૪૩	૨૭૦	,,	૨૬૦
૨૫૫	,,	૨૪૪	૨૭૧	,,	૨૬૧
૨૫૬	,,	૨૪૫, ૨૪૮	૨૭૨	,,	૨૬૨.
૨૫૭	,,	૨૪૬	૨૭૩	,,	૨૬૩.
૨૫૮	,,	૨૪૭	૨૭૪	,,	૨૬૪.
૨૫૯	,,	૨૪૮	૨૭૫	,,	૨૬૫
૨૬૦	,,	૨૪૯	૨૭૬	,,	૨૬૬.
૨૬૧	,,	૨૫૦	૨૭૭	,,	૨૬૭
૨૬૨	,,	૨૫૧	૨૭૮	,,	૨૬૮
૨૬૩	,,	૨૫૨	૨૭૯	,,	૨૬૯
૨૬૪	,,	૨૫૩	૨૮૦	,,	૨૭૦.
૨૬૫	,,	૨૫૪	૨૮૧	,,	૨૭૧.
૨૬૬	,,	૨૫૫			

તા.૩૬ ને કોશ. ૨૮૧ શંકુનીર્થ. ૨૮૩ મર્થ પ્રાચી. ૨૮૪ ઋષિનીર્થ પાસે
 ત્રિનેત્રેશ્વર. ૨૮૫ દેવિકા નદી અને ઉમાપતીશ્વર. ૨૮૬ દેવિકાતટે બ્રધરયત-
 વરાહ. ૨૮૭ ત્યાં શશરશાન (શશરશાન) આદિત્ય. ૨૮૮ દિરપ્પાની પૂર્વે
 અવનનાદિત્ય. ૨૮૯ અવનનેશ્વર. ૨૯૦ મુકુન્દાસર. ૨૯૧ અંકુમતીસાગરમંચમ,
 અગરસામ્રમ. ૨૯૨ પાસે ઉત્તરે બાલાક, ૨૯૩ પાસે પૂર્વે અલપાલેશ્વરી ૨૯૪
 અને પૂર્વે બે ગાઉએ બાલાદિત્ય. ૨૯૫ તેની દક્ષિણે બે ગાઉએ પાતાલગંગા,
 ગંગેશ્વર, ત્રિશામિત્રેશ્વર, બાલેશ્વર. ૨૯૬ કુબેરસ્થાન. ૨૯૭ ઉત્તરે બા-
 લાક્ષી. ૨૯૮ નૈઋત્યે કુબેર. ૨૯૯ તેની પૂર્વે દસ ગાઉએ પુષ્કર અને અન્ને-
 ગન્ધેશ્વર. ૩૦૦ ઇશાને દસ ગાઉ ઉપર ઇન્દ્રસ્થાન ૩૦૧ અને પાસે ઉત્તરે
 અન્દમર (-અન્દોદકતીર્થ), ૩૦૨ અને અગ્નિએ ૧૪ ગાઉ ઉપર દેવકુલ (દેલ-
 વાડા). ૩૦૩ તેની પશ્ચિમે ઋષિનોવા નદી. ૩૦૪ તેની પશ્ચિમે બે ગાઉ ઉપર
 સંગાલેશ્વર ૩૦૫ ને ગુપ્તપ્રયાગ. ૩૦૬ માધવવિષ્ણુ. ૩૦૭ પાસે પૂર્વમાં સિદ્ધે-
 શ્વર. ૩૦૮ તેની ઉત્તરે ૫ ધનુષ ઉપર મધર્વેશ્વર. ૩૦૯ ઉત્તરે ઉત્તમે(રે)-
 શ્વર. ૩૧૦ સંગાલેશ્વરથી ઇશાને ૭ ધનુષ ઉપર ત્રિપથગામિની ગંગા ૩૧૧
 (જેમાં ત્રણ નેત્રવાળા મુસ્યો છે). ૩૧૨ તેની પૂર્વે નારદાદિત્ય. ૩૧૩ તેની

૨૮૨ રકમ્ર ૨૭૨.

૨૮૩ „ ૨૭૩.

૨૮૪ „ ૨૭૪.

૨૮૫ „ ૨૭૫.

૨૮૬ „ ૨૭૬.

૨૮૭ „ ૨૭૭.

૨૮૮ „ ૨૭૮.

૨૮૯ „ ૨૭૯.

૨૯૦ „ ૨૮૦.

૨૯૧ „ ૨૮૧.

૨૯૨ „ ૨૮૨.

૨૯૩ „ ૨૮૩.

૨૯૪ „ ૨૮૪.

૨૯૫ „ ૨૮૫.

૨૯૬ „ ૨૮૬.

૨૯૭ „ ૨૮૭.

૨૯૮ રકમ્ર ૨૯૧.

૨૯૯ „ ૨૯૨.

૩૦૦ „ ૨૯૩.

૩૦૧ „ ૨૯૪.૧

૩૦૨ „ ૨૯૪.૨

૩૦૩ „ ૨૯૪.૧

૩૦૪ „ ૨૯૪.૩

૩૦૫ „ ૨૯૪.૬૦૦.

૩૦૬ „ ૨૯૪.૨

૩૦૭ „ ૨૯૫.

૩૦૮ „ ૨૯૫.

૩૦૯ „ ૨૯૫.

૩૧૦ „ ૨૯૫.

૩૧૧ „ ૨૯૫.૧

૩૧૨ „ ૨૯૫.૨

૩૧૩ „ ૨૯૫.

ઉત્તરે સાળાદિત્ય.૩૧૮ તેની પૂર્વે કાંઈક અગ્નિએ અપરનારાયણ.૩૧૫ તેની પૂર્વે કાંઈક ઈશાને મલયંડીરા.૩૧૬ તપોદકકુંડ.૩૧૭ ચંડીશયી ઉત્તરે કાંઈક ઈશાને ૪ ધનુષ ઉપર ચતુર્મુખગણપતિ.૩૧૮ તેની વાયવ્યે ૨ ધનુષ ઉપર કલંગેશ્વર.૩૧૯ ચંડીશની પૂર્વે ૨૦ ધનુષ ઉપર ગોપાલ-સ્વામી હરિ.૩૨૦ તેની ઉત્તરે ૮ ધનુષ ઉપર બકુલસ્વામી સુધ.૩૨૧ તેની વાયવ્યે ૧૬ ધનુષ ઉપર ઉત્તરાક.૩૨૨ દેવકુલથી અગ્નિએ બે ગાઉ ઉપર સમુદ્રતટે ઋષિનીચ.૩૨૩ તેની પશ્ચિમે અર્ધા કોશ ઉપર મરુદાયા દેવી.૩૨૪ દેવકુલની પૂર્વે ૧૦ ગાઉ ઉપર શંખરસ્થાનમધ્યે ક્ષેમાદિત્ય.૩૨૫ અને ઉત્તરે (ઉત્તરસ્થાનની દક્ષિણે) કંટકશીવિણી દેવી.૩૨૬ તેની પાસે પૂર્વે ક્ષણેશ્વર.૩૨૭ તેની ઉત્તરે ઋષિનોયાને તટે ઉત્તરસ્થાન.૩૨૮ (તે જ જાના). ત્યાં સ્થલકેશ્વર.૩૨૯ તેની પૂર્વે કાંઈક અગ્નિએ સિંગદય.૩૩૦ ત્યાં જાનામાં બાલબ્રહ્મા.૩૩૧ તેની દક્ષિણે દુર્ગાદિત્ય.૩૩૨ તેની દક્ષિણે ઋષિનોયાતટે ક્ષેમેશ્વર.૩૩૩ તેની ઉત્તરે કાંઈક વાયવ્યમાં ગણનાથ વિના-યક.૩૩૪ ઋષિનોયાને બીજે તટે પશુ ગણપતિ.૩૩૫ તેની ઉત્તરે મહા-કાલેશ્વર.૩૩૬ તેની ઈશાને મહોદયતીર્થ અર્ધા કોશના ઘેરાવાનું.૩૩૭ તેની વાયવ્યે સંગમેધ.૩૩૮ દેવકુલની ઉત્તરે બે ગાઉ ઉપર ઉત્તમસ્થાન, તેની ઉત્તરે ૧૨ ધનુષ ઉપર ઉત્તરવિનાયક.૩૩૯ ઉત્તરસ્થાનની ઉત્તરે ૩ ચોજન ઉપર તપોદકસ્વામી, તમકુંડ, તલસ્વામી.૩૪૦ તેની પૂર્વે કાલમેધ

૩૧૪ સ્કમ્ર ૩૦૬.

૩૧૫ " ૩૦૮.

૩૧૬ " ૩૦૮.

૩૧૭ " ૩૦૮ ૬૬

૩૧૮ " ૩૦૯.

૩૧૯ " ૩૧૦.

૩૨૦ " ૩૧૧.

૩૨૧ " ૩૧૨.

૩૨૨ " ૩૧૩.

૩૨૩ " ૩૧૪.

૩૨૪ " ૩૧૫.

૩૨૫ " ૩૧૬.

૩૨૬ " ૩૧૭.

૩૨૭ સ્કમ્ર ૩૧૮.

૩૨૮ " ૩૧૯.

૩૨૯ " ૩૧૯.૬૭

૩૩૦ " ૩૨૦.

૩૩૧ " ૩૨૧.

૩૩૨ " ૩૨૨.

૩૩૩ " ૩૨૩.

૩૩૪ " ૩૨૪.

૩૩૫ " ૩૨૫.

૩૩૬ " ૩૨૬.

૩૩૭ " ૩૨૭.

૩૩૮ " ૩૨૮.

૩૩૯ " ૩૨૯.

૩૪૦ " ૩૩૦.

ક્ષેત્ર ૫.૩૬૧ તેની દક્ષિણે ૫ ધનુષ ઉપર તમોદ કુડો-તે આજે પણ છે. ૩૪૦ અને કુંડની પૂર્વે ૨૫ ધનુષ ઉપર રુદ્રિમણી દેવી. ૩૪૩ પૂર્વે જાદા નદી અને બલદેવે સ્થાપેલા દુર્વાએશ્વર. ૩૪૪ ક્ષેત્રના પરિધિરથાને મધુમતી નદી. ૩૪૫ તેની નૈઋત્યે ખંડધટા. ૩૪૬ ત્યાં સમુદ્રતટ પાસે પિંગેશ્વર; ત્યાં સાત કુવાઓ; જાદાસાગરસંગમ. ૩૪૭ તક્ષરવાળી તે જ તપ્તોદક-સ્વામી. ૩૪૮ તેની પશ્ચિમે ન્યકુમતીને તટે દક્ષિણ દિશામાં શંખાવર્ત, ત્યાં ચિત્રાંકિતા શિલા છે. ૩૪૯ ગોળ્પદ(ગોલ્પદ)તીર્થ. ૩૫૦ ન્યકુમતીમાં. તેની પાસે અનન્ત નાગેન્દ્ર. ૩૫૧ ગોળ્પદની દક્ષિણે સાગરતટે ન્યકુ પાસે નારાયણમૂર્તિ. ૩૫૨ દેવિકાતટે જલેશ્વર. ૩૫૩ દેવિકાકાંઠે હુંકારથી આજે પણ જેમાં પાણી આવે છે તે હુંકારકુંપ. ૩૫૪ ત્યાં ચંડીશ્વર. ૩૫૫ શશિ-બૂપથુની વાયળે આચાપૂર ગણપતિ. ૩૫૬ તેની પાસે દક્ષિણ નૈઋત્યે ચંદ્રેશ્વર ને કલાકુંડ. ૩૫૭ સશિબૂપથુની પૂર્વે ને કાટિતીર્થની પશ્ચિમે, જરફગેશ્વરની દક્ષિણે ને સમુદ્રની ઉત્તરે કપિલક્ષેત્ર. ૩૫૮ અને કપિ-લેશ્વર. ૩૫૯ અને નદી કપિલાધારા. ૩૬૦ ગ્રામરૂપે. કપિલેશ્વરની ઈશાન-ઉત્તરે જરફગેશ્વર. ૩૬૧ ત્યાં અંશુમતી નદી. ૩૬૨ તેની પૂર્વે ૧૮૦ ધનુષ ઉપર હાટકેશ્વર-નલેશ્વર. ૩૬૩ તેની અગ્નિએ કોર્ટકાડ. ૩૬૪ નલેશ્વરની પૂર્વે ૧૮૦ ધનુષ ઉપર હાટકેશ્વર. ૩૬૫ ત્યાં ચિંતામણિની પૂર્વે ઈશાનમાં ૩૦૦ ધનુષ ઉપર અગસ્ત્યાગ્રવન. ૩૬૬ ત્યાંથી પશ્ચિમે નારદે-

૩૪૧ રકમ પ્ર ૩૩૭.	૩૫૪ રકમ પ્ર ૩૩૬.
૩૪૨ " ૩૩૨.૧	૩૫૫ " ૩૪૦.
૩૪૩ " ૩૩૨.૨	૩૫૬ " ૩૪૧.
૩૪૪ " ૩૩૨.૧	૩૫૭ " ૩૪૨.
૩૪૫ " ૩૩૨.૭	૩૫૮ " ૩૪૩.૧-૨
૩૪૬ " ૩૩૩.૭	૩૫૯ " ૩૪૩.૧
૩૪૭ " ૩૩૩ ૮-૧૧	૩૬૦ " ૩૪૩ ૪
૩૪૮ " ૩૩૪ ૬-૭	૩૬૧ " ૩૪૪.
૩૪૯ " ૩૩૫.	૩૬૨ " ૩૪૪.૩
૩૫૦ " ૩૩૬ ૧	૩૬૩ " ૩૪૫.
૩૫૧ " ૩૩૬.૧૧	૩૬૪ " ૩૪૬.
૩૫૨ " ૩૩૭.	૩૬૫ " ૩૪૬.૧
૩૫૩ " ૩૩૮.	૩૬૬ " ૩૪૬ ૨

૨૧રી ૩૧૭ બીજેશ્વરની પાસે મનનિવૃત્તિ દેવી ૩૧૮ ભક્તીર્થની પૂર્વે
 ને ગોગિનીચક્રની દક્ષિણે દુર્ગદેવ (ધર્મદેવ) ગણપતિ ૩૧૯ ત્યાથી
 કૌંઘેશ્વરી ૩૨૦ દુર્ગદેવની દક્ષિણે ૫૦૦ ધનુષ ઉપર સુપરોવા ભૈરવી ૩૨૧
 ત્યા સુપરોવા ૩૨૨ તેની પશ્ચિમે ભક્તીર્થ (તં ભાવકુ) ત્યા ભક્તીર્થ
 હણાયેના નિપજાએ (કૃષ્ણ) શરીર ડોડયુ અધારી ગોજનના તે મિત્ર
 નનમા યુગે યુગે વિપ્લુની સચિતિ(મૃત્યુ) છે તે વૈશ્ણવતીર્થ ૩૨૩
 કર્કમાવતીર્થ ૩૨૪ તેની પશ્ચિમનયરે ગુપ્તેશ્વર (ગુપ્ત સોમેશ્વર) ૩૨૫
 દિવ્યાની પૂર્વે બહુસુવર્ણેશ્વર ૩૨૬ શુક્રચાનની પાસે શૃંગેશ્વર ૩૨૭
 તેની ઈશાને કાટિનગર તેની દક્ષિણે એક ચોજને કાગીશ્વર ૩૨૮ નાગ
 ચણુ તીર્થ, તેની ઈશાને શાલિયરાપી ૩૨૯ ગગસર ને શૃંગારેશ્વર ૩૩૦
 દિવ્યાતરે ધટિકારધાન ને માર્કડેશ્વર ૩૩૧ મહાશ્વર ૩૩૨ ત્યા પ્રાગ્નિદેવ,
 કાગીશ્વર, ૩૩૩ અને એક ચોજન ઉપર નિતરૂપતીર્થ ૩૩૪ ગોપદની
 ઉત્તરે ૪ ગાઉ ઉપર 'વક્ષાય' તીર્થ, ત્યા એકદલરુદ્રનિગ ૩૩૫ દિગ
 સ્થાનકે તુલપુર, ધર્મગ્રંથ ને મન્દેશ્વર ૩૩૬ ઇન્દ્રેશ્વરની પશ્ચિમે ને અક્ર-
 ભાતકરથી પૂર્વે ચરતેશ્વર ૩૩૭ દિવ્યાની ઉત્તરે સિદ્ધિચાનો ને અનેક
 નિગો-૧૦૦ છે, વળિચીતરે ૧૬, ન્યકુમતીનરે ૧૨૦૦, પિનાતરે ૬૦
 અને સરસ્વતીતરે અગણિત નિગો છે આમ પચમુખા નિગમાલા છે
 પ્રભાતમા સંનતી પચસોના છે, જેના પ્રવાહોથી તેનું દાહશ ચોજનનું
 ક્ષેત્ર જવાયુ છે ૩૩૮

૩૬૭ રકમ્રમ ૩૪૭

૩૬૮ ' ૩૪૮

૩૬૯ ' ૩૪૯

૩૭૦ " ૩૫૦

૩૭૧ ' ૩૫૧

૩૭૨ ' ૩૫૨

૩૭૩ " ૩૫૩

૩૭૪ ' ૩૫૪

૩૭૫ " ૩૫૫

૩૭૬ " ૩૫૬

૩૭૭ " ૩૫૭

૩૭૮ " ૩૫૮

૩૭૯ રકમ્રમ ૩૫૭

૩૮૦ ' ૩૫૮

૩૮૧ ' ૩૫૯

૩૮૨ " ૩૬૦

૩૮૩ " ૩૬૧

૩૮૪ ' ૩૬૨

૩૮૫ " ૩૬૩

૩૮૬ ' ૩૬૪

૩૮૭ ' ૩૬૫

૩૮૮ " ૩૬૬

૩૮૯ " ૩૬૭

૩૯૦ " ૩૬૮

મહાવેદક

ખેડખલા.^૧

સાગ્રમતીમાહાત્મ્યમાં નોંધાયેલું આ સ્થળ ઐ. પી. રેલ્વેનું હેલ્થ સ્ટેશન ખેડખલા સંભવે છે. ત્યાંની અદિતિવાવના શિક્ષણોપમાં^૨ તેનાં ચારે યુગનાં ચાર નામ આપ્યાં છે; સત્યયુગમાં તેનું નામ ખલપુર, ત્રેતામાં અગ્નિખેડ, દ્વાપરમાં દિરણપુર અને કલિયુગમાં તુલ્યખેડ છે.

ખલપુરાશ્વાન્તર્ગત 'ખલક્ષેત્રમાહાત્મ્ય'^૩ હસ્તપ્રતો ઉપરથી વડાલીના શાસ્ત્રીશ્રી ગણપતિશંકર જયરાંકરે પ્રગટ કરેલું છે તેમાં નીચેની વાગતો મળે છે:—

ખલ-ક્ષેત્ર એક યોજનના પ્રમાણનું છે.^૪ તેને વીસ દાર છે.^૫ ખલ્લાએ કમંડલુમાંથી જૂલસ પર ધારા કરતાં શુભ અને મુક્તિદા ગંગાને ઉદ્ભવ થયો.^૬ દસ યોજનના વિસ્તારવાળા તે દિરણ નામે ઓળખાઈ.^૭ શિવ-પાર્વતીના વિવાહમસગે પાર્વતીનું ૩૫ જોઈ ખલ્લા તેજોભંગ થયા;^૮ એ સ્વરૂપવિસ્મરણનું પ્રામથિત કરવા ખલક્ષેત્ર આવી તે યદા ચારખે છે, તેમાં સાવિત્રીની જરૂર પડે છે. આમંત્રિત મુનિઓને તે કહે છે કે તમે સાવિત્રીને તેડી લાવવા સે અદત્ત-આકાશો અટન કરો.^૯ તે ઉપરથી જે એક મુનિ સાવત્રીને લેવા ગયો તેનું હે સેટક ! એમ સમોધન કયું^{૧૦}

મહાવેદક

૧ પછી ૧૩૮.૩૪ સૌંદર્યાનામિકેણ વૈ લેટકે મહાસેનિયો ।

૨ પુરાતન ખલક્ષેત્ર: પરિશિષ્ટ ૧ હુ. શ્લોક ૬-૭

૩ પુરાતન ખલક્ષેત્ર: પરિશિષ્ટ ચોથું (મળ સંસ્કૃત સુમરાતી અનુવાદ સાથે).

૪ ખમા ૧.૨૦

૫ „ ૧.૨૧

૬ „ ૧.૨૪

૭ „ ૧.૨૫

૮ „ ૧.૧૧

૯ „ ૨.૧

યુગમદત્ત મે વિપ્રા:... ।

છે ૧૦ સેડ્ડર એટલે આકાશમા અટન(પરિભ્રમણ) કરનાર. વિપ્રોતુ નવું સર્જન કરવા તે ખેટકમુનિને અક્ષાએ એક કન્યા ઉત્પન્ન કરી તેની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ મંડાવ્યો ૧૦ તેમને નર કુમાર થયા, જેમને ચોરીસ પુત્રો થયા, જેમાંથી પ્રપૌત્રો આદિના હજારોનો વિસ્તાર થયો ૧૧ આ ખેટક અક્ષાણોની આશ્રવિકા માટે વૈશ્વેની ઉત્પત્તિ થઈ, મૃગ પુરુષના અટાગ પુત્રો અને તેમાંથી અદાર હજારની સંખ્યામાં વિસ્તાર થયો ૧૨

નોંધ ૧ ખેડનાખાજ અક્ષાણોની આ રીતે ઉત્પત્તિ આપી છે અને સેડ્ડર આકાશમા અટન કરનાર-ના વગરને એ ગતિ બુદ્ધિ ઉત્પત્તિ આપી છે તે પાંગણિક પ્રણા સિકાનુસાર છે બાકી સેટક સમૃદ્ધ તો કાઈ દેશ્ય-સસ્કનેતર વારે છે સેટક નિ હોવા વિશે 'સેટકની અર્થામા નો યુજ છે

તીર્થો ક્ષીરમ્લેષી, હિરણ્યની દક્ષિણે ટેકરી ઉપર ૧૩ અક્ષા ૧૪ અક્ષાએ પોતાની ચોસક મુખનાળા મૂર્તિ પ્રગટ કરી, જેની ડામી બાજુ સાવિત્રી અને જમણી બાજુ ગાયત્રીનું સ્થાપન થયું સમય જતા અક્ષાણો તેની ઉપાસના કરવાનું સામર્થ્ય શુભારતા પ્રાર્થના કરે છે અને અક્ષા ખત્રીસ મુખવાળા મૂર્તિ પ્રગટ કરે છે વળી કાળે કરી અક્ષાણોની બુદ્ધિ ક્ષીણ થતાં તેમની માગણીથી અક્ષાએ સોળ મુખનાળા-અને વળી સમય જતા છેવટે ચાગ મુખવાળા પોતાની મૂર્તિ કરી આપી, જે હજી પૂજ્ય છે ત્રિવેણીસગમ હિંગળ્યા, બીમા અને કૌશામ્ભીનો ૧૫ કૃષ્ણાન્દ્ર તીર્થ, ૧૬ પક્ષિરાગતીર્થ ૧૭ નાગહ્રદ ૧૮ ભૃગુનાથ ૧૯ હિરણ્યના દક્ષિણ તીરે ભૃગુ

૧૦ અમા ૨૫

તર્ણમાગજ સેડ્ડર ॥

૧૦ , ૨૮૬

૧૧ , ૨.૧૧૪

૧૨ , ૪

૧૩ , ૪૨૫

૧૪ , ૫

૧૫ , ૭૦૨

૧૬ , ૧૦૨૨,૧૪

૧૭ , ૧૦૨૨,૧૨ ૧૩

૧૮ , ૧૧૧૮

૧૯ , ૧૧૧૨,૧૬

અ.શ્રમ, ૧૦-ભૂત્રીર્થ. ૨૧ અભિષેક. ૧૦-અંબામાતા. માનસ-મંગલ. ૩
માનસદોષ. ૨-ટંકામાં, ક્ષત્રકેતની એક દાય વર્ષની પણ તીર્થ દિનાની
મથી ૨ (આ અને અન્ય તીર્થોના પરિચય માટે જિજ્ઞાસુએ 'પુરાતન
ક્ષત્રકેત' પૃ. ૧-૨૩ જોતાં)

જેકલ્લાના ભુગુઆશ્રમ અને ક્ષત્રાશ્રમ મદિર તે ઈશ્વરાનુપતા પાંચ
નીપમાં ગણાય છે પ્રચલિત શ્લોક છે કે—

દરેક પંચ સીર્ગાનિ ભુગુવ્રજા ગદાધર ।
ચતુર્થે, શતનામધ પદમો શુભેશ્વર. ॥

મરુકચ્છ

પ્રદેશ, ૧ કાલના ભરૂચ આસપાસનો

જાતકો 'ભુકચ્છ' નામનો પ્રયોગ કરે છે ૨ કયાસરિમાગર (૧.૬)
'ભુકચ્છ' આપે છે, ભરૂચ શહેર માટે વલ્લભ સ. ૭૩૦ ના ધરસેન
ચોયાના તામપત્રો 'ભુકચ્છ' આપે છે. ૩ જૈન શૃંગિઓ પણ 'ભુકચ્છ'
આપે છે ૪

જુઓ મારુકચ્છ.

મારુકચ્છ

પ્રદેશ આજના ભરૂચ આસપાસનો તેનો સમાવેશ અપરાન્ન વિભાગમાં

૩૦ ક્ષમા ૧૫.૧૨

૨૧ „ ૧૨.૨૦

૨૨ „ ૧૭

૨૩ „ ૧૭.૨૧

૨૪ „ ૧૦.૨૪

મરુકચ્છ

૧ મત ૨૮.૫૦; ૨૮.૪૭ પાદટીપ

૨ પ્રિધ પૃ. ૪૧૨, દીપવશ ૯-૨૬ (જાતક ૦ પૃ. ૨૪૧)

સુપાટક જાતક (જાતક ૪ પૃ. ૮૬)

૩ શુક્ર ૧ લેખ ૭૨, ૭૩

૪ આનંદક શૃંગિ હિત્તર ભાગ પૃ. ૨૦૦

યતો.^૧ આ શબ્દના પાંચે-મીઠકચ્છ (માર્કડેય)^૨ માનુકચ્છ (વાયુ)^૩
અને દાદકચ્છ (વામન)^૪ મળે છે. મહાચ્છ પાંડ પશુ મળે છે અને
આજે પણ જૂ અને રૂ સાચાનું ભરૂચ નામ છે એ જોતા માનું અને
દાદં એ પાંડ બધા ગણી શકાય

ભરુક^{૨૭} અને ભારુક^{૨૭}માથી ભારુક^{૨૭}ના પક્ષમા એટલું કહી
શકાય કે તેમાંથી ' ભીરું ' અને ' ભાતું ' થતા વધુ શક્ય છે અને
' દારું ' પણ લેખનદોષને કારણે ઉપગત પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન
ઉત્તરેખામા પ્રથમ શ્રુતિ દીર્ઘ જણાય છે પેગિન્સસ^૫ Barygaza-
અખાતનુ અને નર્મદાના મુખે આવેલા બરુનુ નામ આપે છે ટોલે-
મી^૬ પણ એ જ નામ આપે છે રૂદ્રેમો^૭ Bargosa આપે છે. ગ્રીક
નામ દીર્ઘશ્રુતિક હોવા સભવ છે અરબી નામે દીર્ઘશ્રુતિક છે
Barauz (ઇ સ. ૬૩૬), Barus (ઇ સ ૮૯૨). Barus
અને તે ઉપરથી Barusi (અબ મસુદી ઇ. સ. ૯૧૫-૪૪),
Baruh (અન ઇદ્રિસી ઇ મ ૧૧૦૦) અબમરૂની^૮ ' લારદેશ '-
મા Bihroj આપે છે.

સુતાન શુવાગ^{૧૦} Po-lu-ka-che-po આપે છે, જેને કનિગદામ
' ભરુક^{૨૭} ' ક્રૃતા ' ભારુક^{૨૭} ' વેખાનુ વધુ પસંદ કરે છે. ' ભારુક^{૨૭} '

ભારુકચ્છ

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨

૨ " ૪, ઉપરાત નોધ ૪

૩ " ૫, "

૪ " ૮.

૫ પેગિ કડિકા ૪૦-૪૫, પૃ ૩૧-૪૦

૬ ટો પૃ ૩૮

૭ રૂદ્રેમો ૩ પૃ ૧૧૯ ગ્રીકમા મૃત્યુ પામેલા દિદી તરતનની કનર
પરના વેખમા. Of Zarmanochegao, an Indian,
Native of Bargosa who immortalised himself
according to the custom of his country.' એટા
પૃ ૩૩

૮ ઓગે ૧ પૃ ૫૧૩ ખીન્ને અક્ષર ૧૧ દીર્ઘ છે

૯ અધ ૧ પૃ ૨૦૫

૧૦ પો ૨ પૃ ૨૪૧.

૩૫ મિત્રાઓમા મળે છે એમ પણ તેનોધે ન, અને કહે છે 'ટાલેમી અને પેગિસસના 'Barygaza'ના તે ૩૫ ('ભારુક') લગભગ અદાગ સચરાધુ છે એ જોના તે ૩૫નો વધુ આન દનો એમાં સંકે નથી. '૧૧

ભુગુક, ભુગુપુર, ભુગુનીય, ભુગુક્ષેત્ર એવા લક્ષ્યના પ્રાચીન નામો છે તે ભારુક પછીના ભાર્ગવોની વસાહતને પશ્ચિમે પ્રયાગમાં આવ્યાં સભવે છે ભારુક નામ ભુગુકનું પ્રાકૃત છે એમ ઘટાવી ભુગુક ન જનામાં જનું નામ છે એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રયાગનું નામ ઉપર જોયું તેમ, આદિ દીર્ઘાંતિવાળું ભારુક અને નદિ કે ભારુક છે, અને 'ભુગુક'માંથી 'ભારુક' કુદરતે અને ભુગુકમાંથી ભારુક અને પછી, સ્વરાણા સ્વરાથી અત્યારે મરુ-મારુ રૂપે મળે છે તેમ, ભારુ-ભારુ થઇને ભારુક ૩૫ પ્રચલિત થયું હોય એમ કૈંખી શકાય, પણ પુરાણો પ્રયાગના નામ તરીકે કેવળ 'ભારુક'નો પક્ષ કરતાં ભાગે છે, કેમકે ઉપર જોયું તેમ મીઠું, માનું, વાઠું એ પાશાન્તરો 'ભુગુક' કે 'ભારુક' પ્રચલિત નામ હોય તો અભવી શરૂ નદિ ઉપરગત પુરાણો માત્ર પૂર્વમાં ૨૫૪ 'ભાર્ગવ' જનપદ આપે છે, પશ્ચિમમાં નર્મદાતટે એ નામ આપતા નથી માત્ર મધ્યદેશના જનપદોના વર્ણન પછી ગોદાવરીનો પ્રદેશ આખી પૃથિવીમાં મનોગમ છે અને ત્યાં મદાત્મા ભાર્ગવનું ગોવર્ધનપુર ૭ '૧૩-એવા શબ્દો કેટલાક પુરાણો ભુવનકોશ વર્ણનમાં આપે છે તે પુર પગશુરામે નિર્મ્યું હતું, ૧૪ એમ કહી ભાર્ગવ ઋષિનું નામ પણ આપે છે જનપદોની નામગણનામાં આવેા વીગતવાર ઉક્તેષ જરી આશ્ચર્યકારક છે, પણ તે પ્રાચીન હોય તો પણ ગોવર્ધન-

૧૧ એજ્યા પૃં ૩૭૪.

૧૨ વાં ૪૦ ૧૨૩, અપૂર્વ ૧૬ ૫૮, મા ૫૪ ૪૩

૧૩ અ ૨૦ —

રાયસ્ય ચોત્તર ચસ્તુ યત્ર ગોદાવરી નદી ।

પૃથિવ્યામપિ કૃત્સ્નાયા સ પ્રદ્યો મનોરમઃ ॥ ૪૩

ગોવર્ધનપુર રમ્ય ભાર્ગવસ્તુ મહાત્મન ૧ ૪૪

ઉપરાંત મા ૫૪ ૩૪-૫; વા ૪૦ ૧૧૨ ૧૪

૧૪ અપૂર્વ ૧૬ ૪૪

પુર નર્મદાતટે નહિ પણ ફગની ગોદાવરીને તીરે છે એટલું જ તે કહે છે. ભાર્ગવો નર્મદાતટ પર પણ વસેલા એ તો નક્કી જ છે. બીજમપર્વ^{૧૫}માં-
તો 'ભાર્ગવ'નો ('ભાર્ગ'નો પણ)^{૧૬} ઉત્તર જનપદોમાં ઉલ્લેખ છે તે માગધ, મધુતર (મહોત્તર), અને આનર્તનૈઋત વચ્ચે છે તે નર્મદા-
તટ પ્રદેશ માટે સંભવી શકે, જો કે બીજમપર્વની નામગણના દેશોના
સાન્નિધ્યક્રમમાં જ દર્શેશ નથી ભાર્ગવોનું વર્ચસ્વ સ્થપાતાં ભારુકૃત્
ભૃગુકૃત્ નામે પણ ઓળખાતું ચલુ^{૧૭} હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પાછળથી પણ કથાસાહિત્ય (ગતક^{૧૭}, કથાસરિત્સાગર^{૧૮}, આદિ)
અને તામ્રપત્રો^{૧૯}નો ઓક જોતાં ભૃગુકૃત્ કરતાં ભારુકૃત્ નામ તરફ
પ્રગ્લનો પક્ષપાત દેખાયાં કહે છે જે પ્રાચીન નામ ભારુકૃત્ હોવાની
સંભાવનાને બલવત્તર બનાવે છે. મુરુચ્છ, તરુચ્છ, હરુચ્છ-
પાર્શ્વતરો^{૨૦} પણ એ જ સૂચવે છે.

૭૭૦ મદુચ્છ, મૃગુચ્છ, મૃગુતીર્થ.

મુજ

દેશ.^૧ શીપતિ રાજના પુત્ર ભુજવર્માએ શયર બિલ્લોને છતીને રાષ્ટ્ર
ધર્મો તેથી તે ભુજદેશ કહેવાયો.

મૃગુકૃત્

[૧] નર્મદાતીરે નગર.^૧ આજનું ભરૂચ. ભૃગુકૃત્ની ઉત્પત્તિ રેવાખંડમાં

૧૫ મબી ૧૦.૪૧

૧૬ "

૧૭ ૭૭૦ મદુચ્છ ૨.

૧૮ " " ૩.

૧૯ ૭૭૦ મદુચ્છ ૩.

૨૦ મસ ૮૭૮ પાદટીપમાં.

મુજ

૧ ભપ્રય ૨.— મુજર્મા નતોઽભવત્ ।

જિ વા મ ગવરાન્ મિગ્મન્ત રાટ્મજાલયા ॥ ૩૧

મુજદેગસ્તનો જાત. પ્રમિજાઽમૂન્નહીનલે ॥ ૩૨

મૃગુચ્છ

૧ ભાઅ ૧૮.૨૧; મમ ૨૮ ૮૭, ૫૦ ની પાદટીપ.

૭૭૦ નર્મદા. રક્યાનં ૧૮૨.૮૭

વર્ણવી છે. થી(લક્ષ્મી)ના નામથી એ ક્ષેત્ર ઓળખાતું. લક્ષ્મીની અનુસાર મેળવી બ્રહ્મનાપિ ત્યાં પોતાના નામથી આતુર્વિદ્ય સાધતો માટે રથાન જમાવતા માટે કૃત્ય-કર્મની પ્રાર્થના કરે છે. કૃત્ય કહે છે કે મારી ઉપર મારા નામથી અંગિત એ રથાન અચલ અને સુસ્થિર રશે. બ્રહ્મનાપિએ નદનવત્સના માધની પશ્ચીમે રેવાને ઉત્તર તીરે એક કોશના પ્રમાણનું ક્ષેત્ર-બ્રહ્મકૃત્ય નગર-વસાવ્યું ...^૨ આતુર્વિદ્ય દ્વિગેના લાભાર્થે ગ્રંથાયેલી આ કથા સ્પષ્ટપણે પાછળની છે. બ્રહ્મકૃત્ય નામ કૃત્ય ઉપરથી પડ્યું એ નામાનર્થન પણ દોષયુક્ત છે. (જુઓ વચ્ચ [૧].)

[૨] હાસના ભર્ય આસપાસનો પ્રદેશ^૩ જુઓ મારવચ્ચ.

મૃગુતીર્થ

^૧બ્રહ્મકૃત્ય, આજનું ભર્ય. જુઓ મારવચ્ચ.

મઠ

મરુભૂમિ, મારવાડ,^૨ આજની ઉત્તરના રેતાળ પ્રદેશ. નુસ પશ્ચિમ તરફ દિગ્વિભવ કરતાં જે પ્રદેશો જીતે છે તેમાંના એક તરીકે મરુભૂમિને ગણાવેલ છે.

રૂદ્રદામનતા ગિનારના શિલાલેખમાં મળેલા ઉલ્લેખ છે.^૩

મહત્તી

[૧] મહી નદી.^૧

૨ રૂદ્રઆરે ૧૮૧.૫૭ ૬૬,

૧૮૮.૧-૧૧

૩ મા ૫૫.૦૧ મૃગુચ્ચટા તત્ત્વજ્ઞા ॥

મૃગુતીર્થ

૧ આ ૨૧૧ ૬૫ મૃગુતીર્થ પ્રમાણ વ તથા ચામરકટકમ્. રૂદ્રઆરે ૧૮૧.૫૦, ૬૬ ૪૨ ૧૧

મઠ

૧ મસ ૨૧.૫ મરુભૂમિ વ વારસ્યેન... ॥ ૪૮.૨૦ પાટ્ટીપ પશ્ચી.

૨ જુઓ આનર્ત ૧૬.

મહત્તી

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૪.

પાઈન્ટર મહતીને મહીનું પાકાંતર ગણે છે.^૨ જુઓ મહી.

[૨] નર્મદાનું એક નામ પણ મહતી છે.^૩

શરાષ્ટ

દેશ, હાલનો.^૧ દક્ષિણ-દક્ષિણપથના-દેશોમાંનો એક.^૨

બ્રહ્મ અને વાયુના મહારાષ્ટ્રા: ને ઠેકાણે મત્સ્ય^૩ નગરાષ્ટ્રા. આપે છે, પણ તે બ્રહ્મ પાક કરતાં કોઈ સ્વતંત્ર દેશનામ જ લાગે છે, મદાભારતનું નગરાષ્ટ્રા: ચંબલ-નર્મદાની ઉત્તરનો પ્રદેશ જણાય છે.^૪ બ્રહ્મમાં^૫ મહારાષ્ટ્ર આપ્યું છે તે સુશુદ્ધોપ જ હશે.

જુઓ મહારાષ્ટ્ર.

હિતા

મહી નદી.^૧

પાઈન્ટર મહિતા તે મહી લાગે છે એમ કહે છે.^૨ જુઓ મહી.

હિપિક

પ્રદેશ, દક્ષિણપથમાંનો.^૧ જુઓ માહિષક.

૨ માક^૨ ૫૦ ૨૬૫.

૩ જુઓ નર્મદા ૬.

મહારાષ્ટ્ર

૧ પક ૧૧૩.૫૨ સ્થિતા ત્રિચિન્મહારાષ્ટ્રે... । જુઓ ગોર્જર ૧.

૨ બ્રહ્મ ૧૬.૫૭, મહારાષ્ટ્રા મહિષિકા: કલિગધીર સર્પસ: ।

વાપૂ ૪૬ ૧૨૫ મહારાષ્ટ્રા માહિષિકા .. ।

મા ૫૧.૨૩ મહારાષ્ટ્રા: સર્વર્ગાદા.... ।

૩ મ ૧૧૪.૪૭

૪ મમ ૨૮.૬

૫ બ્ર ૨૫.૫૭ મહારાષ્ટ્ર માહિષિકા:...।

મહિતા

૧ મ બી ૧૦.૨૦

૨ માક^૨ ૫૦૦૬૫.

મહિષિક

૧ જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨.

મહી

મહી નદી ૧

પાગિંટ મહતી અને મહિતા તે મહી એમ કહે છે^૧ શ્રી દે
પણુ.^૨ પરંતુ દે મહિતા તે મહી એમ કહી તે માળવાની ચંચલ
નદીની શાખા છે એમ ત્રાધે છે^૪

મહીનો ઉત્તરે મધ્યતર દેશ લીમપર્વ આપે છે^૫ માહેય પ્રદેશ
અપરાન્તવિભાગમા પુનાણા ગણાવે છે^૬

ટાસેમી^૭ Mopias અને પેગિન્સ^૮ Mats આપે ૭ તે મહીના
ઉત્તરેબો મનાય છે

રામાયણ મહી સાથે બીજી એક 'કાલમહી' પણ ગણાવે છે^૯

મહીનગર

ખલાનું એક પ્રાચીન નામ^૧ તાડકપુર નામ પણ તારકાસુર ઉપરથી છે^૨

મહીસાગરસગમ-ક્ષેત્ર

મહી નદીને કાંઠે, મહી સાગરને મળે છે ત્યાં સાત ઠેાથ પ્રમાણનું મહી

મહી

૧ જુઓ પારિવાત્ર ૬, ૭, ૮, મહી ૧૦૪૬, ગડિ ૪૦૨૦,
સ્કન્દના માહે^૩ નરખડના કૌમારિકાખડમા મહી (અને મહીસાગર-
સગમ)ના પાગવાર ઉત્તરેબો થયા છે દા ત સ્કમાકૌ ૩૨૨૨૯

૨ જુઓ મહતી ૨, મહિતા ૨

૩ જુઓ મહતી મહિતા

૪ „ મહતી

૫ મહી ૧૦૪૬ 'સલોત્તર' પાડે પણ છે

૬ જુઓ માહેય

૭ ટો પૃ ૧૦૩

૮ પેરિ કડિકા ૪૦ પૃ ૩૯

૯ રાક્ષિ ૪-૨૨૦

મહીનગર

૧ સ્કમાકૌ ૪૦ ૪૪, ૮૮ ૨૧ ૮૯ ૨ ૩, ૨૨ ૪-૨૭ ૧, ૭, ૬૬ ૧૧૭, ૧૨૯

૨ „ ૩૧ ૨૮

સાગરસંગમક્ષેત્ર^૧ છે. તેનું બીજું નામ ગુપ્તક્ષેત્ર^૨ પણ છે. મહીસાગર-સંગમક્ષેત્રે સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો તેથી તેનું સ્તંભસ્તીર્થ પણ પડ્યું.^૩ મહી-સાગરસંગમમાહાત્મ્ય.^૪ આ ક્ષેત્રમાંનાં તીર્થો: ઇન્દ્રધ્રુવેશ્વર.^૫ શતરુદ્રિયા-દિલ્લિંગ.^૬ કુમારનાથ.^૭ રુદ્રલક્ષ્મી તારકાસુરને માર્યાના પાપની શંકાથી શોકાક્રુષ્ણ થયેલા કુમારસ્વામીએ વિષ્ણુના ઉપદેશથી પાતકશાંતિ અર્થે વિશ્વકર્મા પાસે ત્રણ શિવલિંગોનું નિર્માણ કરાવી પ્રતિજેશ્વર કપાલેશ્વર (જેની પાસે કપાલેશ્વરી) અને શક્તિચિદ્રેશ્વર (જ્યાં પાતાલગંગા છે)ની સ્થાપના કરી^૮ બ્રહ્મદેવે આજુબાજુ લિંગની કુમારેશ્વર નામે સ્થાપના કરી, તેનું માહાત્મ્ય.^૯ દેવોની માગણીથી મહીસાગરસંગમ ઉપર જયસ્તંભ સેાપી તેની ઉપર વિશ્વકર્માવિનિર્મિત ત્રીજા લિંગની સ્તંભેશ્વર નામે સ્થાપના કરી, તેનું માહાત્મ્ય.^{૧૦} કૃપતીર્થ.^{૧૧} મહીસાગરસંગમ ઉપર બ્રહ્મ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર આદિ દેવોએ કાટિ કાટિ લિંગોની સ્થાપના કરી, તેમનું માહાત્મ્ય.^{૧૨} સિદ્ધાગ્નિગ્રા, સિદ્ધકૃપ, સિદ્ધેશ્વર, સિદ્ધવટ, સિદ્ધસર, સિદ્ધ-વિનાયક, સિદ્ધેય ક્ષેત્રાધિપતિ.^{૧૩} બર્જરીતીર્થ, જે કુમારિકા તરીકે ખ્યાત હોઈ કૌમારિકાખંડ નામ પડ્યું છે.^{૧૪} બર્જેશ્વરલિંગ.^{૧૫} બદાદિત્ય^{૧૬}

મહીસાગરસંગમ-ક્ષેત્ર

૧	કુમારિકા	૬૬.૧૨૫
૨	„	૧૩.૧૦૨; ૫૫.૨, ૧૪૫; ૫૮ ૧-૨; ૬૩.૧૨૮; ૬૬.૧૨૫
૩	„	૫૮.૩૭
૪	„	૨. થી ૧૩; ૫૮.
૫	„	૧૩.૨૧૧
૬	„	૧૩.૧૪૪-૧૯૫
૭	„	૧૪. થી ૩૨.
૮	„	૩૩.
૯	„	૩૪.
૧૦	„	૩૫.
૧૧	„	૩૧.૧૨
૧૨	„	૩૬.
૧૩	„	૩૨.૩૫
૧૪	„	૩૭.૧-૨
	પારિયાત્રની પશ્ચિમે કૌમારિકાખંડ: સ્તંભાકૃતિ ૩૯.૧૧૩	
	પારિયાત્રસ્ય ચતુર્થાઞ્ચ ગણ્ડ કૌમારિકા સ્થાપના ॥	
૧૫	„	૩૯.૧૮૭
૧૬	„	૪૩.

સૂર્યમૂર્તિ, નારદે સ્થાપેલી. કપિલેશ્વર, ૧૭ બૃહદ્ કુ. ૬૧૮ પામે. સોમકુંડ
અને સોમનાથ, ૧૯ હાટકેશ્વરવિગ્રહાહાર, ૨૦ જ્યોતિષ-માહાત્મ્ય ૨૧
કેટિતીર્થ, અત્રીશ્વર, ભગ્દાજેશ્વર, જૌનમેશ્વર, અહલ્યાસર, ૨૨ નારદે
સ્થાપનાની રક્ષા માટે ત્રિપુરુપસાવાની વ્યવસ્થાપના કરી. ૨૩ નારદીયસરોવર,
નાગેશ્વર, ૨૪ બે દેવીઓ. અપગદારકા, ઉત્તરદારકા. ૨૫ નારદમૂર્તિ. ૨૬
બ્રહ્મસર, બ્રહ્મવર. ૨૭ મોક્ષેશ્વર, જ્યોતિષ કૃપ - મર્ત્યેશ્વર. ૨૮ કેદારેશ્વર,
નોલકંઠ. ૨૯ જીમેશ્વર. ૩૦

માન્વાદપુર

નગર, કનનમંદાસગમ ઉપર. ૧

માલવ

પ્રદેશ નકુપના પશ્ચિમ દિગ્વિજયમાં મરુ, સિમિ, માલવ, કર્પટ, પુષ્કર
એ ક્રમમાં ઉલ્લેખાયેલો. વિશ્વપૃથ્વીનિવાસીઓના પ્રદેશોમાંનો એક. ૨ ઉપ-

૧૭ રકમાર્ગે	૪૫ રૂ
૧૮ "	૪૬.
૧૯ "	૪૮.૧૯-૨૦
૨૦ "	૪૮.૨૦
૨૧ "	૪૯ થી ૫૧.
૨૨ "	૫૨
૨૩ "	૫૩ ૧-૧૩
૨૪ "	૫૩.૧૪ ૨૫
૨૫ "	૫૩ ૨-૨૪
૨૬ "	૫૪.
૨૭ "	૫૬.૫ ૭
૨૮ "	૫૬.૧૨-૧૭
૨૯ "	૫૭.૨-૪
૩૦ "	૬૪.

માન્વાદપુર

૧ રકમાર્ગે ૨૪ ૧

માઠ

૧ મસ ૨૯ ૬,૪૮ ૧૪,૪૮ ૧૫ની પાદટીપ.

૨ મ ૧૧૪.૫૨ માલવાય કરુવાય મેવલાયોત્કલે સદ્ધ ।

વાપ ૬૬ ૧૩૦ ,,

,,

રાત પર્વતાશ્રથી લોકોનો એક પ્રદેશ ૮

મત્સ્ય માલયા આપે છે ત્યાં બ્રહ્મ મલદા આપે છે

૨૬-૬ માલવદેશમાં ૧૧૮૦૯૨ ગામ છે એમ કહે છે ૫

નોંધ ૧ ઉપર માલવ જાતિવાચક શબ્દ ઉપરથી દેશવાચક શબ્દ તરીકે યોગ્ય છે તેમ જ અહીં માલવ શ્રેણ દેશવાચક શબ્દ છે

માલવના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગો પૂર્વ અને અપર માલવ તરીકે ઉલ્લેખાય છે. તે ઉપરથી રુદ્રદામનના ગિરનાર શિનાલેખનાં 'પૂર્વા-પગક-ાવન્તિ'માંના પૂર્વાપર શબ્દને પશ્ચિમ ધટાવ્યા છે (સર ૦ પૂર્વાપરો તોયનિધી વગાધ... । કુમારસભન ૧ ૧-માં 'પૂર્વાપર'નો રૂઠ પ્રયોગ)

જુઓ વિન્યવૃષ્ટિનિવાસી

માહારાષ્ટ્ર

૧ મહારાષ્ટ્ર દેશ જુઓ મહારાષ્ટ્ર

માહિપક

પ્રદેશ, દક્ષિણપથમાંનો ૧ મહિપવિષય (મૈસૂર-મહિપપુર-આસપાસનો) અથવા તેા મહિષ્મતી નગરી આસપાસનો પ્રદેશ.

જુઓ માહિપિક

૩ વા.પૂ. ૮૧.૧૩૬

૪ ધ.પૂ.અ ૧૬ ૬૩

૫ ૨૬માકો ૩૯ ૧૩૯ લખાણાદયસાહસ નાતી દ્વેષ માત્ર ૧ ।

૬ કાસ ૨ ૧ ૨૩ અને ૨૬ ઉપર જ્યમગના ટીકા

૭ જુઓ આનર્ત ૧૬

માહારાષ્ટ્ર

૧ જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨

માહિપક

૧ મળી ૧૦ ૫૭, જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨, ૫

માહિષ્મતી

નગરી^૧ રેનાતીરે^૨ નર્મદાનદના અયુત ગુપ્તીર્થ^૩ છે^૪ હવિશ^૫
પ્રણાણે મહિષ્મતે અને પદ્મ^૬ પ્રમાણે મહિષે તે રચાપી

અનૂપદેશની તે ગજધાની હતી^૭-એવો કો^૮ ગા જાણારકરનો મન
છે^૯ માહિસસતિ તે અવન્તિની ગજધાની હતી એમ ગોવિંદસુત કહે
છે^{૧૦} પ્રાચીન માહિષ્મતી કયા રીતે તે વિશે મતભેદ છે નર્મદાતટે
૧ મે^{૧૧} અને ૨ મ-વાતા પાસે માહિષ્મતી માનસમાં આવે છે^{૧૨}
થી કે મા સુનશી આજે ભર્ય છે ત્યા માહિષ્મતી હતી એવો
મત ધરાવે છે^{૧૩}

જુઓ મૃગ્યુક્ષ્ણ

માહેય

પ્રદેશ, મહી નદીની આમ્ભાસનો, આજનો મહીકાઠો કે મહીકાડા, તેની
ગણના અપરાન્ત વિભાગમાં થતી^૧ બીજમપર્વ મહાસુતરા આપે છે^૨

બૃહત્સંહિતા મહાનટના (૧૬ ૩૧) આપે છે

જુઓ અપરાન્ત

માહિષ્મતી

૧ જુઓ અનૂપ ૬ મસ ૨૮ ૧૧ ૧૭

૨ જાદ ૭૧ ૨૧ રેગમગમયત્ર માહિષ્મતી પુરી ૧ પહે ૨૨૦ ૧૭

૩ ગજધારે ૨૩૧ ૩૧

૪ હવ ૨૬ ૪ ૧

૫ પહે ૭૫ (૧ જોડિ પૃ. ૧૨૦)

૬ રઘુવંશ ૬ ૪૩

૭ જુઓ અનૂપ ૬

૮ જુઓ અવન્તિ ૨૪૨

૯ જોડિ માહિષ્મતી, માર્ક ૫૦ ૩૨૪ (પાર્શ્વટર)

૧૦ ઈમ ૫૦ ૫૬૧

માહેય

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨, ૩, ૪ ૫

૨ મહી ૧૦ ૮૧

સ્કન્દ મૂલસ્થાન દેશ આપે છે, જેમાં રપદગ્ધર ગામ છે.^૨ તે કદાચ મુદ્રતાન આસપાસના પ્રદેશ માટે હોય. મૌલિસ્તાનથી કયું નગર વિવક્ષિત છે તે પ્રશ્ન છે.

રેવા

[૧] નર્મદા નદી. સ્કન્દના આવન્ત્યખંડના ત્રીજા ખંડ-રેવાખંડમાં નર્મદા અને રેવણિ એક જ માનવામાં આવી છે.

નર્મદા અને રેવાની સામાન્યતાઃ એકતા જ સ્તોકાર્થ છે, શ્રૂંગળ-માં અખૂટ રસ લેતા કવિ કાશિદાસનો જ દાખલો હો. વિન્ધ્યપાદ આગળ તે રેવાં પ્રેક્ષસ્વપલ્લવિપ્રમાં વિન્ધ્યપાદે વિદ્વીર્ણામ્ (મેધ ૧.૧૯)માં નદીને રેવા કહે :છે અને માહિષ્મતીવપ્રનિતમ્પ્રવાસી રેવાં ... (૨ધુ. ૬.૪૩)માં માહિષ્મતી આગળ પશુ નદીને તે રેવા નામથી જ ઓળખાવે છે.

[૨] નદી, નર્મદા કરતાં જુદી. ભાગવત^૩ અને વામનપુરાણ^૪ નર્મદા હિપર્ગત રેવા ગણાવે છે.

રેવા વિન્ધ્યમાંથી નીકળતી નદી ગણાય છે^૫ અને નર્મદાને ઋક્ષ-માંથી નીકળતી લેખવામાં આવી છે.^૬ રાસેમી^૭ નર્મદા-Narmad-
dosને વિન્ધ્ય-Ouindionમાંથી નીકળતી ગણાવે છે, તે ગોળ ગોળ રીતે જ અને ચીગતના જાનપર્વક નદિ, એગ-ડો. લો^૮ કહે છે. પશુ વિષ્ણુપુરાણ નર્મદાને વિન્ધ્યમાંથી નીકળતી પશુ કહે

૨ સ્કન્દમાં ૩૯ ૧૬૧

રેવા

૧ ભા.૫^૧ ૧૯.—

નિર્વિન્ધ્યા તાર્પી રેવા મુરગા નર્મદા ચર્મજ્વલી સિન્ધુઃ . . . ।

૨ વા ૧૩.૨૫, ૨૯

૩ વા ૧૩ ૨૯

૪ મા ૫૪ ૨૧; અપૂર્ણ ૧૬.૨૯; વા ૧૩.૨૫; ૧ ૮૬.૫;

અ ૨૬.૩૦; કૂપૂ ૪૭.૩૩

૫ ટી ૫૦ ૩૮, ૧૦૨.

૬ ગી.૪ ૫૦ ૪૧,

છે. ૭ નર્મદા પારિવાત્રમાંથી નીકળતી પણ ગણવાઈ છે. ૮ નર્મદાનું એક નામ મેકલમુતા છે, જે મૂચવે છે કે એ નદીના એક અંશ સમા મેકલગિરિ-દ્વારના મેકલ-માંથી નીકળે છે. 'ન્યારે રેવાનું મળ વિન્ધ્ય પાસેના અમરકંટક ગિરિમાં શોધી શકાય છે. ૩૦ બી. સી. લો કહે છે તેમ નર્મદા અને રેવા માંડવાની સહેજ ઉપર સંગમ રહે છે અને પછીથી બંનેમાંથી ગમે તે નામે ઓળખાતી આગળ ધપે છે. ૯

જુઓ નર્મદા.

રૈવત

સૌરાષ્ટ્રમાં એક પર્વત.

શ્રૌતના પુત્રને ઉખાડીને આનર્તના પુત્ર રૈવતે દ્વારકા આગળ રચાવ્યો એવી ગર્ગ્યસંહિતામાં કથા છે. ૧

[૧] ઉત્તરપર્વત (ગિરનાર)થી જૂદો, તેનાથી દૂર સમુદ્રની પાસે દ્વારકાની પૂર્વમાં એક પર્વત. આદિપર્વમાં દ્વારકાની પાસેમાં સમુદ્ર અને રૈવત-પર્વત અને હોવાનું સુભદ્રાદરણ્યપ્રસંગના વર્ણનમાં સમજાય છે; દ્વારકા-માંથી પુરવાસીઓ 'આન્તદ્વાપ'માં મહોત્સવ માટે નાવથી ગયાનું અને તેવામાં જ સુભદ્રા રૈવતનું અર્ચન કરવા જાય છે તે અર્જુન તેને લઈ જાય છે એમ કહે છે. ૨ હરિવંશમાં પિપ્પરક આગળની જળર્ક્ષલાના વર્ણનમાં કટલાક રૈવતકે જઈને પાછા આવે છે એમ કહે છે, ૩ અર્થાત્ રૈવત સમુદ્રની નજીકમાં છે. રૈવત દ્વારકાની પૂર્વ દિશાએ છે. ૪

રૈવતને દ્વારકાના 'પુદ્ગલપથ' ૫ ૩૫ અને અતિ દૂર નદિ ૬ એવો

૭ વિક્રિ ૨.૧૧

૮ જુઓ પારિવાત્ર ૨.

૯ પૃ ૦ રીંછ પૃ ૦ ૪૨.

રૈવત

૧ ગર્ગ્યસંહિ ૧૪.૬-૨૬; ૧.૨૨-૩

૨ જુઓ દ્વારકા ૩, ૪, ૬.

૩ જુઓ દ્વારકા ૩૦.

૪ જુઓ દ્વારકા ૩૬.

૫ જુઓ દ્વારકા ૨૫.

૬ જુઓ દ્વારકા ૨૩.

વર્ણવવામાં આવ્યો છે, પણ તે દારકાના બારણામાં એટલે નજીકમાં સમજવાનો છે. કૃષ્ણ અર્જુનને પ્રભાસથી દારકા લઈ જતાં રૈવત ઉપર રાતવાસો રોકાય છે.^૭ રૈવત પણ ઉત્સવ થયો ત્યારે ગિરિની ચોમેર પ્રદેશ પ્રાસાદોથી શોભાવવામાં આવ્યાનું^૮ અને પુરજનો આકૃષ્ટતા અને ડાયાનોચા વાહનોનો મદદથી ગયાનું વર્ણન છે.^૯ રૈવતથી પાઠા વળતા યાદવોને અર્જુન ઉપવનમાં યતિવેરો મળે છે, એ દારકા અને રૈવત વચ્ચે ઉપવન હોવાનું સૂચવે છે.^{૧૦} હરિવંશ નગર અને પર્વત વચ્ચે પાશ્વગન્ય વન હોવાનું કહે છે.^{૧૧} તેમ છતાં રૈવત દારકાથી બહુ દૂર નથી એવું સુભદ્રાહરણપ્રસંગના વર્ણનમાંથી સમજાય છે. અર્જુન સુભદ્રાનું હરણ કરી નીકળે છે તે રૈવતકનું દાર જોતો જોતો નીકળે છે^{૧૨} અને રૈવત ઉપર કૃષ્ણની ગેઢાજરીમાં પુરના રક્ષણ અર્થે હમ્મેશ માટે વિપ્રયુક્તવા નામે બળદેવ જેવો યોદ્ધો રહેતો હતો તે પાશ્વના જગના સમાચાર બાળી બહાર આવ્યો અને રસ્તા ઉપર ધસી જઈને જુએ છે તો દારકાના દ્વારમાંથી અર્જુન બહાર આવે છે.^{૧૩}

૭ જુઓ દ્વારકા ૧.

૮ મથા ૨૧૧.૩

પ્રાસાદૈ રત્નચિત્રૈશ્વ ગિરેસ્તસ્ય સમન્વત ।

સ કેમ શોભિતો રાજન્ કપટદૌષ સર્ગશ ॥

૯ મથા ૨૧૧ ૬

પૌરાણ્ય પાદચારણ યનૈરુચ્ચાવચૈસ્તથા ।

૧૦ જુઓ દ્વારકા ૨

૧૧ જુઓ દ્વારકા ૩૬.

૧૨ જુઓ દ્વારકા ૫.

૧૩ મથા (કુ બાં) ૨૪૪ —

ગિરૌ રૈવતક નિત્ય ચમૂત તિષ્ઠયુથવા ॥ ૧

પ્રાગ્મી વામુદેગ્ન્ય તસ્મિન્ હલ્લવરોષ્મ ।

સપ્તભૂજ નથા ગોપા પુરસ્થ પુરાર્પનઃ ॥ ૨

પ્રાપ્ય પાટાનિર્વાણ નિર્વચ્યૌ તિષ્ઠયુથવા ॥ ૩

રોડમિપત્ય તદાપ્ચાન્ન દર્દ્ય પુરર્પમમ ।

નિ ચૂન દ્વાન્નાદ્વાગ્નદગ્નમનમિર્ગસાન્ ॥ ૪

મથા (બા.૯.૩૦) ૫૦ ૯૬૩.

દૈવતનુ લશ્કરી મહત્ત્વ હોય એવું ઉપરની હેઠી વીમતથી લાગે છે. પણ કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં દ્વારકાનો જ્યાવ કરવા માટે પગલા લેવાયાનું 'ઝીણવટભર્યું' વર્ણન અપાયું છે તેમાં દૈવતનો ઉલ્લેખ નથી ૧૪

દૈવત મુખ્યત્વે વિહારસ્થળ લાગે છે. અવમત્ત ધાર્મિક મહત્ત્વ પણ એનું ખરુંજ. અર્જુન સુભદ્રાને ઉપાડી જાય છે તે પ્રસંગે એ દૈવતનું અને સૌ દેવોનું અર્ચન કરીને પાછી ફરતી હોય છે. ૧૫ દૈવત ઉપર મોટો ઉત્સવ યોગ્યો હતો તે એનું ધર્મસ્થાન અને વિહારસ્થળ તરીકેનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. ૧૬ તે વિહારસ્થળ હોવાનું મયન કૃષ્ણ અર્જુનને લઈ આવતાં પહેલાં તેની શોધા કરાવી રાખે છે અને અર્જુનને નટનર્તકોનું કામ બતાવે છે તેમાં પણ મળે છે. ૧૭ શિશુપાલ દ્વારકા પર ચઢી આવે છે ત્યારે ભોજગજ દૈવત ઉપર ક્રીડા કરતો હતો. ૧૮ હરિવંશ જ્યાં દ્વારવતીનું નિર્માણ થયું તેની પાસેના દૈવતને સિન્ધુગજની વિહારભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે. ૧૯

[૨] આજનો ગિરનાર પર્વત.

પુરાણો અને મહાભારત પ્રમાણે ઉત્તરવંશ(ગિરનાર) તેજ દૈવત હોય એમ દેખાતું નથી. વાયુ, અહ્યાંક અને માર્કંડેય દૈવત અને ઉત્તરવંશ એમ બે જુદાજુદા પર્વતોનાં નામ સાથેસાથે આપે છે, અને આદિપર્વમાં પણ દૈવતથી ભિન્ન ઉત્તરવંશીનો ઉલ્લેખ છે. ૨૦

૧૪ જુઓ દ્વારકા ૧૨

૧૫ જુઓ દ્વારકા ૬, મથા ૨૧૨ ૧

૧૬ જુઓ ઉપર ૯.

૧૭ મથા ૨૧૦ —

પૂર્વમેતુ તુ જ્ઞાનસ્થ વચનાત મર્નધરમ્ ।

પુરુષા સમન્વકુલ્પજહ્ન ચ મોજનન્ ॥ ૧

પ્રતિષ્ઠાતુર્ન સર્મુપમુન્ય ચ પાડા ।

સદૈવ ગમ્યુદનન ષ્ટગનટનનકાન્ ॥ ૧૦

૧૮ જુઓ દ્વારકા ૧૦

૧૯ જુઓ દ્વારકા ૨૩

૨૦ ઉગ્ગચન્ત ૨ ૪, ૫.

[૩] ઉગ્ગચંત(ગિરનાર)થી જૂનો, પશુ તેની પાસે જ, પશ્ચિમ દિશાએ-
જાને વસ્ત્રાપથશેત્રમાં.

સુરાષ્ટ્ર દેશમાં વસ્ત્રાપથશેત્રમાં ઉગ્ગચંતગિરિ છે તેમજ દેવત છે.
અનેની વચ્ચે મોટી જ્વલિ (ઝાળા) છે....^{૨૧} ઉગ્ગચંત નામે ગિરિવર
છે, જ્યાં દેવતગિરિ છે....^{૨૨} વસ્ત્રાપથશેત્રમાં ભવનાથ છે. દામોદરદરિ
દેવત ઉપર છે અને અંમા દેવી ગિરિ (ઉગ્ગચંત) પ્રાથે છે.^{૨૩} ભવ-
નાથના પશ્ચિમજાગમાં દેવત ગિરિ.^{૨૪} મોમનાથ(ભવનાથ)ની પાસે
મદાન ઉદયન્ત ગિરિ છે અને તેની પશ્ચિમે દેવત.^{૨૫}

માર્કડેયમાં ઉગ્ગચંતના પ્રજ પાક દુર્ગચંત સાથે દેવત જુદો
ગણાયેલ છે.^{૨૬}

આજની દારકા પ્રાચીન દારકાની નજીક વસી હોય તે પ્રાચીન દારકા
સાથે દેવતનું પશુ સાગરનિમગ્નન થયું એમ માનવું રહે, કેમકે આજની
દારકા પાસે કોઈ નાનકડો પશુ પર્વત નથી. આજની દારકા પરત્વે
લખાયેલા રકન્દના પ્રજાસખંડમાંના દારકામાદાત્મ્યમાં દેવત પર્વતનો

૨૧ રકપ્રવ ૧૬.—

સુરાષ્ટ્રેષ્ઠે પ્રિથ્વાતે તીર્થે વસ્ત્રાપથ યજ્ઞ ॥ ૭૨

ઉગ્ગચંતો ગિરિસ્તન તથા દેવતનો ગિરિઃ ।

મદ્ગતી જર્નલે જાગલ્મતયોર્મથે મયા ધ્રુતમ્ ॥ ૭૩

૨૨ રકપ્રવ ૨૬.૮૩

ઉગ્ગચંતો ગિરિવરો યત્ર દેવતનો ગિરિઃ ॥

૨૩ રકપ્રવ ૧.૨૨૧.

વસ્ત્રાપથે દેવવરો ભવઃ સ્થિતો

દામોદરો દેવતકે વ્યસ્થિતઃ ॥

અવંતિ દેવી ગિરિમૂર્ધ્નિ સસ્થિતા ।

૨૪ રકપ્રવ ૧૦.૧૧ ઉગ્ગચંતગિરિમૂર્ધ્નિ ગૌરીસ્વન્દ ગણેશ

૨૫ રકપ્રવ ૬.૧૨૮

નાસ્ય પશ્ચિમે અગે તત્ર દેવતકે ગિરો ।

૨૬ રકપ્રવ ૧.૬૮

ચામનાથસ્ય સાન્નિધ્ય ઉદયન્તો ગિરિર્મદાન્ ।

તસ્ય પશ્ચિમભાગે તુ દેવતક હતિ સ્મૃતઃ ॥

૨૭ જુએ ઉગ્ગચંત ૪.

ઉદ્દેશ નથી માર્ક ડેવપુગણુના અગ્રેજી ભાષાતરની પાદપીપમા પાછું-
ટગ કહે છે કે ઐવતને એમ જ ગિગિ ગણનાની જરૂર નથી હિમત ને વિનય
પણુએમ્વચનમા વપગાય છે તેથી પોતે એને જગડાની ફગમળા ગણે છે
પણુ મરડો દારકાથી માધનો દૂગ હોઈ પૌરાણિક વર્ણનોમાના દાગડા-
ઐવત સખધને એ ચથાર્ય ઠેરની શકે એમ નથી

તેમ છતાં પાછગથી એટલે કે મહાભારત અને જૂના પુગણોના સમય
પડી સાહિત્ય આદિના અશોભા ઉજ્જયત અને ઐવતની એમતા જ અભિ
પ્રેન હોય એમ દેખાય છે દા ત, માધના શિશુપાનવધ (મર્ગ ૪)મા
ઐવતનુ ચર્ચુન તે ગિરનારનુ હોય એમ લાગે છે પણુ મૈત્ર્ય દારકાને
સમુદ્રતટ છોડી તગ્તજ ઐવત પાસે અ ૧ કે એટલે ઐવતને ગિગનાગ એમ
નક્ષીપણે કહેતુ મુશ્કેલ છે જૈનોના સાહિત્યમા ઉજ્જયન્ત (ગિરનાર)
અને ઐવતની ધણુખરુ એકતા સ્વીકારાયેલી દેખાય છે ૨૮

તેમ છતાં શિનાલેખોમા ગિરનાગ માટે ઉજ્જયન્ત નામ વાપરવા તરફ
પક્ષપાત છે પુગણો ગિગનાર માટે ઐવત શબ્દ વાપરતા અચકાય છે
વસ્ત્રાપયક્ષેત્રમા ઐવત મુકે છે ત્યારે પણુ ગિરનાર સિવાયના-તેની પડખે
ના ગિગિને ઐવત કહે છે જુઓ ઉજ્જયન્ત અગેની ચર્ચા (પૃ ૫૦)

ઐવત શબ્દ ધણો જૂનો છે સોમ વટવાના પથ્થર માટે રેવત્યા (ચળકનો-
તેજ્યુક્ત) વિશેષણુ નગ્વેદ (૧૦ ૮ ૧૪ ૧૦)મા પ્રયોગાયુ છે ઐવત પ્રાચીન
કાગથી ટાઈ ગિગિનુ નામ હશે દાગ ૧ની ચર્ચામા (પૃ ૧૦૦-૦૧)
મુચ્યુ છે તેમ ઐવત પણુ દાગકાપ્રત્યનો ભોગ બન્યો હોય અને ઐવત
નામ સૌગંધના સૌથી મોટા મિરિ ઉજ્જયન્તો માટે પણુ પ્રયોગના
માડુ હોય

૨૬ન્મા ઐવતનુ એક મુદ્દર વર્ણુન છે નાર૦ કહે છે કે સાધુપુરોને
મોનાનનો જાણે પૂરીએ ડાચો કરેનો હાય ન હોય એના ગિગિમત્તમ
ઐવતને જોઈને જ આનંદમા આની ગયો ૨૯

જુઓ ઉજ્જયન્ત દારકા દારકાક્ષેત્ર રૈવતક વસ્ત્રાપયત્ર

૨૭ માર્ ૫૦ ૨૮૮

૨૮ જુઓ ઉજ્જયન્ત ૨૧-૨૪

૨૯ ૨ માર્ ૫ —

સ્વાગમ રૈવત ગિરિમ્ ॥ ૧

ગાત્ર પ્રમુદિત્ત્વાહ પદ્યસ્ત ગિરિમત્તમમ્ ॥

જાડયા નરાગધૂન્ ભૂમેશુન્નમિવોચ્છિન્મ ॥ ૨

રૈવતક

[૧] તેમ જૈન પર્વત.^૧

[૨] - ક્ષેત્ર વજ્રાપય ક્ષેત્રનું બીજું નામ રૈવતક-ક્ષેત્ર કં.^૨ તે ક્ષેત્ર આસપાસના પ્રદેશના નામ તરિકે પણ ઉપયુક્ત થયેલ જોવા મળે છે.

[૩] ઔરંગઝેરના ફેટવાક બામ માટે વસાહતિર રૈવતક પ્રદેશને છે. મુસ્લિમ દિવાનો નૈઝામી દિવામાં જ્યાં અમુદ છે ત્યાં સિન્ધુ, અને સૌગંધની જોડે જોડે જૈનક પ્રદેશને પણ અખાદેવ છે.^૩ વળી રૈવતકને પાંચ દિશામાં અણાગો છે.^૪

[૪] ચાકડીપમાં રૈવતક પર્વત છે.^૫

જુઓ રૈવત.

લઘુકૌંઢળ

દેશ. ૨૬-૬ તેમાં ૧૪૨૦ ગ્રામ હોવાનું નોંધે છે જુઓ કૌંઢળ

લાટ

તે નામનો દેશ.^૧

લાટનો પૌગણિક ઉલ્લેખ તો પાછળના સમયનો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ નીચે શતકના કામચૂતમાં^૨ મળે છે અને

રૈવતક

૧ જુઓ રૈવત ૧૪ ઉપરાત બાપ ૧૬.

૨ જુઓ વજ્રાપય

૩ મુસ્લિમ દિવા ૧૪.૧૧.

૪ ,, ૧૬ ૩૦

૫ મબી ૧૧ ૧૮. પકે ૮.૧૭, ૨૫ ૪૯ ૩૪

લઘુકૌંઢળ

૧ જુઓ કૌંઢળ ૧

લાટ

૧ અ ૩૪૦૪ લાટીયા સ્પુટસદર્ગા . . ૧

૩ ૫૫ ૧૬

૨ કામ ૨૫ ૨૬

તથી જૂનો ઉલ્લેખ ટાલેમી(ઇ. સ. ૧૫૦)માં^૩ મળે છે: Larike. પાંચમા સૈકાના અજન્તાના^૪ ઉત્ખીણ^૫ લેખમાં લાટનો ઉલ્લેખ છે. મંદસોર(ઇ. સ. ૪૩૭-૩૮)નો લેખ 'લાટવિષય'^૬ આપે છે. પાછળના ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટના ઇ. સ. ૭૦૦થી ૧૨૦૦ સુધીના લેખોમાં લાટનો ઉલ્લેખ છે.^૬ ઇ. સ. ૮૦૦-૧૨૦૦ દરમ્યાનના આરબ મુસાફરો અને ઇતિહાસકારોએ કરેલા ઉલ્લેખો પણ મળે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કામસૂત્ર પછી બાણના હર્ષચરિતમાં અને ચતુર્ભાણીમાંના એક બાણમાં લાટનો ઉલ્લેખ મળે છે.

લાટની હદ: મહી અને તાપી એ બે નદીઓ વચ્ચેનો^૭, ખાનદેશને સાથે ગણતાં થતો^{૧૦} પ્રદેશ તે લાટ. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિન્દ ચોથાના

૩ ટો પૃ. ૩૮, ૧૫૩.

ચેન્નિસસમાં પણ લારિકનો ઉલ્લેખ છે એમ શ્રી. અતેક્કર (એટા પૃ. ૩) અને શ્રી. રત્નમણિરાવ નોટે (ખંડ પૃ. ૧૭૪)નું માનવું લાગે છે, પણ સ્કોફે આપેલ માત્રનામાં એ શબ્દ મળતો નથી.

૪ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ૪ પૃ. ૧૨૭.

૫ ફીલ્ડ: કોર્પસ ૩ પૃ. ૮૦; બોર્ડે ૧ પૃ. ૭.

૬ ઇએ ૧૩ પૃ. ૧૫૭-૫૮, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૪.

૭ એલિયટસ દિસ્ટરી ૧ પૃ. ૩૭૮.

૮ હર્ષચરિત ઉચ્છ્રવાસ ૪.

છક્રા સૈકામા વરાહમિદિરે લાટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ બોર્ડે (પૃ. ૬) કહે છે પણ અથમા કયા સ્થાને?—તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી; શ્રી. હુ. કે સાત્રીજી અધ્યાય ૧૪ આપે છે (એસ' પૃ. ૨૮૧) પણ જૂસ'ના ૧૪ અને ૧૬ મા અધ્યાયો એમા પ્રદેશનામો સંખ્યાબધ અપાયા છે તેમા લાટ નો ઉલ્લેખ નથી જૂસ' અપરાન્તક-કુંદલ (૧૪૨૦), બનુકચ (૧૮.૧૧, ૧૬.૬), મહીતટજા: (૧૬.૩૧) આપે છે, પણ સ્પષ્ટ લાટ શબ્દથી તે પ્રદેશનો ઉલ્લેખ નથી. વરાહમિદિમાં લાટનો ઉલ્લેખ નથી તે શ્રી. અતેક્કર પણ નોંધે છે (એટા પૃ. ૪)

૯ બોર્ડે ૧ પૃ. ૭.

૧૦ ન્યોડિ : લાટ.

૨૬ સ ૮૫૫ના દાનપત્રમાં ખેઠમડા(ખેડા)ને લાટમાં ગણાવ્યું છે ૧૧ કનોજના રાજા રામભદ્ર (ઇ સ ૮૨૫-૪૦)ના એક ચરદાર અક્ષને ગ્વાનિયરના એક હિંદીશુ^{૧૧} લેખમાં લાટમડવાન્તર્ગત-આનન્દપુરવિનિર્મિત કહ્યો છે ૧૨ લાટ(ગઢ)નું સિદ્ધપુર (શિહોર), જેના કુમાર વિજયે લકમાં વસાહત કર્યાની વાત છે, ૧૩ તેને ડો સુનીતિકુમાર એટરજી^{૧૪} પશ્ચિમ-અને નદિ કે પૂર્વ-દિશમાં લેને છે તે બરોબર હોય તો શિહોર પણ લાટમાં ગણાતું એમ કહેવાય દરયાગ Sagar ના અને LO-t'p(-clia) આપે છે તેમાંથી પાછળનું તે લાટ ડો બ્યૂયર આ લાટ તે મધ્ય ગુજરાત એમ કહે છે ૧૫ પણ આને તો સિંધનું- 'સાર'જ સમજવું જોઈએ ગુજરાતના ગાજકીય એકમ લાટમાં આ લાગેના સમાવેશ થવો સંભવિત નથી

પરંતુ ઉપરની હકીકતોમાંથી એક વાત ચોક્કસપણે સમજાય છે કે લાટની હદ હરદેવે વખતે બદલાતી ગઈ છે અને બીજા સત્રકમાં ટોલેમી સારિક આપે છે તેમાં Barygaza અને Ozene એ મોટાં શહેર હતા એ ઉપરથી એકફિન્ડલ કહે છે તેમ સારિક-નાદ તે ભૌગોલિક કરતાં રાજકીય વિભાગ લાગે છે ૧૧

લાટ શબ્દ લાટ નામ કોઈ તળપદી જાતિ ઉપરથી આવ્યું હોય. કદાચ લટમાંથી જ અને આ લટ તે ર નો લૂ થાય છે તે અનુસાર બનવાળોગ છે કે રટ હોય મહાન ગણદુરૂટ ગાળ અમોઘવર્ષ (ઇ સ ૮૫૧-૭૮) પોતાનો રટવશ આપે છે તોનું મૂળ નગર લટલુર લાટમાં હોય અને તે ઉપરથી દેશ અને વશને નામ મળ્યું હોય-એવી બેઝમે

૧૧ ડએ ૧૪ પૂ ૧૬૮ એમ પૃ ૨૮૨

૧૨ એઇ ૧ પૃ ૧૫૬

૧૩ મહાવસો ૬ ૫૪૨ ૪૨

સાહુ સાહુપુર તિ વ ૧ ૫૪૨

ભક્ષરડે પુરે સરિય ૧ ૫૪૩

૧૪ હ-ડોઆર્થન એન્ડ હિન્દી પૃ ૬૭

૧૫ ટાકાકુસુ પૃ ૮, ૨૧૭ વા ૨ પૃ ૨૫૪

૧૬ ટા પૃ ૩૮, ૧૫૩

ગેઝેટિયરની ૧૭ વિચારસરણી છે. વળી તે નોંધે છે કે ભરૂચ અને ધાર વચ્ચેનો પ્રદેશ આજે પણ રાઠ નામે ઓળખાય છે. ૧૮ રાષ્ટ્ર ઉપરથી 'લાટ' થયું એમ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને પં. બેચરદાસજીનો અભિપ્રાય છે. ૧૯ વણિકાની લાડ નામે એક શાખા છે, પણ તે તેના લાટમાં વસવાને કારણે હોય. કુમારપાળે પોતાના રાજ્યમાંથી લાર જાતિને હાંકી કાઢી એમ ટોડે કહ્યું છે તેને અંગે બોમ્બે ગેઝેટિયર લાડ વણિકા કરતાં ધરિાનના અખાત ઉપરના લારના પારસીઓનો વિકલ્પ સૂચવે છે. ૨૦ મુસલમાનોમાં લારી અટક હોય છે તે ધરિાનના લાર ઉપરથી સંભવે છે. અલ મસુદી ૨૧ ભરૂચ આસપાસના પ્રદેશમાં લારી ભાષા બોલાતી એમ કહે છે તે તો એ પ્રદેશ મુસલમાનોમાં લાર નામે ઓળખાતો તે ઉપરથી જ છે.

લાટ શબ્દ જૂના સમયમાં કેવળ અપરિચિત લાગતો નથી. ઇ. પૂ. ના શ્રીતસૂત્રો શાંખાયન અને લાટા(ટયા)યન છે તેમાં પાછલામાં 'લાટ' શબ્દ છે. પાંચમા શતક પૂર્વેના એક જ્યોતિષાચાર્ય-સૂર્યસિદ્ધાન્તકાર ૨૨ નું નામ લાટ હતું. સમાપર્તમાં પૂર્વદિગ્વિજયમાં ઉગ્રાટ દેશ આપ્યો છે તેનું પાઠાન્તર ડાહટ ૨૩ મળે છે. કર્ણાટ તો એક દક્ષિણાત્મ દેશનું નામ પ્રાચીનકાળથી છે જ. લાટ અને કર્ણાટ પાસે પાસે છે અને અંગ-વંગ જોડકાની પેઠે લાટ-કર્ણાટ પણ પ્રાચીન અને તળપદાં નામે સંભવી શકે. આવા સામ્યધારી નામો ઉપરથી જ અનુમાન દોરી ન શકાય, પણ તેમાંથી સૂચન ધણીવાર મળી રહે છે. દા ત. વાપી, તાપી, વાપી એ ત્રણ ગુજરાતમાં છે એ સૂચક છે.

લાટ કોઈ સંસ્કૃત શબ્દનું રૂપાન્તર છે એવા અભિપ્રાય રજૂ થયા

૧૭ બોમ્બે ૧ પૃ ૭.

૧૮ " "

૧૯ ખંધ પૃ ૧૭૭.

૨૦ બોમ્બે ૧ પૃ ૧૯૪ પાદ્વીપ ૧.

૨૧ મુસનુ માર્કોપોલો ૨ પૃ ૩૫૩: ટો પૃ ૧૫૩.

૨૨ ભારતીય જ્યોતિષાશ્ત્ર યં. બા. દીક્ષિતકૃત પૃ ૧૬૯ પાદ્વીપ, ૧૭૭; અષ્ટ ૨ પૃ ૨૬૮.

૨૩ મસ ૨૭.૫ ની પાદ્વીપ.

છે. ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ-૨૬-માંથી 'લાટ' શબ્દ આવ્યા વિશેના મત નોંધો જ છે. પણ શ્રી. અસ્તેકર કહે છે કે રાષ્ટ્રકૂટોનો ગુજરાત સાથે સંબંધ વહેલામાં વહેલો છટ્ટા સૈકાથી ચર થયો, બ્યારે લાટ નામનો પ્રયાગ તો પ્રથમ સૈકાથી જ છે; ૨૪ એટલે રાષ્ટ્રકૂટ-૨૬-લાટ એ કમ સ્વીકાર્ય કરતો નથી. અશોકના ધીલી શિલાલેખનું લઠિક અને ગિરનાર શિલાલેખનું રિટિક (? રાટિક) તે લાટ એવો લાસેનનો મત છે. ૨૫ રાટિક તે રાષ્ટ્રિક-રાષ્ટ્રનું-ઉપરથી એમ સૂચવાયુ છે. ૨૬ પેરિપ્લસમાંનું Arāca તે ખરું જોતાં Larāka (ઉચ્ચાર Larica) છે એમ લાસેનનું ધારણ છે ૨૭ રાષ્ટ્ર કે રાષ્ટ્રિક ઉપગત આનર્તમાંથી લાટ વ્યુત્પન્ન કવનો પ્રમતન પણ થયો છે. શ્રી અસ્તેકર ૨૮ આનર્તમાંથી પ્રાકૃત અલદ (? આલદ) અને તેમાંથી લાટ રૂપ મળે એવો કમ રજૂ કરે છે. આનર્ત શબ્દને નટનર્તક સાથે સંબંધ હોવા વિશેની સંભાવના ૧૭૮ કરતાં મેં નર્તક-નટ-લાટ-લાટ એ કમ પણ સૂચવ્યો છે જ. ૨૯ શ્રી. રસિકવાય છે. પરીખ લટ ૩૦ =ચોર, છુટારુ અથવા લટ=ફુર્જન ઉપરથી લાટ થવાની સંભાવના મને સૂચવે છે. શિક્ષમાય ૩૧ નામ શિક્ષ=માલ્લ=જંગલી જાતના લોક-ઉપરથી થયુ છે તે દષ્ટાન્તના પ્રકાશમાં એમની સૂચના વિચારવા જેવી છે. મહીનાં કાતરા પ્રાચીન સમયથી જ લૂટફાટ માટે સગવડવાળાં હોય આજે તો કહેવન છે જ કે 'આવી મહી ને ફિકર થઈ.' લટો એ આ પ્રદેશની કાંઈ શિક્ષ અને માલો જેવી મૂળ જાતિ હોય.

નોંધ ૧ : રાષ્ટ્રકૂટ-૫૬મ લટ=લોપ આપે છે, પણ લટ=ફુર્જન (રાષ્ટ્રકૂટનાવથી ને આધારે) આપે ॥ તે લટ=જાતિવિશેષ ('નેટુયા') પણ આપે છે આ સંસ્કૃત શબ્દો પણ મૂળ દેશ શબ્દો કે તેમના રૂપાન્તરો હોય

૨૪ એટા પૃં ૩.

૧૫ અશોક ટેકુસ્ટ એન્ડ ઓસરી પૃં ૧૨૬ 'લિક્કિ-રાષ્ટ્રીકો, કઈ જાતિ તે ચોક્કસ થઈ શક્ય નથી સેનાર્ટ=સુસાષ્ટ્ર, લાસેન=લાટ; રા બાવડાર કર=મહારાષ્ટ્ર સાથે સંબંધ રાખનાર, દુર્ગ્ગસ સૂચવે છે કે તે પંજાબના આરટો, પેરિપ્લસના Aratton, હતા '—પૂર્વર

૨૬ પેરિ પૃં ૧૭૫

૨૭ " પૃં ૧૭૪-૫.

૨૮ એટા પૃં ૪.

૨૯ જુઓ આનર્ત

‘લાટ’ નામ ભારતીય નદિ પણ પરદેશીઓએ આપેલું લાગે છે અને તેથી જ તેની વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી છે, તેથી જ પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને પુરાણોમાં તેના ઉદ્ભવનો અભાવ છે, એમ શ્રી અસ્તેક કહે છે ૩૨ મહાભારત અને પુરાણોમાં જે ઋતિ-અને પ્રદેશ-વાચક અમંખ્ય નામો છે તેમાંના ઘણા ભારતીયેતર છે છતાં તે ગણાવાયા છે, તો લાટનો ખામ વધો હોવો જોઈએ નહિ સિધ્ધમાં આજે વાગખાના છે અને ધરનમાં પણ લાગિતાન છે ગોરખપુર જિલ્લામાં દેવરિયા તલસીવમાં પણ એક લાર નામનું ગામ છે લકામાં વસાહત કરનાર વિજય લાટમાંથી ગયેલો તે ડો રાધાકૃષ્ણ મુકરજીના^{૩૩} મત પ્રમાણે પૂર્વ ભારતનો હોય તો પૂર્વ ભારતમાં પણ લાટ નામ મળે આ સદર્શમાં ટોસેમીએ તે તરફના નગરોમાં ગણાવેલું *Laragaur*^{૩૪} નોંધપાત્ર છે .. ટોસેમીનું લાગિક તે આજના આખા અરબીમુદ્ર માટે વપરાતું હોય એ સંભવિત છે નર્મદા અને સિંધુના મુખપ્રેક્ષા અને ૬ ધરન-એ આખા સમુદ્રકોશને ‘લાટ’ શબ્દ સાથે સંબંધ છે એ જરૂર એક મૂલ્યક ઘટના ગણાય

શ્રી રતનમણિરાવ જોટે લાટ અત્યારે ખબતના અર્થમાં વપરાય છે એ ઉપરથી એક ‘અનુમાન’ ગૂંચી છે ‘જે કિનારે ખભાતાર શિવસિંગોની પૂજા ઘણા જોગમાં ચાલુ રહી એ પ્રેશને પરદેશીઓએ લાર અગર લાટ નામ આપ્યું હોય એવો સંભવ દેખાય છે એ પૂજા જેમ જેમ સંક્રાન્તિ મઈ અને નર્મદાતટે પાશુપતાચાર્યનું ઉદ્ભવસ્થાન હોવાથી અને શુજરાત કાઠિયાવાડનો ખભાતના અખાતનો એ કિનારો વિગરધાપનથી ભરપૂર હોવાથી એ ભાગનું નામ લાટ રહી ગયું ૩૫ વળી તેઓથી ‘લાટ એટને સ્તલ’ એ કિલ્લી બહારનો શબ્દ છે એમ ખનાવતા ઉમેર છે કે ‘ઇજ્જત વગેરે જગ્યાએ સેથ અગર સેન અગર સાન (Seth, Set or Sat) ૩ જેનો પડેલો અક્ષર ફરી જાણને તેટ

૩૦ મોનિયેર ત્રિવિમ્સનો કા.૧

૩૧ કા. ૨ પ્રવેશક પૃ. ૧૮

૩૨ એટા પૃ. ૩

૩૩ વસત ગજતમહોતસવ સ્મારકમથ પૃ. ૧૮૭-૮૮

૩૪ ટા. પૃ. ૨૨૫

૩૫ ખ.ધ પૃ. ૧૭૩

(Tet) થયુ એની સ્તભાકારે પૂજા થતી મિ વેસ્ટરોપ લખે છે કે દિદુસ્તાનમાં સ્તભના અર્થમા અગ્રોષ્ઠ છુદ્ધ વગેરેના સ્તભને માટે 'લાટ' શબ્દ વપરાય છે તે માત્ર આ ફિનિશિયન સેમેટિક દેવ તેજ, સેટ કે સેથનુ ખીજુ રૂપ છે -અટી 'અ અગર તો 'ત' ને 'લ' કેવી રીતે થયો તે મિ વેસ્ટરોપ સમજાવતા નથી પણ મિ વેસ્ટરોપનો અભિપ્રાય બાપાશાસ્ત્રીની દષ્ટિએ નહિ તો ખીજી રીતે પણ ખરો હોય એમ લાગે છે અને હિંદના પશ્ચિમ કિનારાનો પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથેનો પ્રાચીન સંબંધ, સ્તભ-પૂજા અને વિગ્રપૂજાની વ્યાપકતા-એ બધું સાથે લેતાં લાટ શબ્દ મિ વેસ્ટરોપ કહે છે તેમ સ્તભાકાર 'સેથ' વગેરે શબ્દો માથી આવ્યો હોય એમ સભરે અને શુદ્ધરાતના કિનારાનું લાટ નામ છે એનાં જે કારણો આજ સુધી આપનામાં આ પા છે તે કરતાં આ વધારે બધમેસનું લાગે છે '૮૧' તે ઉપરાંત પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં લાટ નામની દેવી હતી હરનામ આવતા લાટની મૂર્તિ સોમનાથમા આવી અને મહામુદના લશકરે તે જોઇ હતી, એવા ઉદ્દેષ્યો ઉપરથી શ્રી રત્ન મણિગવ કહે છે કે તો લાટ સ્તભાકારે હોય તો ફારસીશબ્દ લાટ અને સંસ્કૃત શબ્દ લાટને એની સાથે સંબંધ હશે? સ્તભાકાર લિંગ સાથે એને સંબંધ છે એ શુ સૂચવે છે? આ વાતનો નિર્ણય તો સમજા આધાર વગર ન થઈ શકે ! '૮૨'

શ્રી રત્નમણિરાવના અનુમાનનો પાયો લાટ=સ્તભ એવા બાપાવવચક અભિપ્રાય ઉપર છે આ સ્તભ તે લિંગપૂજાનું પ્રતીક હતો, લિંગપૂજા પશ્ચિમ હિંદ અને પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં વ્યાપક હતી અને તેને માટે પશ્ચિમ એશિયામાં જે કોઈ સ્તભસૂચક શબ્દ વપરાતો હશે તે ઉપરથી પશ્ચિમ હિંદના કિનારાનો પ્રદેશ-જ્યાં પણ સ્તભપૂજા હતી તે-ને લાટ નામ મળ્યું એવી એમની વિચારસરણી છે આવી વિચારસરણીમાંથી તો ખીજા અનુમાનો પણ અવશ્યપણે એ નીકળી આવે કે હિંદમાં લિંગપૂજા પણ બહારથી આવી અને લિંગનાચક પરદેશી શબ્દ પોતાના ઉદ્ભવસ્થાન ઇજિપ્ત કે અરબસ્તાન જેવા દેશોના કોઈ વિભાગને સૂચન નાર પ્રિયનામ ('લાટ') ન બનતા પશ્ચિમહિંદના પ્રદેશને (અને પડખે સિંધ અને દક્ષિણ પ્રાંતના ભાગોને) જતો એ વાગ્યો આ વસ્તુઓ

આજુએ રાખીએ તો પણ, મુદ્દાની વાત છે તે તો એ કે શ્રી. રત્નમણિ-રાવે પોતે જ સૂચવ્યું છે તેમ ડૉ. વેરટરોપ 'લાટ' શબ્દ ક્રોઇ સેમિટિક શબ્દમાંથી સિદ્ધ થતો બતાવવામાં સફળ નીવડ્યા નથી. શ્રી રત્નમણિ-રાવે ટેકાફ પદ્ધતિસરણી 'લાટ' શબ્દને આધારે રજૂ કરી છે તેમાં પણ એક વાત એ તરી આવે છે કે અરબી શબ્દને અંતે 'ત' છે, 'ટ' નથી. ઇતિહાસોમાં અરબો 'લાર' જ વાપરે છે. અને ગ્રીક નામ પણ 'ર'યુક્ત 'લારિક' છે. પશ્ચિમ એશિયામાંથી 'લાર' નામ અહીં આવ્યું હોય તો 'ર' નો 'ટ' થવો દુર્ઘટ હોઈ તે 'લાર'માંથી આપણે ત્યાંનો પ્રચારનો શબ્દ 'લાટ' બિપજવો મુશ્કેલ છે. જ્યારે અહીં અસલ 'લાટ' નામ હોય તો તેનું પ્રાકૃત 'લાઠ' (પાક્ષી લાઠ-મદ્દા-વંસો) થતાં પરદેશીઓ એને 'લાર' કહે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. આપણા લાટ સાથે વેપાર સંબંધવાળા દ. સિંધ અને દ. ઇરાનના ભાગો લારી-લાર તરીકે ઓળખાયા હોય, અર્થાત્ આપણા 'લાટ'ના કારણે તેમને લાર નામ મળ્યું હોય...આ રીતે જોતાં, લાટ શબ્દ અત્યંત હોવાની સંભાવના વધુ વિચારપાત્ર ઠરે છે. અર્થાત્, આપણા દેશવાચક લાટ શબ્દને ક્રોઇ વિદેશી મૂર્તિવાચક શબ્દ સાથે સંબંધ યોગ્યો દુર્ઘટ છે.

'સ્તંભ'નો શ્રી. રત્નમણિરાવને દૃષ્ટ એવો પર્વાય 'લાટ' તે સં. ચલિ-લલિમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો હોય. 'લિંદી' શબ્દકોષે લાટને સંસ્કૃત ચલિ ઉપરથી ઉપજાવે છે પણ એ વ્યુત્પત્તિ ખોટી છે એમ વિદ્વાનોના મત છે^{૩૮} એમ એ કહે છે, પણ એવા મત પાછળનાં કારણોનો એમણે નિર્દેશ કર્યો નથી. 'ગુજરાતીમાં સ્તંભ જેના પાનળા લાકડાને લાટ કહે છે. ડા. ત. ધાણીની લાટ, ચીંચવાની લાટ. એ શબ્દ કપી ભાષાનો એ હજી સુધી નહીં નથી થયું. ^{૩૯}—એમ એ ઉમેરે છે. એમણે ઉત્તર દિંદમાં 'મુદ્દાની લાટ'^{૪૦} કહેવાય ■ એ નોંધ્યું છે, ઉપગાન કપીરના બગનની 'ગુરુ મિન કોણ બતાવે વાટ ? શ્રિ નિત કી પડાડી નદિયા મિચ્યોં અદકાર કી લાટ !' એ પંક્તિઓમાં 'લાટ' શબ્દ લાંબા મોટા પદ્યર માટે પણ પ્રયોગ્યેલો જોવા મળે છે. દિંદી તેમ જ ગુજરાતી બંને શબ્દો સ્ત્રીલિંગી છે એ ઉપરથી પણ લલિ-લલિ-લાટય-લાટ એ ક્રમ જોય

૩૮ ખંડ ૫૦ ૧૭૩ પાદ્મીપ ૮૦.

૩૯ " " ૧૭૩.

૪૦ " " "

શકાય છે. આ શુદ્ધતાથી શબ્દ 'લાટ' તે ખરું જોતાં 'લાટય' છે. અને એ શબ્દ 'લાલ્ય' (મૂળ લટિ-જેમાંથી 'લાડી' શબ્દ પણ આવ્યો છે-) ને સ્તંભ-કે સિંગ-પૂજા સાથે સંબંધ હોય તો પણ એ 'લાલ્ય' અને પ્રદેશવાચક 'લાટ' એ બંને શબ્દો તદ્દન જિન્ય સંભવે છે. સાણતો લાટો, લાકડાની લાટી, વગેરેમાંના લાટને અંગ્રેજી લોટ (lot=જડથો) સાથે મંબંધ દરો? અં. લોડસાહેબમાંથી આવેલા 'લાટ સાહેબ'નો પ્રાચીન લાટ સાથે સંબંધ યોગ્યતો નથી એટલું ઠીક છે!

ઉપરની ચર્ચાથી પ્રતીત થશે કે પ્રદેશવાચક શબ્દ 'લાટ' કોઇ દેશ, તળપટ્ટો, અન્ય જનિવાચક હોવાની સંભાવના કાઢી નાખવામાં ઉતાવળિયાપણું લેખારો, ઊઠતું એ સંભાવના વધુ તપાસ માગી લે જોવી છે.

લાઠ

દેશ, જેમાં ૨૧૦૦૦ ગ્રામ હતાં.^૧ તે જ લાટ. જુઓ લાટ.

લોહાટી

ગામ, દેવીએ અંધ કરેલ લોહાસુરને જ્યાં હરિએ હણ્યો તે સ્થળે વસેલું.^૧ આ જ લોહાણું કે લોહાણું નગર. જુઓ લોહાણ અને લોહાણા.

લોહાણ

તે જ લોહાણું.^૧ જુઓ લોહાણા અને લોહાટી.

લોહાણા

નગર, જ્યાં લોહાસુરને દેવી અંધ કરી દે છે.^૧ પછીથી તે દેવી એ નગર-

લાઠ

૧ સ્કમાકો ૧૯.૧૪૬ એકવિંશતિગ્રાહસો લાઠદેશ. પ્રકીર્તિત. ।

લોહાટી

૧ સ્કમાકો ૬૬.—

..... હરિ. ॥ ૧૧૫

યજ્ઞ હતા તત્ર ગ્રામ લોહાટીતિ ભવિષ્યતિ ॥ ૧૧૬

લોહાણ

૧ જુઓ અદાલત ૧.

લોહાણા

૧ સ્કમાકો ૬૬.૨૫ અન્ધો યજ્ઞ કૃતો લોહો લોહાણામિપયા પુરમ્ ।

માં મહીસાગરની પૂર્વે, ધર્મારણ્યમાં વસી.^૨ અડાલજ અને લોહાણ^૩ એ બંનેમાં એ દેવી-કેલેશ્વરી, દુર્ગા અથવા વત્સેશ્વરીનો વાસ ગણાવાયો છે. ધર્મારણ્યમાહાત્મ્યમાં લોહાસુરને મારનાર દેવીનું નામ શ્રીમાતા આપ્યું છે. (જુઓ ધર્મારણ્ય.) જુઓ લોહાણ અને લોહાટી.

વર્ણાશા

બનાસ નદી, પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓમાંની એક.^૧ જૂહીને મળે છે.^૨ જુઓ વર્ણાશા.

વલભી

નગર. શર્પાતિ, જેણે પોતાની દીકરી સુકન્યા અથવા ભાર્ગવને પરણાવી, તે વલભીમાં હતો એમ પ્રભાસખંડ કહે છે.^૧

વલભી, ગુજરાતનું એક પ્રાચીન પાટનગર, હાલ વળા નામે ઓળખાય છે. તાજેતરમાં વળાને પાછું 'વલભીપુર' નામ આપવામાં આવ્યું છે. વલભીવંશનાં તાત્રપત્રો માટે જુઓ ગુપ્ત ૧ અને ૩. મુવાન શુવાંગ^૨ Fa-la-p'i આપે છે. દશકુમારચરિત ઉપરથી વલભી બંદર સમજાય છે.^૩

વલ્કલિની

તે જ વલ્કિની ? વેણી નદી.^૧ જુઓ વલ્કિની.

૨ રૂમાકો ૬૫.૧૦૪

દુર્ગા નામ મવિષ્યામિ મહીસાગરપૂર્વત : ।

ધર્મારણ્યે વસિષ્યામિ . . .

॥

૩ જુઓ અટાલય ૧.

વર્ણાશા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૩, ૪, ૫.

૨ રીષ ૫૦ ૩૮.

વલભી

૧ રૂપ્રપ્ર ૨૮૨.૧ તત. ધ્રુવા ચ શર્પાતિર્નિભીસ્થાનસચિયત : ।

૨ વો ૨ ૫૦ ૨૪૬.

૩ જુઓ મેટક ૧૦.

વલ્કલિની

૧ ૫૩ ૧૩૪.૫૬ શ્વેતા વલ્કલિની દુગ્ધા તતઃ શ્વેતા હિરણ્મયી ।

વલ્કિની

૧વેકળા (ઈડર સંસ્થાનની) નદી સંભવે છે. વલ્કિનીનો પાદભેદ ?
જુઓ. વલ્કિની.

વલ્કાપથ-ક્ષેત્ર

! સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારની આસપાસનું ક્ષેત્ર,^૧ રૈવતક ક્ષેત્ર.^૨ તે ક્ષેત્રનો વિસ્તાર : જતા જતાં શિવનું વસ્ત્ર ભૂમિ પર પડ્યું તેના જોવકું વસ્ત્રા-
પથ ક્ષેત્ર ગણાયું.^૩ ઉત્તરમાં હાદ્રા નદી, પૂર્વમાં બે યોજન, દક્ષિણે બહિનું સ્થાન ને નદી પછી ઉજ્જયંતી અને પશ્ચિમે નદીઓનો સંગમ. ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ચાર યોજન છે.^૪ ભવ (ભવનાથ) વસ્ત્રાપથે, દામોદર રૈવતકે અને અંબા ગિરિમસ્તકે છે.^૫

વલ્કિની

૧ ૫ ઉ ૧૩૬.૩

વલ્કાપથ-ક્ષેત્ર

૧ ૨૪૩૫ ૧૬.—

મુરાર્દ્રદેશે વિશ્વ્યાત સીર્ષે વલ્કાપથ યજ્ઞ ॥ ૭૨

ઉજ્જયંતો ગિરિસ્તથ તથા રૈવતકો ગિરિઃ ॥ ૭૩

૨ ૨૪૩૫ ૧.—

एतद्वैवतक क्षेत्र वल्कापथमिति श्रुतम् ॥ ૨

૩ ૨૪૩૫ ૧૧ ૧૩-૧૪

૪ ,, ૧૬.—

उत्तरेण नदी भद्रा पूर्वस्या योजनद्वयम् ॥ ૧૪

દક્ષિણે ચલે. સ્થાનમુજ્જયંતો નદીમનુ.

अनारस्या पर नद्यो संगम वामनापुरम् ॥ ૧૫

ક્ષેત્રસ્ય વિસ્તરો દ્વેયો યોજનાનાં ચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૬

૫ ૨૪૩૫ ૧.૨૨૧

वल्कापथं देवरो भव स्थितो दामोदरो रैवतके व्यवस्थितः ।

અંગેતિ દેવી ગિરિમૂર્ધિ સંસ્થિતા ।

ત્રા સુવર્ણરેખા(સોનરેખ)નદી છે, જે વામનનગરથી ઈશાન કોણે છે ૧
ત્યા સાક્ષાત વિષ્ણુ દામોદરહરિ છે ને મૃગીકુડ છે ૭ . . સોમનાથના
સાન્નિધ્યમાં મહાન ઉદ્યન્ત (ઊર્જ્યન્ત) ગિરિ છે, તેના પશ્ચિમભાગે
રૈવતક છે ત્યા કાચનશેખરથી વાહિની નદી વહે છે ૮ ત્યા રેવતીકુડ
છે ૯ . દામોદરમ દિર ઉપર પચ્ચર્ણ ૧૦ મઝાવલો તે રથળથી બે
ગાઉ વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર ૧૦ ભવદેવ (ભરનાથ) ૧૧ વૈશાખની પૂર્ણિમાએ
સુવર્ણરેખા નદીના તળમાથી ભૂમિ બેઠીને નીકળ્યા ૧૨

વસ્ત્રાપથના તીર્થો સુવર્ણરેખા જે દામોદર હરિ પાસે છે તે ત્યા જ
બ્રહ્મકુડ અને બ્રહ્મેશ્વર કાનમેધ ભર ૧૩ ત્યાથી ૪ ગાઉ ઉપર કાલિંગ,
ત્યા જ હન્દ્રેશ્વર અને રૈવત પર્વત ઉજ્જયન્ત અને કુબી(તી)શ્વર
તેમજ બીમેશ્વર ૧૪ તે પછી તૈલસારણિક નામે ક્ષેત્ર જે દસ ગાઉતુ
છે ૧૫ ત્યા જ મૃગીકુડ ૧૬ દુર્ગાવિદ્યાદેવી, મગલની પશ્ચિમે એક યોજન
ઉપર પહેલા ત્યા સુવર્ણની ખાણ હતી ત્યા પાતાલવિવર છે ૧૭ મગલ
ની પશ્ચિમે ગમાસોત અને સુરાઈલિંગ-ગજેશ્વર ૧૮ મગલની પશ્ચિમે
સિદ્ધેશ્વર, ત્યા જ ચક્રતીર્થ ત્યાથી મગલની પશ્ચિમે યક્ષવન, ત્યા યક્ષ
શ્વરી દેવી છે ૧૯ ભુક્તિશિખરે સીમાનિગ ત્યા ગજેન્દ્રતુ પદ (તે જ હાથી
પગણ) છે રસકૃપિકાઓ છે. ત્યા રૈવત ઉપર સાત કુડ છે અગ્નિકા (તે જ

૬	૨૬૩૫	૧૪૨
૭	,	૧૨૪
૮	"	૧૬૮૬૧
૯	"	૧૯૮
૧૦	"	૧૧૦૫૦૬
૧૧	"	૨.
૧૨	"	૧૧૯૧૦
૧૩	"	૩૧૩
૧૪	"	૩૪૬
૧૫	"	૩૫૬
૧૬	"	૩૬
૧૭	,	૪
૧૮	"	૫
૧૯	"	૬૧૪

વાસિક્વ

નાસિક્વનો બ્રહ્મ પાઠ. ૧ જુઓ નાસિક.

વિન્ધ્ય

પર્વત ૧ સાત કુલ પર્વતમાંનો એક. ૨

તેમાંથી વહેતી નદીઓ ૩ તાપી, સિપ્રા, આદિ મુખ્ય છે.

જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી અને વિન્ધ્યવાસી.

વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી

વિન્ધ્યપર્વતના પૃષ્ઠ ભાગ પર રહેતા લોકોના પ્રદેશોનો સમૂહ. ૧ તેમાં માલવ, અનૂપ, અવન્તિ, આદિનો સમાવેશ થાય છે. જુઓ વિન્ધ્યવાસી.

વિન્ધ્યવાસી

વિન્ધ્યપર્વતના પૃષ્ઠભાગ પર રહેતા લોકોના પ્રદેશોનો સમૂહ. ૧ જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી.

વાસિક્વ

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨.

વિન્ધ્ય

૧ બ્રહ્મ ૧૬.૩૪; મ ૧૧૪.૨૮; વા ૪૬.૧૦૩

૨ મહી ૧.૧૧

મહેન્દ્રો મલયઃ સઘઃ શુકિર્માનૃક્ષવાનપિ ।

વિન્ધ્યઘ પારિયાત્રઘ સસૈતે શુલપર્વતા ॥

દૂપૂ ૪૭.૨૩-૨૪; વ ૮૫.૨; પ૨૨ ૬.૭-૮

૩ મ ૧૧૪.—

તાપી પયોષ્ણી નિર્વિન્ધ્યા સિપ્રા ચ ઋષભા નદી ।

વેણા વૈતરણી ચૈવ વિશ્વમાલા વુમુદ્રતી ॥ ૨૭

તોયા ચૈવ મહાગૌરી દુર્ગમા તુ શિલા તથા ।

વિન્ધ્યપાદપ્રસૂતાસ્તા સર્વાઃ શીતજલા શુભા ॥ ૨૮

વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી

૧ મ ૧૧૪.૫૧-૫૪; બ્રહ્મ ૧૬.૬૩-૬; વાપૂ ૪૬.૧૩૧-૪ ઉપ.

રાંત જુઓ અનૂપ ૨, ૪.

વિન્ધ્યવાસી

૧ જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી ૧.

વિશાલા

ઉત્તરપિનીતું એક નામ. વિશાલાભિધાનકથન અધ્યાયમાં કથા છે કે એકવાર સર્વ જૃતગણે સર્વ સુરાસુરે, ચોરાશી લિંગો, લોકપાલો, ત્રાપિણો, આદિ સૌએ ઉગ્રાપતિનું ધ્યાન ધરું ત્યારે પાર્વતીએ એમની તરફ ઉપેક્ષા ન સેવવા પતિને કહ્યું અને તેમને રક્ષણ આપવાની ઇચ્છાથી મને એક પુરી રચી આપો એવી ઇચ્છા દેખાડી, જે શિવે પૂરી કરી. બહુ વિસ્તારવાળી વિશાળ નગરી હોઈ તે વિશાલા કહેવાઈ.^૨

વિશ્વામિત્રા

નદી.^૧

વડોદરા પાસે વહેતી આજે વિશ્વામિત્રી નામે ઓળખાતી જ નદી તે આ એમ કહી સકાતું નથી. વનપરની વિશ્વામિત્રનદી પાટા પશ્ચિમ દિશામાં ગણાવેલી છે.^૨ પારિયાત્રને આશ્રયે વહેતી નદીએ વાતક, બનાસ, નર્મદા, મહી, શિત્રા વગેરેની એકતું નામ પાડે છે,^૩ તે તો ભોપાલમાંથી નીકળી અંબલને મળતી પર્ણતી છે.^૪ પણ ઉપરે વિશ્વામિત્રી નામ ગુજરાતની નદી પરત્વે રિયર થયું લાગે છે.

વૃત્તમ્બી

વાતક નદી. પારિયાત્રમાંથી નીકળેલી નદીઓમાંની એક.^૧

પાનિંદર, નદીના બીજા ઉત્તરેખે મને મળ્યા નથી અને તે કઈ નદી તે દેખાતી રીતે જ કહી સકાતું નથી. એમ કહે છે.^૨ એના

વિશાલા

૧ રકઆઅ ૪૭.

૨ રકઆઅ ૪૭.૩૧.

વિશ્વામિત્રા

૧ મહી ૬.૨૬; ૫૨૧

૨ મવ ૮૭.૭

૩ જુઓ પારિયાત્ર ૨.

૪ માકે ૫૦ ૨૬૫.

વૃત્તમ્બી

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૨,

ઉલ્લેખો નીચે બતાવ્યા જ છે અને તે વાતક લાગે છે
જુઓ વાર્તાની અને વેત્રવતી.

વેત્રવતી

વાતક નદી.

૪૩ મહાશંભીર નામનો ૬૫ ડરેલો તેમાથી તે નીકળ્યા અને સાત્રમતી-
ને મળ્યા ૭ કઠિ ખેટકનગર છે ૮

જુવનકોશવર્ણનમાં ક્યાક બે વેત્રવતી આવે છે. ૪ એક ઉત્તરની લાગે
છે અને બીજી પારિયાત્રમાથી નીકળેલી નદીઓમાની એક તરીકે મત્સ્ય,
વાયુ, ક્ષત્ર આપે છે. ૫

પારિયાત્રમાથી નીકળતી વેત્રવતી અને વાર્તાની એ બે નદીઓમાંથી
હાલની વાતક કઈ? વાગ્ગાપારની દૃષ્ટિએ તો વાતક ૩૫ વાર્તાની કે
એને મળતાં બીજાં વાત્તની, વાર્તાની, રૂત્તની અને વ્રત્તનીને વધુ નજર
છે પણ બનેને ૪૩ સાથે સંબંધ ધરાવતી, સાત્રમતીને મળતી વર્ણવી
બને હાલની વાતકના પ્રાચીન રૂપો છે એમ ગ્રાપે છે. ૫૫ મોટી
મુશ્કેલી એ છે કે જુવનકોશવર્ણનમા પારિયાત્રમાથી નીકળતી નદીઓમાં
વેત્રવતી(વત્તા) અને વૃત્ર(-વ્રત-વાત-)ની એમ બે જુદી જુદી નદીઓ
મળાવી છે ૭

~

૫. પાનિ ૮૨૮ વેત્રવતી તે બોપાલ પાસેથી નીકળ્યા મધુનાને મળતી બેટવા
એમ કહે છે તે સરેજો સ્વીકાર્ય છે એમ્સન (૧૨૫) વેત્રવતી (જેને
તે વિદિશા-આજનું બીયસા) આપે છે તે જ આ બેટવા. પારિયાત્રમાથી

વેત્રવતી

૧ પૃ ૧૩૩.૧

૨ = ૧૩૨ ૧૮, ૧૩૧ ૪

૩ " ૧૩૩.૧૯

૪ મળી ૧૦ ૧૦, ૧૦ ૧૮. ૫૨૧ - ૧૦, ૬ ૧૬

૫ જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૪, ૫, ૬, ૭.

૬ જુઓ ઉપર ૧ અને ૨, જુઓ વાર્તાની ૨.

૭ જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭.

૮ માક ૫૦ ૨૬૫

નીકળતી વેંત્રવતી તે બેટવા નદી અને વગ્ન-વન-વાન-ની તે વાતક એમ નિર્વાહ કરવો ચોખ્ખું છે.

પાર્શ્વિક પશ્ચિમ દિશામાં બીજી એક વેંત્રવતી હોવાનું પણ કહે છે. પાછળથી વાતક માટે વેંત્રવતી ૩૫ પણ પ્રયોગ્યનું પદ્ધતિ ઉદ્દેશ્યથી ૨૫૪ સમગ્ર્ય છે. ૯

જુઓ વાતવતી, વાર્તવતી, વાર્તવતી, વૃતવતી, વેંત્રવત્યા, વ્રતવતી

વેંત્રવત્યા

વેંત્રવતી નદી. ૧ જુઓ વેંત્રવતી.

વ્રતવતી

વાતક નદી. ૧ જુઓ વાર્તવતી, વેંત્રવતી.

શિખ્રા

[૧] ઉત્તરેન પાસેની શિખ્રા નદી ૧

મેઘદૂત (૧.૩૨) શિખ્રા આપે છે. રઘુવંશ (૬૩૫) પણ આને પણ નદી શિખ્રા નામે ઓળખાવે છે અગ્નિવર ગાંધારી આ નદી ચ મક્કને મળે છે.

શિખ્રા તે શિખ્રાનું પાદાન્તર લાગે છે, કેમકે પારિવારભાષી નીકળતી નદીઓની યાદી જોતા તે બંને નામે એકબીજાને બદલે વપરાયેલા લાગે છે. મદાલાગતમાં શિખ્રા નામ છે તે, શિખ્રાનું સમાનર્થ હોઈ, શિખ્રા નદી મટિ હોવાનું સહજ

૯ જુઓ ઉપર ૧, ૨, ૩.

વેંત્રવત્યા

૧ જુઓ પારિવાર ૩.

વ્રતવતી

૧ જુઓ પારિવાર ૩.

શિખ્રા

૧ જુઓ પારિવાર ૨, ૪, ૭

૨ રીઈ ૫૦ ૪૦.

૩ જુઓ પારિવાર ૨, ૪, ૫, ૬, ૭

૪ મળી ૧૦ ૩૮.

[૨] શિપ્રા નામ ઉત્તરે પાસે વહેતી નદી ઉપરાંત દક્ષિણની કાંઠા નદીનું પણ છે એમ પાનિ^૧ટર^૨ દરિયામાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી કહે છે. પણ પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ ક્ષિપ્રાનો છે અને ત્યાં એને જો કે દક્ષિણ-પથવાહિની નદીઓમાંની એક કહી છે તેમ છતાં એ નદીઓની યાદી જોતાં તે પારિયાત્રમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની જ એક સમજાય છે. ક્ષિપ્રા પછી તરત ચર્મણવતી (ચંબલ, જેને એ મળે છે તે)નું જ નામ છે. પણ ગિન્ધ્યાપાદમાંથી નીકળતી એક નદીનું નામ ક્ષિપ્રા છે. જુઓ ક્ષિપ્રા [૨].

શર્પારિકાર

શર્પારિકનું પાકાન્તર^૧ જુઓ શર્પારિક.

શર્પારિક

[૧] નગર, થાણા જિલ્લામાં મુખર્ધથી ઉત્તરે ૩૭ અને વસાઈથી વાયવ્યે ૪ માર્ધક ઉપર આવેલું સોપારા (નાલા સોપારા) પ્રાચીનકાળમાં તે મોટું તીર્થ હતું.^૨ જમદગ્ન્યે તેનું સેવન કર્યું હતું.^૩ શર્પારિકક્ષેત્રમાં ચતુરંગણગિરિ ઉપર તે રહેતા હતા એમ મહાભારત કહે છે.^૪ ભાગવત તેને ગોકર્ણની ઉત્તરે મૂકે છે.^૫

૧ માર્ક^૧ પૃ. ૨૬૬.

૨ હવિ ૧૦૯ —

દક્ષિણપથવાહિન્ય. સલિલૈઃ સ્નપયન્તુ મામ્ ।

ક્ષિપ્રા ચર્મણવતી પુણ્યા મહી શુભ્રવતી તથા ॥ ૨૯

૩ જુઓ ક્ષિપ્રા ૨.

શર્પારિકાર

૧ જુઓ અપરાન્ત ૫ અને નોંધ ૫.

શર્પારિક

૧ મસ ૨૮.૪૩.

૨ ભાદ ૭૯.૨૦; મવ ૧૧૮.૮, ૧૪

૩ મવ ૮૩.૪૦; ૮૬ ૯

૪ મસા ૪૯.૬૭

૫ ભાદ ૭૯.૨૦

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સુપ્પારક એક મહાન તૌકાપતિના નામ તરીકે મળે છે તે સોપાગ બંદર-શર્પારક-નું સૂચન કરે છે.^{૧૬} એકાદ પૂર્વજન્મમાં બુદ્ધ સુપ્પારકમાં બોધિસત્વરૂપે હતા એમ બૌદ્ધગ્રંથોમાં કહેવાયું છે.^{૧૭} પેરિપ્લસ^{૧૮} Suppara અને ટોલેમી^{૧૯} Soupara આપે છે.

બજેસે પ્રાચીન શર્પારક તે હાલનું મોપારા એમ નક્કી કરી આપ્યું હતું.^{૨૦} મલ્લિકનાથે^{૨૧} શર્પારક તે અપરાન્તની રાજધાની હતું એવો નિર્ણયકાપનો આધાર આપ્યો છે તેનો ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી^{૨૨} ઉલ્લેખ કરે છે. ડૉ. ભગવાનલાલે સોપારામાં બોદ્ધકામ કગવી અશોકનો શિલાલેખ શોધી કાઢ્યો હતો.^{૨૩}

સોલોમને આફ્રિ જહાન્ને મોકલેલાં તે ઉપરથી શર્પારક તે પ્રાચીન Ophir એવો મત અપાયો છે. આફ્રિ તે બે સમગ્ર હિંદ માટે ન વપરાયું હોય તો તે શર્પારક માટે તો છે જ અને શર્પારક-સોફિર-ઓફિર એ ક્રમને હિંદ માટે Sophir એવું કાષ્ટિક નામ છે તે પ્રુથિટિ આપે છે એમ પણ કહેવાયું છે.^{૨૪} પણ શર્પારક, અથવા તો લાસેન^{૨૫} કહે છે તેમ આબીર પણ, પ્રાચીન આફ્રિ નથી. અરબી કિનારાનું ડોઈક રથળ ઓફિરથી સુચિત થયું હોવાનું હવે મનાય છે.^{૨૬}

[૨] શર્પારક-સોપારા-આસપાસનો પ્રદેશ તેની અપગન્તમાં ગણના થતી.^{૨૭}

૧૬ 'સુપ્પારક જાતક'માં : પ્રિધ્ પૃ. ૪૪૨.

૧૭ ઇન્ડિયન ગેઝેટિયર ૨૩ પૃ. ૮૭; પેરિ પૃ. ૧૬૭.

૧૮ પેરિ કંડિકા ૫૨, પૃ. ૪૩.

૧૯ ટો પૃ. ૩૬-૪૧.

૨૦ ઇએ ૧ પૃ. ૩૨૧; એન્ડ્રીકવીટીઝ ઓફ કાલિમાવાઝ એન્ડ કંટુ પૃ. ૧૩૧.

૨૧ જુઓ અપરાન્ત ૧૭.

૨૨ ઇએ ૭ પૃ. ૨૫૬.

૨૩ ગુપ્તક ૧ અંક ૪ પૃ. ૧૦.

૨૪ ટો પૃ. ૪૧ : એન્ડ્રીનું ઇન્ડિયન પૃ. ૩૦-૩૨.

૨૫ જુઓ આબીર ૧૮.

૨૬ „ „ ૧૬.

૨૭ જુઓ અપરાન્ત ૭, ૮.

તેનાં સ્વર્પારક, સર્પારકાર પાદાન્તર માટે જુઓ અપરાન્ત નોંધ ૫.
જુઓ સ્વર્પારક.

શ્રીપતિ

દેશ. ૬૨૭ દેશનું નામ, શ્રીપતિ રાગ ઉપરથી.^૧

શ્રીમાલ

લિન્નમાલ નગર, જૂના ગુજરાતદેશની ગજધાની. 'સ્કન્દપુરાણના તૃતીય પરિચ્છેદમા બ્રાહ્મવિભાગમાં શ્રીમાલમાહાત્મ્ય'^૧ સ્કન્દપુરાણની પ્રચલિત વાચનાથી અલગ પુસ્તકાકારે મળે છે તેમાંની (અને ખીજી) શ્રીમાળ અંગેની માહિતી નીચે આપી છે.

તેના ચાર યુગમાં ચાર નામ હતાં. સત્યયુગમાં તેનું નામ શ્રીમાલ, ત્રેતામાં રતનમાલ, દ્વાપરમા પુષ્પમાલ અને કલિયુગમાં લિન્નમાલ હતું.^૨ પણ શ્રીમાલમાહાત્મ્ય ત્રેતામાં પુષ્પમાલ નામ આપે છે. (લક્ષ્મી કહે છે કે મેં કશ્યપના કંઠમાં પુષ્પમાલા પહેરાવી તેથી ત્રેતામાં શ્રીમાલ પુષ્પ-માલ કહેવાશે.)^૩ રતનમાલ નામ કલિયુગને લીધે તેનાં સધળાં રતનો લુપ્ત થઇ જશે,^૪ વળે ભવિષ્યકૃપાખ્યાનની વીગતોમાં સૂચિત થયું છે (અને પ્રત્યધ્યિન્તામણિમાં નોંધાયું છે).^૫

શ્રીપતિ

૧ જુઓ કચ્છ ૮.

શ્રીમાલ

૧ સને ૧૮૯૯ મા પ્રગટ થયેલ શ્રી. જટાશંકર લીલાધર તથા કેશ-વજ્ર ત્રિવેનાથ કૃત 'શ્રીમાળપુગણ અથવા સ્કન્દપુરાણ માહેતું' શ્રીમાળ માહાત્મ્ય'મા સ્કન્દપુરાણે એનાશીતિસાહસ્યા સહિતાયા તૃતીયપરિચ્છેદે બ્રાહ્મવિભાગે શ્રીમાલમાહાત્મ્યે . . .—એમ પુષ્પિકા છે.

૨ બોર્ડે ૧ પૃ ૪૬૧.

૩ શ્રીમા ૪૫ ૫૬

પુષ્પમાલા મયા કઠે કશ્યપસ્ય નિરેશિતા ।

ત્રેતાદો પુષ્પમાલેતિ નામ્ના શ્રીમાલમસ્તિતિ ॥

શ્રીમા ૪૬.૧

૪ શ્રીમા ૬૬ ૭, ૧૨, ૧૫

૫ પ્રત્યધ્યિન્તામણિ (સિંધી) પૃ ૧૦૯.

શ્રીમાલ નામ પૂર્વે લગ્નને ત્યાં લક્ષ્મી દીક્ષરી થઈને અવતર્યા હતા અને તેમનું વિષ્ણુ જોડે લગ્ન કરવામા આવ્યું હતું શ્રીમાલના ત્રૈલોક્ય-સરમા નડાવાથી નવવધૂને પોતે લક્ષ્મી છે એવી સ્વરૂપ-રમૂતિ થઈ તે પ્રસંગે દેવોએ આપી બુદ્ધિને માનાઓથી લક્ષી દીધી ઉત્તમ વિમાનો અને લક્ષ્મીનાં પગના વડે તે ભૂમિ પવિત્ર થઈ અને શ્રીને ઉદ્દેશીને માયાઓથી દક્ષાઈ નેથી તેનું નામ શ્રીમાય પડ્યું.^૭

લિન્નમાય નામ - શ્રીમાયમાહાત્મ્યને અંતે કહ્યું છે કે વિક્રમ સંવત્સરના બાગ્સેને ત્રણની સાલના વૈશાખ સુદિ આઠમને દિવસે દેવી ગુર્જા-ખડમા પાટણ નગરમા જશે અને શ્રીના જવાથી શ્રીમાલનગર તેજ પિનાનું થશે જમા શ્રી જશે ત્યાં લોક જશે અને લોક જશે એટલે શ્રીમાય શન્ય થશે અને ત્યારપછી તેનું નામ લિન્નમાય પડશે તેનું નામ લિલ્લમાય પણ મળે છે બાગ્સે ગેઝેટિયર કહે છે કે, ગુર્જા તેમની સત્તાની પરાક્રમિએ હતા ને આવું નામ પ્રચારમા હતું એ આશ્ચર્ય-

૬ શ્રીમા ૬. થી ૮

૭ શ્રીમા ૯ —

પરમાત્મમય મદ્ધા દત્ત સ્વરૂપ મહેશ્વરિ ।

પ્રાપ્તાયા સ્વયિ દેવો [૧] ને માતામિર્ભૂરિય વૃતા ॥ ૩૫

તદ્વિમાનૈશ્વ પરમૈસ્ત્વત્પદાદૈ પવિત્રિતા ।

ધ્રિયમુદિશ્ય માત્રામિરાટતા મૂરિય સુરૈ ॥ ૩૬

સત્ત શ્રીમાત્નામ્ના તુ લોકે સ્પાતમિદં પુરમ્ । ૩૭

૮ શ્રીમા ૭૫ —

અગ્નિસાક્ષિર્ભૂમિતડન્દે વાસરે વિક્રમે તથા ।

વૈગ્રાસે શુક્રવશે ચ હાટમ્યા ચ દુમે દિને ।

ગમિષ્યતિ ચ સા દેવી પદ્મણ સકગુર્વરે ॥ ૨૬

ત્રિપા ગતાયા શ્રીમાત્ કાન્તિહીન મવિષ્યતિ ।

યત્ર ગમિષ્યતિ ભાસ્તુ લોકસ્તત્ર ગમિષ્યતિ ॥ ૨૭

લોકે ગત તન્શ્રીમાત્ દ્રાવ્યં સત્ત અવિષ્યતિ ।

મિદ્રમત્ત ઇતિ નામ અવિષ્યતિ તત્તો નૃપ ॥ ૨૮

શ્રીમા ૭૨ —

આગન્ય ગુરુર ત્સમા પન્ન નિગમિષ્યતિ । ૨૪

મિદ્રમાત્તે તન્નામ અવિષ્યતિ વર્ત્તો ગુને । ૨૫

કારક છે, અને પછી ગુર્જરા બીજોનો જેમ સારા બાણાવળી હોઈ એવું નામ મળ્યું હશે એમ અનુમાન કરે છે^૯ પણ આ વિષયમાં શ્રી. રસિકલાલ છે। પરીખે^{૧૦} તારવેલો નિશ્ચય શ્રદ્ધેય છે. એમણે નગરનાં ચારે નામમાંના ‘માલ’ શબ્દ પ્રત્યે ધ્યાન જેમ્યું છે. માલના ત્રણ અર્થ થાય. ૧ જે ગામ વચ્ચેનું જંગલ, ૨ હુંગરાળ જમીન જમીન (માળ) અને ૩ કિરાત, આર્થેતર, દેશ્ય જાતિ.^{૧૧} આ દાખવામાં ‘માલ’-ના ત્રણે અર્થ ઘટે છે એમ મોઢી તેઓશ્રી યોગ્ય રીતે જ કહે છે કે “કલિયુગનું” નામ-ભિસ્લમાલ તે જ પ્રથમ ઐતિહાસિક નામ લાગે છે, જ્યારે બાકીના પ્રશસાત્મક નામો છે. એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે ધણી પ્રદેશો ત્યાં વસતી જાતિઓના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. પૂર્વે આ ભૂમિવિશેષમાં ભિસ્લો અને માયો તરીકે ઓળખાતી અમય જાતિઓનો વસવાટ હોય, અને તેથી ભિસ્લમાલ તરીકે તે પ્રસિદ્ધ હોય. જેમ જેમ નગરની સમૃદ્ધિ વધી, તેમ તેમ ત્યાંના ગરવા નાગરિકોએ તેનું નામ શ્રીમાલ પાડ્યું હશે, જે કે...સાતમા શતકના આરંભમાં પ્રખ્યાત જ્યોતિર્વિદ્ધ અણશુભ પોતાને મિત્તમાલકાચાર્ય કહે છે. પુરાણ અને દંત-કથા મુજબની ગણમેો તરફની વારવારની આફતો તે બીલું કાંઈ નહિ, પણ આ નિઃસ્વ કરવામાં આવેલા ભિસ્લો અને માયોના બળવાઓ જ હોય. શ્રીમાલપુગણે વર્ણવેલા તીર્થોમાં એકનું નામ ‘કિરાતસર’—અર્થાત

૯ બોમ્બે ૧ પૃ. ૪૬૬ પાદટીપ ૬.

આના અનુસંધાનમાં બોમ્બે ઉમેરે છે. ચાવડાઓનું મૂળ ચાપ તેનું ‘ચાપોત્કટ’—તીક્ષ્ણ બાણાવળીઓ એવું સંસ્કૃતીકરણ થયું છે અને ચાપો અથવા ચૌ જેના ઉપરથી ચાપાનેર અથવા ચાપાનેર નામ થયું તે પણ કદાચ બીલ હતો એવી પણ દતકથા છે. આમાં ચાપા-નેગને ચાપા-અને નહિ કે ચાપા-સાથે સળધ છે એ વાતનું વિરમગણ થયું છે. ચાપો સ. ચમ્પક ઉપરથી અને ચાપાનેગનું સંસ્કૃતીકરણ ચમ્પકનગર છે જુઓ ચમ્પકનગર

૧૦ કા ૨ પ્રવેશક પૃ. ૧૮

૧૧ અભિધાનચિન્તામણિ ૪.૨૯ માલ પ્રમાન્તરાટવી । ૪.૭૧૮

માલ મિત્રા વિરાતાથ સર્વેડપિ મ્લેચ્છજાતય ।

મલ્લિનાથ, મેચ. ૧ ૧૬ ઉપગની ટીકામાં માલ મૈત્રપ્રાચમુનનસ્થલમ્ ।

કિરાત અથવા ભિક્ષુને મન પવિત્ર એવું સરોવર-છે. ”^{૧૨} સુવાનશ્યાંગ
Pi-lo-mo-lo^{૧૩} આપે છે તેમાંથી પણ ભિન્ન-કરતાં બધકે ભિક્ષુ-
માલ નામ મળે છે. અદમ્યની પણ ભિક્ષુમાલ આપે છે.^{૧૪}

શ્રીને નિજ સ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ ત્યારે દેવતાઓએ તેમને વરદાન
આપ્યું.^{૧૫} લક્ષ્મીએ કહ્યું કે જે પ્રમાણે તમારાં વિમાનો વડે આ પૃથ્વી
શોભિત છે તે પ્રમાણે મહેલો વડે વિંટાયેલી આ પૃથ્વીને કરવા હું દ્વે
ધરુણું છું.^{૧૬} ઉપરાંત તેમણે પોતાનો એક અંશ આ સ્થળે રહે એવી
ધૃતી દર્શાવી.^{૧૭} વિષ્ણુએ દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી
લાવવા ગણોને આજ્ઞા કરી^{૧૮} અને દરમ્યાનમાં એક સુંદર નગર બાંધવા
વિશ્વકર્માને કુકમ કયો.^{૧૯} વિશ્વકર્માએ અદ્ભુતરમ્ નગરની રચના
કરી.^{૨૦} શ્રીએ પ્રસન્ન થઈને વરદાન દીધું કે શાળા-છમારત-તું ત્રણે
લોકમાં ઉત્તમ શાસ્ત્ર કરેલું છે તેનું ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ધર્મશાસ્ત્રની પેઠે
અધ્યયન કરશે અને સૌ શિષ્યોઓમાં તુ આદિ ગણાઈશ.^{૨૧} પુરાણના
આ શબ્દો ઉપરથી શ્રી. રસિકલાલ પરીખ ઉચિત રીતે ધ્યાન ખેંચે છે
કે ગુજરાતના રથાપત્યવારસાનું અને તેને સર્જનાર સ્થપતિઓનું સ્મરણ
કરીએ છીએ ત્યારે આ વરદાન ક્યું બાંસે છે.^{૨૨}

શહેર પાંચ યોજનના^{૨૩} વિંતારમાં હતું અને ચતુરસ-ચોરસ આકા-

૧૨ કા ૨ પ્રવેશક પૃ ૯૮. કૈરાતસર: જુઓ શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર ૧૪.

ઉપરાંત જુઓ શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર ૩૭.

૧૩ લો ૨ પૃ ૨૪૯.

૧૪ અષ્ટ ૧ પૃ ૧૫૩, ૨૬૭ (બ્રહ્મગુપ્ત ભિક્ષુમાલના હતા તેવા
ઉક્તિઓમાં).

૧૫ શ્રીમા ૮.૩૬

૧૬ „ ૮.૩૮

૧૭ „ ૮.૪૨-૬; ૪૫.૬૭

૧૮ „ ૮.૪૬

૧૯ „ ૯.૧-૨૨

૨૦ „ ૯.૩૧

૨૨ કા ૨ પ્રવેશક પૃ ૯૧.

૨૩ શ્રીમા ૮.૧૪; ૧૦.૫૮; ૫૨.૨૪

ગુનુ ૬૮^{૨૪} મુવાનગુવાન નગરનો વેગવો ૩૦ લી (આશરે ૬ માઈન)
 આપે છે^{૨૫} પાછળના સમયમા-હેક ધં સ ૧૬૧૧ મા-નિકાનસ ઉદ્-
 લેટ નામનો એક અગ્રેજ વપારી સહેર ફરતા ૩૬ માઈલના અનેક
 સુદર ટામ વાળા કિંદાની વાત કરે છે, જો કે આજે તેનું નામાનશાન
 નથી^{૨૬} પુરાણમા શ્રીમાનની સખ્યાઓ આપી છે શ્રીમાનમા ૭ લાખ
 હવેલીઓ, ૨ લાખ હાટ ૧૥ કરોડ તીર્થ, ૮૪ દરવાજા ૧૮ કોટ અને
 ૧૦૦૦ સભાગૃહો છે^{૨૭} આ પ્રમાણનું શ્રીમાલનગર મરુદેશમા ઉત્તમ
 છે^{૨૮} શ્રીમાલનગરમા ૧૦૦૦ ગણપતિ, ૪૦૦૦ ક્ષેત્રપાલ, ૮૪ અકિકા
 દેવી ૧૦૦૦ સરોવર, ૧૧૦૦૦ શિવલિંગ, ૬૮૬ મુખ્ય દેવાલય, ૧૮૦૦૦
 દુર્ગાના મંદિર ૪૦૦૦ બ્રહ્મશાયાઓ, ૮૦૦૦ પદ્મવિક્રમશાનાઓ (ચૌગ)
 છે^{૨૯} તેમા ૪૫૦૦૦ બ્રાહ્મણો-૮૪ અટકના-હે, ૩૦ ૩૦ ગોત્રના વણિકો
 છે, જેમની સખ્યા ૬૦૦૦ છે,^{૩૦} ઉપરાત ૨૦૦૦ કસારા ૬૦૦૦
 નગરવેશ્યાઓ, ૦૬૦૦૦ ક્ષત્રિયકુટુંબ, ૫૦૦૦ રગારા, ૫૦૦૦ સોમપા,
 ૫૦૦૦ કુભાર ૩૦૦૦ નટ, ૧૦૦૦ દાનમ ૧૦૦૦ ધોખી, ૪૦૦૦
 માળી, ૫૦૦૦ વૈશ્ય અને ૨૫૦૦ શદ્દ રહે છે^{૩૨}

જે વૈશ્યો નગરના પૂર્વ ભાગમા રહ્યા તે પ્રાગ્વાટ, દક્ષિણમા રહ્યા તે
 ધનોત્કટ અને પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તરમા રહ્યા તે શ્રીમાતી^{૩૩}

લોકસાહિત્યમા શ્રીમાલ અંગે નીચેની તારીખો જળવાઈ ગઈ છે .

૨૪ શ્રીમા ૧૦ ૫૮, ૭૨ ૨૪

૨૫ વો ૨ ૫૦ ૨૪૬

૨૬ બોગે ૧ ૫૦ ૪૪૬

૨૭ શ્રીમા ૭૨ ૨૩ ૫

૨૮ , ૭૨ ૨૬

તત્ત્વપ્રમાણ શ્રામાન્મુક્તમ ચ મરસ્યલ ॥

૨૯ ,, ૭૨ ૨ ૫

૩૦ ૭૨ ૬ ૭

૩૧ , ૭૨ ૧ ૪

૩૨ , ૭૨ ૧૮ ૨૨

૩૩ , ૧૩ ૨૫

પ્રાગ્વાટા દિગ્ધિ પૂર્વસ્યા દક્ષિણસ્યા ધનોત્કટા ।

શ્રીમાન્નિ પ્રતીચ્યા વૈ ઉત્તરસ્યા તથાવિશ્નુ ॥

જગત્રવામીનું સૂર્યમંદિર બંધાયું-સં. ૨૨૨ (ઇ. સ. ૧૬૬). નગરનો નાશ-સં. ૨૬૫ (ઇ. સ. ૨૦૯). એક રાક્ષસના દ્વારે નગર લૂંટાયું-સં. ૪૯૪ (ઇ. સ. ૪૩૮). નગર ફરી બંધાયું-સં. ૭૦૦ (ઇ. સ. ૬૪૩). ત્રીજવાર લૂંટફાટ-સં. ૯૦૦ (ઇ. સ. ૮૪૪) સં. ૯૫૫ (ઇ. સ. ૮૯૬)માં ફરી શ્રીમાલનો સંસ્કાર થયો અને ચૌદમા સૈકાના આરંભ સુધી તેની સમૃદ્ધિનો કાળ ટક્યો.૨૪

શ્રીમાલ-ગુર્જરાની રાજધાની હતી૩૫ એ યુવાનશુરવંશ ઉપરથી જાણવા મળે છે અને ગુજરાતને ગુજગત બનાવનાર અણહિલવાડ પાટણના ધડ-તરમાં તેનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ફાળો છે. ઇ. સ. ના ૧૧મા શતક લગલગ ઠાઈ એક-બીમસેન નામના-રામના સમયમાં ભિન્નમાલમાંથી ૧૮૦૦૦ ગુર્જરા આપ્યા ગયાનું કહેવાય છે.૩૬ શ્રીમાલમાહાત્મ્ય ઉપર જોયું તેમ એ પ્રસંગને ઇ. સ. ૧૧૪૭ની સાલનો ગણાવે છે, અને શ્રીમાલ તળેને શ્રી અને શ્રીમાલવાસીઓ ગુર્જગપ્પડમાં ગયાં એમ કહ્યું છે.૩૭ ભિન્નમાલને છોડી જવાના આ પ્રસંગનું એક અગત્યનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભિન્નમાલનો દિવસ આદ્યમ્યો અને અણહિલવાડનો દિવસ જાગ્યો.૨૮ શ્રીમાલ તે શ્રીમાળા આલણવાણિયાનું મૂળ સ્થાન છે.

શ્રીમાલમા પ્રસિદ્ધ મહાકવિ માધનો વાસ હતો. શિશુપાલવધ મહા-કાવ્યમાં માધ પ્રત્યેક સર્ગને અંતે 'શ્રી' શબ્દ વણ્યું મૂકે છે. (-જેથી તે 'શ્રયંક'-શ્રીના ચિહ્નવાળા કહેવાય છે.) અઘરપુટસિદ્ધાન્તકાર જ્યો-તિર્વિદ અઘરપુટ પોતાને 'ભિલ્લમાલ'ના ગણાવે છે. શ્રીમાલ જૈન-વિદ્વાનું ધામ હતું સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિલવપ્રપચ્ચથા ભિન્નમાલમાં પૂરી કરી હતી. પાંછળથી પાટણના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનાર પ્રાગ્વટોની મોટી સંખ્યાને જૈનધર્મમાં લાવનાર આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની વિધોપાસનાનું શ્રીમાલ વણ્યું એક કેન્દ્ર હતું. ઉલોતનસૂરિની કુવલયમાલા

૩૪ જોગે ૧ પૃં ૪૬૩.

૩૫ વો ૨ પૃં ૨૪૯, જોગે ૧ પૃં ૪૬૫.

૩૬ ડા ૨ પ્રવેશક પૃં ૧૦૨.

૩૭ જુઓ ઉપર ૮.

૨૮ જોગે ૧ પૃં ૪૬૯.

કથા પણ ' શ્રીભિન્નમાલનગર'મા પૂરી થઈ હતી—આ જાણ વિદ્યાવૈભવ તરફ ધ્યાન ખેંચી શ્રી ગસિકલાલ પરીખજી મુચવે છે કે આવું શ્રીમાળ અણુદિનવાડ પાટણને ત્રેરક આદર્શરૂપ થઈ પડ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે અને શ્રીમાળમા આચાર્ય દગિભદ્રમુનિએ જે ભાગ લખેલો તે જોઈ હેમચંદ્રની મહત્તાકાક્ષા પ્રજ્જ્વલિત થઈ હોય

યુવાનશુભાગે Pi-lo-mo-lo નામ આપ્યું છે તે ઉપરથી તે રાજ પુતાનાનું બાનમેઠે એમ ફ્રેન્ચ અનુનાદકોની માન્યતા હતી પણ ગોપ્પ્યનરે, જર્નલ વોલ્સનનો અનુસરી, યોગ્ય રીતે તે આજનું લિનમાન છે એમ મત આપ્યો છે ૪૦ આજનું લિનમાન આશુથી પશ્ચિમે પચાસેક માઇલ ઉપર ૧૫૦૦ જેટલા ઘર(જેમા ૧૨૦ લોનોના છે) ૪૧નું મામુની ગામ છે તેની દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરની સપાટ જમીન સીરી પશ્ચિમ તરફના ગણમા ઢગી જાય છે પૂર્વ તરફ, કુગરો અને લિનમાલની વચ્ચે ના મેદાનમા છૂટા છાયા ગામમા છે અને ચરાઉ જમીમા બળા-આખરા થુવેર અને ઊંટને પ્રિય એવા પિલૂડીના ઝાડ છે ૪૨

જુઓ શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર

શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર

શ્રીમળ-ભિન્નમાલ-ની ફરતું ક્ષેત્ર સૌગંધિક પરંતથી ઉત્તરે અને અનુ-દારણ્યની વાયવ્યે,^૧ પાચ કોશ પ્રમાણનું^૨ (દસ ગાઉનું) ^૩ છે ત્યા ગૌતમ-સપિને તપ કરવાનું શિવે કહ્યું^૪ પ્રસન્ન થયેના શકર પાસે ગૌતમ

૩૯ કા ૨ પ્રવેશક ૫૦ ૧૬૭

૪૦ બોગે ૧ ૫૦ ૪૪૮

૪૧ , ૫૦ ૪૫૧

૪૨ , લિનમાલના સા હાલ છે તે વિશે અને તેના ગત ગૌરવની ગાથા માટે શ્રી જમ્સનનો બાગે ૧ પાછળ પરિશિષ્ટ ૩ રૂપે આપેલો (૫૦ ૪૪૮-૮૮) અહેવાલ વાંચો ઉપગત જુઓ કા ૨ પ્રવેશક (ખડ ૧૧) ૫૦ ૮૩-૧૦૨

શ્રીમાલ ક્ષેત્ર

૧ શ્રીમા ૨ ૨૨

૨ ,, ૧ ૩૮

૩ શ્રીમા ૩ ૨૫

૪ ,, ૨ ૨૩

નપિએ પેતાના નામથી એ રથન પ્રખ્યાત થાય તેમ માન્યું ૫ ગૌતમા
શ્રમ નામે તે તીર્થોત્તમ પાછળથી શ્રીમાલદેવ તરીકે ૬-ગૌતમ-નપિના
તપથી નિર્મળ થવાથી અને શ્રીના વગ્દાનને લીધે ૭-ઓગખાનું

તીર્થો ત્રૈલોક્યસર ૮ વરુણકાનન ૯ યોગેશ્વરી ૧૦ કૃષ્ણસરોવર-કાક
વારાહ ૧૧ બ્રહ્મસર ૧૨ વરુણાવી ૧૩ કૃગતસર ૧૪ વટયક્ષિણી ૧૫ યક્ષ
રથલ ૧૬ યક્ષ ૧૭ તેની દક્ષિણે કશ્યપેશ્વર ૧૮ મહાશ્વનીપર ચામુડા ૧૯
દાન્તા દેવી-વાસ્પતિસર ૨૦ ભૂર્ભુવ રવેશ્વર ૨૧ બદુદેરી (ભુવનેશ્વરી) ૨૨
નાગિની ૨૩ મુકુતિની ૨૪ જયેશ્વર ૨૫ ક્ષેત્રકરી ૨૬ દુર્ધરથલ ૨૭ સર
કૂપ ૨૮ ખગનના ૨૯ સિદ્ધિવિનાયક ૩૦ ચંડમુડાવાં ૩૧ આર્યાકૂપ ૩૨
ચક્રીશ ૩૩ તેની ઉત્તરે પ્રયુતેશ્વર ૩૪ કારવેશ્વર ૩૫ દ્વાદશાદિત્ય ૩૬
આદિત્યાશ્રમ-જગત્સ્વામી શ્રીમાળનગરમાં મહારોગચાળો ફાટી નીકળેલો
ત્યારે બ્રાહ્મણો પર દયા આવવાથી સૂર્ય લગવાન લોકોનું ૩૫ ધારણ કરી
ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયા અને તેમણે હાથમાંના લોનાકમલથી મહાઓને ૩૫શ
કરી સંજવન કર્યા શ્રીમાળનગરનિવાસીઓ સૂર્યની પૂજા કરવા લાગ્યા
સૂર્યે કહ્યું કે યાત્રાના ઉત્સવમાં તમામ શ્રીમાળનગરનાસીઓએ મે ડિરાત

૫ શ્રીમા ૩ ૨૯ ૪	૨૧ શ્રીમા ૨૬
૬ „ ૧ ૩૭-૧	૨૨ „ ૨૭
૭ „ ૧ ૪૪	૨૩ „ ૨૮
૮ „ ૪ ૪, ૧૪	૨૪ „ ૨૯
૯ „ ૩ ૨૧	૨૫ „ ૩૦
૧૦ „ ૧૫	૨૬ „ ૩૧
૧૧ „ ૧૬	૨૭ „ ૩૨
૧૨ „ ૧૭	૨૮ „ ૩૩ ૧
૧૩ „ ૧૮	૨૯ „ ૩૩ ૨
૧૪ „ ૧૯	૩૦ „ ૩૪
૧૫ „ ૨૦	૩૧ „ ૩૫
૧૬ „ ૨૧	૩૨ „ ૩૬ ૧
૧૭ „ ૨૨	૩૩ „ ૩૬
૧૮ „ ૨૩	૩૪ „ ૪૦
૧૯ „ ૨૪	૩૫ „ ૪૧
૨૦ „ ૨૫ ૪૮	૩૬ „ ૪૨

નેા વેપ ધારણ કર્યો હતો તેવો વેપ ધારણ કરવો. પછી બનાવટી મડદું કરી રોતા રોતા અને વાળ છૂટા મૂકીને મારી પાસે લોટવું, જેથી મહા-મારીથી ભય નહિ થાય રચના ઉત્સવની મૂર્તિનું નામ આત્માધાર આત્માને ટેકા આપનાર-ક્યું. શ્રીમાલવાસીઓએ આત્માધાર સૂર્યનારા-યજ્ઞની કિરાતરૂપની અદ્ભુત મૂર્તિનું રચાપન કરી પૂજન ક્યું. ત્યારથી આરંભી શ્રીમાલમાં બાલણે રથોત્સવ વખતે લિલ્લવેય સન્ને છે અને બનાવટી મડદું કરી ગેતા રોતાં કેશ છૂટા મૂકી સૂર્યની આગળ લોટે છે અને રાગમુક્ત ગહે છે ૩૭

[નોંધ ૧: શ્રીમાલ-લિલ્લમાલનુ અમલ નામ લિલ્લમાલ સંભવે છે અને તેને લિલ્લો-માયો-કિરાતો સાથે સંબંધ છે તે આ પ્રચલિત રૂઢિ અને તે ઉપરથી ઉપનલલેશી પુરાણકથા ઉપરથી સમન્વય છે. જુઓ શ્રીમાલ ૧૨.]

અહિસ્થાનુદ. ૩૮ વારાહ. ૩૯ વલ્મીકેશ્વર. ૪૦ કૌસિકાદિત્ય. ૪૧ આત્મ-
છંદા. ૪૨ હન્દ્રવાટ. ૪૩ અરિષ્ટા. ૪૪ સર્વમંત્રણ. ૪૫ ભૂભૂવતીથ. ૪૬
નંદિની. ૪૭ આર્યાયણી. ૪૮ બાલગૌરી. ૪૯ ગોવત્સલ. ૫૦ સિદ્ધિયામુંડા. ૫૧
દુર્ગા, હશિસર. ૫૨ પરાશરેશ. ૫૩ કમલતીથ, કમલા. ૫૪ વરુણતીથ. ૫૫

૩૭ શ્રીમા ૪૩.;

„ ૪૪.—

—અમયન્ મરવાપાન્ત શ્રીમાલમતિદાણમ્ ॥ ૧૦

—કૈરાત રૂપમાસ્થાય પ્રત્યક્ષોભૂજગત્પ્રભુ ॥ ૧૬

—તદાપ્રમૃતિ મૂપાલ દ્વિજા શ્રીમાલવાસિનઃ ।

શ્રીમાલે મિલ્લવેપેણ પ્રવર્તતે રથોત્સવે ॥ ૮૮

જૃતનં મૃતક જૃત્વા રુદતો મુક્તમૂર્ધજા ।

લુટતિ પુરતો મનોસ્તન તે સ્યુનિરામયા. ॥ ૪૧

જુઓ શ્રીમાલ ૧૨

૩૮ શ્રીમા ૪૫.૭૦:૪૬.

૩૯ „ ૪૭

૪૦ „ ૪૮.

૪૧ „ ૪૯

૪૨ „ ૫૦.

૪૩ „ ૫૧.

૪૪ „ ૫૨.

૪૫ „ ૫૩.

૪૬ „ ૫૪.

૪૭ શ્રીમા ૫૫.

૪૮ „ ૫૬.

૪૯ „ ૫૭.

૫૦ „ ૫૮.

૫૧ „ ૫૯.

૫૨ „ ૬૦.

૫૩ „ ૬૧.

૫૪ „ ૬૨.

૫૫ „ ૬૪.

સરસ્વતી

[૧] સરસ્વતી=પાણીવાળી, એટલે કે દરેક નદી તે સરસ્વતી કહી શકાય આવો એનો સામાન્ય અર્થ થાય

[૨] નડગ્વેદમાં સરસ્વતી નદીના ઉદ્ભવે ખેડે તેને સાથી મોટી નદીતમા કહી છે^૧ તે વચ્ચે લુપ્ત થઈ જતી નહિ પણ સમુદ્ર સુધી વહેતી વર્ણ-વાધ છે^૨ તે સિધ્ધ નદીથી બિન્ન બીજી એક મોટી નદી છે^૩

વૈદિક મળમાં સરસ્વતી મોટી નદી હતી અને સમુદ્રને મળતી એમ મેક્સ-મુલરનો મત છે^૪

[૩] પૌનાશ્વિક ભુવનકોશવર્ણનોની હિમાવચ્ચમાંથી નીકળતી સરસ્વતી તે સિમ્બાની ટેકરીઓની પેની બાજુ હિમાવચ્ચમાંથી નીકળી સિમ્બા-સિર મુરમાં પસાર થઈ, પતિયાળા પાસે થઈ, રજપુતાનાના ગણમાં સિરસાથી થોડેકે ઉટે લુપ્ત થાય છે^૫ ચૈત્રગ્રામ પાસે થોડીકનાર લુપ્ત થઈ ભવા નીપુર આગળ તે પુનઃ પ્રકટ થાય છે બાનછપ્પર પાસે ફરી અદશ થઈ મડાખેડા આગળ દેખા દે છે પેહોઆ પાસે ઉરથામ આગળ તેને માર્કેડક નદી મળે છે અને બનેનું ભેગુ વહેણ સરસ્વતી નામે ઓળખાય છે અને ધૈવગ (વર્ગ-૨-૩૬૪)ને મળે છે,^૬ જે પછીથી ગણમાં વિલુપ્ત થાય છે^૭ વનપર્વ કહે છે કે વિનચન આગળ મરુપૃષ્ઠમાં અન્તર્હિત થઈને સ રત્નતી આગળ વધે છે અને અમ્સોદ્ભવે, શિવોદ્ભવે અને નાગો દ્ભવે આગળ દેખાતાં આવે છે^૮

સરસ્વતી

૧ ન. ૨ ૪૧૧.

૨ „ ૭ ૯૫૨ આ ચત્ સરસ્વતી ગિરિન્યગ્રાસમુદ્રાત્ ।

૩ „ ૧ ૧૧૨૬, ૧૨૬૧, ૪ ૧૪૬ ૫ ૫૨ ૬, ૧૦ ૭૫ ૫

૪ નડગ્વેદસહિતા પૃ. ૪૬, ટીકા

૫ રીષ પૃ. ૧૬.

૬ ભયોદિ સરસ્વતી

■ ખ. પૃ. ૧૮૧, પાદટીપ ૩૦

૮ મત્ ૮૨૧૧૮

તતો વિનચન મચ્છેવિયતો નિયનાશન ।

મચ્છત્યન્તહિતા ચત્ર મહાપૃષ્ઠ સરસ્વતી ।

ચમમ ચ્ચ શિવોદ્ભવે નાગોદ્ભવે ચ દૃશ્યત ॥

[૪] આણુ પાસે આરાસુર-અંબાજીના કુગરોમાંથી કોટેશ્વર પાસેથી નીકળી આણુહિલવાડ પાટણ પાસે થઈ કચ્છના રણમાં મળતી સરસ્વતી.^{૧૦}

[૫] ગીરના જંગલમાંથી નીકળી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી સરસ્વતી.^{૧૦}

ઉપર જોયું તેમ એકસમૂહર વૈદિક સરસ્વતી[૨]ને સમુદ્રગામિની માને છે પણ મેકડોનેલ^{૧૬} આદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પતિયાલામાં લુપ્ત થતી સરસ્વતી તે જ વૈદિક એવો મત ધરાવે છે, અર્થાત્ [૨] અને [૩]ની એકતા સ્થાપે છે. સરસ્વતી પ્લક્ષપ્રસવણમાંથી નીકળી એવું નદીના મૂળ અંગે તો વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યનું મતૈક્ય છે.^{૧૨} પણ સરસ્વતીનું પછીનું વહેણ વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે સમુદ્ર સુધીનું અને પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે રણ સુધીનું છે એટલો ફેર છે. વૈદિક અને આ પૌરાણિક ઉત્તગપથની સરસ્વતી[૩]ને એક માનનારાઓ આરાસુર અને ગીરમાંથી નીકળેલી નાની નદીઓને વેદપુરાણની મહાન અને પવિત્ર સરસ્વતીના અનુકચ્છથી સરસ્વતી નામ મળ્યું હોવાનું કહે છે. પણ પુરાણોનું વલણ [૩], [૪] અને [૫]નું સળંગ એક વહેણ ગણવાનું-સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળી એવું વર્ણન આપી ત્રણે સરસ્વતીની એકતા સ્થાપવાનું છે. પુરાણોએ સરસ્વતી વચ્ચે વાગવાર લુપ્ત થવાના કારણ રૂપે, તે વડવા-નક્ષત્રે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પધરાવવા લઈ જતી હતી તેને કીધે એમ થયું એવી કથા આગળ ધરી છે ^{૧૪} બીજું કારણ પણ મૂક્યું છે વિષ્ણુ-એ બધી નદીઓને ખૂંટ્યું પણ એક સરસ્વતી જ વડવાનયને લઈ જના તૈયાર થઈ. પણ તેને સક્રાંત્ય થતો હતો કે આ કલિયુગના

૯ ખંધ પૃં ૧૭૫; રીધ પૃં ૩૮ ઉપર ડો. લો સરસ્વતી લગુને મળે છે એમ શા આધારે કહે છે એ સમજાતું નથી.

શ્રી દે આરાસુરમાંથી નીકળતી સરસ્વતી (૪) અને નીરમાંથી નીકળતી સરસ્વતી (૫) વચ્ચે થોડાજો કરે છે જુઓ જ્યોતિ સરસ્વતી ૨. ઉપર સરસ્વતીના ચાર વહેણો નો ચા છે તે ઉપરાંત શ્રી દે બીજા ચાર આપે છે જુઓ જ્યોતિ સરસ્વતી ૩,૪,૫,૬

૧૦ ખંધ પૃં ૧૭૫

૧૧ ખંધ પૃં ૧૭૪, પાટ્ટીપ ૪.

૧૨ પૃં ૧૪. ઝ ૧૦ - ૭૫ પ. મઆ ૧૭૨ મવ ૮૦ ૫, ઝક્રમ્ર

૧૩ ખંધ પૃં ૧૭૪.

૧૪ ઝક્રમ્ર ૩૨.

સમયમાં પૃથિવીતલ ઉપર પાપી લોકનો તેને રૂપથી થશે. ત્યારે અજ્ઞાએ તેને હથું કે 'જો પાપી માણસોવાળું ધરણીતલ તને ન મેઈતું હોય તો પાતાલતલમાં રહીને વડવાનલને મહોદધિમાં લઈ જા. અત્યંત અમિત થયેલી તું જ્યારે અગ્નિથી બહુ દાઝી ઊઠે ત્યારે મરાતલ ફેડીને દે પુત્રી, પ્રત્યક્ષ થજે અને પ્રાચી (પૂર્વ તરફ વહેનારી) થજે, જેથી તને તેત્રીસે ક્રાંતિ તીર્થો મારા શાસન અનુસાર આવી મળશે અને સદાયરૂપ થશે. ૧૫

આ પાછળનું કારણ તો એક સુંદર તર્ક માત્ર છે, વસ્તુસ્થિતિને ઘટાવવાનો એક હથ પ્રયત્ન છે. પણ પહેલું કારણ-વડવાનલ અગ્નિનું વિચારપાત્ર છે. પુરાણકથાઓ મનુષ્યજાતિના વિવિધ અનુભવોની સ્મૃતિના ભંડાર રૂપ હોય છે. આ તથા સરસ્વતીઓની એકતા સ્થાપવા પુરાણકારોએ જે કથા આપી છે તેમાં 'વડવાનલ' સરસ્વતીના પ્રવાહમાં બૂકપાદિથી થયેલાં બૃહત્તરવિષયક પરિવર્તનોનું સૂચન આપવા માટે બસ છે. 'મન્વન્તરે જતાં અન્ય વાડવ પ્રગટશે-જ્વાલામુખી નામે તે વડવાનલ દુઃકોષમાંથી ઉદ્ભવશે'—૧૬ એમ એ વડવાનલ તે જ્વાલામુખી એમ પુરાણમાં રૂપે ઉદ્ગાર પણ મળે છે. આમ સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે બૂકપાદિને સંબંધ છે એટલું પૌરાણિક વર્ણનો ઉપરથી કહી શકાય; એટલે કે વૈદિક અને પ્રાગ્વૈદિક સરસ્વતીના સ્રોતને જ્વાલામુખી કે બૂકપ જેવી બૃહત્તરવિષયક પ્રક્રિયાઓને પરિણામે નદીતમા-મોટી નદી-સરસ્વતીનું નામનિશાન રહ્યું ન હોય, માત્ર મૂળ તરફનો દૂકોડો જેનું નાનકડું વહેણ વચ્ચે રહ્યુંમાં જ સમી જલ એવડો ટકવા પામ્યો હે.ય, તે ઘટનાની સ્મૃતિ પુરાણકારોએ ઉપર નિર્દેશકા વડવાનલવાળા કથાપ્રસંગથી સાચવી રાખી છે. અર્જુદારપ્રયમાંથી નીકળી પાટણ પાસે થઈ વહેતી નદી પણ રહ્યુંમાં હુપ્ત થાય છે એટલે એને પણ લોકકલ્પનાએ પ્રાચીન વૈદિક સરસ્વતીનું જ નામ આપ્યું હોય અને પ્રાચીન નદી પશ્ચિમ સમુદ્રને ક્યાંક તો મળતી જ

૧૫ સ્કપ્રમ ૩૩.૧૪-૧૬

૧૬ „ ૩૫.—

મન્વન્તરે વ્યતીતેઽસ્મિન્નવિતાઽન્યસ્તુ વાઙ્મયઃ ॥ ૧૦૪

જ્વાલામુખેતિ 'નામ્ના વૈ સ્વપ્નોષાદ્રવિષ્યતિ ॥ ૧૦૫

હશે-મદ્દાભાગત હશે છે કે પ્રભાસ આગળ ૧૭-તો પ્રભાસ પાસેની ગીગ્માંથી વહી આવતી નદીનું નામ પણ સરસ્વતી જ રહ્યું આમ પુરાણકથાઓના નિર્માણની પ્રક્રિયા ઉપર નજર ગાંખીશું તો દેખાશે કે પુરાણોએ લોકકલ્પનાના છૂટા તત્ત્વોને ગૂંથીને હિમાલયથી પ્રભાસ સુધી વહી આવતી નદીનું પોતાની લાક્ષણિકતા પ્રમાણે એક બહુ ગમી જાય એવું આસ્વાદ્ય કાવ્ય રચી આપ્યું છે તેમાંથી એકદમ ભૌગોલિક અનુમાનો તારવવા બેસી ન જતા તેને પૌરાણિક યાત્રિક-કવિઓની મનોગમ રૂપના તરીકે આસ્વાદ્યુ ભોઈએ અવગત, ઉપર, અને અન્યત્ર ખીજા પ્રસંગોએ પણ સૂચવ્યું છે તેમ પ્રત્યેક પૌરાણિક કથા, ધણુખરુ કોઈને કોઈ રીતે ઇતિહાસગર્ભ હોય છે અને આ સગળ સરસ્વતીની કથા તે, નિઃસંશય, પ્રાચીન પ્રાગૈદિક સરસ્વતીને બૂ કપાદિથી સોસવું પડ્યાની વાતનું સ્મરણ સાચવી રાખનારી છે પણ માત્ર એટલા આધાર ઉપરથી પશ્ચિમ હિંદના ભૂસ્તગવિયક ફેફડાંની દુકીકતો સ્થાપવામાં લયકર ભોખમ ગણાય એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય વૈદિક અને પ્રાગૈદિક સરસ્વતી એ ખરેખર આપણા

૧૭ મય ૮૦ ૭૯, પરવ ૨૪ ૧૦. ઉપરાત મશ ૩૬ —

સમુદ્ર પશ્ચિમ ગત્વા સરસ્વત્યધિસગમમ્ ।

ભારાધયતુ દેવેશ તત્ કાન્તિમવાપ્સ્યતિ ॥ ૩૩

સરસ્વતીં તત્ સોમ સ જગમર્પિશાસનાત્ ।

પ્રભાસ પ્રથમ તીર્થ સરસ્વત્યા જગમ ॥ ૩૪

શરદ્યપર્વમાની બલરામની તીર્થયાત્રા મોટે ભાગે સમુદ્રથી ગરૂ વરી સરસ્વતીને સામે વહેણે ગરૂ થાય છે

સરસ્વત્યા પ્રતિજ્ઞીત સમુદ્રાદભિજમિગ્મિત્વમ્ । મશ ૩૫ ૨૨

પણ બલરામની તીર્થયાત્રામાં સરસ્વતીનું પ્રથમ તીર્થ તે પ્રભાસ (સરસ્વતી આગરસગમ ઉપર મન ૩૮ ૩૪૩) અને ખીજું તીર્થ તે અમરોદ્ભેદ જ આપ્યું છે (મશ ૩૮ ૪૮), એટલે કે હિમાનગમાંથી આવતી સરસ્વતી હુમ થયા પછી જ્યાં નીકળે છે તે સ્થળનું નામ આપ્યું છે અરવલ્લીવાળી સરસ્વતીની તો વાત જ નથી

સરસ્વતીના પ્રશ્ન અંગે નીચેના પુસ્તકોમાં વિચારપ્રેરક સામગ્રી મળશે શ્રી રત્નમણિરાવ જોટે-‘ત ‘અભાતનો ઇતિહાસ પરિગિષ્ટ ૨ પૃ ૧૭૫-૧૮૬ શ્રી અબાવાન પુસ્તાલી-કૃત ‘વૈદિક સરસ્વતી’ અને શ્રી કળેયાવાન દેવે-કૃત ‘સરસ્વતી પુરાણ’

પ્રાચીન ઇતિહાસની એક 'ખોવાયેલી નદી' છે, પણ તેનો નિર્ણય કંપાનાં ઉપકરણો સ્વાભાવિક રીતે, વૈદિક-પૌરાણિક સાહિત્યના અભ્યાસીઓ કરતાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ (Geologists) પાસે જ વિશેષ મંજવે. પૌરાણિક સાહિત્યના અભ્યાસમાંથી મળેલાં સૂચનોનો પણ ભૂસ્તરવિદો ઉપયોગ જરૂર કરશે, અને પોતાનાં અનુમાનોની દિશા દોરવામાં કે નિશ્ચયોનો તાળો મેળવવામાં પૂરક-અને નહિ કે પ્રધાન, સ્થાપક, - પ્રમાણ તરીકે તેનો અવશ્ય લાભ લેશે.

સરસ્વતીતટ ઉપરનાં તીર્થો : ઉપર જોયું તેમ પુરાણોએ સરસ્વતી દિમાલયમાંથી પ્લક્ષમૂલમાંથી નીકળી મરુભૂમિમાં વિત્રોષ પામી, ફરી અર્જુનદારણમાંથી આગળ વધી કચ્છના રણમાં લુપ્ત થઈ અને ફરી ગીરમાંથી નીકળી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળી એમ દિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના સર્ગંગ એક પ્રવાહનું વર્ણન કર્યું છે. તે પ્રવાહ ઉપરનાં તીર્થો-માંથી વ્યાપજીને લગતાં અર્જુનદારણ પછીનાં તીર્થોની અહીં ક્રમવાર નોંધ આપી છે:

અર્જુનદારણમાં થઈ પટવન, જ્યાં વસિષ્ઠે તપ કરેલું; ૧૮ હિદુખર-વન જ્યાં મેરુપાદ ઉપર તપ્તિએ તપ કરેલું; ૧૯ ગોલાગૃહ; ૨૦ વાંસના ઝુંડમાંથી નીકળી દક્ષિણમુખી વહી ત્યાં હિદમવટ; ૨૧ દુદાવતાર ૨૨; તરતરંગ ૨૩ (તે નાજનું સૂચન હાલના 'તારંગા'માં શોધી શકાય. ૨૪) કાકતીર્થ ૨૫; ધારેશ્વર ૨૬; ગંગોદ્યોત ૨૭; પુણરીક; ૨૮ માતૃતીર્થ ૨૯; અનરકતીર્થ, ૩૦ સંગમેશ્વર; ૩૧ કોટીશ્વર ૩૨; શંભુકપડેશ્વર; ૩૩ ત્યાંથી પશ્ચિમામુખી થઈ ગંગાને સંભારે છે ને તેની મદદ પામે છે. પછી પ્રાચી અને છે, ૩૪ ત્યાં સિદ્ધવટ ૩૫, વૃદ્ધશ્વરની સામે; ૩૬ મહામય ૩૭;

૧૮ રકપ્રમ ૩૫.૩૧

૧૯ " " ૩૫.૩૧

૨૦ " " ૩૫.૪૧

૨૧ " " ૩૫.૪૩

૨૨ " " ૩૫.૪૫

૨૩ " " ૩૫.૪૬

૨૪ સરસ્વતીપુગણ ૫૦ ૧૭૫

૨૫ રકપ્રમ ૩૫.૪૬

૨૬ " " "

૨૭ " " ૩૫.૪૭

૨૮ રકપ્રમ ૩૫.૪૭

૨૯ " " ૩૫.૪૮

૩૦ " " ૩૫.૪૯

૩૧ " " ૩૫.૫૦

૩૨ " " "

૩૩ " " ૩૫.૫૧

૩૪ " " ૩૫.૫૨-૫૩

૩૫ " " ૩૫.૫૬

૩૬ " " "

૩૭ " " ૩૫.૫૭

પિણ્ડતારક૩૮, કુમ્ભકક્ષિગિગિ પર૩૯ આવેલું, પ્રાચીનેશ્વર૪૦ દેવની સામે,
 નરતીર્થ૪૧, પુણ્ડરીક૪૨, વાવખિલ્લેશ્વર૪૩, ગંગાસમાગમ૪૪, પછી
 દક્ષિણ દિશામાં વળી પશ્ચિમમુખી થઈ તે પછી ઉત્તરતટે એકદ્વાર૪૫,
 ગુરેશ્વર૪૬, વરેશ્વર૪૭, આમદેવી મંગમ, સમ્પ્રેશ્વર૪૮ મુડી(ડે)૨૧૨૪૯
 પૂર્વમુખ માડગેશ્વર૫૦ પીલુક(વ)લ્લુક૫૧, દ્વાગવતી૫૨, ગોવત્સપર,
 તેની નૈઋત્યે ચોલ્લયશ્ચિમ૫૪, રુદ્રપુર૫૫ (તેજ વટિયાર પ્રાન્તતુ
 પ્રમિદ્ધ શ્રીતતીર્થ)૫૬ની જગાએ રુદ્રાદ્ધ, આનંદેશ્વર, ૫૭ દૂધમાડ
 મુનિના આશ્રમ પામે દૂધમાડેશ્વર, ત્યાં કોલ્લવાદેવી૫૮, મન્તમાતુ૫૯,
 હનિણી, વનિણી, ન્યકુ, દપિના, સરસ્વતી એમ પચસોતા બનીને
 પચમુખે, કૃતરમગ્નો દાહ કરીને પ્રજા સ આગળ સમુદ્રને મળી ૬૦

તીર્થવર્ણન નં માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮, ૫૨૧ ૨૨. ઉપરાંત શ્રી
 કૈનાનાન ભાર્ગવકર દ્વે-સપાદિત 'સરસ્વતીપુરાણ' પૃ ૮-૧૦,
 ૧૭૦-૨ ૨

સહ્ય

પર્વત, સહ્યાદ્રિ ૧ સાત કુનપર્વતોમાનો એ ૨ આજના પશ્ચિમ ધારનો
 ઉત્તર તરફનો ભાગ

૩૮ રકમપ્ર ૩૦ ૫૮	૪૮ રકમપ્ર ૩૫ ૭૧
૩૯ " " ૧	૪૯ " " ૭૦
૪૦ " " ૫૯	૫૦ " " ૭૩
૪૧ " " ૬૧	૫૧ " " ૭૪
૪૨ " " ૬૨	૫૨ " " ૭૫
૪૩ " " ૬૩	૫૩ " " ૭૬
૪૪ " " ૬૪	૫૪ " " ૭૭
૪૫ " " ૬૫-૮	૫૫ " " ૮૧
૪૬ " " ૬૮	૫૬ સરસ્વતીપુરાણ પૃ ૧૩૩
૪૭ " " ૬૯	૫૭ " " ૮૮
૪૮ " " ૬૯	૬૦ " " ૧૧-૧૦૫

સમ

૧ મ ૧૧૪ ૨૭

અપૂર્ણ ૧૬ ૩૦, ૪૦

વાપૂ ૪૨ ૧૦૪, ૧૧૦

૨ જુઓ વિષ્ય ૧

સાત્રમતી

નન્દિકુંડમાંથી નીકળી^૧ અશુદ્ધપર્વતને વટાવીને^૨ દક્ષિણોદધિને મળી.^૩ સત્યયુગમાં કૃતવતી, ત્રેતામાં મિરિકણ્ડિકા, દ્વાપરે^૪ ચન્દના અને કલિયુગમાં સાત્રમતી નામે ઝાળખાઇ

સાત્રમતીની ઉત્પત્તિનો નીચેનો વૃત્તાન્ત નાગરખંડમાં મળે છે — વસિષ્ઠ ઋષિ પશ્ચાત્તરુ નીચે સમાધિમાં બેઠા અને પગમાં સભ્રમ પામીને વિશ્વામિત્ર ઉપર વારુણમંત્રથી બ્રેયુ, ત્યાં વસુધાવતને બેઠીને, બે લેાચનથી નિરીક્ષણ કર્યું તેથી બે રન્ગમાંથી, પુષ્કળ પાણી બહાર આવ્યું. એકનું પાણી તે સરસ્વતીનું અને બીજામાંથી જે અવાહ નીકળ્યો તેની, સભ્રમ-માંથી નીકળવાને કારણે, ધરાતલ ઉપર સાત્રમતી નદી થઇ.^૫

બ્રહ્મચારી-વર, જે અર્લિંગ છે.^૬ રાજખડ્ગ^૭ કપાલમોચનતીર્થ, કપાલ કુંડ, કપાલેશ્વર.^૮ નન્દિતીર્થ.^૯

પહેલા સાત્રમતીગંગામાં^{૧૦} બહુ પાણી હોવાથી અને તેને પવંતોને રાધ થનાથી તે સાત સોતથી વહેતી ત્રિકોણ્વીતીર્થ.^{૧૧} આગળ સાત્રમતી, સેટિકા, વરિકની, હિરણ્યમ્બી, હરિતમતી, વેત્રમતી, અને ભદ્રામુખી એ સાત નદીઓના સહસ્રોત એકસોત રૂપે છે. શ્વેતાતીર્થ, શ્વેતાનદી મંગમ, મહાકાલેશ્વર, જૂતેશ્વર.^{૧૨} બક્રુવાસંગમ, ચન્દનાનદે મળતીર્થ.^{૧૩} અગ્નિ-તીર્થ, અગ્નિપાલેશ્વર, તેની પાસે ઉત્તરપૂર્વે પાલેશ્વર, ચણ્ડી અને શોગ-માતાઓની પીઠ, અષ્ટિકેશ્વર, ચામુણ્ડા, ગોખુરાસંગમ.^{૧૪} હિરણ્યમંગમ.^{૧૫} ધર્માવતીસંગમે મધુરાદિત્ય તીર્થ.^{૧૬} કંથુતીર્થ.^{૧૭} કપીશ્વર, કપીશ્વરાદિત્ય,

સાત્રમતી

૧	પૃષ્ઠ	૧૨૫ ૧	૧૦	પૃષ્ઠ	૧૪૦.૧
૨	,,	,,	૧૧	,,	૧૨૬
૩	=	૧૨૬ ૨	૧૨	,,	૧૨૭.
૪	,,	૧૨૪ ૭૫-૬	૧૩	,,	૧૨૮
૫	રક્તના	૧૭૩ ૧૪	૧૪	,,	૧૨૯ ૧-૭
૬	પૃષ્ઠ	૧૨૪ ૮૩-૧૧૨	૧૫	,,	૧૪૦
૭	,,	૧૨૪ ૧૧૬-૧૨૫	૧૬	,,	૧૪૧.
૮	,,	૧૨૫ ૩-૮	૧૭	,,	૧૮૦ ૧-૬
૯	,,	૧૨૬ ૧૪			

કપિતીર્થ^{૧૮} એકધારતીર્થ^{૧૯} સપ્તધારતીર્થ^{૨૦} અભરતીર્થ, વૃષ
તીર્થ, અડહદ, ગોહદ^{૨૧} હસ્તિમતી (હાયમતી) સગમ ત્યા સંગમેશ્વર
-સોમેશ્વર^{૨૨} રુદ્રમહાનયતીર્થ^{૨૩} અડગતીર્થ, અડગેશ્વર, અડગધારેશ્વર^{૨૪}
ચિત્રાગવદનતીર્થ માલાકંતીર્થ, ^{૨૫} ચંદનેશ્વર^{૨૬} જળતીર્થ, જળનતે
શ્વર, જળનતતીર્થ^{૨૭} ઇન્દ્રામતીર્થ, ધવલેશ્વર નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ-
સાત્રમતીને ઉત્તરકંઠે^{૨૮} માલાપેન્દ્રતીર્થ, ^{૨૯} જ્યાં સાત્રમતીનું નીચું પૂર્ણથી
પશ્ચિમ વહે છે દુર્ધર્ષેશ્વરતીર્થ^{૩૦} અડગધારેશ્વર^{૩૧} તેની દક્ષિણે
દુર્ગેશ્વર નદ્રભાગા સાગરમતીને મળે છે ત્યાં દધીચીએ તપ કર્યું હતું ^{૩૨}
અદ્રભાગાસગમ, અદ્રેશ્વર^{૩૩} તેની પાસે પિપ્પનાદતીર્થ^{૩૪} પિયુષદાકં
તીર્થ, નિબાકંદેવતીર્થ^{૩૫} સિદ્ધક્ષેત્ર, મટગણી ^{૩૬} વામનતીર્થગમ, જ્યાં
અન્દનોદકમિશ્ર સાત નદીઓ વહે છે ^{૩૭} સોમતીર્થ^{૩૮} કાપોતિકતીર્થ, ^{૩૯}
ગોતીર્થ^{૪૦} કશ્યપતીર્થ, નગદેવનિર્મિત ^{૪૧} કુશેશ્વર, કશ્યપકુડ ^{૪૨}
જૂતેશ્વર, જૂતાલમવટ, ઘટેશ્વર, વૈદ્યનાથતીર્થ, વિજયીતીર્થ^{૪૩} દેવતીર્થ,
પાણ્ડુગર્માતીર્થ^{૪૪} અડેશતીર્થ, ગાણ્ડુપત્તતીર્થ^{૪૫} વાર્ત્તની (તે જ વાત્રા)
સગમ તીર્થ^{૪૬} તે પછી ભદ્રાસગમ, સાગરને મળતા પહેલાં, સાગરને
ઉત્તર તટે, ત્યાં વારાહતીર્થ^{૪૭} સાત્રમતીસાગરસમમ^{૪૮} આદિત્ય

૧૮	પૃષ્ઠિ	૧૪૨ ૭-૧૩	૩૩	પૃષ્ઠિ	૧૫૬
૧૯	"	૧૪૩ ૧-૫	૩૪	,	૧૫૭
૨૦	"	૧૪૩ ૬-૭	૩૫	"	૧૫૮
૨૧	"	૧૪૪	૩૬	"	૧૫૯
૨૨	,	૧૪૫	૩૭	,	૧૬૦
૨૩	,	૧૪૬	૩૮	"	૧૬૧
૨૪	"	૧૪૭	૩૯	,	૧૬૨
૨૫	"	૧૪૮	૪૦	"	૧૬૩
૨૬	"	૧૪૯	૪૧		૧૬૪
૨૭	"	૧૫૦	૪૨	"	૧૬૫
૨૮	"	૧૫૧	૪૩	"	૧૬૬
૨૯	"	૧૫૨	૪૪	"	૧૬૭
૩૦	,	૧૫૩	૪૫	"	૧૬૮
૩૧	"	૧૫૪	૪૬	"	૧૬૯
૩૨	"	૧૫૫ ૩	૪૭	,	૧૭૦

તીર્થ ૪૮ નીલકંઠતીર્થ ૪૯ દુર્ગા સાશ્રેમતીર્થસુદ્રસગમ ૫૦ નૃસિંહતીર્થ ૫૧
ત્યા નૃસિંહ ૧ નૃસિંહ ૧ એવો અવાજ કરનાથી સામે તેવો પડશે ૫૩ છે

નોંધ ૧ સાશ્રેમતીર્થના વાઘાઓની ગ્યના એવી છે કે જોને Whispering galleries કહે છે એવો પ્રતિજ્ઞા ૫૪ નાનો પ્રકાર જો કેમણે સાબળવામાં આવે છે

સાશ્રેમતીર્થ મૂળ નામ સ્વચ્છતા-કાતરેનાળી-૩૫૨ તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણ સ્વચ્છ કહેવાતો ૫૫

સારસ્વત

પ્રશ્ન, સરસ્વતી આસપાસનો, તેની ગણના અપગન્ત વિભાગમાં થતી ૧

મત્સ્ય, ધ્વજાક અને માકંડેયના સહ સારસ્વતૈરવિતુ વાયુમાં સહસ્રાશ્વતૈરવિ છે એ પુગણોની પાકજૂલોનો એ લાક્ષણિક નમૂનો છે આ ઉત્તેજોના અન્વયમાં શ્રી દિનેશચંદ્ર સરકારે જેરેટની આધારે અકમરીના આધારે નોંધે છે કે સારસ્વત=પૂર્વપશ્ચિમની સરસ્વતી (સમુદ્રી) નદીના તટના અથવા ગુજરાતના કોઈક, પણ અપરાન્ત વિભાગના આનર્ત-સુગંધ સાથે ગણાવેતો આ પ્રદેશ ગુજરાતની સરસ્વતી સાથે મેળ ખરાવનારો જ હોઈ શકે એ સંશયાતીત હકીકત છે પણ જેમ અપરાન્ત અને આનર્ત ગુજરાતને લગતા તેમજ ઉત્તરમાં પણ છે તેમ સારસ્વત પ્રદેશ ઉત્તરમાં પણ લાગે છે નૃપદિગ્વિજયમાં મિન્ધુ ધ્વજીગ પછી સરસ્વતીતટનો પ્રદેશ, ૪ પછી મત્સ્ય પચનદ (પત્તન) અને ઠેઠ સમરવદ(૧) સુધીના દેશો જે ક્રમમાં ગણાયા છે તે ઉપરથી ઉત્તરમાં પણ સારસ્વત દેશ હશે એમ સમજાય છે પણ ભુવનકોશવર્ણનમાં અપગન્ત-વિભાગ માનો સારસ્વત તે તો ગુજરાતને લગતો પ્રદેશ લાગે છે

(ચૈત્રામયસમયમાં સારસ્વત મકનની સીમા અંગે જુઓ ગ્રંથ ૭ ૫૦ ૧૫૨)

૪૮ ૫૩ ૧૭૧

૫૧ ૫૩ ૧૦૪

૪૯ , ૧૭૨

૫૨ જુઓ ૫૦ ૧૫-૧૮

૫૦ , ૧૭૩

૫૩ જુઓ આનર્ત ૧૬

સારસ્વત

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨, ૩, ૪

૨ , ૫

૩ ઇલિકટો ૨૧ ૫૦ ૩૧૦

૪ મસ ૨૬.૬

સિન્ધુ

[૧] સિન્ધુ નદી ૧

[૨] સિન્ધુ દેશ ઉત્તર દિશાનો-ઉદીચ્ય પ્રદેશ ૨ સ્કન્દ તેમા દસ હજાર ગામ હોવાનું કહે છે ૩

રુદ્રદામનના ગિરનારલેખમા તેનો ઉલ્લેખ છે ૪ જુઓ સૈન્ય

સુરાષ્ટ્ર

સૌરાષ્ટ્ર દેશ, ૧ અપરાન્ત વિભાગમાના દેશોમાનો એક ૨

પાણિનીય શિક્ષા ૩ અને કૌટલ્યમા તેનો ઉલ્લેખ થયો છે રુદ્રદામન ૫ અને સ્કન્દગુપ્તના ૬ ગિરનાર શિલાલેખોમા પણ જોએ એટલેયર સુ લોકાનો દેશ તેનું સસ્કૃતીકરણ સુદ સારો દેશ-સુરાષ્ટ્ર-એવું થયું એમ કહે છે ૭

સિન્ધુ

૧ મસ ૨૧૮ સિન્ધુકૂળાગ્રિતા યે ચ ॥

મવ ૮૦ ૮૫ સાગરસ્ય ચ સિન્ધોષ્વ સગમ . . .

૨ મળી ૧૦ ૫૨ કામીરા સિન્ધુસૌવીરા ।

પ્રપૂઅ ૧૬ ૪૭ સિન્ધુસૌવીરમદકા ।

મ ૧૧૪ ૪૧ સિન્ધુસૌવારમદકા ।

વાપૂ ૪૬ ૧૧૬ સિન્ધુસૌવીરમદકા ।

પરવ ૬ ૪૮ કામીરા સિન્ધુસૌવીરા ॥

૩ ૨ મામૈ ૩૯ ૧૪૪ સિન્ધુ સદસદશક ગ્રામાણાં પરિકીર્તિત ॥

૪ જુઓ આનત ૧૬

સુરાષ્ટ્ર

૧ મળી ૧૦ ૮૭, મસ ૩૮ ૩૯ ૪૦ મવ ૮ ૧૬ ૨૦,

ભાત ૧ ૨૪

■ જુઓ અપરાન્ત ૩, ૪, ૫

જુઓ ઉગ્ગયન્ત ૧

૩ પાણિનીયશિક્ષા ૨૬ વધા સૌરાષ્ટ્રના નારા તરૂં રચમિમાપત ।

૪ અર્ધશાસ્ત્ર અધિકગણ ૧૧

૫ જુઓ આનત ૧૬

૬ જુઓ ૧ લેખ ૧૫, પમિત ૮, ૮

■ જોગે ૧ ૫૦ ૬

નાસિકની ત્રીજી ગુફામાંના ઇ. પૂ ૨૫ ના શિનાલેખમાં સુરક^૯ નામ મળે છે એ ઉપરથી સુગન્તુ સરકૃતીકગ્લુ સુરાબ્દ વધારે સભ વિત છે^{૧૦} મહારાષ્ટ્ર તે મહાનકૃ (રાકી, રકી, રક, રક) એમ રક ભતિ ઉપરથી પડ્યુ એવા હો ગ ભાગ્યકગ્ના^{૧૦} મત ઉપરથી સુતર^{૧૧} એ રીતે રક ભતિ ઉપરથી જ સુગબ્દ નામ પણ પડ્યુ હોય એવી સભાવના ઉપજે.^{૧૧} હો જ્યસ્તવાવના મત પ્રમાણે ગુજરાતના આબીશ તે અશોકના શિનાલેખના રાષ્ટ્રીય અને મહાભાગતના યાદવો હોય તો યાદવો સુગબ્દમાં વસ્થાથી તે દેશને સુરાબ્દ નામ મળ્યુ હોય^{૧૨} સુરાબ્દ તે ક્ષાત્રક પ્રાચીન દેશ નામ ઉપરથી મંરકૃતીકગ્લુ છે એ નિસર્થ, પણ કયા રાષ્ટ્ર ઉપરથી તે નિશ્ચિત નથી

સુરાબ્દનો પ્રાચીન પરદેશી ઉલ્લેખ રદ્દેબોનો છે (ઇ. પૂ ૫૦) : Sarostus.^{૧૩} ખીની (ઇ મ ૭૦) Oratura આપે છે^{૧૪} ટાયેમી^{૧૫} અને પેરિધસ^{૧૬} Syrastrone આપે છે. યુવાનશુલાગ^{૧૭} (ઇ. સ ૬૦૦) Su-la-ch'a(-t'a) આપે છે જેમાં કનિગદામ^{૧૮} સુગક નામ વાંચે છે

ધૌવીના અશોકશિનાલેખનુ સુનાકિક કે સુગબ્દિક તે સુરાબ્દ લેખાય છે^{૧૯} સૌરાષ્ટ્ર તે પણ સૌરાષ્ટ્રનો પર્ણિય ગણાયો છે^{૨૦} સુરાબ્દ તે સુરત એવો મત છે પણ તે અવધાર્થ છે, સુરત તો સુરપુર ઉપરથી

૮ જોએ ૧૬ પૃ. ૫૫૦, એસ' પૃ. ૨૬૩ પાદ્મીય ૧૭

૯ એસ પૃ. ૨૮૩

૧૦ હખખણુતો પૂર્વઃઈતિહાસ પૃ. ૨૦-૨૧

૧૧ એસ પૃ. ૨૮૩

૧૨ ઇએ ૪૨ પૃ ૧૨૬, એસ પૃ. ૨૮૩-૪

૧૩ જોએ ૧ પૃ. ૬

૧૪ , ,

૧૫ ટો પૃ. ૩૩, ૩૫

૧૬ પેરિ ક ડિકા ૪૧ પૃ. ૩૮

૧૭ વો ૨ પૃ. ૨૪૮

૧૮ એલ્વો પૃ. ૩૭૨

૧૯ જ્યોડિ સુગબ્દ

૨૦ , , સૌરાષ્ટ્ર

આવેલો શબ્દ મનાય છે. ૨૧

સુગન્ધની સંદર્ભ જુદાજુદા સમયમાં જુદી જુદી છે. કોઈ વાર સિંધુના મુખથી ચર કરી આજનો આખો કાઠિયાવાડ તો કોઈવાર તેનો એક દેશ તે સુગન્ધ ગણાયેલ છે. દારકને સુગન્ધની રાજધાની કહી હોય છે, પણ વળી આનર્તની રાજધાની પણ કહી છે. પણ એકંદરે આજના સોરઠપ્રાન્ત કરતાં આજના આખા કાઠિયાવાડ માટે સુરાન્ધ નામ પ્રયુક્ત થયું હોવાનું માનવું એ ઠીક છે.

સુરાન્ધ નામ, સૌરાન્ધ કરતાં, વધારે પ્રચારનું લાગે છે. મહાભાર-તાદિને સુરાન્ધ નામ તરફ પક્ષપાત છે. વલ્લભીનાં તામ્રપત્રો (ઇ. સ. ૫૦૨-૭૬૬ નાં) સુરાન્ધ નામ જ આપે છે. દ્રુવસેન પહેલાના એક તામ્રપત્ર (ઇ. સ. ૫૨૯)માં સુરાષ્ટ્ર એવું સીલિંગી નામ મળે છે એ નોંધપાત્ર છે. ૨૨

સૂર્યારક

શર્પારકનો બ્રહ્મ પાઠ. ૧ જુઓ સૂર્યારક.

સેટિકા

શેડી નદી. ૧

નોંધ ૧ : શ્રી. દે સેટિકા તે સાકેતનું બ્રહ્મ ૩૫ છે એમ કહી સેટિકા એટલે અયોધ્યા એમ આપે છે.

સૈન્ધવ

સિંધ દેશ, જેમાં સિંધુ નદી વહે છે. ૧

જુઓ સિન્ધુ [૨]

૨૧ ન્યોડિઃ સુગન્ધ.

૨૨ શુભ ૧ લેખ ૨૪ પંક્તિ ૧૪...યથા સુરાષ્ટ્રાયામ્...

સૂર્યારક

૧ જુઓ અપરાન્ત ૩,૪ ; અને નોંધ ૫.

સેટિકા

૧ પક ૧૨૬.૨

ગૈન્ધરા

૧ અપૂર્ણ ૧૮.૪૮; કૃષ્ણ ૪૭.૪૬ સૌર્વિરાઃ ગૈન્ધરા દુષ્ણા...

મંત્ર ૮૭.૧૨ ગૈન્ધરાણ્યં પુત્ર્યં...

સોમનાથ

સૌગંધમાં પશ્ચિમ મમુદતીરે પ્રાચીન તીર્થગ્રામ મધ્યકાલનું દેવપતન, આગનું પાટણ, સોમનાથ પાટણ કે પ્રભાસપાટણ પ્રાચીનકાળમાં એ તીર્થ પ્રભાસ નામે ઓળખાતું^૧ સોમનાથના જ્યોતિર્લિંગ માટે જુઓ પ્રભાસ-ક્ષેત્ર ૧૭, ૧૮. જુઓ પ્રભાસ-ક્ષેત્ર

સૌરાષ્ટ્ર

સૌગંધ દેશ^૨ તેમાં ૫૫૦૦૦ ગ્રામ દત્તા^૩ તેની ગણના અપગન્તવિભાગમાં થતી^૪ સુરાષ્ટ્ર ૩૫ પશુ મળે છે,^૫

જુઓ સુરાષ્ટ્ર, સુરાષ્ટ્ર

સૌવીર

ઉત્તર દિશાનો-ઉદ્દીચ્ચ-મંદ, સિન્ધ પામેનો

રુદ્રદામનના^૧ ગિરનારસિંધાતેજમાં સૌવીરનો ઉલ્લેખ થયો છે કનિગ હામ^૨ સૌવીર નામ ભોરડીના ઝાડ ઉપરથી ચયાની સ્થાવના ૨૪૬ કરી, 'વડરી' પણ બહરી-ભોરડી-ઉપરથી થયેલું છે એમ કહી ઉમેરે છે કે યુવાનશુભાગનું^૩ A-ch'a-li કે A-i'a-li તે Vadara વડરી ઉ અને આ વડરી તે ઈડરપ્રદેશ જ લાગે છે એ રીતે તે યુવાનશુભાગના A-i'a-li, પૌગણિક સૌવીર અને ઈડર પ્રદેશની એકતા રથાપે છે ભોરડીનું ઝાડ દક્ષિણ રાજપુતાનામાં નહીં થાય છે એ ઉપરથી કનિગ

સોમનાથ

૧ વધુ માહિતી માટે જુઓ ઐમ ૫૭૩-૮૭

સૌરાષ્ટ્ર

૧ જુઓ અપરાત ૨, ૬

૨ રકમાં ૧૯ ૧૪૫ પાપચાશભહય પ્રાપ્ત સૌરાષ્ટ્રમુચ્યતે ॥

૩ જુઓ અપરાત ૨, ૬

૪ જુઓ સુરાષ્ટ્ર ૧

સૌવીર

૧ જુઓ સિન્ધુ ૧ અને લૈષવ ૧

૨ જુઓ વાનર્ત ૧૬

૩ એલ્યો ૫૦ ૫૬૭

૪ પો ૨ ૫૦ ૨૪૩૪

હામ,^૫ તે પ્રદેશને સૌવીર કહી હિંદુનું પ્રાચીન ડોપ્ટિક નામ So-
phar કે Ophar તે સૌવીર ઉપરથી થયેલું એમ નોંધે છે. Ophar
તો ન આલીર, ન સર્પાંગિક કે ન સૌવીર ઉપરથી પણ અરથી કિનારા
ઉપરના ડોઈ સ્થળ ઉપરથી હોવાનું મનાય છે.^૬ કનિંગહામ યુવાન
શુવાગનું A-t'a-la તે સૌવીર એમ કહે છે તે શંકારપદ લાગે છે.
બોમ્બે ગેઝેટિય.^૭ A-t'a-la=વડાલી (ઈડર તાલુકો) અને શ્રી કનૈયા-
લાલ મા. મુનશી^૮ A-ch'a-la=અચવાલી (-અસલાલી અમદાવાદ
પાસે=મધ્ય લીન આસાપુરી) આપે છે

સ્કન્દપુર

વડનગર, જૂનું ચમત્કારપુર^૧

આજે જે કીર્તિસ્તંભના અવશેષો વડનગરમાં પડ્યા છે તેમાં કીર્તિ-
કૃપની મૂર્તિ છે, કીર્તિયનુ વાહન મયૂર પણ મોજૂદ છે એમ શ્રી
રસિકવાય છે। પરીખ અને શ્રી કે કા. શાસ્ત્રી પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી
કહે છે.

સ્તંભતીર્થ

ખંભાન^૨ સ્તંભતીર્થ નામ ઘટાવનાના પુગણોના બે પ્રયત્નો માટે જુઓ
મહીસાગરસગમ-ક્ષેત્ર ૩, ૧૦.

^૧ એના ખંભાત-ખંભાત, સ્તંભતીર્થ, ત્રિમાસી-તામ્રમિત્ર, મહીનગર,
ભોગવતી, પાપનતી, કલ્યાણતી એ પ્રમાણે સાત નામ છે.^૨

૫ એજ્યો પૃં ૫૬૬.

૬ જુઓ આમીર

૭ બોમ્બે પ પૃં ૪૪૨.

૮ વડાલી તે મૂળ વાટાપલી હોઈ શ્રી. મુનિ બિનવિન્યય કનિગ-
હામના મતનો વિરોધ કરે છે પુગતત્વ ૩ પૃં ૨૮૦

૯ ગ્લોગુ ૩ પૃં ૩૦.

સ્કન્દપુર

૧ રકના ૭૧ ૩૮

પ્રતસ્કન્દપુર નામ તપ નામના મરિચ્યતિ ।

ચમત્કારપુર તદ્વત્તાગ્રન મુરસત્તમ ॥

સ્તંભતીર્થ

૧ સ્તંભાડો ૩, ૫૮ ૩૩, ૫૮, ૫૯, ૬૬

૨ ખર્ષ પૃં ૧૪.

સ્તંભનકપુરનો શ્રી. અભયદેવસુરિએ કરેલો ઉલ્લેખ (વિ. સં. ૧૧૩૧)^૩ હાલના ચામણનો છે, ખંભાતનો નથી.

ખંભાત નામ : આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર^૪ સ્ત્રનો વિદ્યે ય અને ર થાય એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આદેશ આપે છે. એટલે સ્તંભતીર્થમાંથી ખંભાત-ખંભાત, સંભવતઃ, થાય પણ ખંભાત શબ્દમાંનો 'ખંભ' 'રકંભ'માંથી વધુ સ્વાભાવિક હોઈ, ખંભાત રકંભતીર્થમાંથી આવેલો શબ્દ છે એવો મન રજૂ થયો છે અને તેના પક્ષમાં પ્રાચીન ધર્મપ્રવાહો વગેરેના ઇતિહાસનો ટેકો પણ લેવામાં આવે છે. શ્રી. રત્નમણિરાવ નોટેએ એમના બદ્ધમૂલ્ય ઇતિહાસગ્રંથ 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'માં રકંભતીર્થમાંથી ખંભાત એ મત રજૂ કર્યો છે.^૫ તેઓશ્રી કહે છે : 'રકંભ એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું ન્યોતિર્થ સિંગ એવો થાય છે. ધણી જ પ્રાચીનકાળથી ગુજરાતનો જા કિનારો એવ મતોનું ખાસ સ્થાન હતું અને સિંગપૂજનો આ કિનારો ઉપર આરંભ થયો એમ માનવાને દારણ છે. રકંભનો સ્તંભાકાર શિવસિંગમાં અધ્યારોપ થયો છે અને એને પુરાણો અને શૈવાગમો સિંગોદ્ભવ મૂર્તિને નામે પાછળથી જણાવ્યા હાગ્યા અને આવા પ્રકારના સિંગના માહાત્મ્યને લીધે રકંભતીર્થ ઉપરથી ખંભાત નામ પડ્યું છે, જેને આપણે ખંભાત એવા દ્વંકા નામથી આજે બોલીએ છીએ.'^૬ ગ્રંથને અંતે એક ખાસ પરિશિષ્ટમાં^૭ સ્તંભ-કે-સ્તંભતીર્થ ઉપરની વિસ્તૃત, ઝીણવટભરી અને વિચારપ્રેરક ચર્ચા સમેટતાં તેઓશ્રી કહે છે : 'રકંદપુરાણમાં સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનાં કારણોના પરસ્પર વિરોધથી, અરબી સમુદ્રના આખાગે કિનારો ઉપર સ્તંભ-સિંગપૂજની વ્યાપકતાથી, સ્તંભપૂજ ને રકંભની ભાવનાની એકતાથી, લાટ શબ્દ...નો સ્તંભ-સિંગ અર્થ ખરો માનીએ તો લાટ દેશના મધ્યસ્થ કેન્દ્રમાં ખંભાતનું સ્થળ આવેલું છે તે ઉપરથી, અને સ્તંભપૂજ-રકંભ અને શિવના સિંગની પૂજનું પાછળથી તાદાત્મ્ય

૩ ખંઘ પૃં ૧૬.

૪ પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૮,૨,૮

૫ ખંઘ પૃં ૨૨-૩.

૬ " પૃં ૨૩.

૭ " પૃં ૧૫૬-૧૭૪.

૮ " પૃં ૧૭૪.

યવાથી ઉપર જણાવેલા વ્યાકરણના વિકલ્પ કરતા સ્તંભમાથી ખલ થનાનું સ્વર અને અર્થ બને જોતા વધારે કુદરતી સિદ્ધ યવાથી સ્પષ્ટ થશે કે અંભાત નામ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી નહિ પણ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યું છે.^૮

શ્રી. રત્નમણિરાવ ઉપરાત ખીખત્રણ સાક્ષરો શ્રી તનસુખગમભાઈ, શ્રી ચીમનલાલ દલાવ અને શ્રી નરસિંહરાવ દિવેદિયાએ આ પ્રશ્નનો જિહ્વાપોષ કરેલો.^૯ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે નોંધેલા આદેશ તો સગવડિયો લાગે છે, પણ અંભાત નામ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી અવ્યુહોય તો પણ તેને લિંગપૂજા સાથે-અને તે પણ ઐતિહાસિક કાળમા-સખધ હશે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે.

અંભાત નામમાના 'ખ' ડરતા હેઠલા 'આત' ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ઓછી જરૂર નથી. ગુજરાતના ગામોના ઘણા નામોમા 'આત' આવે છે, દા. ત. મતાતજ, દેવાતજ, વગેરે આવે. અત્ય 'જ' પદ્રમાથી ઘટાવવામા આવે છે.^{૧૦} પણ એ નામોમાનો 'આત' 'આદિત્ય' માથી તે તે સ્થળે આદિત્યપૂજને કારણે હશે? તો, દેનાદિત્યપદ્રમાથી દેવાતજ મળે તેમ સ્તંભાદિત્યમાથી અંભાત મળે સ્તંભાદિત્ય-અંભા ધ્રુવ્ય-અંભાઈજજ-અંભાઈત-અંભાત એવા ક્રમથી અથવા તો સભવત દેનાયત, વક્રમાત, જેવા નામ દેનાદિત્ય, વિક્રમાદિત્યમાથી અત્ય 'ય' લઘુપ્રયત્ન મકાર થઈ (દા. ત. વક્રમાત) લોપ પામતા બનેલા લાગે. ■ એ રીતે અંભાત સ્પષ્ટ થયો હોય અગતી રૂપ અમાવત કે અંભાઈત એ પણ ઉપરની નિચ્ચારસગણીને અનુકૂળ છે. આદિત્યનારતું આતવાર રૂપ પ્રચલિત છે જ એટલે અંભાતમાના અંત્ય 'આત'નો આદિત્ય સાથેનો સખધ લાપાદિત્યએ કુર્વંટ નથી ગ્રહેતો. તે સ્થળે સૂર્યપૂજના માહાત્મ્ય અંગે ત્યાં નારદે ભટ્ટાદિત્ય^{૧૧} રૂપે સૂર્યની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાનું સ્કન્દપુરાણ કહે છે અને ત્યાં જ્યાદિત્ય^{૧૨} હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે પૂરતું સૂચક છે.

૮ 'વસન્ત' ■ ૧૯૬૯-૭૦ 'શુદ્ધિપ્રકાશ' ઇ. સ. ૧૯૧૫.

૧૦ ઇતિહાસની કેડી ૫૦ ૧૧૭

૧૧ જુઓ મર્મસાગરમગ્ન મેઘ ૧૬

૧૨ „ ૨૧

દ્રુંકમાં ખંભાત નામમાંનો આદિ 'ખંભ' તે સ્થળે સંભવતઃ પ્રાચીનકાળની લિંગપૂજનું સૂચન કરે છે તો અંત્ય 'આત' ત્યાં આદિત્યપૂજા હોવાનો નિદેશ કરે છે.

જુઓ મહાનગર, મહીસાગરસંગમ-ક્ષેત્ર, સ્તમ્ભતીર્થ, સ્તમ્ભપુર, સ્તમ્ભેશ્વર.

સ્તમ્ભતીર્થ

૧ એક માતાનું નામ, સર૦ સ્તમ્ભતીર્થ.

સ્તમ્ભપુર

ખંભાત^૧, પ્રાચીન સ્તમ્ભતીર્થ. જુઓ સ્તમ્ભતીર્થ.

સ્તમ્ભેશ્વર

પ્રાચીન સ્તમ્ભતીર્થ—ખંભાત—માં સ્થાપેલ દેવનું સ્થાન. જુઓ સ્તમ્ભતીર્થ.

સ્વરાષ્ટ્ર

સૌરાષ્ટ્ર.^૧

ભીષ્મપર્વમાં 'સુગપ્ટ'ના પાઠાન્તર તરીકે પાદટીપમાં 'સ્વરાષ્ટ્ર'—'સૌરાષ્ટ્ર'—આપવામાં આવ્યાં છે.

મુવાન-શુર્વામર^૨ હર્ષના 'પાંચ દિ'ક' પરના વિગ્રયનો ઉલ્લેખ કરે છે

તે ઉપર નોંધ કરતાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મુકરજી તે પાંચમાં પ્રથમ '૨૨-

સ્તમ્ભતીર્થ

૧ રકના ૨૫૪.૪૧

સ્તમ્ભપુર

૧ રકમાકૌ ૨૧.

સ્તમ્ભેશ્વર

૧ રકમાકૌ ૨.૪૦

૨ „ ૨૫.૧૦.

સ્વરાષ્ટ્ર

૧ મળી ૧૦.૪૭ પાદટીપ; જુઓ મસ ૨૮.૪૦ પાદટીપ.

૨ પૌ ૧ પૃ ૩૪૩.

૩ 'દર્શ' : પૃ ૨૬; પાદટીપ ૧. અહીં 'સ્વગપ્ટ' 'સારસ્વત'ને બદલે લાગે છે. જુઓ દિ'દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—ઉત્તરાર્ધ

૫૦ ૭૫ પાદટીપ.

રાષ્ટ્ર (પંજાબ)' ગણાયે છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર માટે પણ 'સ્વરાષ્ટ્ર' વપગયાનું બીજમપર્વના પાદાન્તગદ્યથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

સ્વર્ણશૃંગા

ઉત્તરપિનીનું પ્રથમ (ગૌ) કલ્પમાં આ નામ હતું.^૧ વિકલ્પે કનક-શૃંગા,^૨ હેમશૃંગા,^૩ પણ કહેવાય છે. કનકનૃગાભિમાનવૃત્તાતવર્ણન અધ્યાયમાં^૪ પિતામહ શિવને પુણ્યતમ પ્રદેશ કયો એમ પૂછે છે સુવર્ણના શિખરો જેને કે એવા પ્રાસાદોવાળી અવંતોનગરીનો શિર નિર્દેશ કરે છે.^૫ તેમાંજ એ નગરી વિષ્ણુએ ક્રોડા માટે બાંધીને ઘડ્યા અને શિવને અર્પી એવું વર્ણન છે.^૬

હસ્તિમતી

હાયમતી નદી ^૧

રાતે પૂરથી ઠોડિયમુનિનો આશ્રમ (ફલમૂય, પુસ્તક ૧૦ સાથે) તાણી જવાના કારણે મુનિએ શાપ આપતા શુષ્કા બની અને 'અદિશ્વર' કહેવાઈ.^૨ કલિયુગમાં તુ પાણી વિનાની યજ્ઞ એમ ઋષિનો શાપ છે.^૩ હસ્તિમતીગંગા સાશ્રમતીગંગાને મળે છે ત્યાં પર્વત ઉપર સગમેશ્વર તીર્થ અદ્વાપિ-આજે પણ છે.^૪ ત્યાં મોમેશ્વર પણ.^૫

હાયમતી 'શુષ્કરૂપા' ^૬ નદી છે હિમતનગરથી તેમાંથી કાઢેલો

સ્વર્ણશૃંગા

૧ જુઓ ભવતિકા ૧.

૨ મુઆઅ ૪૦ ૪, ૩૧

૩ „ ૪૦ ૩૧ ૪૧ ૩૨

૪ „ ૪૦ ૧૭

સ્વર્ણશૃંગા પ્રાસાદા વિહિના વિશ્વકર્મણા ॥

૫ „ ૪૦ ૩૦

ત્રીટાર્થ નગરી સૃષ્ટ્ય સર્વમૃતહિતૈપિણા : મયાય યુવચોદત્તા ।

હસ્તિમતી

૧ પકિ ૧૩૪ ૫૬, ૧૩૬ ૪

૪ પકિ ૧૮૫ ૧૨

૨ „ ૧૪૫ ૨

૫ „ „ અતિ ઇતિવાક્યમા.

૩ „ „ ૧૪

૬ „ „ ૫

કાંસ દક્ષિણમાં પ્રાંતીજ તરફ પાણી પૂરું પાડે છે. પણ ઉપરનાસ બીજોડા આગળ બિનાળામાં તેનો પટ સૂકા હોય છે.

પરંત ઉપર સંગમેશ્વર ક્યાં તે જોવાનું રહે છે. બીજોડા તાલુકામાં જામણની હદમાં, સણગાલ અને ફતેપુરની સામે, કુંગર ઉપર સંગમનાથ છે, તે જામણના કુંગર ખંભેરિયામાંથી નીકળેલી ઝાંઝરી લાંબી લટાર લગાવી આવી વહેજો થઈને હાથમતીને મળે છે તેની ઉપર છે. ખીખ ફાઈ સંગમેશ્વર કુંગર ઉપર ‘અઘાપિ’ હોય એવા ખ્યાનમાં નથી.

હાટકી

વિતલમાં આવેલા હાટકેશ્વરક્ષેત્ર (વડનગર) અંતર્ગત નદી,^૧ જેમાં હાટક નામે સુવર્ણ નીપજે છે.

હાટકેશ્વર-ક્ષેત્ર

અર્ધદ્વર્પતથી નૈર્ઋત્યદિશામાં આનર્તદેશમાનું^૧ (હાલ વડનગર આસપાસનું) ક્ષેત્ર. તે પછીથી અમરકાંતપુરક્ષેત્ર^૨ પણ કહેવાયું છે. તેની લંબાઈ-

હાટકી

૧. બાપ ૨૪.૧૭.

..વિતલે હરો મળવાન્હાટકેશ્વર:..... યત: પ્રવૃત્તા સરિત્પ્રવરા હાટકી નામ..... તન્નિષ્ઠપૂત હાટકાવ્ય મુર્ખમ્... ।

હાટકેશ્વર-ક્ષેત્ર

૧. ૨૬ના ૪ —

તત. ક્રમાન્ સમાયાત: સોડ્વિદં પર્વતં પ્રતિ । ૪૨

પ્લસ્માત્પર્વતાત્ ક્ષેત્ર હાટકેશ્વરચક્તિનમ્ ।

અસ્તિ નૈર્ઋત્યદિશામે ડેડે આનર્તસક્ષે ॥ ૫૨

૨. ૨૬ના ૧૬.—

પચગૌશપ્રમાણેન ક્ષેત્ર વાન્નગલ્પતમા: ।

આયામવ્યાસતન્નૈવ ચમરવારપુરોત્તમમ્ । ૩

હાટકેશ્વરચક્તિ તુ પૂર્વમાસીન્ દ્વિજોત્તમા । ૬

૨૬ના ૩૩-૨૪ ચમરવારપુરક્ષેત્રે તથાપ્યપદ વ્યથી ॥

પહોળાઈ પાચકોરા હતી ૩ તેની પૂર્વે ગવાશીર્ષ, પશ્ચિમે હરિપદ અને દક્ષિણોત્તરે ગોકર્ણેશ્વર છે ૪ શિવ સતીવિરહમા હતા ને આનર્તમા નગ્નરૂપે ફરતા હતા. તેમને જોઈ ઋષિપત્નીઓ મોહ પામી તેથી ઋષિઓએ તેમનું લિંગ તોડી પાડ્યું. જમીનથી ઠેક પાતાલમા તે પ્રવેશ્યું. પછી ધ્વજાની વિનતિથી શિવે લિંગને ધારણ કરતા, ધ્વજાએ ત્યાં હાટક (સુવર્ણ) નું લિંગ રચાવ્યું અને પાતાલમા એ હાટકેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ કહ્યું. ચિત્રશર્માએ પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવની આજ્ઞાથી હાટકનું લિંગ રચાવ્યું અને લોકમા હાટકેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ થયું ૫ લિંગ ખેંચતા ભૂતલભાથી પાણી નીકળી આવ્યું તે પાતાલગદ્ગવી,^૬ જે દ્વારા વિશ્વામિત્રે રાજ ત્રિશકુને પાતાલમા લઈ જઈ એને નનડાવી હાટકેશ્વરનું દર્શન કરાવી તેનું ચંડાલપણું ટાળ્યું ૭ હાટકેશ્વર મહાદેવ પોતે આ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નીચે પાતાલમા છે ૮

૩ કૃતશૃંગ-આ તીર્થને પ્રતાપે સૌ સ્નાન કરનાર મર્ત્યોને સ્વર્ગ મળતું સ્વર્ગ ભગ્યક થઈ ગયું પણ કરનાની કોઈને જરૂર રહી નહિ, એટલે દેવો પણભાગ વગર દુઃખી થયા અને તેમણે હાટકેશ્વરક્ષેત્રનો નાશ કરવાનો બેત રચ્યો ઇન્દ્રના આદેશથી પછી સર્વત્રક વાયુએ ક્ષેત્રને રેતીથી પૂરી દીધું (અને ફરીથી યજ્ઞયાગ વગેરે શરૂ થયું.) તે સ્થળે એક મોટા ગફડો થયો, પાતાલ સુધી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી નાગો કૌતુકથી મર્ત્ય-લોકમા આવવા જવા લાગ્યા. પછી એકવાર ઇન્દ્ર ધ્વજહત્યાપાપના નિવારણાર્થે ધ્વજાના આદેશથી તે માર્ગે પાતાલમાં જઈ હાટકેશ્વરના દર્શન કરી શુદ્ધ થયો લિંગનો આવો પ્રભાવ જોયો, જો કોઈ લિંગનું શ્રદ્ધાથી પૂજન કરે તો મને સર્ગમાંથી કાઢશે એવો ભય થવાથી ઇન્દ્રે એ પાતાલમાર્ગને પૂરી દીધો-પોતે જ એ દર ઉપર હિમાલયના પુન

૩ જુઓ ઉપર ૧ વળી પચ્ચકોશાત્મકે ક્ષત્ર ૧ રકના ૨૦ ૭૭,
૭૩.૩૪

૪ રકના ૧૨ ૪ જુઓ આગળ પાદ ટીપો ૧૮ ૨૨, ૨૪.

૫ જુઓ પાતાલ ૨ રકના ૧૦૭ ૧૨

૬ ,, ૨૧, ઉપરાંત ૨૧૨ ૯

૭ રકના ૪૫૨ ૬૦

૮ ,, ૮૨૬ પ્રવિદ્ય ચેક્ષ્યામામ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ।

રક્તત્વગ નામે નગોત્તમને નાખીને નાકના ટીચકા જોડેના તે અદર ગયો ૧૦ ઇન્દ્રાદિ દેવોથી વૃષ્ટ મદાદેન ચેતની મૃષ્ટ્ય ચતુર્દશીએ એના શિખરે આવી વસશે એવું ઇન્દ્રનું વરદાન ૧૧

રાખતીર્થ—આનર્તદેશનેા ગગન ચમત્કાર જમ્યુ ધનકાવતી મૃગાને મારતા તનો રાખ પામી કોડિયો ચયેનો તેમથી દાદકેશરના આ તીર્થમા રનાનગાનથી છૂટચો ૧૨ રાખ મુનિને તપશ્વરણથી અહીં હાથ પાછા મળ્યા દત્તા એની ૫૨ પ્રસન્ન થયેલા મદાદેવે તીર્થને તેનું નામ આપ્યું અપગ અહીં સાગ્ન થાય ૧૩

નગર—પ્રમન્ન થયેના આનર્તાધિપતિ ચમત્કારે સવળો દેશ પ્રાપ્તજોને આપી દીધો ગમતુ કોણ કગે એમ પ્રાપ્તજોએ કહેતા રાગ્નએ એ રથાને મોટું નગર આપ્યું એક કોટ લાંબુ ૫કોણુ ૧૪

ચમત્કારપુર—એ જ નગર ૧૫ તેની દક્ષિણાનુ માદામ્ય ૧૬

અચતેશ્વર—ગગ્નએ શિવને પ્રસન્ન કર્યા અને શિવ અચતેશ્વર નમ ધારણ કરી આ ક્ષેત્રમા વસ્યા ૧૭

પિતૃદૂષિકા—દાદકેશ્વરક્ષેત્રમા ૧૫ક્ષટક્ષની નીચે રેતીથી ઢકાયેના કલિ યુગથી લાયલીન થયેલા, ગયાશિગ્ને જોદી તેમા ગ્નાન કરી વિદૂરથરાગ થાદ કરીને પ્રેતત્વમાથી છૂટચો ૧૮

૮ રકના ૭ ૧૧ ૨૧ ત્રીની વૃષ્ટિથી ક્ષેન પુર્ગર્ જવા વિશે વૃજો

રકના ૬૬ ૧૦ ૧૪

૧૦ , ૧૨૬

૧૧ , ૧૪૩ ૫

૧૨ ૧૦

૧૩ ૧૧

૧૪ ૧૧ —

નગર વપયામાસ સ્થાન તત્ર મહત્તમમ્ ॥ ૬૪

આવામબ્યાસત્ત્વૈર ક્રોન્માત્ર મનોદ્દમ્ ॥ ૬૧

૧૫ ૧૩ ૮ જવન્દેશ્વરરૂપણ ચમત્વારપુરાતિક ॥

૧૬ , ૧૪ ૧૫

૧૭ ૧૩

૧૮ , ૧૧ ૨૫ ૩

ખાલનંડનતીર્થ—માહાત્મ્ય. ૧૯ તેજ ખાલસખ્યતીર્થ. ૨૦ તેની પશ્ચિમે
મૃગતીર્થ. ૨૧ વિધ્યુપદીતીર્થ. ૨૨ વિધ્યુપદીગંગા—માંહાત્મ્ય. ૨૩ ગોકર્ણ-
તીર્થ. ૨૪ સાગ્રીસ કરોડ તીર્થ હાટકેશ્વરમાં ઉદ્ભવ્યાં. સર્વ તીર્થોના
સમાશ્રય થયો. ૨૫ સિદ્ધેશ્વરતીર્થ. ૨૬ —ની ઉત્પત્તિ. ૨૭ નાગહૃદતીર્થ. ૨૮
સપ્તાર્યાશ્રમમાહાત્મ્ય. ૨૯ અગરત્યાશ્રમ. ૩૦ ચિત્રેશ્વરપીઠ. ૩૧ ચિત્રેશ્વરીપીઠ-
માહાત્મ્ય. ૩૨ દુઃશીલપ્રાસાદ. ૩૩ ધુન્ધુમારેશ્વર. ૩૪ યયાતીશ્વર. ૩૫ સારસ્વત
હ્રદ. ૩૬ ચિત્રશિયા. ૩૭ જલશાયી જનાર્દન. ૩૮ વિશ્વામિત્રેશ્વર. ૪૦ ત્રિપુલકર. ૪૧
સરસ્વતીતીર્થ. ૪૨ મહાકાલેશ્વર—માહાત્મ્ય. ૪૩ ઉમામહેશ્વર—માહાત્મ્ય. ૪૪
કલશેશ્વર, ધરાને કાઢે છે. ૪૫ અગરત્યકુંડ. ૪૬ તેની પાસે વાપી છે. ૪૭
તેની દક્ષિણે કપિલા નદી. ૪૮ નદી પૂર્વે સિદ્ધચેત્ર. ૪૯ તેની આગળ
ત્રિવેણી. ૫૦ ત્યાં શરદાદત્ત માહાત્મ્ય. ત્યાં ગોળપદ. ૫૧ તેની ઉત્તરે
રુદ્રકોટિ. ૫૨ તેજ રુદ્રાવર્ન. ૫૩ ઉજ્જેયિનીપીઠ. ૫૪ બ્રહ્મગતી. ૫૫ અમંમુંડા.

૧૯ સ્કના ૨૦.૨૫. ૨૨.

૨૦ „ ૨૧.૮૪

૨૧ „ ૨૩.

૨૨ „ ૨૪.

૨૩ „ ૨૫.

૨૪ „ ૨૬.

૨૫ „ ૨૮.

૨૬ „ ૨૯.

૨૭ „ ૩૦.

૨૮ „ ૩૧.

૨૯ „ ૩૨.

૩૦ „ ૩૪.

૩૧ „ ૩૫.૧૫૪

૩૨ „ ૩૬.

૩૩ „ ૩૭.

૩૪ „ ૩૮.

૩૫ „ ૩૯.

૩૬ „ ૪૦.૫૧

૩૭ „ ૪૦.૬૪

૩૮ સ્કના ૪૦.૬૪

૩૯ „ ૪૧.

૪૦ „ ૪૪.૧૯૯.૫૭

૪૧ „ ૪૫.

૪૨ „ ૪૬.

૪૩ „ ૪૭.

૪૪ „ ૪૮.

૪૫ „ ૪૯.૧૧.

૪૬ „ ૫૨.૪

૪૭ „

૪૮ „ ૫૨.૬

૪૯ „ ૫૨.૭

૫૦ „ ૫૨.૧૧

૫૧ „ ૫૨.૧૨

૫૨ „ ૫૨.૧૩

૫૩ „ ૫૨.૨૦

૫૪ „ ૫૩.૧

૫૫ „ ૫૩.

દેવી, ૫૬ નલે સ્થાપેલી નૃનેશ્વર ૫૭ સામાદિત્ય ૫૮ શર્મિષ્ઠાતીર્થ ૫૯
 શિવગંગા ૬૦ ત્રિદુગેશ્વર ૬૧ નગદિત્ય ૬૨ સોમનાથ ૬૩ ચમત્કારી દુર્ગા
 -દેવી ૬૪ તડાગ પાસે આનર્તેશ્વર ૬૫ ગદ્રદ્રેશ્વર ૬૬ ગમખડ ૬૭ ચાગ
 શક્તિઓ આમ(અમા)ટ્ટદા આમ્ના, માદિત્યા (મદિત્યા) અને ચમત્કારી
 (ચમત્કારી) રકન્દે સ્થા ૬૮ ગૌરવો, પા વો ને યાદવોએ લિંગોની સ્થાપના
 કરી ૬૯ યજ્ઞભિમાહાત્મ્ય ૭૦ ત્રણ આદિત્યો મુદ્રીર કાલપ્રિય અને
 મૂલસ્થાન ૭૧ હરાશ્રવેદિય ૭૨ રુદ્રશીર્ષ (ભગેશ્વર) ૭૩ વાનખિન્યાશ્રમ ૭૪
 સુવર્ણેશ્વર ૭૫ સુવર્ણધ્યતીર્થમાદાત્મ્ય ૭૬ મહાલક્ષ્મી ૭૭ સપ્તવિંશતિમા
 દેવી ૭૮ પાદુમામાહાત્મ્ય ૭૯-દેવતાની પાદુકાનું અમિતીર્થ ૮૦ વસોદ્ધારા
 માહાત્મ્ય ૮૧ બ્રહ્માડ ૮૨ ગોમુખતીર્થ ૮૩ લોહયષ્ટિમાહાત્મ્ય ૮૪ અગ્નિ
 પાનેશ્વરી ૮૫ રાજનાપી ૮૬ ગજસ્વામી ૮૭ રામેશ્વર ૮૮ લક્ષ્મણેશ્વર ૮૯
 આનર્ત-તડાગ આનર્તીય તડાગ ૯૦ તેની દક્ષિણે ત્રિપુલ્લુપિકા ૯૧ કુરુશ્વર

૫૬ રકના ૫૪

૫૭ ૫૫

૫૮ ૫૬

૫૯ , ૫૭ ૨૨ ૧

૬૦ ૫૮

૬૧ ૫૯

૬૨ , ૬૦

૬૩ ૬૦ ૮૭

૬૪ , ૬૪

૬૫ ૬૫ ૭

૬૬ ૬૬ ૫૯

૬૭ , ૬૭, ૬૮, ૬૯

૬૮ , ૭૧ ૩૨

૬૯ , ૭૪

૭૦ ૭૫

૭૧ ૭૬

૭૨ ૭૭

૭૩ ૭૮

૭૪ ૭૯

૭૫ રકના ૮૨

૭૬ ૮૦ થી ૮૪

૭૭ , ૮૫

૭૮ ૮૬

૭ , ૮૯

૮૦ ૯૦ ૬૪, ૯૧

૮૧ , ૯૦ ૭૨ ૮૨

૮૨ ૯૨

૮૩ , ૯૨

૮૪ , ૯૪

૮૫ ૯૫

૮૬ , ૯૬ ૫, ૯૮ ૧૪

૮૭ ૯૮

૮૮ , ૯૯ થી ૧૦૨

૮૯ ૧૦૨

૯૦ , ૧૦૩ ૮ ઉપર

જુઓ ૧૫

૯૧ , ૧૦૩

અને લવેશ્વર ૯૨ રેતીના વરસાદથી તીર્થ લોપ પામ્યું અને મહાદેવે ૬૮ ક્ષેત્રતુ સ્થાન રચન્ટે સ્થપાયેલા સ્થાન કરતા વધુ મોટું એવું-ખતાબ્યું, જ્યાં ૬૮ ભાગમાં વહેચાઈ જઈ બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાનું ક્ષેત્રલિંગ સુદર મંદિર રચીને સ્થાપ્યું તે ૬૮ તીર્થોનાં નામ-૯૩ વારાણસી, પ્રયાગ, નૈમિષ, ગયાશિવ, કુરુજંગલ, પ્રભાસ, પુષ્કર, વિશ્વેશ્વર, અટહાસ, મહેન્દ્ર, (૧૦) ઉજ્જયિની, મરુકોટિ, શકુતર્જુ, ગોકર્જુ, રુદ્રકોટિ, રથલેશ, હર્ષિત, વૃષભવજ, કેદાર, મધ્યમકેશ્વર, (૨૦) સહસ્રાક્ષ, કાર્તિકેશ્વર, વસ્ત્રમાર્ગ, કનખલ, ભદ્રકર્જુ, દણ્ડક, ત્રિદણ્ડ, કૃમિજંગલ, એકામ્ર, ઝાગલક, (૪૦) કાલિંજર, મણ્ડલેશ્વર, કારમીર, મરુકેશ, હર્ગિશ્વર, પુરશ્વર, વામેશ કુરુકોટેશ્વર ભરમગાત્ર, ઓકાર, (૪૦) ત્રિસખ્યા, વિરજા, અર્કેશ્વર, નેપાલ, દુષ્કર્જુ, કાવીર, જાગેશ્વર- (જલેશ્વર), શ્રીશૈવ, અથોખ્યા, પાતાલ, (૫૦) કારોહણ, દેવિકાનદી, ભૈરવ, પૂર્વસાગર, સપ્તગોદાવરી, નિર્મલેશ, કર્ણિકા, ટૈલાસ, જાહવીતીર, જલલિંગ, (૬૦) વાડવ, બહરી-તીર્થ, કોટિતીર્થ, વિન્ધ્યાચલ, હેમદ્ર, મન્ધમાદન, સિમેશ્વર, લકાદ્વાર, (૬૮) નલેશ્વર, મધ્યેશ, કેદાર, રુદ્રગણક, સુવર્ણાખ્ય, પટ્ટિકાપથ (૭૪) તે તે તીર્થમાં કયા કયા દેવો છે તેની યાદી પછીના અધ્યાયમાં આપી છે, એમાં ૬૮ તીર્થના જ દેવો ગણાવ્યા છે, ૪૪ જેવા દેવો જે ત્યાંના દેવો નથી. પ્રથમક્ષેત્ર અને હાટકેશ્વર તે તીર્થોષ્ટક-તે સર્વ તીર્થના સાર રૂપ છે. ૯૫ શાપ માટે લીધેલું પાણી બ્રાહ્મણોએ નીચે નાખવાથી ગિપગની ઉત્પત્તિ ગિપર માહાત્મ્ય ૯૧ અગ્નિકુડ માહાત્મ્ય ૯૭ નમ-૯૮ નામ ચમ-કાગપુરને મળ્યું. ત્રિજાતેશ્વર ૯૯ અપારેવતીતીર્થ ૧૦૦ બદ્ધિજાતીર્થ. ૧૦૧ ક્ષેમકરી અને કૈવતેશ્વર ૧૦૨ કાલાયની તીર્થ ૧૦૩ દેદારેશ્વર ૧૦૪ શુકલ-તીર્થ. ૧૦૫ મુખાગતીર્થ. ૧૦૬ કર્ણોત્પલાતીર્થ. ૧૦૭ સત્પસધેશ્વર ૧૦૮ વશિષ્ઠ

૯૨ રકના ૧૦૪	૧૦૦ રકના ૧૧૬
૯૩ , ૧૦૮	૧૦૧ ,, ૧૧૭
૯૪ ,, ૧૦૯ ૫-૨૧	૧૦૨ ,, ૧૧૮
૯૫ ,, ૧૧૦ ૪	૧૦૩ ,, ૧૧૯ ; ૧૨૧
૯૬ ,, ૧૧૨.૨૩-૭	૧૦૪ ,, ૧૨૨
૯૭ , ૧૧૩.	૧૦૫ ,, ૧૨૩
૯૮ ,, ૧૧૪ ૭૮	૧૦૬ ,, ૧૨૪
દુગ્ધા નગર	૧૦૭ ,, ૧૨૫ ૧૨૭
૯૯ , ૧૧૫ ૪	૧૦૮ ,, ૧૨૬

કુલ ૧૦૮ તેજ સુપુત્રકુલ ૧૧૦ અટેશ્વર ૧૧૧ માનવકલાશ્રમ ૧૧૨ પચ
 પિંડાગૌરી ૧૧૩ ઇશાન, વરુચિસ્થાપિત ગણપતિ ૧૧૪ અન્નગૃહાદેવના ૧૧૫
 અન્નકૃષિકા ૧૧૬ અસિલા, સૌભાગ્યકૃષિકા ૧૧૭ દીર્ઘિમા ૧૧૮—તલાવડી
 ધર્મરાજેન્દ્ર ૧૧૯ મિટાન્નદેવ ૧૨૦ સ્વર્ગદ ગણપતિ, મર્ત્યદ ગણપતિ,
 નરનાપદ ગણપતિ ૧૨૧ ચિત્રામહેશ્વર ૧૨૨ અમરકેશ્વર ૧૨૩ અમરેશ્વરકુલ ૧૨૪
 યજ્ઞેશ્વર ૧૨૫ કૃષ્ણેશ્વર ૧૨૬ બુગીરી, મેઘ ૧૨૭ ચક્રપણિ ૧૨૮ અસર
 કુલ, રૂપતીર્થ ૧૨૯ ગૌરીકુલ વિજયાકુલ સપ્તવિંશતિ વિગે ૧૩૦ પુષ્પાદિ
 ભેષ્વર ૧૩૧ માલિકા—માલીની દેવી ૧૩૨ નાગેશ્વર, નાગરાદિત્ય, સા-
 ન્ધરી ૧૩૩ અશ્વત્થીર્થ ૧૩૪ શમેશ્વર ૧૩૫ ધાગદેવી ૧૩૬ ધાગતીર્થ ૧૩૭
 કસારેશ્વર ૧૩૮ યાગવલ્ક્યેશ્વર ૧૩૯ પચપિંડિકાગૌરી ૧૪૦ પુષ્કરનથ ૧૪૧
 ગાયત્રી તીર્થ ૧૪૨ કપાલેન્દ્ર ૧૪૩ નાગતીર્થ ૧૪૪ ઔદુમ્બરી ૧૪૫ ચક્ષુ

૧૦૬ રૂકની ૧૨૮ ૭૪	૧૨૮ રૂકની ૧૭૨
૧૧૦ „ ૧૨૮ ૨૬	૧૨૯ „ ૧૫૨, ૧૮૨
૧૧૧ „ ૧૨૮	૧૩૦ „ ૧૫૪
૧૧૨ „ ૧૨૯	૧૩૧ „ ૧૫૫, ૧૫૬ ૧૬૧
૧૧૩ „ ૧૩૦	૧૩૨ „ ૧૬૧ ૧૭ ૧૪ ૨૦૫
૧૧૪ „ ૧૩૧	૧૩૩ „ ૧૬૪
૧૧૫ „ ૧૩૨	૧૩૪ „ ૧૬૫
૧૧૬ „ ૧૩૨ ૫૭	૧૩૫ „ ૧૬૬ ૭, ૧૬૬ ૫૭
૧૧૭ „ ૧૩૩	૧૩૬ „ ૧૬૯
૧૧૮ „ ૧૩૫ ૧૩૬	૧૩૭ „ ૧૬૮ ૧૭૦
૧૧૯ „ ૧૩૮	૧૩૮ „ ૧૭૪ ૧૭૬
૧૨૦ „ ૧૪૧	૧૩૯ „ ૧૭૫
૧૨૧ „ ૧૪૨	૧૪૦ „ ૧૭૬, ૧૭૮
૧૨૨ „ ૧૪૪	૧૪૧ „ ૧૭૯
૧૨૩ „ ૧૪૫	૧૪૨ „ ૧૮૧
૧૨૪ „ ૧૪૬	૧૪૩ „ ૧૮૨ ૪૮
૧૨૫ „ ૧૪૭ ૧૪૮	૧૪૪ „ ૧૮૩
૧૨૬ „ ૧૪૯, ૧૫૦	૧૪૫ „ ૧૮૯
૧૨૭ „ ૧૫૧ ૨૨૯	

તીર્થ. ૧૪૧ કુમારિકા તીર્થદય, ગર્ભાશ્રમપાદુકા. ૧૪૭ ગર્ભાતીર્થ ૧૪૮ શદ્રી-
તીર્થ, બ્રાહ્મણીતીર્થ. ૧૪૯ શકતીર્થ, શકેશ્વર ૧૫૦-તે જ બાલમંડનતીર્થ. ૧૫૧
ગૌતમેશ્વર, અદિત્યેશ્વર, શતાનન્દેશ્વર. ૧૫૨ શંખાદિત્ય. ૧૫૩ શંખતીર્થ. ૧૫૪
ધનવન્તરી વાપી. ૧૫૫ રત્નાદિત્ય. ૧૫૬ વિશ્વામિત્રીય માહાત્મ્ય. ૧૫૭ સાંખ્યા-
દિત્ય. ૧૫૮ કુહરવાસી મંકલેશ્વર. ૧૫૯ સિદ્ધેશ્વર. ૧૬૦ કપાલેશ્વર-કપાલ-
ભાચનેશ્વર, વાતકેશ્વર (વાનકેશ્વર) ક્ષેત્ર. ૧૬૧ ઇન્દ્રલુપ્તેશ્વર, સખલિંગ. ૧૬૨
દુર્ગાસારથાપિત દુઃશીલેશ્વર. ૧૬૩ નિંબેશ્વર. ૧૬૪

હિરણ્ય

હરણ્યા નદી. ૧ જુઓ હિરણ્યા.

હિરણ્યા

હરણ્યા નદી, ખેડબ્રહ્મા (ઈડર સંસ્થાન) પાસે વહેતી. ઋષ્ટ્ર અને
મંજુમ વચ્ચે સત્યવાન નામે પર્વત છે તેની પૂર્વે હિરણ્યાનો સાબર.

૧૪૬ રકના ૧૯૦.	૧૫૫ રકના ૨૧૨.૧૨
૧૪૭ „ ૧૬૪.	૧૫૬ „ ૨૧૨.
૧૪૮ „ ૧૬૭.૭૭	૧૫૭ „ ૨૧૨.; ૨૧૨.
૧૪૯ „ ૧૬૮.	૧૫૮ „ ૨૧૨.
૧૫૦ „ ૧૬૯.૫૮	૧૫૯ „ ૨૬૬.૨
૧૫૧ જુઓ ઉપર ૧૬, ૨૦.	૧૬૦ „ ૨૬૭.
ઉપરાંત રકના ૨૦૬.	૧૬૧ „ ૨૬૯.
૧૫૨ રકના ૨૦૮.	૧૬૨ „ ૨૭૧.
૧૫૩ „ ૨૦૯.	૧૬૩ „ ૨૭૪.
૧૫૪ જુઓ ઉપર ૧૨, ૧૩.	૧૬૪ „ ૨૭૫.
ઉપરાંત રકના ૨૧૧,	
૧૬૫.૭	

હિરણ્ય

૧ પડિ ૧૩૬.૫૬. વન્કવિનો ૧.

„ ૧૩૬.૨

મતી સાથે સંગમ થાય છે; ત્યાં વનસ્યલીમાં નારાયણ દર્શિતે જોઈ
અપ્સરસ્તીર્થ દિરખ્યાસંગમેશ્વરે જનું.^૧ જુઓ પ્રકાશક ૧૫.
જુઓ દિરખ્યા.

દિરખ્યા

૧ પૃષ્ઠ ૧૪૦.

ઋષુમનુમયોર્મધ્યે સત્યગાત્રામ પર્વતઃ ॥ ૨
તસ્ય ગ્રાન્ સુમદસ્તીય દિરખ્યાસંગમ શુભમ્ ॥ ૪
વનસ્યન્યા તતો ગચ્છેન્ દષ્ટ્વા નારાયણ હરિમ્ ।
તીર્થમપ્યરમા પુખ્ય દિરખ્યામગમેશ્વરમ્ ॥ ૬

સૂચિ

અક્રોશ્વતીર્થ ૧૨૪
 અકુરતીર્થ ૧૦૭
 અકુરેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૨૩
 અક્ષયવટ ૨૯, ૮૦
 અક્ષરેશ્વર ૭૯
 અખંડસર ૩૦
 અખંડેશ્વર ૩૧ટી.
 અગરત્યકુંડ ૨૧૯
 અગરત્યાત્રવન ૧૪૬
 અગરત્યાશ્રમ ૧૪૪, ૨૧૯
 અગરત્યેશ્વર ૨૮, ૩૦, ૧૧૮
 અમિકુંડ ૧૩૪, ૨૨૧
 અમિષેટ ૧૪૮
 અમિતીર્થ ૨૦, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૩૩,
 ૧૩૪, ૧૩૯, ૨૦૪, ૨૨૦
 અમિપાલેશ્વર ૨૦૪
 અમીશાન ૧૩૩
 અમીશ્વર ૩૨
 અધોરેશ્વર ૧૩૭
 અઅલેશ્વર ૧, ૧૫, ૧૯, ૨૧૮
 અઅછોદા ૨૯
 અજમેર ૧૦
 અજયન્તિ ૪૯
 અજંતા ૪૯, ૧૬૯
 અજ્ઞાનકુંડ ૨૭
 અજાદેવી ૧૩૫, ૧૩૬
 અજ્ઞાપાલેશ્વરી ૧૩૬, ૧૪૪ ૨૨૦
 અજગર્તેશ્વર ૧૪૧
 અજેશ ૧૦૮
 અજ્ઞેગ-ધેશ્વર ૧૪૪
 અરેશ્વર ૨૨૨

અટ્ટહાસ ૧૩૩, ૨૨૧
 અટ્ટહાસતીર્થ ૧૨૨, ૨૨૦
 અટ્ટાલજ ૧, ૩
 અટ્ટાલજપુર ૧
 અટ્ટાલય ૧, ૩
 અટ્ટાલયા ૧
 અટ્ટાલયાજામ ૧, ૨, ૩
 અટ્ટાલજ ૧, ૨, ૧૭૭
 —ની વાવ ૨૮.
 અટ્ટાલય ૧, ૩
 અટ્ટાલયિજામ ૨, ૩
 અટ્ટાલજ ૧, ૨, ૩, ૧૦૯
 અટ્ટાલિજ ૨, ૩
 અટ્ટાલય ૩
 અત્રીશ્વર ૧૫૮
 અદિનિવાવ ૧૪૮
 અદિતીશતીર્થ ૧૧૮
 અનન્તનાગેન્દ્ર ૧૪૬
 અનન્તેશ્વર ૧૪૦
 અનરકતીર્થ ૨૭
 અનરકેશ્વર ૧૨૧, ૧૪૨, ૨૦૨
 ‘અનર્ધરાધવ’ ૨૨
 અનર્ત ૩, ૨૮, ૪૨
 અનર્તા ૩૮
 અનસૂયકતીર્થ ૧૨૦
 અનંકુંડ ૨૭
 અનંજેશ્વર ૧૪૦
 અનાદિકલ્પેશ્વર ૩૦
 અનાર્તા ૩૮
 અનિલેશ્વર ૧૩૮
 અનુદુષીસંગમ ૧૧૯

અનુપ ૩, ૧૬૦
 અનુપસદ્ધ ૫
 અનુપ ૩, ૪, ૫, ૯, ૧૧, ૧૨,
 ૨૪, ૫૫, ૧૮૩
 -નીચી ૪
 -રાજ ૫
 અનેકેશ્વર ૧૨૨
 અન્ધક ૬૨
 અનગૃહા દેવતા ૨૨૨
 અપરત ૧૦
 અપરતા ૧૦
 અપરદારકા ૧૫૮
 અપરનારાયણ ૧૪૫
 અપરમત્સ્ય ૧૨૫
 અપરત ૧૦
 અપરાન્ત ૫-૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૧,
 ૨૩, ૩૮, ૪૪, ૫૫, ૧૫૬, ૧૮૮,
 ૨૦૬, ૨૧૦
 અપરાન્તક ૬
 અપરાન્તિક ૧૨, ૧૩,
 અપરાન્તિકા ૧૨
 અપરીત ૭, ૮
 અસરકુંડ ૨૨૨
 અસરતીર્થ ૨૨૪
 અસરાહ્લ ૧૧૯
 અસરેશ્વર ૩૦, ૧૧૭
 અપરાધ્યા ૧૨
 અપરાતિકા ૧૨
 અભયદેવસુરિ ૨૧૨
 અભયેશ્વર ૨૮, ૩૧
 'અભિધાનચિન્તામણિ' ૧૯૧૮ી
 અબીર ૧૩
 અભયિતેશ્વર ૨૬

અમદાવાદ ૧૧, ૬૯, ૭૬
 અમરકંટક ૧૩, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૬૩
 અમરકેશ્વર ૨૨૨
 અમરાવતી ૧૩, ૨૬, ૩૩, ૮૭
 અમરેશ્વર ૧૧૭, ૧૪૧
 -કુંડ ૨૨૨
 અમૃતેશ્વર ૮૦
 અમૃતોદ્ભવાતીર્થ ૨૬
 અમોઘતીર્થ ૧૨૪
 અમોઘરૂપ ૧૭૦
 અમોહકતીર્થ ૧૨૪
 અમ્બુદ ૧૪, ૧૭, ૪૭, ૮૨
 અમૃત્ય ૬૨
 અમૃત્ય ૬૨
 અયોધ્યા ૫૬, ૨૦૬, ૨૨૧
 અયોનિસંભવતીર્થ ૧૨૦
 અરબસ્તાન ૫૬, ૧૭૪
 અરબી ૭૪, ૧૫૧, ૧૮૮, ૨૧૧,
 ૨૧૨, ૨૧૩
 અરબો ૧૭૫
 અરવણી ૫૪
 અરવણી ૧૩૦, ૨૦૧ી.
 અરુણેશ્વર ૧૧૮
 અરિષ્ટા ૧૬૭
 અરુણેશ્વર ૩૨
 અરુણતી ૧૯
 અરૂપ ૪
 અર્કભારત ૧૪૭
 અર્કસ્થલ ૧૩૪, ૧૪૦, ૧૪૧
 અર્કેશ્વર ૨૨૧
 અર્ચસ્થલ ૧૩૩
 અર્ચેશ્વર ૧૩૬

અભુન ૫, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૫,
૪૭, ૮૧, ૮૨, ૮૪, ૮૫, ૯૫,
૯૯, ૧૦૨, ૧૬૪, ૧૬૫

-તીર્થ ૧૦૭

અભુને^૨ ૧૨ ૭૬

'અર્થશાસ્ત્ર' ૧૨, ૨૦૭ડી.

અભુદ ૧, ૭, ૧૨, ૧૪-૨૦, ૨૧,
૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૭, ૪૮, ૪૯,
૬૭, ૨૦૪, ૨૧૬

-મર્ગ ૧૭, ૧૮, ૪૯

-કાદેય ૧૭

-કુંડ ૩૦

-દેવ ૧૮-૨૦

-નામ ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૧૯

'-માદાગ' ૧૫

અભુદારપ ૧, ૧૪, ૧૯૫, ૨૦૦, ૨૦૨

અસ-ઉત્પત્તિ ૯૯

અસકુપાન ૯૭

અસ મસુદી ૧૭૧

અસિકાતીર્થ ૧૨૪

અસિકે^૨ ૧૨૩, ૧૨૪ડી

અસિતીર્થ ૧૨૪

અયુ-પાસ ૧૧૩

અતેકર, અ. રા. ૩૬, ૪૨, ૬૬,
૧૬૯ડી., ૧૭૩

અદમરુની ૭૩, ૯૮, ૧૦૧, ૧૫૧

'અદમરુની'સ ઇન્ડિયા ૯૧ડી.

૯૮ડી, ૧૦૧ડી., ૧૫૧ડી.

૧૬૨ડી.,

અદમ ૧૭૦

અવન્તિ (દેશ) ૪, ૧૧, ૧૭,

૨૧-૨૪, ૬૫, ૧૬૦, ૧૮૩

(સહેર) ૨૧, ૫૨

-દેવ ૨૪-૩૨, ૩૪

-નગરી ૨૨

અવન્તિકા ૩૩, ૩૪, ૫૧, ૫૨, ૬૬

-પુર ૩૩

અવન્તિની ૨૬, ૩૪, ૫૨

અવન્તી (દેશ) ૨૧, ૩૪, ૫૨, ૬૫,
૨૧૦

(સહેર) ૨૫, ૩૩, ૩૪, ૫૨

-દેવ ૨૪, ૩૪

-નગરી ૪૩, ૨૧૫

-નદી ૩૪, ૧૨૯

અવન્ત ૨૪, ૩૪, ૩૫

અવરીતા ૧૦

અવિશુકતે^૨ ૩૨

અવિશુકતદેવ ૨૦

અસલાલી ૨૧૧

અસિસાપસિકા ૭૧

અશોક ૧૦, ૧૭૩, ૧૮૮, ૨૦૮

અશોકનિકાતીર્થ ૧૧૮

'અશોક ટેક્ટા એન્ડ મોસરી'
૧૭૨ડી.

અશોકે^૨વતીર્થ ૧૧૮

અવન્તીર્થ ૧૨૪, ૨૨૨

અવન્ત્યામા ૮૪, ૯૩

અવન્તીસન્નમ ૧૧૯

અવન્તીનીર્થ ૮૦, ૧૨૪

અવિને^૨ ૧૪૦

અલાલીનીર્થ ૧૨૩

અવટકુલે^૨ ૧૪૦

અવટપુકરકુંડ ૧૩૮

અસલાલી ૭૧, ૨૧૧

અસાધા ૧૧૩
 અસંખ્યાતેશ્વર ૩૨,
 અરમાહકતીર્થ ૧૨૧, ૧૨૪ટી.
 અહમ્મા-તીર્થ ૧૨૧
 -સર ૧૫૮
 અહિંસ્યાહ્ન ૧૬૭
 અહિંસ્યેશ્વર ૨૨૩
 અંકપાદ ૨૭
 અંકુરેશ્વર ૧૨૧
 અંકુલેશ્વર ૧૨૪
 અંકુરોશ્વર ૧૨૪
 અંકાલતીર્થ ૧૨૧, ૧૨૪ટી.
 અંગ ૧૭૧
 અંગારકતીર્થ ૧૨૦
 અંગારગર્ત ૧૧૮
 અંગારેશ્વર ૨૮, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૫
 અગ્નેશ્વર ૮૦
 અંતર્દીપ ૮૨, ૯૩, ૯૫, ૧૬૩
 અંબરીષતીર્થ ૧૧૭
 અંબરીષેશ્વર ૮૦
 અંબા ૧૫૦, ૧૬૬, ૧૭૮
 અંબાજી ૧૯૯
 અંબાજીદા ૨૨૦
 અંબારેવતીતીર્થ ૨૨૧
 અંબિકા ૧૦૬, ૧૫૦, ૧૭૬
 અંબિકેશ્વર ૭૬, ૧૨૦
 અંશુમતી ૧૪૬
 આદિ ગયા ૨૯
 આદિત્યપૂજા ૨૧૩, ૨૧૪
 આદિત્યાશ્રમ ૧૯૬
 આદિત્યેશ્વર ૧૧૮, ૧૨૧

આદિ દ્વારકા ૯૦
 આદિ નારાયણ ૧૩૭
 આદિ વાગહતીર્થ ૧૨૦
 આઘ્રપ્રશાસ ૧૪૧
 આનકેદુંદુભિતીર્થ ૧૦૭
 આનન્દપુર ૩૫-૩૭, ૪૩, ૭૭, ૧૭૦
 આનન્દસૈરવ ૩૦
 આનન્દી ૧૧૨
 આનન્દેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૩૫, ૪૩
 ૧૧૮ ૨૦૩
 આનર્ત ૩, ૭, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૫,
 ૩૭-૪૪, ૪૫, ૪૭, ૬૩, ૬૪
 ૮૧, ૮૨, ૮૬, ૯૦, ૯૧, ૯૨,
 ૯૪, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૬૩,
 ૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮
 -તડાગ ૨૨૦
 -પુર ૩૫-૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૨-૪૩,
 ૧૧૪,
 -પુરી ૩૭, ૪૨, ૪૩
 -મંદિર ૪૨, ૪૪
 -રાગ ૩૯, ૯૦, ૯૧
 આનર્તક ૩૮
 આનર્તીય-તડાગ ૨૨૦
 આનર્તેશ્વર ૪૩, ૨૨૦
 આનાર્ત ૪૨, ૪૪
 આન્તરનર્મદ ૭, ૧૨, ૪૪, ૫૨
 આન્ધ્ર ૯
 આપલંતા ૧૦
 આક્રિશ ૫૬, ૧૦૧
 આયુ ૧૧, ૧૪-૨૦, ૫૧, ૭૩, ૭૬,
 ૧૫૪, ૧૯૫, ૧૯૯
 આબીર ૧૨, ૧૩, ૪૫, ૪૬, ૫૬,

૬૬, ૨૦૮, ૨૧૧

આમ રાગ ૬૧

આમદ્ધી ૨૦૩

આમદ્ધેશ્વર ૭૯

આમદેશ્વર ૧૦૩

આમના ૨૦૦

આમવૃદ્ધા ૨૨૦

આમ્રકૂટ ૧૩

આમ્રતકેશ્વરતીર્થ ૧૨૪

આરણ્યક ૧૩

આરગ ૧૬૯

‘આગમ’ ૭૫ટી

આગસુર ૧૯૯

‘આર્કિયોનોમિકન સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન

ઇન્ડિયા’ ૧૬૯ટી

‘આર્કિયોનોમિકલ સર્વે રીપોર્ટ્સ’

૧૩૧ટી

‘આર્કિયોનોમી એન્ડ એન્થ્રોપોલોજી

ઇન હિસ્ટરી’ ૯૭૧, ૮૮૮,

૧૦૨૧, ૧૦૩૮, ૧૦૪૮

આર્થિક ૬૬

આર્થિક ૧૯૬

આર્થિક ૧૮૭

આર્થિક ૫૪

આવન ૨૧, ૨૪, ૩૪

આવન ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૩૪

-મહા ૨૪

‘આવરણક ચૂર્ણ’ ૧૫૦ટી

આશાપત્ર ૨૧૧

આશાપૂર ૧૪

આશાપૂરાતીર્થ ૧૨૧

આશ્વમેધિક આરો ૧૩૦

આશ્વિનતીર્થ ૧૨૦

આસાવતી ૧૧૩

ઇક્ષુનદીચમમ ૧૨૩

‘ઇતિહાસની કેડી’ ૨૧૩ટી

ઇસીંગ હરદી, ૧૭૦

‘ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી’ ૧૦ટી,
૧૨ટી, ૨૩ટી, ૩૯ટી, ૬૨ટી,
૧૬૯ટી, ૧૭૦ટી, ૧૮૮ટી,
૨૦૮ટી‘ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કોનોલોજી’
૧૧ટી, ૧૨૯ટી, ૨૦૬ટી.

‘ઇન્ડિયન’ ૧૮૮ટી

‘ઇન્ડો-આર્યન એન્ડ હિન્દી’
૧૭૦ટીઇન્દ્ર ૧૭, ૧૮, ૬૫, ૮૭, ૧૫૭,
૧૮૨, ૨૧૭, ૨૧૮

-આમ ૨૦૫

-તીર્થ ૨૭, ૧૦૦

-દુર્ગેશ્વર ૩૦, ૧૫૭, ૨૨૩

-પદ ૧૦૬

-પ્રસ્થ ૪૮, ૮૩, ૯૫

-ત્રાટ ૧૯૭

-સર ૧૦૯

-સ્થાન ૧૪૪

ઇન્દ્રેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૦૬, ૧૦૯,
૧૧૯, ૧૪૭, ૧૮૦

‘ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટિયર’ ૧૮૮ટી

ઇન્દ્ર ૧૭૩, ૧૭૪

ઇન્દ્ર ૪૦, ૫૫, ૧૫૭, ૧૭૮, ૨૧૦,
૨૨૩

ઈયાલીઆ ૧૧૨	ઉત્તંક ૧૮, ૧૩૬
ઈગિન ૫૬, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫	ઉત્તાનગંગા ૧૪૩
ઈલિયટ ૪૬	ઉદ્યન ૨૨
ઈશસર ૧૬૭	ઉદ્યન્ત ૪૭, ૪૯, ૫૧, ૫૨, ૧૬૬,
ઈશાન ૨૨૨	૧૭૯
-તીર્થ ૨૬, ૩૧૮	ઉદંબરીસંગમ ૧૨૨
ઈશાનીશિખર ૨૦	ઉદીર્ણુવારાહતીર્થ ૧૨૨
ઈશાનેશ્વર ૩૦	ઉદ્ગમ્યરવન ૨૦૨
‘ઈશાવારયોપનિષદ’ ૬૮	ઉદ્ગમ્યવટ ૨૦૨
	ઉદ્વાલકેશ્વર ૨૦
ઉગ્રમેનતીર્થ ૧૦૭, ૧૩૮	ઉદ્ધવતીર્થ ૧૦૭
ઉગ્રચત્રવેશ્વર ૭૯	ઉદ્યન્ત ૪૮
ઉત્તમન્ત ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧	ઉદ્યોતનસરિ ૧૬૪
ઉત્તમ્યન્ત ૪૭-૫૨, ૭૮, ૮૧, ૮૪,	ઉત્તવિનાયક ૧૪૫
૯૬, ૧૦૪, ૧૩૧, ૧૬૩, ૧૬૫,	ઉત્તરચાન ૧૪૫
૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૮, ૧૮૧	ઉન્નાટ ૧૭૧
ઉત્તમ્યિની (નગરી) ૧૩, ૨૧, ૨૨,	‘ઉપમિતિભવપ્રપંચ-કથા’ ૧૬૪
૨૩, ૨૬, ૩૩, ૩૪, ૫૧-૫૨,	ઉશ્વેટ નિકોલસ ૧૬૩
૬૨, ૬૪, ૬૬, ૮૨, ૧૩૨, ૧૮૩,	ઉમા ૫૩, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૩૩, ૧૩૫
૨૧૫, ૨૨૧	-પતિ ૧૩૩, ૧૮૪
(શિખર) ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૬૫,	-પતીશ્વર ૧૪૪
૧૬૫	-પુર ૫૩
-પીઠ ૨૧૯	-માહેશ્વર ૨૦, ૨૧૯
ઉભિગન્ત ૪૮, ૫૦	ઉમાહકતીર્થ ૧૨૪
ઉભજેન ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૩૩, ૩૪,	ઉરણાઈ ૧૬૮
૫૨, ૧૮૬, ૧૮૭	ઉર્જ્યત ૪૮
ઉત્તમચાન ૧૪૫	ઉર્જ્યત ૪૮
ઉત્તમેશ્વર ૧૪૪	ઉર્યેશ્વર ૮૦
ઉત્તર ૨૨	ઉશ્વાટ ૧૭૧
ઉત્તરનર્મદ ૪૪, ૫૨	ઉશ્વકેશ્વર ૭૯
ઉત્તરાક ૧૪૫	
ઉત્તરેશ્વર ૨૬, ૨૮, ૩૨, ૧૨૦, ૧૪૪	ઉના ૧૪૫

બિન્નયત્ ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૧૭૯
 બિન્નયન્તી ૪૯
 બિલ્કતીર્થ ૧૧૬
 બિપર ૨૨૧
 -ક્ષેત્ર ૧૦૫
 બિપર્યય ૩૨, ૧૩૬
 બિઝા ૫૩

ભક્ષ ૨૩, ૫૩, ૫૪, ૧૧૪, ૧૧૫,
 ૧૬૨
 ભક્ષવત્ ૫૩-૫૪
 ભક્ષવત્ ૫૩
 ભક્ષુ ૨૨૩
 'ભગ્વેદ' ૧૭, ૧૮, ૪૮, ૪૯, ૭૬,
 ૧૬૭, ૧૬૮
 'ભગ્વેદસહિતા' ૧૬૮ટી
 ભક્ષુત્રયભોજન ૧૧૬
 ભક્ષુભોજનતીર્થ ૮૦, ૧૦૨, ૧૪૨
 ભષિતીર્થ ૧૦૬, ૧૦૪, ૧૪૩,
 ૧૪૪, ૧૪૫
 ભષિતોયા ૧૩૪, ૧૪૪, ૧૪૫
 ભગ્યદ્રુગ ૬૭

એકદ્વાર ૨૦૩
 એકધારતીર્થ ૨૦૫
 એકપાદ ૧૮૦
 એક્યવ્ય ૮૭
 એક્ષત્રીંગિકા ૧૪૦
 એક્ષીરાદેવી ૮૦
 એક્ષાલકિડિમેન્દ્ર ૧૨૩
 એક્ષાદશરૂદ્રસિંગ ૧૪૭
 એક્ષાત્ર ૨૨૧

'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા' ૬૦ટી.,
 ૭૩ટી, ૧૭૦ટી
 એ. પી ૨૮૧ ૧૪૮
 એપિરિયા ૪૫
 એરણુ ૨૩
 એરહીતીર્થ ૧૨૨, ૧૨૩
 એરહીસગમતીર્થ ૧૨૦
 એરિઅન ૧૦૨
 એલાપનકુંડ ૩૦
 'એલિયન્સ હિસ્ટરી' ૧૬૮ટી.
 એવડી ૧૧૩
 એશિયા ૧૭૪, ૧૭૫
 'એનાલ્સ ઓફ ધિ લાપ્ડારકર
 ઇન્સ્ટીટ્યુટ' ૧૦ટી
 'એન્ટીકીટીઝ ઓફ કાલિયાવાડ એન્ડ
 કચ્છ' ૧૮૮ટી
 'એન્સન્ટ નોએઓશી' ૮૮ટી,
 ૭૧ટી, ૧૫૨ટી., ૨૦૮ટી,
 ૨૧૦ટી, ૨૧૧ટી.
 'એન્સન્ટ ટાઉન્સ એન્ડ સિટીઝ
 ઓફ ગુજરાત એન્ડ કાલિયાવાડ'
 ૩૫ટી, ૩૬ટી., ૪૨ટી, ૬૦ટી,
 ૭૨ટી, ૭૩ટી, ૯૯ટી, ૧૦૦ટી,
 ૧૫૧ટી, ૧૬૬ટી ૧૭૨ટી,
 ૧૭૩ટી, ૧૮૧ટી
 'એનએચ બ્રાહ્મણ' ૧૭
 'એનિહાસિક સરોધન' ૬૨ટી,
 ૧૦૦ટી, ૧૬૦ટી, ૧૬૬ટી,
 ૧૭૦ટી, ૨૦૮ટી, ૨૧૦ટી.
 એરાવત ૧૮૦

આખામંડળી ૯૭

‘આરિયેન્ડય કોન્ફરન્સ (૭) નો
અહેવાલ’ ૯૭ટી.

આલપાડ ૮૧

આલ્ડેનબર્ગ ૨૨ટી

આકારતીથી ૨૮, ૧૧૮, ૨૨૧

આકારિશ્વર ૩૧

આદિ ૫૬, ૧૮૮

આદુરમરી ૨૨૨

આરગામાદ ૪૬

ક્રમ ૫, ૭, ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૨,
૫૫-૫૭, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૨૦૨

-મંડલ ૫૫, ૫૭

ક્રમ ૫ ૧૫૪

ક્રમ ૫ ૭, ૫૫, ૫૭

ક્રમ ૫ ૫૫, ૫૭

ક્રમ ૫ ૨૦

ક્રમ ૫ ૧૨૪

ક્રમ ૫ ૧૧૩

‘કથાસંગિતસાગર’ ૧૫૦, ૧૫૩

કનકનંદા ૧૪૩

કનકશૃંગા ૨૧૫

કનકરાતીથી ૧૨૦

કનકેશ્વરીતીથી ૧૨૨

કનખલ ૨૦, ૨૨૧

કનખલેશ્વર ૧૨૨

કનિગદામ ૧૨, ૧૨, ૪૮, ૭૧, ૭૮,
૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧

કનોજ ૬૧, ૧૭૦

કનકેશ્વર ૧૪૭

કપડવલુજ ૧૧૨

કપડવંજ ૬૦, ૭૧

કપડવાલુક ૫૮, ૬૦, ૧૧૨

કપડવલુજ ૫૮, ૬૦

કપદિં ચિંતામણિ ૧૩૬

કપદિં વિનાયક ૧૩૫

કપદીશ ૧૨૧, ૧૩૩

કપાયકુંડ ૨૦૪

કપાલમોચનતીથી ૧૧૮, ૨૦૪

કપાલમોચનેશ્વર ૨૨૩

કપાલીશ્વર ૧૩૭

કપાલેશ્વર ૨૬, ૩૦, ૮૦, ૧૨૧, ૧૩૭,

૧૩૮, ૧૫૭, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૩

કપાલેશ્વરી ૧૫૭

કપિતીથી ૧૧૬, ૨૦૫

કપિયક્ષેત્ર ૧૪૬

કપિયધારા ૨૮

કપિયા ૧૧૭, ૧૩૫, ૧૪૭, ૨૦૩, ૨૧૬

કપિયાતીથી ૨૦, ૧૧૮

કપિયાધારા ૧૪૬

કપિલેશ્વર ૨૬, ૩૨, ૭૬, ૮૦, ૧૦૭,

૧૧૮, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૫,

૧૪૬, ૧૫૮

કપિરથન ૧૬

કપીશ્વર ૨૦૪

કપીશ્વરાદિત્ય ૨૦૪

કપોલ ૧૪૪

કપીર ૧૭૫

કમલતીથી ૧૬૭

કમલા ૧૦૫, ૧૬૭

કમ્બુકેશ્વરતીથી ૧૨૦

કમ્બુલક ૫૮, ૫૯

કરનમંદા ૧૧૭, ૧૫૮

કરનાલ ૧૬

કરભા ૧૧૫

કરભેશ્વર ૨૭, ૩૨

કરમદા ૧૧૭

કરવીરક ૨૨૧

કરીકુંડ ૨૭

કરોડીશ્વર ૧૧૮

કરોડીશ્વર ૧૧૮

કરોશ્વર ૭૬

કરોશ્વર ૧૧૮

કરોશ્વર ૩૧, ૧૨૧

કરોશ્વર ૨૮, ૩૦

કરોટક કુંડ ૩૦

કરોટકાક ૧૪૬

કરોટશ્વર ૩૦

કરોટ-દેશ ૫૮-૫૯, ૬૧, ૧૦૬, ૧૭૧

કરોટ ૫૮, ૧૦૬

કરોટક ૧૦૬

કરોવતી ૨૧૧

કરોકા ૧૩૩

કરોકાર ૨૨૦

કરોશ્વર ૩૨

કરોત્પન્નાતીર્થ ૨૨૧

કરમતીર્થ ૧૦૭

કરમાલતીર્થ ૧૪૭

કરપટ ૫૮, ૫૯-૬૦, ૧૧૨, ૧૫૮

કરપટવાલિ-ત્વ ૬૦, ૭૧

કરપેશ્વર ૧૨૦

કરમોટી ૧૪૧

કલકલેશ્વર ૧૨૧

કલનાથ ૧૫૦

કલશેશ્વર ૨૧૯

કલશેશ્વર ૧૪૫

કલિંગ-દૈત્ય ૧૮

કલકેશ્વર ૩૧

‘કલપસૂત્ર’ ૩૬

કલ્યાણીયા ૧૧૩

કલ્લોલકેશ્વર ૧૨૪

કલ્લોડીતીર્થ ૧૧૮

કલપ ૧૩

કલ્પ ૨૦૫

કલ્પ ૨૦૫

કલપી ૭૬

કલપેશ્વર ૮૦, ૧૪૧, ૧૬૬

કંકાલ ભેરવ ૧૩૬

કંટકશોધિની ૧૩૭

કંટકશોધિણી ૧૪૫

કંટકેશ્વર ૩૧૮ી.

કંટાકપટવાડી ૧૧૨

કંટેશ્વર ૨૦, ૨૬, ૩૧

કંઠાન્તિકેશ્વર ૧૨૪

કંઠેશ્વરીર્થ ૧૨૨

કંથકેશ્વર ૨૬, ૩૧

કંથેશ્વરતીર્થ ૧૨૩

કંઠવા ૧૧૩

કંબલકુંડ ૩૦

કંબુતીર્થ ૨૦૪

કંબુસ ૧૦૬

કંસ ૮૨

કંસારેશ્વર ૨૨૨

કાકતીર્થ ૨૦૨

કાકવાગ ૧૬૬

કામદેવતીર્થ ૧૧૮

કાર્ત્ત ૫૫, ૫૭, ૬૦
 કાર્ત્તીક ૭, ૫૫, ૫૭, ૬૦
 કાકયાવાડ ૯, ૩૫, ૩૬, ૭૧, ૯૬,
 ૧૦૧, ૧૭૩, ૨૦૯
 કાત્યાવતી ૧૯, ૨૨૧
 કાન્તારેશ્વર ૮૦
 કાન્યકુબ્જ ૬૧
 કાપિકા ૧૮૧
 કાપી ૧૭૧, ૧૮૧
 કાપોતિક ૨૦૫
 કામકુંડ ૧૪૧
 કામરૈજ ૭૮, ૮૦
 'કામસૂત્ર-હટી., ૭૩ટી., ૧૫૬ટી.,
 ૧૬૮, ૧૬૯
 કામાપુરી ૮૦
 કામેશ્વર ૨૦, ૨૬, ૩૦, ૧૧૦, ૧૧૮,
 ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮
 કામેદક ૨૮
 કામોજ ૧૦, ૯૧
 કાપાવરોહજેશ્વર ૨૬, ૩૨
 કારવાર ૮
 કારોહજી ૨૨૧
 કાર્જુદ ૫૯, ૬૧
 કાર્ત્તવીર્મ ૪, ૫
 કાર્ત્તિકેય ૨૧૧
 કાર્ત્તિકેશ્વર ૨૨૧
 કાલગ્રિય ૨૨૦
 કાલભૈવ ૩૦
 —રમશાન ૧૪૧
 કાલમહી ૧૫૬
 કાલમેધ ૧૭૯, ૧૮૦
 કાલયવન ૮૫, ૮૮

કાલાગ્નિગુરુ ૧૨૨, ૧૩૩
 કાલિકા ૧૭૬
 કાલિદાસ ૮, ૨૨, ૧૬૨
 કાલિન્દીસર ૧૦૬
 કાલેશ્વર ૨૬
 કાલિકા ૧૮૧
 કાવી ૧૮૧
 કાવેરી ૬૧, ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૨૯
 'કાવ્યમીમાંમા' ૫૦ટી., ૫૭ટી.,
 ૬૯ટી., ૭૦ટી.
 'કાવ્યાનુશાસન' ૯૯ટી., ૧૭૩ટી.,
 ૧૯૨ટી., ૧૯૫ટી.
 કાશી ૭૦, ૭૬
 કાશુર ૬૬
 કારમીર ૭, ૫૫, ૫૭, ૬૦, ૨૨૧
 કાશ્યપેશ્વર ૧૯૬
 કાંચનજેશ્વર ૧૭૯
 કાંચી ૫૬
 કાંટેયા ૫૧
 કિરાતસર ૧૯૧
 કિપુનાઃ ૨૮
 કીણાવાચન ૧૧૨
 કીથ ૧૭, ૪૯
 'કીર્તિકોમુદી' ૫૦
 કુકુર ૧૧, ૧૨, ૬૧-૨
 કુકુરેશ્વર ૩૧, ૨૨૧
 કુકુર ૬૧
 કુકુરેશ્વર ૩૦
 કુન્તિજોજ ૧૨૫
 કુન્તીશ્વર ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૭૯
 કુન્દાપરાન્ત ૮
 કુખેર ૧૪૪, ૧૮૦

કુબેરચાન ૧૪૪
 કુબેરેશ્વર ૧૧૭
 કુબ્જ ૧૧૮
 કુબ્જેશ્વર ૧૧૮
 કુમારનાથ ૧૫૭
 કુમારપાળ ૧, ૧૭૧
 કુમારવામી ૧૫૭
 કુમારિકા ૧૪૩, ૧૫૭
 કુમારિકાતીર્થદ્વય ૨૨૩
 કુમારેશ્વર ૧૧૮, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૫૭
 કુમુદતી ૩૩, ૫૨, ૬૨
 કુખકક્ષિ ૨૦૩
 કુરરીતીર્થ ૧૨૩
 કુરુક્ષેત્ર ૮૦
 કુરુગંગા ૨૨૧
 કુરુવેશ્વર ૮૦
 કુર્કરીતીર્થ ૧૨૨, ૧૨૩ટી.
 કુલમેતારણ્યતીર્થ ૨૦
 " કુલ્લપમાતા " ૧૬૪
 કુશ ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૭૫, ૯૦
 -દેશ ૫૭
 કુશકેશ્વર ૧૪૦
 કુશતીર્થ ૧૦૬
 કુશરાક્ષસ ૧૦૭
 કુશલેશ્વર ૧૨૧
 કુશલ્યલી ૨૬, ૩૩, ૩૭, ૩૮, ૪૩,
 ૫૨, ૬૩-૬, ૮૩, ૮૯, ૯૦, ૯૫,
 ૯૬, ૧૦૪
 કુશવતી ૬૫, ૬૬, ૭૫, ૯૦, ૧૦૬
 કુશવર્ત ૧૧૭
 કુશેશ્વર ૨૦૫, ૨૨૦
 કુસુમેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૨૧

કુહરવાસી મંકલેશ્વર ૨૨૩
 કુંકણા ૬૯
 કુંજતીર્થ ૧૨૪
 કુંડલકૂપ ૧૩૯
 કુંડલેશ્વર ૧૧૮, ૧૨૧
 કુંડેશ્વર ૨૭
 કુંડેશ્વરી ૧૩૮
 કુંભીશ્વર ૧૪૩, ૧૭૯
 કુંભેશ્વર ૧૧૯
 ફાળીર્થ ૧૫૭
 ફૂર્ગ ૬૯
 ફૂમાંડ મુનિ ૨૦૩
 ફૂખાડેશ્વર ૬૭, ૬૯, ૨૦૩
 ફૂલધાસત્રીર્થ ૧૦૬
 ફૂલવતી ૨૦૪
 ફૂલરમર ૬૭-૮, ૧૦૦, ૧૩૩, ૧૩૪,
 ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૧, ૨૦૩
 -પ્રભાસ ૧૪૧
 ફૂપા ૧૧૫
 ફૂમિગંગા ૨૨૧
 ફૂલ્લ ૩૭, ૪૦, ૪૫, ૬૫, ૮૧,
 ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૮,
 ૮૯, ૯૦, ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૯૬,
 ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩,
 ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૪૭, ૧૬૪, ૧૬૫
 -તીર્થ ૨૦
 -વાટ ૧૧૨
 -સરોવર ૧૬૬
 કેતુતીર્થ ૩૨
 કેતીશ્વર ૧૩૫
 કેદાર ૨૨૧
 કેદારતીર્થ ૧૫, ૧૯, ૧૧૯, ૧૨૦.

'ગર્ગસંહિતા' ૭૪, ૯૦, ૧૬૩
 ગર્ગેશ્વર ૨૬, ૧૨૪, ૧૪૦
 ગર્ગે સદાશિવશ્રુતિ ૭૮, ૭૯
 ગર્ગક્ષેત્રપાદુકા ૨૨૩
 ગર્ગાતીર્થ ૨૨૩
 ગર્ભેશ્વર ૧૫૮
 ગણિતેશ્વર ૮૦
 ગંગા ૧૯, ૪૮, ૭૬, ૧૦૫, ૧૧૬, ૨૦૨
 -ધરતીર્થ ૨૦
 -પથ ૧૪૩
 -વદનતીર્થ ૧૨૪
 -વાહકતીર્થ ૧૨૨
 -સમાગમ ૨૦૩
 ગંગેશ્વર ૨૦, ૩૦, ૭૯, ૧૧૯, ૧૪૩,
 ૧૪૪, ૧૭૯
 ગંગોદ્ભેદ ૨૦૨
 ગંડક ૭૮
 ગંધર્વતીર્થ ૩૧૮ી.
 ગંબીધણી ૧૧૩
 ગાણપત્ય ૨૦૫
 ગાત્રોત્સર્ગતીર્થ ૧૪૨
 ગાન્ધાર ૮, ૧૦
 ગાયત્રીતીર્થ ૧૪૯, ૨૨૨
 ગાયત્રીશ્વર ૧૩૯
 ગાયત્રીમણીતીર્થ ૧૦૭
 ગિરનાર ૧૧, ૧૨, ૩૭, ૩૮, ૪૭,
 ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૯૨,
 ૯૩, ૯૪, ૯૬, ૯૭, ૧૫૯, ૧૬૩,
 ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૧, ૧૭૮,
 ૧૮૧, ૨૦૭, ૨૬૦
 ગિરિકાણ્ડકા ૨૦૪
 ગિરિદારૂણ ૧૮૦

ગિરિનગર ૫૧
 ગાંતા ૧૧૩
 ગીર ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૨
 ગુજર ૨૦૬
 ગુજરાત ૧૦, ૩૭, ૩૮, ૪૫, ૫૧,
 ૫૪, ૫૯, ૬૨, ૬૯, ૭૨, ૭૬,
 ૧૨૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩,
 ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૪, ૧૯૨,
 ૧૯૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૧૩
 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ૩૬
 ટી., ૪૮ટી., ૫૦ટી., ૫૧ટી.,
 ૭૧ટી., ૧૫૦ટી., ૧૬૧ટી.,
 ૨૦૭ટી., ૨૦૯ટી.
 'ગુજરાત સંશોધનમંડળનું ત્રૈમાસિક'
 ૧૭ટી., ૬૯ટી., ૧૮૮ટી.
 ગુજરાતી ૧૭૫, ૧૭૬
 'ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર'
 ૭૩ટી., ૭૪ટી.
 ગુજ્જર ૬૨, ૭૩
 ગુજ્જરેતી ૭૪
 ગુજ્જ ૭૩
 ગુપ્તક્ષેત્ર ૧૫૭
 ગુપ્તપ્રયાગ ૧૪૪
 ગુપ્ત સોમેશ્વર ૧૪૭
 ગુપ્તેશ્વર ૩૨, ૮૦, ૧૪૭
 ગુફેશ્વર ૧૪૩
 ગુર્જર ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૧૬૯,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪
 ગુર્જરના ૭૩, ૭૪
 ગુર્જર-રાજ ૭૫
 ગુર્જરાટ ૭૪
 ગુર્જરાત ૭૩-૬

ગુર્જરી ૭૫
 ગુરુશ્વર ૨૦, ૩૦, ૨૦૩
 ગુલ મહાકાલ ૨૬
 ગુદગણ ૧૧૩
 ગૂમતી ૭૬
 ગોકર્ણ ૫, ૧૮૭, ૨૨૧
 —તીર્થ ૨૧૬
 ગોકર્ણેશ્વર ૨૧૭
 ગોખુરા ૨૦૪
 ગોધાનદીમંગમ ૭૬
 ગોતમીપુત્ર ૨૩૮.
 ગોતીયા ૧૧૩
 ગોતીર્થ ૨૦૫
 ગોદણી ૧૧૦
 ગોદાવરી ૭૬, ૧૫૨, ૧૫૩
 ગોધર ૧૧૨
 ગોધરી ૧૧૦
 ગોપતીર્થ ૨૭
 ગોપારેશ્વર ૧૧૬
 ગોપાલકૃષ્ણ ૫૫, ૫૬
 ગોપાલસ્વામી ૧૪૫
 ગોપિકાસર ૧૦૬
 ગોપીન્દ્ર ૨૮
 ગોપીશ્વર ૧૩૮
 ગોપીસંગ ૧૦૬
 ગોપેશ્વર ૨૭, ૧૨૧, ૧૨૨
 ગોપ્યાદિત્ય ૧૩૮
 ગોપ્રચારતીર્થ ૧૦૬
 ગોમુજ ૧
 ગોમતી ૧૯, ૪૮, ૬૪, ૭૫, ૭૬,
 ૯૦, ૧૦૫
 ગોમતીકુંડ ૨૬

ગોમલ ૮૬
 ગોમુખ ૧૩૨, ૨૨૦
 ગોમુખી ૧૯
 ગોરખપુર ૧૭૩
 ગોવક્ષ ૧૪૩
 ગોલદણુ ૧૧૨
 ગોલાંગૂલ ૨૦૨
 ગોવત્તતીર્થ ૧૦૯, ૨૦૩
 ગોવત્સન ૧૯૭
 ગોવર્ધનપુર ૧૫૨
 ગોવ્યદ્વી ૧૧૨
 ગોવા ૫, ૮
 ગોરિદ-ત્રીજો ૧૮૧
 —ચોથો ૧૬૯
 ગોવિંદણુ ૧૧૨
 'ગોવિન્દસુત' ૨૨, ૧૬૦
 ગોળપદ ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૪૮, ૨૧૯
 ગોઝદ ૨૦૫
 ગોડનન ૫૩
 ગોતમ ૩૧૮, ૧૬૫, ૧૬૬
 ગોતમાશ્રમ ૨૦, ૧૬૬
 ગોતમી ૮૦
 ગોતમેશ્વર ૮૦, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૨,
 ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૫૮, ૨૨૩
 ગોતમેશ્વર અક્ષરમાતા ૭૬
 ગૌરકંપ ૨૧૫
 ગૌરી ૧૪૧, ૧૮૦
 —કુંડ ૨૨૨
 —તપોવન ૧૩૬, ૧૩૮
 —તીર્થ ૮૦
 ગૌરીશ્વર ૧૩૬
 ગૌરીસંગ ૧૦૬

ગોળગ ૭૬	ચન્દ્રપિકા ૨૨૨
ગ્રીક ૪૫, ૧૫૧	ચન્દ્રપ્રભાસ ૧૯, ૮૦
ગ્રીસ ૧૫૧ટી	ચન્દ્રલાગા ૭૬, ૯૦, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૩૩, ૨૦૫
‘ગ્યેરી ધે’ વોઝ ગુજરાત’ ૯ટી, ૧૦ટી	—સગમ ૧૨૩
ગાલિય ૧૭૦, ૧૮૬	ચન્દ્રમુખ ૧૩૩
ઘઘર ૧૯૮	ચન્દ્રનાપી ૧૪૧
ઘટિકારથાન ૧૪૭	ચન્દ્રમર ૧૦૬, ૧૪૪
ઘટેશ્વર ૨૦૫	ચન્દ્રદાસતીર્થ ૧૨૦, ૧૨૭
ઘર્ષ ૧૯૮	ચન્દ્રાદિત્ય ૨૭
ઘર્ષરૂડ ૧૪૭	ચન્દ્રાદિત્યેશ્વર ૨૨
ઘટાકર્ણ ૧૩૩	ચન્દ્રેશ ૧૧૯
ઘટેશ્વર ૩૧, ૧૪૩	ચન્દ્રેશ્વર ૨, ૭૬, ૧૩૭, ૧૪૬, ૨૦૫
ધુમેશ્વર ૩૨	ચન્દ્રોદયતીર્થ ૧૪૪
ધૃતતીર્થ ૨૭	ચન્દ્રોદયભેદતીર્થ ૨૦
અકતીર્થ ૨૦, ૨૭, ૭૫, ૧૦૫, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૭, ૧૭૯	અપલેશ્વર ૧૧૭
અકપાણિ ૨૨૨	અમલકરી ૨૨૦
અકરવામિતીર્થ ૧૦૬, ૧૦૭	અમલકરપુર ૩૫, ૪૨, ૪૩, ૭૭, ૧૧૪, ૨૧૧, ૨૧૮, ૨૨૧
અક્ષેશ્વર ૭૯	—ક્ષેત્ર ૭૭, ૨૧૬
અતુર ગણગિરિ ૧૮૭	અમલકાગ રાગ ૨૧૮
‘અતુર્ભાણી’ ૧૬૯	અમલકારી દુર્ગા ૨૨૦
અતુર્ભુખ ગણપતિ ૧૪૫	અમસોદ્ભેદ ૧૪૩, ૧૯૮, ૨૦૧ટી
અતુર્ભુખધરલિંગ ૩૦	અગ્નિયા ૧૧૩
અત્વરપ્રિયા ૧૩૬	અરુકામંગમ ૧૧૭
અનસ્યન ૧૧૨	અરુકેશ્વર ૧૧૭
અન્દન ૧૧૨	અર્પટમાતાઓ ૨૮
—ક્ષેત્ર ૧૧૨	અર્પવતી ૧૨૫, ૧૮૭
અન્દના ૨૦૪	અર્પમુડા ૨૧૯
અદ્યેશ્વર ૨૦૫	અનૌગમાગ ૧૮૮
	અઅલેશ્વર ૩૨
	અડનાથ ૧૩૩

ચંડનાદ ૧૩૩	ચિત્રલેખ ૧૧૩
ચંડપાણીસ્વર ૧૧૭	ચિત્રશર્મા ૨૧૭
ચંડાદિત્યસ્વર ૩૨૩ી.	ચિત્રશિલા ૨૧૯
ચંડાદિત્યતીર્થ ૧૧૯	ચિત્રાતીર્થ ૧૦૬
ચંડમુંડાપી ૧૬૬	ચિત્રાદિત્ય ૧૩૯
ચંડિકા ૭૯	ચિત્રાંગદસ્વર ૧૩૮, ૨
-તીર્થ ૧૧૯	ચિત્રાંબવદન ૨૦૫
ચંડિકાશ્રમ ૨૦	ચિત્રેસ્વર ૧૩૯, ૨૧૯
ચંડિકેસ્વર ૨૦૪	ચિત્રેસ્વરીપીઠ ૨૧૯
ચંડી ૨૦૪	ચિત્રોત્પન્ના ૧૧૫
ચંડીશ ૧૯૬	ચિન્તામણિ ૧૪૬
ચંડીસ્વર ૨૬, ૧૩૫, ૧૪૬	ચિપિટાતીર્થ ૨૭
ચંડેશ ૨૦૫	ચૂડામણિ ૩૩, ૫૨, ૭૭
ચંડેસ્વર ૧૧૮	ચૂડામણીસ્વર ૨૬
ચંપકનગર ૭૭, ૧૯૧ટી.	ચેખલી ૧૧૨
ચંખમ ૧૨૫, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૮૪,	ચેટરજી, ડૉ. સુનીતિકુમાર ૧૭૦
૧૮૬, ૧૮૭	ચોપાલી ૧૧૨
ચાતુર્વિધ ૧૫૪	ચૌરતીર્થ ૧૧૯
ચાપોતકટ ૧૯૧ટી.	ચૌરશીપતિતીર્થ ૧૨૦
ચામુંડા ૨૯, ૫૨, ૧૯૬, ૨૦૪	ચૌલુક્ય ૨૦૬
ચારણસિદ્ધ ૧૧૨	ચવન ૧૭૭
ચારણસિદ્ધા ૧૧૨	ચરનાદિત્ય ૧૪૪
ચારુદત્ત ૬૬	ચવનાશ્રમ ૨૯
ચાલુક્ય ૧૬૯	ચવનેશ્વર ૨૯, ૭૧
ચાવડા ૧૯૧ટી.	છત્રીટ ૧૧૩
ચાખોદખ ૧૧૨	છત્રોટા ૧૧૩
ચાંદણખેડ ૧૧૨	છાગલક ૨૦૧
ચાંપાનેર ૭૭, ૧૯૧ટી	છાયા ૭૮
ચાપો ૧૯૧ટી.	છાયાલિંગ ૧૨૩
ચિત્રકૂટા ૧૧૫	છોટાનાગપુર ૫૩, ૫૪
ચિત્રગુપ્તેસ્વર ૧૮૦	
ચિત્રપથા ૧૩૬	જગત્ત્રયામી ૧૯૪, ૧૯૬-૭

જટાશંકર લીલાધર ૧૮૬૮ી.

જટાશંક ૨૭

જટેશ ૧૧૬

જટેશ્વર ૨૭, ૨૬, ૩૧

જનમેશ્વ ૧૫

જનાદેવજી ૩૧૮ી.

જનહોરી ૧૧૨

જમદગનીશ્વર ૧૪૧

જયન્ત ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૭૮

જયન્તેશ્વર ૧૦૬

‘જયમંગલ’ ૭૪૮ી., ૧૫૬૮ી.

જયવારાહતીર્થ ૧૨૧

જયસ્વામી ડો. ૧૦, ૬૭, ૨૦૮

જયાદિત્ય ૧૫૮, ૨૧૩

—કૃષ ૧૫૮

જયીપુત્ર ૨૨

જયેશ્વર ૨૭, ૧૬૬

જરકારુતીર્થ ૧૦૭

જરહગવેશ્વર ૧૪૬

જરા ૧૪૩

જરાસંધ ૮૨, ૮૫, ૮૮

‘જર્નલ ઓફ ધિ બોરમે ક્ષાન્ધ ઓફ
ધિ જે. એ. સી.’ ૭૪૮ી.

‘જર્નલ ઓફ ધિ ગેવલ એશિયા-
ટિક સોસાયટી’ ૫૬૮ી.

જલપ્રભાસ ૧૪૧

જલસિંગ ૨૮૧

જલવાસ ગણપતિ ૧૩૬

જલશાપિતીર્થ ૧૧૬

જલશાપી જનાદેવ ૨૧૬

જલપેશ્વર ૩૧

જહાંગીરખા ૮૦

જંબુકેશ્વર ૧૧૮

જંબુતીર્થ ૨૦, ૨૦૫

જંબુદ્વીપ ૨૨

જખાસણ ૧૧૩

જગેશ્વર ૨૨૦, ૨૨૧

‘જાતક’ ૬૬૮ી., ૧૫૦, ૧૫૩

કુચ ૬૬૮ી.

સુપારક ૧૫૦૮ી., ૧૮૮૮ી.

જાતિરમર ૬૮

જાનકીશ્વર ૧૩૮

જામદગ્ન્ય ૧૮૭

—તીર્થ ૧૦૭, ૧૨૩

જામદગ્ન્યેશ્વર ૧૩૮

જાવાસરેણ ૧૧૩

જાલતીર્થ ૧૦૬

જાલેશ્વર ૧૦૬, ૧૪૩, ૨૨૧

—હૃદ ૧૨૭

જાવાસણ ૧૧૩

જારવા ૧૧૩

જાદ્નવી ૧૧૨, ૧૨૮

જાહ્નવીતી ૨૨૧

જાંબવતી ૭૬, ૮૦, ૧૦૬, ૧૪૨

જાંબવંત ૨૦૫

જાંબવંતેશ્વર ૨૦૫

જિનવિજયજી, મુનિશ્રી ૭૫૮ી., ૨૧૧

જુજુ ૭૩

જૂનાગઢ ૮૨, ૮૩, ૮૬

જૂજક ૧૦૮

જેરેટ ૨૦૬

જેલમ ૧૨૬

જેકસન ૧૮૫૮ી.

જેન ૧, ૧૬, ૧૬૪

‘સાહિત્ય’ ૩૬ટી., ૩૭ટી.

નોટે, રતનમણિરાવ જીમરાવ ૧૬૯

ટી., ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૭૫, ૨૦૧

ટી., ૨૧૨, ૨૧૩

નયેકસોજ ૧૧૨

નયેકસા ૧૧૨

નયેકસોજ ૧૧૨

ન્યોતિસિંગ ૨૧૦, ૨૧૨

‘ન્યે ઓફિકલ એસેઝ’ ૨૨ટી., ૨૪ટી.

‘ન્યે ઓફિકલ ડિક્શનરી’ ૧૨ટી.,

૧૩ટી., ૪૫ટી., ૪૬ટી., ૬૫

ટી., ૬૬ટી., ૭૩ટી., ૮૧ટી.,

૮૨ટી., ૧૫૬ટી., ૧૬૦ટી.,

૧૬૬ટી., ૧૮૮ટી., ૧૯૨ટી.,

૨૦૮ટી., ૨૦૯ટી.

નવરનીતીર્થ ૨૯

નવાલામુખી ૨૦૦

નવાસેવર ૩૨, ૧૧૭, ૧૪૩, ૧૪૬

ઝીંશતીર્થ ૨૦૩

દાકાકુસુ ડો. ૮૨ટી., ૧૭૦ટી.

દીકાલો ૧૧૩

દોલેમી ૧૩, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૮૧,

૮૬, ૧૦૨, ૧૧૫, ૧૫૧, ૧૫૨,

૧૫૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૮૬,

૨૦૮

દોડ. કર્નલ ૧૩૧, ૧૭૧

દુબોઈ ૬૫

ડમરુકર ૩૦

ડબીઆ ૧૧૩

ડિંગક ૮૭, ૧૦૧

દુટેવર ૩૦

દોંદેશતીર્થ ૧૨૩

તક્ક ૧૮

-કુડ ૩૦

તણિ ૨૦૨

તનસુખરામભાઈ ૨૧૩

તપતેવર ૮૦

તમકુડ ૧૪૫

તખોદ ૧૪૬

તખોદક-કુડ ૧૪૫

-વામી ૧૩૨, ૧૪૫, ૧૪૬

તમસા ૧૧૫

તરુદરુ ૧૫૩

તરતરંગ ૨૦૨

તલરવામી ૭૮, ૧૪૫, ૧૪૬

તાપી ૪૬, ૫૪, ૭૮-૮૧, ૧૬૬,

૧૮૧, ૧૮૩

‘-પુરાણ’ ૭૬-૮૧ટી.

તાપેવર ૧૨૧

તામપણી ૫૬

તારક ૧૪૪

-પુર ૧૫૬

તારકામુર ૧૫૬

તારંગા ૨૦૨

‘તાર તંગ’ ૪૬, ૫૬

‘તારિખ-ઇ-સમિનિ’ ૬૬

‘તારિખ-ઇ-મોરક’ ૧૦૩ટી.

તાલજંબ ૨૨

તિયાત્રી ૧૧૨

નિલકેવર ૧૧૯

નિલાદેવર ૧૨૩

તુરામંગતીર્થ ૧૨૪

ગુણમેટ ૧૪૮
 ગુણસીરધામ ૭૮
 ગુડપુર ૧૪૭
 ગુડિર ૨૨
 ગુણિદ્વિધર ૧૩૬
 તૈયસાગણિક ૧૭૬
 તંગાવતી ૨૧૧
 ત્રિફલ ૮
 ત્રિફલ ૧૧૫
 ત્રિજાતેશ્વર ૨૨૧
 ત્રિતદ્વ ૧૪૩, ૧૪૭
 ત્રિદશ ૨૨૧
 ત્રિદશગોત્રિતીર્થ ૧૨૦
 ત્રિનેત્રલિંગ ૧૬
 ત્રિનેત્રેશ્વર ૧૪૪
 ત્રિપથગામિની તંગા ૧૪૨, ૧૪૪
 ત્રિપુ ૫૨
 ત્રિંગ ૧૪૩
 ત્રિપુરપથાલા ૧૫૮
 ત્રિપુર ૨૦, ૨૧૯
 ત્રિમૂર્તિ ૧૧૦
 ત્રિયોચનતીર્થ ૧૨૦
 ત્રિયોચનેશ્વર ૩૧
 ત્રિવિદ્યેશ્વર ૩૦
 ત્રિવેણી ૧૩૪, ૧૪૯, ૨૧૯
 ત્રિશકુ ૨૧૭
 ત્રિશિવિની ૧૮૦
 ત્રિસંગમસૂર્યતીર્થ ૧૪૦
 ત્રિસધ્યા ૨૨૧
 ત્રિયગકસર ૧૯૦, ૧૯૬
 ત્રિવિક્રમતીર્થ ૧૨૨
 ત્રિવિદ્ય ૧

ત્રિસંગમતીર્થ ૧૪૨
 ત્ર્યંબકેશ્વર ૧૩૭
 ઘણ ૧૧૨
 ગ્રામ ૧૧૨
 ઘણ ૧૧૨
 ઘણતંગ ૧૧૨
 યાજ્ઞા ૬૬, ૧૮૭
 યામણા ૨૧૨
 દક્ષિણોદધિ ૨૦૪
 'દક્ષિણોદધિ પૂર્વ-દક્ષિણ' ૨૦૮ડી.
 દણ્ડ ૨૨૧
 દણ્ડપાણિ ૨૬, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫,
 ૧૩૭
 દધિરક-દતીર્થ ૧૧૯
 દધીયિ ૨૦૫
 દમણગંગા ૬, ૧૮૧
 દદુરેશ્વર ૩૨ડી.
 દર્માવતી ૬૫
 દલાલ, ગ્રીમનવાલ ૬૬, ૨૧૩
 દરે, કૌનાલાલ ભાઈશંકર ૨૦૧ ડી.,
 ૨૦૨ડી., ૨૦૩
 દશક-પાતીર્થ ૧૨૨
 'દશકુમારચરિત' ૨૨, ૩૩, ૭૧
 દશરથેશ્વર ૧૪૦
 દશાશ્વ ૪૨, ૪૩,
 દશાશ્વ ૧૧૫
 દશાઈ ૬૨
 દશાવમેધતીર્થ ૧૨૨, ૧૪૨
 દશાવમેધિકતીર્થ ૧૨૧
 દશાશ્વમેધિકેશ્વર ૩૨
 દલોડ ૧૧૨

दंताली ११२
 दान्तादेवी १६६
 दामोदरकुंड ५०
 दामोदर हरि १६६, १७८, १७९
 दामुकु ७
 दामुकुवर ११७
 दामु-तीर्थ ११८
 -वन ११७
 'दिग्दर्शन' उद्दी., ४१टी.
 दिवेदिया, नरसिंहराव उद्दी., ७४,
 २१३
 दिव्य सरोवर १८०
 दीक्षित, शं. भा. १७१टी.
 'दीपवंश' २२टी., १५०टी.
 दीप्तिदेशतीर्थ ११८
 'दीर्घानिधाय' २२टी.
 दीप ६६
 दुग्धायली ११३
 दुग्धेश्वर २०५
 दुग्धीया ११३
 दुग्धनायिका १७६
 दुर्गाकूट १४७
 दुर्गा १५, १७७, १६७
 -नदी २०६
 दुर्गादित्य १४५
 दुर्गायन्त ४७, ४९, ५१, ८१, १६६
 दुर्गाेश्वर उद्दी.
 दुर्गारसम १६६
 दुर्गा ३१

दुर्वासा १०४, १०५, २२३
 दुर्वासादित्य १४२
 दुर्वासागह्वरान १०५
 दुर्वामेश्वर २६, ३२, १४६
 दुर्धर्ष २२१
 दुर्धामान्तकारिणी शीतला १३६
 दुर्शीलप्रासाद २१६
 दुर्शीलेश्वर २२३
 दुर्धेश्वर ७६
 दुर्गामा ११३
 दुर्ताली ११२
 दु, नंदला ५६, ६५, ७०, ७१,
 ८१, ११६, १६६टी.
 दुर्धवाडा १४४
 दुर्धोला ११३
 दुर्धनीतीर्थ १०७
 दुर्धकुश १४४
 दुर्धभात तीर्थ २०, १०६, १२३, १४०
 दुर्धगढ ४६
 दुर्धतात्रय तीर्थ ११८
 दुर्धतीर्थ ३३, ११८, १२०, १२२,
 २०५
 दुर्धपतनतीर्थ ११८
 दुर्धपतन १३२
 दुर्धप्रयाग ३०, ३१टी.
 -माता १३४
 -राजेश्वर १८२
 दुर्धगिया १७३
 दुर्धसर १०६
 दुर्धवातन २१३

દેવાયત ૨૧૩	ધનદેશ્વર ૧૩૬
દેવિકા ૧૪૪, ૨૨૧	ધનજય કુંડ ૩૦
-તટ ૧૩૩, ૧૪૬	ધનુ સાહચેશ્વર ૩૧
દેવદાસ ૩૨	ધનેશ્વરચરિ ૩૬, ૩૭
દેહયોડીઆ ૧૧૨	ધનોત્કટ ૧૬૩
દેહસોહ ૧૧૨	ધ-વન્તરીવાપી ૨૨૩
દેહોપ ૧૧૩	ધરમેન ચેચે ૩૫, ૭૧, ૧૦૫
દેહોના ૧૧૩	ધરાશેન ૧૦૬
દેહોસોડી ૧૧૨	ધર્મકુટક ૧૪૭
દૈત્યસહનતીર્થ ૧૧૮, ૧૩૬	ધર્મકૃપ ૧૧૦
દોગસમુદ્ર ૬૦	ધર્મરાજ ૧૦૮
દોશી, પડિન બેચ દાસજી ૧૭૧	ધર્મગાન્ધેશ્વર ૨૨૨
દ્યવન્તી ૩૪	ધર્મસગ ૨૬
દ્યુમનીર્થ ૧૦૬	ધર્મગ્યાન ૧૧૦
દ્વાદશ દિત્ય ૧૨૭, ૧૬૬	ધર્મોપદ્ય-ક્ષેત્ર ૧, ૧૦૮-૧૧૩, ૧૧૧,
દ્વાદશાર્કુત્તેશ્વર ૩૨	૧૭૭
દ્વાદશીતીર્થ ૧૨૧	ધર્માવતી ૨૦૪
દ્વાર ૬૧૬ી.	ધર્મેશ્વર ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૬
દ્વારકા ૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૮, ૪૯,	ધરદેશ્વર ૨૦૫
૬૩-૬, ૭૫, ૮૧-૧૦૮, ૧૬૪,	ધામજ્યવાહ ૭૨
૧૧૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૬	ધાર ૧૭૧
-ક્ષેત્ર ૧૦૪-૭, ૧૬૭	ધારાતીર્થ ૨૮, ૧૨૪, ૨૨૭
દ્વાપાત ૬૧	ધારાદેવી ૨૨૨
દ્વાપતી ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૭	ધારેશ્વર ૭૬, ૨૦૨
દ્વારવતી ૬૪, ૮૪, ૮૭, ૮૮, ૮૯,	ધીન્ડી ૬૭
૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૩૧,	ધુન્ધુમારેશ્વર ૨૧૬
૧૬૫	ધુનપાપ ૨૮
દ્વાનવની ૬૧, ૬૨, ૧૦૭ ૧૦૬, ૨૦૩	ધુનેશ્વરીસગમ ૧૨૭
દ્વાર્તી ૧૦૪, ૧૦૮	ધિનિકા ૬૭
દોષેશ્વર ૧૧૮	ધીનપાપેશ્વર ૧૨૭
	ધોગદિત્યતીર્થ ૧૨૧
	ધોધી ૧૭૭
ધનતીર્થ ૧૧૬	

ध्रुव. डो. आनन्दशंकर ३६, ४१

ध्रुवसेन ३६, ३७

-पहिलो २०६

ध्रुवेश्वर १३८

नकुल १५४, १५८, २०६

नमोदय-सुद्ध २०५

नगर ४३, ११४, २१८, २२१

नगरस्थान १३४

नटनर्तक ४०, ४१, ४२, १७२

नटनायक ४१

नदीत्रिनसंगम १२२

नन्दादित्य १४३

नन्दासुद्धतीर्थ १२१

नन्दिकुण्ड २०४

नन्दिश्वर ११६

नन्दितीर्थ ११६, २०४

नन्दिनी १५, १८, १६७

-शुद्ध १४३

नन्दिनर्धन १५, १७, १८, १६

नन्दी १६

नरकापद्म गणपति २२२

नरतीर्थ २०२

नरदीप २८

नरनारायणतीर्थ ११६

नरदित्य २८, २२०

नरदित्येश्वर ३२

नरक ४१

नर्मदा १०, १३, २४, ४५, ५३,

५४, ६१, ६६, ११४-२४, १२६,

१५१, १५२, १५३, १५५, १६०,

१६२, १८४

नर्मदेश्वर ११८, १२०

नक्ष २२०

नक्षक २२

नलोश्वर ११६, १४६, २२१

नवनदी २८

नवराष्ट्र १२५ १५५

नागयश्वर ३१

नागतीर्थ १६, ३०, १०६, १२१, २२२

नागर ६६, ११४, १२८, १४१

नागरादित्य १४२, २२२

नागेश्वर २२२

नागझुण्ड ११३

नामलोका २६

नागसर १०६

नागस्थान १३४, १४१

नागसुद्ध १५, २०, १४६, २१६

नामासय २६

नामिनी १६६

नामेश्वर १२०

नामेश्वर १२०, १५८

नामो २१७

नामोद्भेद १६८

नातमेरा ११३

नायक ४०, ४१, ४२,

नायक, हाडोरभार्थ लाघुभार्थ ६६टी.

नायकपुरा ११३

नारयणसिद्धा ११२

नारधर्ति १५८

नारदादित्य १४४

नारदी गंगा ८०

नारदीय नरोत्तर १५८

ના-દેશ્વર ૮૦, ૧૧૯, ૧૩૯
 નારદેશ્વરી ૧૪૬
 નારાયણ ગૃહ ૧૪૬
 નારાયણતીર્થ ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૪૭
 નારાયણમિત્ર ૩૫
 નારાયણ સરોવર ૧૨૫
 નાયાડા ૧૧૩
 નાયાવની ૧૧૩
 નાભેશ્વર ૧૩૮
 નાયોતા ૧૧૩
 નાસત્યેશ્વર ૧૪૦
 નાસિક ૭, ૯, ૨૩૮, ૬૬, ૧૮૩, ૨૦૮
 નાસિકપ ૭, ૧૨, ૬૬, ૧૮૩
 નિમચ ૧૦
 નિમાર ૨૪
 નિમ્નશા ૨૬
 'નિરુક્ત' ૧૭
 નિર્ધૂતપાણેશ્વર ૮૦
 નિર્ધૂતપ્રાચી ૭૬
 નિર્મલેશ ૨૦૧
 નિપથ ૮, ૮૨
 નિધા ૧૨૬
 નિધાવતી ૧૦૬
 નિધા ૧૧ ૧૦
 નિમ્નતીર્થ ૧૨૦
 નિમાડદેવ ૨૦૫
 નિમ્નેશ્વર ૨૦૩
 નીલકંઠ ૧૪૨, ૨૦૬
 નીલકંઠેશ્વર ૩૨
 નીમશા ૨૬, ૧૧૭
 નીચ ૨૬
 નિમરૂ ૧૦૩

નૃપુરેશ્વર ૩૧
 નૃગતીર્થ ૧૦૬
 નૃસિંહતીર્થ ૮૦, ૧૬૧, ૨૦૬
 નેપાલ ૨૨૧
 નેમિનાથશિવ ૧૮૦
 નૈમિષ ૨૨૧
 નૈઋત ૩૮, ૩૯, ૧૫૩
 નૈર્ણય ૬૮
 નોડેરક ૧૬૧
 ન્યકમતી ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૪૩, ૧૪૪,
 ૧૪૬, ૧૪૭, ૨૦૩
 ન્યકુવાગહતીર્થ ૧૨૧
 પશ્ચિરાજતીર્થ ૧૪૬
 પતનેશ્વર ૨૮, ૩૧
 પતિયાળા ૧૬૮, ૧૬૯
 પત્રેશ્વર ૧૧૮, ૧૦૩૮, ૧૨૪૮
 પથર ૧૩૧
 પથકુડ ૩૦
 પથકતીર્થ ૧-૪
 પથકસર ૧૩૪
 પથાવતી ૨૬, ૩૩, ૫૨, ૧૦
 પથગકુડ ૩૦
 પથોળી ૧૨૭
 પરશુરામ ૬, ૧૫૦
 પગાન્ત ૮, ૧૦
 પગસર ૪૧
 પદાસરેશ ૧૮૭
 પગાસરેશ્વર ૧૨૧
 પરિન ૮
 પરીખ, ગમિકમાલ જો. ૮૬૧, ૧૭૦,
 ૧૬૧, ૧૬૦, ૧૬૫, ૨૧૧
 પર્ગાલિ ૧૪૩

પર્ણાશા ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૭૭

પર્ણાસા ૧૨૮

પશુપતિ ૨૭

પશુપતીશ્વર ૩૧

પશ્ચિમધાટ ૨૦૩

પહોળ ૧૨૭

પહન ૮

પશુતીર્થ ૧૯

પચનદ ૯, ૬૬, ૯૦ ૧૦૬ ૨૦૬

પંચપિઠાગૌરી ૨૦૨

પંચપિઠિકાગૌરી ૨૦૨

પંચવર્ણ ૮૭

‘પંચરીશ આત્મજ્ઞ’ ૧૭

પંચેશાની ૨૬

પંચમ ૧૧, ૧૬, ૬૬, ૭૩, ૧૭૨
ની, ૨૦૬, ૨૧૫

પાટડી ૧૧૭

પાટડીઅ ૧૧૨

પાટણ ૧૧

અણ્ણદિવનાડ ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૫,
૧૯૯, ૨૦૦

પ્રમાસ ૨૧૦

મોમનાથ ૨૧૦

પાટવં વાડવ ૧૦૮

પાણિનિ ૨૨, ૨૪, ૨૮

‘પાણિનીય શિક્ષા’ ૨૦૭ની

પાળકુટાર્યા ૨૦૫

પાનાવ ૧૨૮, ૨૦૦, ૨૧૭

પતાવમગા ૧૪૪, ૧૫૭

પાતાવગ્નદ્વરી ૨૧૭

પતાવશિવ ૮૦

પાતાલવિનર ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૨,
૧૭૯

પાતાલેશ્વર ૩૨, ૧૧૭

પાદુકા ૨૨૦

પાપધૌત ૭૯

પાપનાશન ૧૩૪

પાપનાશિનીતીર્થ ૭૯

પાપમોચન ૧૪૨

પાપવતી ૨૧૧

પાપલગુડ ૧૩૪

પારદ ૮

પારસિક ૮

પાગ ૧૨૯, ૧૮૪

પારાશરીતીર્થ ૧૧૯

પાગિપાત્ર ૧૦૯

પાગિયાત્ર ૩૪, ૫૪, ૬૧, ૭૦, ૧૨૯-
૧૩૧, ૧૬૬, ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૫,
૧૮૬, ૧૮૭

પારેશ્વર ૧૧૯

પાર્જિટર ૧૭, ૨૪, ૪૯, ૫૦, ૫૪,
૫૬ ૬૫, ૬૮, ૧૦૦, ૧૨૯ની
૧૩૦, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૦ટી,
૧૬૭, ૧૮૪, ૧૮૭

પાર્થેશ્વર ૨૦

પાર્વતી ૫૭, ૧૪

પાવક ૬૬

પાવેશ્વર ૨૦૪

પાવક ૨૮

પાશુપત ૫૭

પાશુપતાચાર્ય ૧૭૩

પાશુપતેશ્વર ૧૩૮

પાશુપત્ય ૮૭, ૧૬૪

પાડવ ૧૬૪, ૨૨૦	પુરુષોત્તમેશ્વર ૩૨
-કૃપ ૧૪૨	પુલ્લભ્યેશ્વર ૧૪૧
પાડવેશ્વર ૧૩૭, ૧૪૨	પુલ્લહેશ્વર ૧૪૧
પાડુતીર્થ ૧૨૦	પુષ્કર ૧૫, ૨૯, ૬૦, ૧૪૪, ૧૫૮, ૨૨૧
પિત્રુમહાકે ૨૦૫	-કુંડ ૧૦૯
પિતૃકૃપિકા ૨૧૮	-તથા ૨૨૭
પિતૃતીર્થ ૧૧૮	પુષ્કરાત્મય ૧૩૮
પિષ્પલપ્રસ્થ ૮૦	પુષ્કરાવર્તકા ૧૩૯
પિષ્પનાદ ૨૦૫	પુષ્કરેશ્વર ૧૩૮, ૧૪૦
પિષ્પલેશ્વર ૧૧૮	પુષ્કવોતીર્થ ૧૨૭
પિશાચમોચન ૨૯	પુષ્પકરડ ૨૮
પિશાચમોચનેશ ૨૯	પુષ્પગિરિ ૪૭, ૭૮
પિશાચેશ્વર ૩૧	પુષ્પદત્ત ૨૬
પિંગલા ૧૪૩	પુષ્પદત્તેશ્વર ૩૨, ૧૪૦
પિંગનાદિત્ય ૧૪૩	પુષ્પમાલ ૧૮૯
પિંગલી ૧૪૩	પુષ્પાદિત્યેશ્વર ૨૨૨
પિંગલેશ ૨૬	પુમાળક ૩૦ ૯૭, ૯૮, ૧૩૨
પિંગલેશ્વર ૩૨, ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૪૬	પુખતીર્થ ૧૦૩
પિંગાદેવી ૧૪૩	પુડરીક ૨૦૨, ૨૦૩
પિંગતારક ૨૦૩	પૂતિલેશ્વર ૧૧૯
પિંગતક ૨૦ ૮૪, ૮૬, ૮૭ ૮૮, ૧૦૫, ૧૩૧, ૧૦૨, ૧૬૩	પૂર્ણદ્રોપતીર્થ ૧૧૮
પિંગાદતીર્થ ૧૮	પૂર્ણા ૧૮૭
પીતુષ્ણિક ૨૦૩	પૂર્વસાગર ૨૨૧
પીતુવર્ણિક ૨૦૩	પૃથ્વીકેશ્વર ૩૧
પુલ્લમન ૮૯	'પેન્થિનસ' ૧૨, ૧૩, ૯૬, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૯
પુન્થક ૨૨૧	દી, ૧૭૨, ૧૮૮, ૨૦૮
પુરાણી ઝાંઝાનાલ બા ૨૦૧૧	પેદોઆ ૧૯૮
'પુરાતન પ્રભાસેત્ર' ૧૪૮-૫૦૮	પેનામહતીર્થ ૧૦૦
પુરુષોત્તમકેત્ર ૧૪૨	પેપતેશ્વર ૨૬
પુરુષોત્તમગિરિ ૨૯	પોતિત્રી ૧૧૩
પુરુષોત્તમસગ ૨૯	

પોરબંદર ૫૧, ૯૨, ૧૦૩

પૌલમાતાઓ ૨૮

પૌલોમીયર ૧૩૮

પૌંડ ૮૬

પ્રકાશતીર્થ ૭૬

પ્રતિકરૂપા ૩૩, ૫૨, ૧૩૨

પ્રતિજ્ઞેશ્વર ૧૫૭

પ્રતીહારેશ્વર ૩૧

પ્રત્યુપેશ્વર ૧૩૮

પ્રત્યેશ્વર ૮૦

પ્રઘુમ્ન ૪૦, ૧૮૦

‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ ૧૮૬

પ્રભાતીર્થ ૧૨૦

પ્રભાકરવર્ધન ૭૩

‘પ્રભાવકચરિત્ર’ ૧ ૩

પ્રભાવતી ૪૦

પ્રભાસ ૫, ૪૦, ૬૭, ૬૮, ૭૮, ૮૧,

૮૪, ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૨૧, ૧૩૧,

૧૩૨, ૧૬૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩,

૨૧૦, ૨૨૧

-ક્ષેત્ર ૭૮, ૧૩૨-૪૭, ૨૧૦

-પાટણ ૨૧૦

પ્રભાસેશ્વર ૧૨૦, ૧૩૮

પ્રયાગ ૭૦, ૨૨૧

પ્રયાગેશ ૨૮

પ્રયાગેશ્વર ૩૧, ૩૨

પ્રયુતેશ્વર ૧૬૬

‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ ૨૧૨

પ્ર.ગ્રયોતિપુર ૮૩

પ્રાગ્નાટ ૧૬૩, ૧૬૪

પ્રાચીનતીર્થ ૧૩૫

પ્રાચીનેશ્વર ૨૦૨

પ્રાચી સરસ્વતી ૨૬, ૧૪૩, ૨૦૨

પ્રાણીશ ૨૬

પ્રાંતીગ ૨૧૬

‘પ્રિન્સિપલ ઇન્ડિયા’ ૧૫૦ટી.

પ્રેતતીર્થ ૧૪૨

પ્રેતમુકિતકરી સિત્તા ૨૬

પ્રેતસિત્તા ૭૬

પ્રજ્ઞપ્રસન્ન ૧૬૬

પ્રજીની ૨૦૮

પ્રણીન્દતીર્થ ૧૪૬

પ્રેતપુર ૨૧૬

પ્રેતપુરની શીલાન ૧૧૨

પ્રેતતીર્થ ૮૦

પ્રેત ૨૬

પ્રેત ૬૨ટી.

પ્રેત ૧૭૪

પ્રિન્સિપલ ૧૭૪

પ્રેત, ડો. ૧૦, ૩૫, ૧૬૬ટી.

પ્રેત ૧૬૬

પ્રેત ૧૦૬

પ્રેત ૧૪૫

પ્રેત ૨૦૪

પ્રેત ૧૦૬

પ્રેત ૧૨૩

પ્રેત ૧૬૮

પ્રેત ૨૨૧

પ્રેત ૮૦

પ્રેત ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૭૭, ૧૮૪

પ્રેત ૧૬૭

પ્રેત ૧૫૭

પ્રેત ૩૫, ૧૮૮

પ્રેત ૧૫૭

બલઈઓ ઓવારો ૮૦

બલદેવ ૬૪

-તીર્થ ૧૦૭

બલદેવી ૧૪૦

બલભદ્ર ૧૪૨

બલભદ્રેશ્વર ૧૪૩

બનરામ ૬૩, ૮૪, ૮૭, ૮૯, ૧૪૬,

૩૦૧ની.

બનવતી ૧૧૩

બનાકેશ્વરતીર્થ ૧૨૩

બનાતિગમૈત્રીની ૧૩૮

બાલ ૧૭૮, ૧૮૨

-આશ્રમ ૩૦

બાલુચિસ્તાન ૧૦૪

બાલોલા ૧૧૩

બાલુધન ૧૧૩

બાલુધાન્યસેત્ર ૮૦

બાલુસુવર્ણેશ્વર ૧૪૭

બાલુક કુડ ૧૫૮

બાળા ૫૩

બાલુદેવી ૧૮૬

'બાળન' ૪૬

બાલુતીર્થ ૧૨૦

બાલુપુર ૧૧૭

બાલુભટ્ટ ૭૩

બામણા ૨૧૬

બામિયાના ૧૧૫

બામગૌરી ૧૯૭

બલગંધ ૧૮૮

બાલબલ ૧૩૭, ૧૪૫

બાલમગ્નતીર્થ ૨૧૬, ૨૨૩

બાલમે ૧૮૫

બાવસખ્યતીર્થ ૨૧૬

બાલાદિત્ય ૧૪૪

બાલાપુર ૧૦૪

બાલાપેન્દ્ર ૨૦૫

બાલાઈ ૧૪૪

બાલેશ્વર ૧૪૪

બાખલિ ૧૯

બિન્દુસર ૩૦

બિન્દુશ્ચર ૩૦

બિયાસ ૧૨૬

મિત્વામ્નતીર્થ ૧૧૮

મિત્વેશ ૩૬

મિત્વેશ્વર ૩૨

'બી સી લો બોલુમ' ૬૭૬

મહા ૬૬, ૧૭૫, ૧૮૮

-ગાથા ૨૬

'શુદ્ધિપ્રકાશ' ૨૧૦૬

'શુદ્ધિરટ ઇન્ડિયા' ૨૪૬, ૬૧૬

શુદ્ધેશ્વર ૩૨, ૧૩૫, ૧૩૭

શુરદાનપુર ૭૮

'મહત્ત્વદિતા' ૬૬, ૧૦, ૨૨

૨૩, ૪૦, ૪૨, ૪૫, ૧૩૧, ૧૬૦,

૧૬૮, ૧૬૯ની

શુદ્ધરૂપતિ ૧૩૫

શુદ્ધરૂપતીશ્વર ૩૦

શેટ ૧૦૨, ૧૦૪

શેટલા ૧૮૬

શેન્દ્રી ૧૮૮ની

શેષજી ૧૧૩

શેષિસત્ત્વ ૧૮૮

'શેષિસત્ત્વાવદાન' ૨૦

'શેષમે શેષેશ્વર' ૧૬૬, ૨૨,

૨૩ડી., ૩૫ડી., ૪૩, ૬૨, ૬૬
ડી., ૭૫ડી., ૧૫૧ડી., ૧૭૦,
૧૭૧, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૧ડી.,
૧૯૩ડી., ૧૯૪ડી., ૧૯૫ડી.,
૨૦૭ડી., ૨૦૮, ૨૧૧

બૌધાયન ૫૪

બુધ્ધર ડો. ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૩૫, ૬૨,
૧૭૦, ૧૯૫

બ્રહ્મકુંડ ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૩૩, ૧૩૯,
૧૪૧, ૧૭૯

બ્રહ્મક્ષેત્ર ૧૪૮-૫૦

‘બ્રહ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય’ ૧૪૮-૫૦ડી.

બ્રહ્મખેટક ૧૪૮-૫૦, ૨૨૪

બ્રહ્મચુત્ર ૧૯૧, ૧૯૨ડી., ૧૯૪

બ્રહ્મચારીસ્વર ૨૦૪

બ્રહ્મતીર્થ ૧૦૬, ૧૨૦

બ્રહ્મદત્ત ૮૭

બ્રહ્મપદ્મતીર્થ ૨૦

બ્રહ્મપુર ૧૪૮

બ્રહ્મપદ્મી ૨૦૫

બ્રહ્મચાણી ૨૮

બ્રહ્મશિક્ષા ૧૩૪

બ્રહ્મસર ૨૭, ૧૦૬, ૧૫૮, ૧૯૬

‘બ્રહ્મસરકુંડસિદ્ધાન્ત’ ૧૯૪

બ્રહ્મા ૬૪, ૬૫, ૧૦૫, ૧૦૯, ૧૨૮,

૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૭,

૨૦૦, ૨૧૫, ૨૧૭

બ્રહ્માણી ૨૭

બ્રહ્માર્જતીર્થ ૧૧૮

બ્રહ્મચર ૨૭, ૩૧, ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૪૫,

૧૫૮, ૧૭૯

બ્રહ્મોત્તરચાન ૨૭

બ્રહ્મોદ્દતીર્થ ૧૧૮

બ્રહ્મચીતીર્થ ૨૨૩

બ્રહ્મતીર્થ ૧૨૧

ભગવાનગાથ ઇન્દ્રજી, ડો. ૪, ૬, ૧૧,

૧૨, ૨૩, ૬૨, ૭૫, ૧૭૧, ૧૮૮

ભટ્ટરામી ૧૨

ભટ્ટાદિત્ય ૧૫૭, ૨૧૩

ભટ્ટારક ૧૩૪

ભટ્ટિકાતીર્થ ૨૨૧

ભટ્ટોત્પલ ૪૧

ભદુરીયા ૧૧૩

ભદ્ર ૪૦

ભદ્રકર્ણ ૨૨૧

ભદ્રકર્ણસ્રૃષ્ટ ૧૯

‘ભદ્રકર્ણપાવદાન’ ૨૨

ભદ્રકાલી ૩૦, ૧૪૪

ભદ્રવટ ૨૮

ભદ્રા ૧૩૨, ૧૪૬, ૨૦૫

ભદ્રાતીર્થ ૧૦૭, ૧૭૮

ભદ્રાચુળી ૨૦૪

ભદ્રેશ્વર ૧૨૩, ૧૨૪ડી.

ભરતેશ્વર ૮૦, ૧૪૦

ભરહાજેશ્વર ૧૫૮

ભરુકેશ ૫૫, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩

ભરૂચ ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૦, ૧૭૧

ભરૂચતીર્થ ૧૪૩, ૧૪૭

ભવનાથ ૧૬૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦

ભવમોચન ૮૦

ભવાનીપુર ૧૯૮

ભરમગાન ૨૨૧

ભંગતીર્થ ૧૨૪

ભંગીરીટ ભરવ ૨૨૨

ભાગીરથી ૧૦૫

‘ભાગ્યજ્ઞ ૧૧૨

‘ભાનુકન્ધ ૭, ૧૫૧

‘ભારતીય નવોત્થિયાસ’ ૧૭૧ટી.

‘ભારતીય ભાષા ૭૫ટી.

ભારનેશ ૧૨૦

ભારભૂતિતીર્થ ૧૨૨

ભારુકન્ધ ૭, ૧૨, ૧૫૦-૫૩, ૧૫૪

ભારેશ્વર ૧૨૨

ભાર્ગવેશ્વર ૧૨૧

ભાર્ગવ ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૭૭

ભાર્ગવરામતીર્થ ૨૯

ભાર્ગવેશ્વર ૧૪૦

ભાલકુ ૧૪૩, ૧૪૭

ભાસજ્ઞ ૧૧૨

ભાસતીર્થ ૧૦૭

ભાંડારકર, ડૉ. દેવદાસ ૭૪

ભાંડારકર, ડૉ. રામકૃષ્ણ પટ્ટી, ૩૫, ૬૨,
૧૬૦, ૧૭૨ટી., ૨૦૮

બિનમાસ ૧૬૫

બિનમાસ ૧૬, ૭૩, ૧૮૬-૮૭

બિલ્લ ૧૮, ૫૫, ૧૫૩, ૧૭૨, ૧૯૭-
૧૯૮ ‘બીલો.’

બિલ્લમાસ ૧૭૨, ૧૬૦, ૧૯૧, ૧૯૨

બીમ ૩૮, ૮૪

બીમકુલ્યાસંગમ ૧૧૯

બીમશંકર ૩૨

બીમગેન રાજ્ય ૧૯૪

બીમાશુનતીર્થ ૧૧૯

બીમેશ્વર ૨૬, ૩૦, ૭૬, ૮૦, ૧૧૬
૧૩૩, ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૭૬

બીરુકન્ધ ૭, ૧૫૧

બીલસા ૨૩, ૧૮૫

બીલો ૭૪, ૧૯૧, ૧૯૫-જુઓ ‘બિલ્લ’

બીલોડા ૨૧૬

બુક્તિસિખર ૧૭૬

ભુજ ૫૫, ૧૫૩

-વર્મા ૫૫, ૧૫૩

ભુરુકન્ધ ૧૫૩

ભુનેશ્વર ૧૫૦

ભુવનેશ્વરી ૧૯૬

ભુવનેશ્વરી મુખીમુખી ૧૮૦

ભૂતકોટીશ્વર ૮૦

ભૂતનાથેશ્વર ૧૩૮

ભૂતમાતૃકા ૧૪૦

ભૂનાલકવટ ૨૦૫

ભૂતીશ્વર ૧૨૨

ભૂનેશ્વર ૧૩૭, ૨૦૪, ૨૦૫

ભૂધરથાવરાહ ૧૪૪

ભૂબુવતીર્થ ૧૬૭

ભૂબુવેશ્વર ૧૨૨

ભૂબુવેશ્વરેશ્વર ૧૬૬

ભૂકુટેશ્વર ૧૨૦

ભૂગુપ્તાશ્રમ ૧૫૦

ભૂગુપ્તસિ ૧૫૪, ૧૬૦

ભૂગુકન્ધ ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪

ભૂગુલેષ ૧૫૨

ભૂગુતીર્થ ૧૦૬, ૧૨૨, ૧૫૦, ૧૫૨,
૧૫૩, ૧૫૪

ભૂગુનાથ ૧૪૬

ભૂગુશિવર ૧૨૧

ભૈરવ ૩૦, ૧૧૭, ૧૩૩, ૨૨૧

ભૈરવક્ષેત્ર ૮૦

निगवग्मशान १४१
 निरवानन १३३
 निरनी ८०
 निग्वेश्वर १३५, १३७, १३८, १३९,
 १४२
 निगवती २११
 निग्वेश्वरतीर्थ १२०
 निग २२
 निगग ८३, १६५
 निपाद्य ५४, १३०, १८४
 निपुणता २१६
 निष्ठा १०४
 निमध ८२, ८३, ८३, ८४
 निगोडी ११२
 निगोडीया ११२
 निगोडेश्वर १२२
 निगुडिगुडेश्वर १६
 निगुनदीभंगम ११६
 निगुनागेश्वर ११६
 निगुडेश्वर २२१
 निगगात्रम ११८
 निगगेश्वर ३१, ११८
 निग १२५
 निगडेश्वरतीर्थ ११६
 निगुरा १०
 निगनसानु २०३
 निगुमती १४६
 -सगम १२२
 निगुगदित्य २०४
 निगुवासनक ११०
 निगुगदित्य ११६

निग्वेश्वर २१, २२१
 निग्वेश्वर २४
 निग्वेश्वर २०१
 निगुगतीर्थ २०
 निगोडतीर्थ १२४
 निग काभे ४२ ३०, ३०
 निगधाता १६०
 निगवेश्वर १२०
 निगवृत्ता ५६
 निगवृत्तीर्थ १०६
 निगीयि ७५
 निगु ६, ११, ४१, ६०, १५४, १५८
 -५५ १६८
 निगुडेश्वर २०१
 निगुडोटी २०१
 निगुदार्पा १४५
 निगुद गवृपति २२२
 निगद १५६
 निगताग २१३
 निगनाथ ६, १८८, १८९टी
 निगती ११५, १२६, १५४, १५५
 निगमुग गजनी ६७, १७४
 निगगोप, २६, २८ १३३
 -पु २४
 -वन १३, २४, २६
 निगगोडेश्वर २६, ३१टी, ११७,
 १३७, १४५, २०४, २१८
 निगगुर्मा २६
 निगगो १६, २१७, २१८, २२१
 -गि ७८
 -ग १०६
 'निगगगिनिगगगग' ६६टी,

મહાપ્રભાસ ૧૪૧	મહોદયતીર્થ ૧૪૫
'મહાભારત' ૨૧, ૨૦૧, ૨૦૮, ૨૦૯	મહોવી ૧૧૨
મદારાષ્ટ્ર ૫૮, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૭૨	મહૌચસતીર્થ ૨૦
ટી., ૨૦૮	મધુસૂતર ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૬૦
મહાલક્ષ્મી ૨૨૦	મંડીશ ૧૩૪
મહાક્ષય ૨૦૨	મંડીશ્વર ૧૪૦, ૧૪૧
મહાક્ષયેશ્વર ૩૧	મંડ્યાત્રમ ૧૩૫
'મદાવરણ' ૨૨	મંગલ ૧૭૬
'મહાકંસો' ૧૭૭ટી., ૧૭૫	મંમલેશ્વર ૩૨, ૧૧૬, ૧૨૧
મહાવિનાયકતીર્થ ૨૦	મંમળા ૧૩૫, ૧૩૬
મહાવીર ૩૬	મંલુમ ૨૨૩
મહારમચાન ૧૪૧	મંડપ ૧૦૯
મહિતા ૧૫૫, ૧૫૬	મંદુકેશ્વર ૧૪૭
મહિશ ૧૬૦	મંડારા ૧૧૩
મહિષ ૧૫૬	મંત્રવિજૂયણ ૧૪૭
-તીર્થ ૧૦૬	મંત્રાવલિ ૧૪૩
-પુર ૧૫૬	મંમ્સોર ૧૬૮
-મર્દિની ૧૩૭	મંદાકિની ૧૬, ૧૧૫
મહિષક ૧૫૫	-કુંડ ૨૭
મહિષિક ૧૫૫	મદાદિત્ય ૧૪૩
મહિષેશ્વર ૭૬	'માઉન્ટન્સ એન્ડ ઇન્ડિયા' ૫૩ટી.,
મહી ૬, ૧૧, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬,	૫૪ટી., ૧૬૨ટી., ૧૬૩ટી.
૧૬૦, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૮૧, ૧૮૪	મામથ ૧૫૩
-તટગ. ૧૬૦	માથ ૧૬૪
-નગર ૧૫૬, ૨૧૧, ૨૧૪	માથુજા ૧૫૦
-સાગર ૧, ૧૫૬-૫૮, ૧૭૭	માતર ૧૧૩
-સાગરમંચ ૧૫	માતબી ૫૮, ૧૦૯
-સાગરમંચ ક્ષેત્ર ૧૫૬-૫૮, ૨૧૧,	માતગેશ્વર ૩૬ટી.
૨૧૪	માતૃકેશ્વર ૧૧૭
મહીકાકા ૧૬૦	માતૃતીર્થ ૧૧૬, ૨૦૨
મહેન્દ્ર ૨૨૧	માનમધ્ય ૧૧૩
મહેશ્વર ૨૬, ૧૬૦	માત્રા ૧૧૩

માધવ ૧૩૨
 માધવવિપ્લવ ૧૪૪
 માધવીતીર્થ ૮૪, ૯૫
 માધુપુર ૯૨, ૧૦૩
 માનસરોવર ૧૫૦
 માનસ-સરોવર ૧૫૦
 માનવેશ્વર ૧૪૨
 માન્ધાતૃપુર ૧૧૭
 મામુહુદ ૨૦
 મારણજ ૧૧૨
 મારવાડ ૧૧, ૧૫૪
 માર્કેન્ડાપિ ૧૩૩
 માર્કેન્ડ નદી ૧૯૮
 'માર્કેન્ડેય પુરાણ' (પાર્શ્વદેવની આવૃત્તિ)
 ૨૩૮ટી., ૩૫૮ટી., ૪૯૮ટી., ૫૩૮ટી.,
 ૫૬૮ટી., ૬૮૮ટી., ૧૦૦૮ટી., ૧૨૯
 ટી., ૧૩૦૮ટી., ૧૫૫૮ટી., ૧૬૦
 ટી., ૧૬૭૮ટી., ૧૮૪૮ટી., ૧૮૫૮ટી.,
 ૧૮૭૮ટી.
 માર્કેન્ડેયાશ્રમ ૨૦
 માર્કેન્ડેયેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૪૨
 માર્કેન્ડેશ્વર ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૪૧,
 ૧૪૨, ૧૪૭
 'માર્કેન્ડેયોલો'—મુલનુ ૧૭૧ટી.
 માર્તિંકાવત ૮૩
 માલદીપ ૧૦૧.
 માલવ ૫૯, ૬૦, ૧૫૮-૧૫૯, ૧૮૩
 માલિકા ૨૨૨
 માલિયા ૨૨૦
 માલિભતી ૪, ૫, ૨૨, ૨૩, ૧૫૯,
 ૧૬૦, ૧૬૨
 માલિસતિ ૧૬૦

માહીતી ૨૨૨
 માહેય ૭, ૧૨, ૧૫૬
 માહેશ્વરી ૧૩૨
 માળવા ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૩૬, ૧૩૦,
 ૧૫૬-શુભો 'માલવ.'
 માંડલા ૧૧૪, ૧૬૩
 માંડલીકપુર ૧૧૦
 માંડલીય ૧
 માંડવતીર્થ ૧૨૨
 માંડવાશ્રમ ૧૧૮
 માંડવેશ્વર ૧૨૩, ૧૪૦, ૨૦૩
 મિત્રવન ૧૪૨, ૧૪૭
 મિષ્ટાન્નદેશ્વર ૨૨૨
 મિંચાણી ૯૨, ૧૦૩
 મોટાની ૧૭
 મુકરજી, ડૉ. રાધાકૃષ્ણ ૧૭૪, ૨૧૪
 મુકુટેશ ૧૨૦
 મુકુલિની ૧૯૬
 મુક્તતીર્થ ૮૦
 મુક્તારણ્ય ૧૦૯
 મુક્તિદાર ૧૦૬
 મુક્તીશ્વર ૩૧
 મુક્તેશ્વર ૩૧ટી., ૮૦. ૧૦૯
 મુખારતીર્થ ૨૨૧
 મુદ્ગલ ૧૧૨
 મુદ્ગલી ૧૧૨
 મુદ્ગલેશ્વર ૨૦
 મુનશી, કનૈયાલાલ મા. ૧૬૦,
 ૨૧૧
 મુન્યાલયતીર્થ ૧૨૩
 મુર ૭૬ટી.
 મુલતાન ૧૬૨

મુલવાસા ૯૭
 મુલ્તાઈ ૭૮
 મુશ્કી ૧૧૨
 મુજ્જિરિ ૪૮
 મુજ્જવત ૪૮
 મુપ્તિર્થ ૧૦૩
 મુરિર ૨૨૦
 મુડીશ્વર ૨૦૩
 મુડેશતીર્થ ૧૧૯
 મુખર્ષ ૭, ૬૯, ૭૮, ૧૮૭
 મૂધલ ૯૮
 મૂધઅડીશ ૧૪૫
 મૂતશ્રીપતિતીર્થ ૧૨૨
 મૂતગ્યાન ૧૪૪, ૧૬૦, ૨૨૦
 મૂતસ્થાનતીર્થ ૧૨૨
 મૂળ કાઠકા ૯૨, ૧૦૨, ૧૦૩,
 મૂકડેશ્વર ૭૮
 મૃગતીર્થ ૨૧૯
 મૃગવન ૧૧૮
 મૃગીકુડ ૧૭૯, ૧૮૦
 'મૃગ-ટિક' ૬૬
 મૃત્યુન્નય ૧૩૮
 મૃત્યુન્નયેશ્વર ૧૩૭
 મેકલગિરિ ૧૬૩
 મેન્વસુતા ૧૧૪, ૧૬૩
 મેગેરિયનિય ૧૫, ૧૬
 મેધદ્વત ૨૨, ૧૬૨ ૧૮૬, ૧૯૧ટી
 'મેધાખ્યા' ૧૩
 મેધનાદ ૧૮૦
 -તીર્થ ૧૧૮
 મેધનાદેશ્વર ૩૧
 મેધવન ૧૧૮

મેધેશ્વર ૧૧૯, ૧૪૨
 મેદપાટ ૭૪, ૧૬૧
 'મેદિનીકાપ' ૪૧
 મેરુપાદ ૨૦૨
 મેવાડ ૭૪, ૧૬૧
 મેકડોનેલ ૧૭, ૪૯, ૧૯૯
 મેક્કિન્ડય ૮૧, ૧૦૨, ૧૭૦
 મેક્સમૂય ૧૯૮, ૧૯૯
 મેક્લ ૦૧૪, ૧૬૩
 મેત્રેયેશ્વર ૧૪૦
 મૈનાક ૧૫
 મેસુર ૫૯, ૯૨, ૧૫૯
 'મેસુર અને કૂર્ગ' ૯૨ટી
 મોહિત્રી ૧૧૨
 મોક્ષતીર્થ ૧૦૯, ૧૧૯, ૧૦૧
 મોક્ષદતીર્થ ૧૪૬
 મોક્ષનદીસંગમ ૧૧૯
 મોક્ષસ્વામી ૧૪૧
 મેક્ષેશ્વર ૧૦૯, ૧૫૮
 મોહ ૧
 મોદેસ ૫૮, ૫૯, ૧૬૧
 મોદેરક ૧૦૮, ૧૬૧
 -પુત્ર ૧૧૦
 મોહોધ ૧૧૨
 મોહોત્રી ૧૧૨
 મોલિસ્તાન ૧૬૧, ૧૬૨
 મક્ષ-૨૫ ૧૯૬
 -૧૧ ૧૭૯
 -૨૫ ૧૯૬
 મક્ષાધિસ્તા ૧૦૬
 મક્ષેશ્વરી ૧૧૬

યક્ષમતીર્થ ૨૨૨
 યગકુડ ૨૯
 યજ્ઞાપી ૨૭
 યજ્ઞેશ્વર ૧૧૮
 યમતીર્થ ૧૯, ૧૧૦, ૧૨૧
 યમહામતીર્થ ૧૧૯
 યમુના ૧૧૫
 યમેશ્વર ૨૬, ૧૧૭, ૧૩૭, ૧૩૯,
 ૧૪૧
 યમાતીશ્વર ૨૧૯
 યવતીર્થ ૧૨૪
 યવન ૧૦
 યત્રેશ્વર ૧૨૪
 યાગવલ્કયાશ્રમ ૨૨૨
 યાગવલ્ક્યેશ્વર ૨૨૦
 યાદવ ૪૦, ૮૩, ૮૪, ૮૮, ૯૪,
 ૯૯, ૧૦૦, ૧૩૧, ૨૦૮, ૨૦૦
 યુધિષ્ઠિર ૧૬, ૩૭
 યુન ૧૭૧૬
 યુવાન શુભાગ ૩૬, ૩૭, ૪૮, ૫૮,
 ૬૨, ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૧૫૧,
 ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૨૦૮,
 ૨૧૧, ૨૧૪
 યોગયોગેશ્વર ૩૨
 યોગિનીચક્ર ૧૪૭
 યોગીશ્વર ૨૭
 યોગીશ્વરી ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૯૬
 યોગેશ ૧૧૮
 યોગેશ્વર ૧૩૭
 યોગનેશ્વર ૧૨૧
 યોધનતીર્થ ૧૧૮
 યોધનાપુર ૧૨૪

યોધનીપુર ૧૨૪
 યોધીપુર ૧૦૪
 રક્તગૃગ ૨૧૭, ૨૧૮
 રક્તાનુગ-ધનીર્થ ૨૦
 યુ ૮, ૯
 'યુનિસ' ૪ ૯, ૨૨, ૬૫, ૧૧૦
 ટી., ૧૬૦ ૧૮૬
 રૂ ૧૭૦, ૧૭૧
 રૂ ૭૫, ૨૦૮
 રણછોડા ૧૦૨
 રતનમાન ૧૮૯
 રત્નકુડ ૨૯, ૧૪૦
 રત્નમાય ૧૮૯
 રત્નવતી ૪૨ ૪૩
 રત્નાવલીસમ્રા ૮૦
 રત્નેશ્વર ૮૦, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬
 રમાસર ૩૦
 રમ્યસર ૩૦
 રવિકુડ ૧૦૯
 રવિતીર્થ ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦
 રજના ૧૧૫
 રાષ્ટ્રમિ ૯૦૧
 રાજખડગ ૨૦૪
 રાજપુતાના ૧૦, ૬૦, ૭૩, ૧૯૮,
 ૨૧૦
 રાજલદારક ૧૪૦
 રાજવાપી ૨૦૦
 રાજશિલા ૮૦
 રાજશેખર ૫૦, ૬૯
 રાજસ્થનેશ્વર ૩૨
 રાજસ્વામી ૨૦૦

સાંભળ ૧૧૩	રુદ્ર ૧૧૫, ૧૩૭, ૧૫૭, ૨૦૦, ૨૨૦
સાંભળેશ્વર ૧૨૪	-ઝાટિ ૨૧૯, ૨૨૧
સાં ૧૭૧	-ઝવક ૨૨૧
સમ ૬૫, ૭૫, ૯૦, ૧૧૦, ૧૧૧	-પુર ૨૭
-કુંડ ૮૦	-મદાલય ૨૦૫
-કેશવતીર્થ ૧૨૧	-શીર્ષ ૨૨૦
-તીર્થ ૨૦, ૧૦૭	-સર ૨૬
-પુર ૬૬	-સુંદ ૨૦
-ભદ્ર ૧૭૦	રુદ્રદામન, ૪, ૯, ૧૧, ૧૨, ૨૨,
-સુંદ ૨૨૦	૨૪, ૩૮, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૬૨,
‘સામાયણ’ ૨૧, ૬૫, ૬૬, ૧૫૬	૧૫૪, ૧૫૬, ૨૦૭, ૨૧૦
સમૈશ્વર ૧, ૨૭, ૩૧, ૮૦, ૮૧,	રુદ્રાવતાર ૨૦૨
૧૧૯, ૧૨૧, ૧૩૮, ૨૨૦	રુદ્રાવતી ૨૧૯
સાપ ઔધરી ૫૪	રુદ્રેશ્વર ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૪૧
સાવણેશ્વર ૧૨૪, ૧૩૮	રુદ્રકંઠ ૧૫૩
સાવી ૧૦૬	રુદ્ર-પુર ૨૦૩
સાધિક ૧૭૦	-સુંદ ૨૦૩
સાધ્વદ ૧૭૦, ૧૭૧	રૂપકુંડ ૨૭
સાધ્વિક ૧૭૨, ૨૦૮	રૂપતીર્થ ૧૯, ૨૨૨
સાધ્વતીર્થ ૩૨, ૧૩૬	રૂપાલ ૧૧૩
સાધ્વીશ્વર ૧૩૫, ૧૩૬	રૂપાવલી ૧૧૩
સાંભળ ૧૧૩	રૂપેશ્વર ૩૧
સિદ્ધિક ૧૭૨	રૂપાલા ૧૧૩
‘સીવર્સ’ આદિ ઇન્ડિયા’ ૫૪ટી,	રેવ ૮૬
૭૮ટી, ૧૧૫ટી, ૧૭૭ટી,	રેવત ૬૩, ૬૪
૧૮૬ટી, ૧૯૮ટી, ૧૯૯ટી.	રેવતીકુંડ ૫૦, ૧૭૬
રુકમવતીશ્વર ૧૪૦	રેવથ ૫૦
રુકિમથ ગણનાથ ૧૦૭	રેવંત ૧૩૩
રુકિમણી ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૪૬	રેવંતા ૫૧
-તીર્થ ૧૨૧	રેવંતેશ્વર ૩૧
-વન ૧૦૫	રેવા ૫, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૦,
સુંદ ૧૦૫	૧૬૨, ૧૬૩

देवादश ७६
 देवासागरसंगम १२३
 देवत ४७, ४८, ५०, ५१, ६३,
 ६७, ८२, ८३, ८६, ८८, ८०,
 ८३, ८४, ८६, १००, १०४,
 १३१, १४०, १६३-६७, १७६,
 १०१, १८२
 -कुम्भी ६३,
 देवतक ८, ४०, ४१, ४७, ५०, ५१,
 ८१, ८२, ८३, ८५, ८६, ८७, ८२,
 ८३, ८४, ८५, १६३, १६७, १६८,
 १७८, १७९, १८१
 -क्षेत्र १६८, १७८
 देवतामल ५१
 देवतेश्वर २२१
 देहिणीतीर्थ १०७, ११८
 देहाधर उर्विहस २४, ८१
 देकुलीश १४०
 -तीर्थ २६
 -लिंग १३७
 देकुलीशेश्वर १३६
 दक्षमथु ७५, ८०, १०६
 दक्षमथेश्वर ११८, १३८, १४०, २२०
 दक्षमी १६, १५४, १६०, १६२
 -नदी १०६
 दक्षमथेश्वर १३६
 दक्षमथेश्वर १०६
 दक्षमथेश्वर १०१
 दक्षु काष्ठ ६८, १६८
 दक्ष १७०
 दक्षु १७०

दक्षिण १७२
 दक्षिणी ४८
 'दक्षितविस्तर' २२
 दक्षिता १३६
 दक्ष ६६
 दक्षेश्वर २२१
 दक्ष १७३
 दक्षद्वार २२१
 दक्षेश्वर २८
 दक्षोदर १३५
 दक्ष (आचार्य) १७१
 (दक्ष) ४१, ७४, ७५, १६८-७९,
 २१२
 -मंथन १७०
 -विषय १६८
 दक्षायन १७१
 दक्षायन १७१
 दक्ष १७१, १७५, १७६
 दक्ष १७४, १७५
 दक्ष (ग्राम) १७३
 (दक्ष) १७०, १७३, १७४, १७५
 दक्षभाना १७३
 दक्षदेश १५१, १७०
 दक्षिण १६८, १७०, १७५
 दक्षिस्तान १७३
 दक्षी १७१, १७५
 दक्षेन ४६, १०३, १७२, १८८
 दक्षोदर ६६
 दक्ष १७०, १७५
 दक्षपूजन २१२, २१४
 दक्षिणसारी १२४
 दक्षिणेश्वर १२१, २२१

क्षीनगंगा २६
 क्षुड्ध ११६
 क्षुप्तेवर २८
 क्षुप्ती १७७
 क्षोभपाशेश्वर ३०
 क्षोभेष्ट १२४
 क्षो, भी सी २४, ५३, ५८, १६२,
 १६३, १६६टी
 क्षोभेश्वर ८०
 क्षोभेश्वर १३६
 क्षोधासत्त्वा ११३
 क्षोद्विद्वाक्ष १०८
 क्षोद्विष्टि १०६, २०३, २२०
 क्षोद्वानी १७६, १७७
 क्षोद्वान् १७६, १७७
 क्षोद्वान् १७६
 क्षोद्वान् २, १०८, ११०, १७७

वक्षमात २१३
 वक्षिग १०६
 वक्षिनाक्ष ४०, ८७
 वक्षिपुर ४०
 वक्षिपुत्री १३२, १३५, १४७, २०३
 वक्ष-पत्र ११२
 -भाताम् २८
 -मानिका ११२
 -वक्षिपुत्री १६६
 -वन २०२
 -स्थान ११२
 -वक्षिपुत्र २२२
 वक्षिपुत्र १२४, २०२, २०३
 वक्षिमानिका ७१

वक्षिग ११, ३५, ३६, ३७, ३८,
 ४०, ४२, ४३, ५३, ७७, ११४,
 १२८, २११, २१६
 वक्षिपुत्र ३२
 वक्षिपुत्री १२८, २११
 वक्षिपुत्र ७१, ११२, १८४
 वक्षिपुत्र २०३
 वक्षिपुत्र ७१
 वक्षिपुत्र ६
 वक्षिपुत्री १, १७७
 वक्षिपुत्री २२४
 वक्षिपुत्री ११२
 वक्षिपुत्री ११२
 वक्षिपुत्री १०५
 वक्षिपुत्री १३४
 वक्षिपुत्री २२२
 वक्षिपुत्री ११३
 वक्षिपुत्री ५३, ५४, ७८
 वक्षिपुत्री १३५
 वक्षिपुत्री १३५
 वक्षिपुत्री ८, १०, १६८, १६९
 वक्षिपुत्री १४३
 वक्षिपुत्री ८०
 वक्षिपुत्री-मानिका १८६
 -तीर्थ १२१, १८७
 -पत्र १०६
 वक्षिपुत्री १६६
 वक्षिपुत्री ११८
 वक्षिपुत्री ८०, १५७, २१६
 वक्षिपुत्री १२७, १२८, १३० १७७
 'वक्षिपुत्री' २१३-टी
 'वक्षिपुत्री' २१३-टी

વનશ્રી ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૮, ૭૧,
૬૬, ૧૫૦, ૧૭૭, ૨૦૬

-પુત્ર ૧૭૭

વવાપતીર્થ ૧૪૭

વલોન્ન ૧૧૩

વલ્લભિની ૧૭૭, ૧૭૮

વલ્લિની ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૦૪

વમ્બીકેશ્વર ૧૮૭

વસાઈ ૧૮૬

વસિષ્ઠ ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૧૯,
૬૦, ૧૦૫, ૧૧૦, ૨૦૪, ૨૨૧

-આશ્રમ ૧૯

વસિષ્ઠેશ્વર ૧૩૮

વસુ ૧૩૮

વસુદેવ ૮૫

વસુનન્દા ૧૪૦

વસોદારી ૨૨૦

વસ્ત્રમાર્ગ ૨૨૧

વસ્ત્રાપયક્ષેત્ર ૨૭, ૪૬, ૫૦, ૫૧,
૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૧-૮૧,
૧૮૦

વસ્ત્રાપદ ૧૮૧

વલ્લિતીર્થ ૧૧૬

વળા ૩૫, ૧૭૭

વગ ૧૭૧

વચળા ૫૧, ૭૭, ૧૮૨

વચજ ૧૧૩

‘વચસ્વાજ્ઞાણ’ ૪૬

વગોદ્વાગ્ય ૨૮

વાક્યપતિસર ૧૬૬

વાગધક ૨૮

વાગીશ્વર ૧૧૮

વાયુસંગમ ૧૧૮

વાટસહાય ૧૧૨

વાટાપક્ષી ૨૧૧

વાકમુદાવી ૧૧૨

વાડવ ૨૨૧

વાડવેશ્વર ૧૦૬

વાતકેશ્વર ૨૨૩

વાતધ્વી ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬

વાતક ૭૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૫,
૧૮૬, ૨૦૫

વાત્સ્યાયન ૬

વાનકેશ્વર ૨૨૩

વાપી ૧૭૧, ૧૮૧

વામન ૧૮૦, ૧૮૨

-કુડ ૩૦

-તીર્થ ૧૧૮

-તીર્થરાજ ૨૦૫

-નગ ૧૭૬, ૧૮૨

-સ્થલી ૧૮૨

-સ્થામી ૧૩૮

વામેશ ૨૨૧

વાયુતીર્થ ૧૨૧

વાયુવાદિની ૧૧૫

વાગ્ણસિદ્ધા ૧૧૨

વારાણસી ૧૫, ૪૮, ૨૨૦ ૨૨૧

વાગહ ૧૬૭

-તીર્થ ૧૬, ૧૧૮, ૨૦૫

વારાણસંગમ ૧૧૮

વાગ્નિતાપીક્ષેત્ર ૮૦

વારોવા ૧૧૩

વાતધ્વી ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬

વાર્ધની ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬,

૨૦૫

વાસખિયેશ્વર ૧૨૦, ૨૦૩

-આત્રમ ૨૨૦

વાયુકેય ૧૨૧

વાયુકેય ૩૨

વાલુવાહિની ૧૧૫

વાસ્તીકેશ્વર ૨૬, ૩૨

વાસતકી ૧૧૩

વાસરેના ૧૧૩

વામદેશ્વર ૭૬, ૧૨૩

વાસતકી ૧૧૩

વાસિકા ૭, ૧૮૩

વાસુકી ૩૦

વાસુકીસતીર્થ ૧૨૦

વાહનેશ્વર ૧૩૭

વાહિની ૧૭૬

વાકનાળી ૭૧

વાસકી ૧૧૩

વાસકા ૬૬

વિકાશીર્થ ૨૦૪

વિક્રમાદિત્ય ૨૧૩

વિઘ્નહરદેશ્વર ૩૦

વિઘ્નેશ ૧૩૩

વિઘ્નેશ્વર ૧૪૩

વિઘ્ન ૧૭૦, ૧૭૩

વિઘ્નાકૃત ૨૦૦

વિઘ્નીર્થ ૨૦૫

વિતપ ૧૨૬

વિદ્યા ૧૧૫

વિદ્યારુણ ૭૭

વિદિશા ૨૩, ૧૮૫

વિદ્યુગ્રામ ૧૪૩

વિદ્યુરેશ્વર ૨૨૦

વિદ્યુત ૨૧૮

વિદ્યુન્માત્રી ૧૪૩

વિધીશ ૨૬

વિધૂમાર્મિર્થી ૩૦

વિનયન ૧૬૮

વિન્ધ ૧૧, ૨૩, ૫૩, ૫૪, ૬૫,

૭૦, ૧૧૪, ૧૩૦, ૧૬૭

-પાદ ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૮૭

-પૃષ્ઠ ૭૩

-પૃષ્ઠનિવાસી ૩, ૨૨, ૨૩, ૧૫૮,

૧૫૬, ૧૮૩

-વાસિની ૨૬

-વાસી ૩, ૨૧, ૧૮૩

વિન્ધ્યાચલ ૨૦૦

વિપાપા ૧૧૫

વિપાયા ૧૧૫

વિપ્રયુગવા ૬૫, ૧૬૪

વિજ્ઞાતીશ્વર ૧૩૫

વિમલા ૧૧૫

વિમલેશ્વર ૩૨, ૧૧૮, ૧૨૩ ૧૩૪,

૧૩૫

વિમલોદ ૨૬

વિમળશા ૧૬

વિગ્ન ૨૨૧

વિલિપ્ત, મોનિયેર ૧૬, ૪૨, ૭૨,

૧૭૩૧

વિલસન ૫૩, ૧૩૧

‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ ૪૮, ૫૦

વિસાદકલ્પી ૧૧૭

વિશ્વ્યા ૧૧૭

विशाला २२, २६, ५२, ६४, १८४	वृद्धप्रभास १४१
विशाखाक्षी १३६	वृद्धिविग १०६
विशोक ३८	वृष-भातकुंड १०३
विशोकासंगम ११८	-भाततीर्थ १२२
विश्वकर्मा ८७, १६२	-तीर्थ २०५
विश्वकर्मेस्वर १४१	वृषभध्वज २२१
विश्वकर्माक्षी ७१	वृषभध्वजेश्वर १४२
विश्वकर्पतीर्थ १२२	वृष्टि ८३, ८८, ८४
विश्वामित्र २०४, २१७, २२३	वेङ्कणी १७८
विश्वामित्रा १८४	वेभवा ११२
विश्वामित्रा १८४	वेष्टा २३
विश्वामित्रेश्वर १४४, २१६	वेष्टमान ८७
विश्वेश्वर ३०, ३१, ८०, २२०	वेनवती ७०, ७७, १२६, १८१, १८२, १८५-६, २०४
विष्टर १३३	वेनवत्या १८५, १८६
विष्ट ६४, ७५, ८६, १०६, १३५, १३७, १३८, १४७, १५७, १७६, १६०, १६७, १६८, २१५	वेदभवन १०८
-इपिका २२	'वेदिक धर्मोक्तस' १७८, ४६८.
-पद्मीर्थ १०६	वेवाभवानी १८०
-पद्मीतीर्थ ११८, २१६	वेष्टगोप १७४, १७५
-पद्मी नदी १०४, १०५	वेष्टुंड ६१
-नाथी २८	वेष्टनाथेश्वर ३२
-गोशपद्मीतीर्थ २६	वेष्टयन्त ४७, ४८, ५१
'विष्टपुराण', वि'सननु ५३८.	'वेदिक सरस्वती' २०१८.
विसनगर ४०	वेष्टनाथ ११६, २०५
वीतिहोत्र २२	वेष्टोवा ११३
वीरदासंगम ८०	वेष्टवतेश्वर १४०
वीरेश्वर ३०, ३१	वेष्टवानरेश्वर २६, १३७
वृद्धनर १७२८.	वेष्टवतीर्थ १०१, १२३, १४७
वृत्र १८२, १८५	वेष्टुवी ११५
-वृत्ती १२६, १८२, १८४-५, १८६	वेष्टावा ११३
वृद्धनगर ४३	वेष्टोवा ११३
	वोर्टर्स ४८, ४६

‘વોટસની સુધાન સુધાન યાત્રા’ ૭૬
ટી., ૪૮ટી., ૭૦ટી., ૭૧ટી., ૭૩
ટી., ૧૫૧ટી., ૧૫૭ટી., ૧૬૨ટી.
૧૬૩ટી., ૧૬૪ટી., ૨૦૮ટી.,
૨૧૦ટી., ૨૧૪ટી.

વોટસન, કર્નલ ૧૯૫

વોર્ડ ૪૬ટી.

વ્યતીપાતેશ્વર ૧૧૭

વ્યાઘ્રેશ્વર ૮૦

વ્યાસતીર્થ ૨૦, ૧૨૦

વ્યાસેશ્વર ૧૧૯

વનની ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬

શક્તિચિત્રેશ્વર ૧૫૭

શક્તિધર ૨૮

શક્તિભેદ ૨૮

શક્તિભેદેશ્વર ૩૨

શક્તીર્થ ૧૧૮, ૧૨૧, ૨૨૩

શકેશ્વર ૧૧૭, ૨૨૩

‘શતપથબ્રાહ્મણ’ ૭૮

શતદુષ્ટિવાદિજિંમ ૧૫૭

શત.ન.દેશ્વર ૨૨૩

‘શત્રુ ગમમાહાત્મ્ય’ ૩૭

શનૈશ્વર ૭૮

-સિંમ ૨૯

શનૈશ્વરેશ્વર ૧૩૫

‘શબ્દકલ્પદ્રુમ’ ૧૭૨

‘શબ્દરતનાવતી’ ૧૭૨

સદભસ્થાન ૧૪૩

સદંજવા ૧૧૩

સર્કસાક્ષિગોત્ર ૩૫

સર્વેશતીર્થ ૧૨૨

સર્મિષ્ઠા ૨૨૦

શર્ચાતિ ૯૦

શશાપાન ૧૪૩

શશિભૂષણ ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૬

શંકર ૧૯૫

શંકરતીર્થ ૧૨૬

શંકરનાથ ૧૪૩

શંકરાદિત્ય ૧૪૩

શંખચૂડતીર્થ ૧૧૯

શંખતીર્થ ૮૦, ૨૧૪, ૨

શંખાદિત્ય ૨૨૩

શંખાવર્ત ૨૭, ૧૪૬

શંખિતીર્થ ૧૨૪

શંખેશ્વર ૨૨૨

શંખોદક કુંડ ૧૩૮

શંખોદાર ૨૭, ૧૦૧

શંખોદારણ્ય ૨૮, ૧૦

શંડતીર્થ ૧૪૪

શંખર ૧૭

-સ્થાન ૧૪૫

શંભુકેશ્વરેશ્વર ૨૦૨

શંભુગ્રામ ૧૦૯

શાકદીપ ૧૬૮

શાકમ્બરી ૨૨૨

શાકતેશ્વર ૧૩૬

શામળ ૭૨

શારદાદેશ ૭

શાનકટકટા ૧૪૦

સાક્ષગ્રામતીર્થ ૧૨૨

સાચન ૭

સાચી, કેશવ ભ કા. ૭૪, ૧૧૧

સાચી, ગણપતિશંકર જયરાંઠર ૧૪૮

સાચી, દુર્ગાશંકર કેવળરામ ૮૩ટી.

૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૧૦૦,
૧૬૯ટી.
શાસ્ત્રી ડૉ. હોગર્ન૯ ૯૭, ૯૮, ૧૦૨,
૧૦૩, ૧૦૪
શાંકતીર્થ ૧૧૮
શાખાપત્ર ૧૭૧
શાંતિસ્થાપી ૧૪૭
શાંતિસ્થેશ્વર ૧૩૮
શિખિતીર્થ ૧૨૨, ૧૦૪ટી.
શિખા ૨૯, ૧૨૯, ૧૮૪, ૧૮૬-૭
શિખિ ૧૫૮
શિવ ૫૨, ૧૦૯, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭,
૧૮૦, ૧૮૪, ૨૧૨, ૨૧૫, ૨૧૭,
૨૧૮
-ગંગા ૨૦૦
-ગંગાકુંડ ૨૦
-તીર્થ ૭૬, ૧૦૯, ૧૨૧, ૧૦૩
-દ્વાર ૨૭
-પદ ૨૮
-પાર્વતી ૧૪૮
ગિવલિંગમહેશ્વર ૨૦
ગિવલિંગાકુંડ ૨૦
શિવાલક્ષ્મી ૧૮૧
શિવેશ્વર ૩૧
શિવોદ્ભેદ ૧૯૮
ચિત્રપાલ ૮૩, ૧૬૫, ૧૬૭
'ચિત્રપાલવધ' ૧૬૭, ૧૬૪
ચિહ્ન ૧૭૦
ચીઢા ૧૮૬
ચીત્રાચિહ્ન ૧૧૩
ચીયા ૧૧૩
ચીયાદિત્ય-બીજે ૩૬

-છટ્ટો ૩૬
ચોહોલીયા ૧૧૨
ચુકરયાન ૧૪૭
ચુકતીર્થ ૧૦૭
ચુકેશ્વ ૧૯, ૨૬, ૩૦, ૧૦૫, ૧૪૩
ચુકલનીર્થ ૧૯, ૧૨૧, ૨૦૧.
ચુકેશ્વર ૨૬
ચુકેશ્વર ૨૮, ૧૨૦
ચુદોદ્ધ ૨૮
ચુકમતીર્થ ૧૨૪
ચુકેશ્વર ૨૦૦
ચદ્રાચીર ૪૫, ૨૦૬
ચુદીનીર્થ ૨૦૩
ચન્તીર્થ ૧૦૭
ચુમેન ૧૨૫
ચંગલીર ૪૫
ચર્પાકાર ૭, ૧૮૭, ૧૮૯
ચર્પાક ૭, ૧૦, ૬૯, ૧૮૭-૯,
૨૦૯, ૨૧૧
ચુખખાતતીર્થ ૧૧૮
ચલભેદતીર્થ ૧૧૮
ચલયાન ૧૪૪
ચલેશ્વ ૨૮, ૩૧, ૧૨૨
ચગસ ૧૪૭
ચગારેશ્વ ૧૪૭
ચગિતીર્થ ૧૨૩
ચુમેશ્વર ૧૪૭
ચેરયા ૧૧૨
ચેષનાગ ૧૬
ચેષયાન ૧૪૧
ચોણ ૧૧૪, ૧૧૫
ચોહોલી ૧૧૨

શ્રી ૧૫૪, ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૬

શ્રીકૃષ્ણતીર્થ ૧૭૩

શ્રીગંગા ૧૦૮

શ્રીક્ષેત્ર ૧૧૨

શ્રીતીર્થ ૧૭૪

શ્રીનગર ૧૦૩

શ્રીપતિ-તીર્થ ૧૭૭

-દેશ ૫૬, ૫૭, ૧૮૯

(રામ) ૫૫, ૧૫૩, ૧૮૯

શ્રીમાતા ૧૬, ૫૮, ૧૦૮, ૧૦૯,

૧૧૦, ૧૭૭

શ્રીમાય ૧૮૬-૯૭

-ક્ષેત્ર ૧૬૫-૯૭

'-પુરાણ' ૧૬, ૧૮૬-૯૭, ૭૬

શ્રીમાયી ૧૮૩, ૧૯૪

શ્રીમુખ ૧૩૪

-સ્તંભ ૧૪૦

શ્રીશૈવ ૧૬૩, ૨૨૧

શ્રીહર્ષ ૭૩

શ્રેયઃયાન ૧૧૨

'શ્રૌતસૂત્રો' ૧૭૧

શ્વેત ૯, ૧૧, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૦૬

-રાત્રી ૨૦૬

શ્વેતનાગહતીર્થ ૧૨૧

શ્વેતાતીર્થ ૨૦૪

ધર્મ ૧૫૫ ૨૨૧

શાકશીવેદિકા ૨૯

સખાઉ ૭૭૮

સખુગાન ૨૧૬

સત્યવ્રત ૧૨૬

સતી ૨૧૭

સત્યપુરી ૧૦૮

સત્યભામાતીર્થ ૧૦૭

સત્યભામેશ્વર ૧૩૯, ૧૪૦

સત્યમંદિર ૫૮, ૧૦૮, ૧૧૦

સત્યવાન ૨૨૩

સત્યસંધેશ્વર ૨૭૧

નદાનીરા ૭૭

સર્વેશ્વર ૭૬

'સમીપે-૯૫ ઝોસરી' ૪૬૮

સપ્તકુંડ ૧૦૬

સમગ્રાવરી ૨૦૧

સમદ્રા ૨૦૫

સમર્થાશ્રમ ૨૧૬

સમવિસતિકાદેવી ૨૦૦

સમસિન્ધુ ૧૮

સમગ્રહ ૨૦૬

સરકાર, દિનેશ્વર ૨૦૬

સરકૂપ ૧૯૬

સરસ્વતી ૨૦૬

સરસ્વતી ૧૫, ૧૬, ૪૦, ૬૭, ૯૧,

૧૭, ૧૧૬, ૧૩૩, ૧૩૫ ૧૪૦,

૧૪૧ ૧૪૩, ૧૪૭, ૧૬૮-૨૦૩,

૨૦૪, ૨૦૬, જુઓ 'માયી'.

-તીર્થ ૨૧૯

'-પુરાણ' ૨૦૧-૩૮૧

-મંત્રમ ૧૧૮

સર્ગાનિ-કુંડતીર્થ ૧૨૪

સર્પતીર્થ ૧૨૧

સર્વમંત્ર ૧૬૭

મર્વેશ્વર ૩૧૮

સહદીપપર્વત ૧૨૪

સહદેવ ૨૧

सहस्रमेधतीर्थ १८२
 सहस्रयज्ञतीर्थ ११८
 सहस्राक्ष २२१
 सहस्राश्विन १०६
 सहस्रावर्तनीर्थ ११८
 सद्य ८, २०३
 सद्यादि २०३
 सद्योत्तर १५३
 सङ्कर्षणतीर्थ १२०
 मगम ११८
 मगमतीर्थ २६
 मगमनाथ २१६
 मगमेश्वर ३१, ११६, १०१, १४३,
 १४५, २००, २०३
 हरितमती २०५, २१५, २१६
 द्विष्या २०४
 संगलेश्वर १४४
 मगा १०६, १३३
 मनिद्विता १३७
 सपरीत ७
 सप्राण्णिया ११३
 सवर्तक २१७
 सवर्तेश्वर १८७
 'मस्कृत टेक्स्ट्स' ७६८
 सहायीया ११३
 साङ्ग्येश्वर १३६
 साङ्गित २०६
 सागर २३
 सागरादित्य १३८
 सागदेश १०१
 मागुदा ११२
 सातपूजा २३, ५३, ५४

सानदीया ११२
 सान्मती ११, ७१, २०५, २०६
 २०३
 सान्मती १२८, १६१, १८२, १८५,
 २०४-६
 -गगा २१५
 सामर्द्धी १८१
 'सायण्युत्तम' १४
 सायण्युत्तम १७
 सान्मत्त ७, ११, २०६, २१४
 -तीर्थ ११८
 -मङ्गल २०६
 -हृद २१७
 सान्मतीर्थ १०७
 सान्मत्त ३७, ८२, ८३, ८४
 सान्मत्त १०६, ११७, १२०, १३४,
 १४०, १४८, १४९
 'साहित्यविद्या' ३६८
 साङ्गिया २०६
 साम १८०
 सान्मतीर्थ १०६
 सामादित्य १३७, १४५, २२०, २२२
 सामादित्येश्वर १०२
 सामाङ्ग ७६
 सापौरेश्वर १०१
 सिद्धेश्वर १५७
 सिद्धेश्वर २१६
 सिद्धतीर्थ २०५
 सिद्धगङ्गा न्यसिद्ध ५६
 सिद्धगङ्गातीर्थ १०३
 सिद्धिर्षि १८४
 सिद्धिदम्भी १३८

સિદ્ધવટ ૩૦ટી, ૧૫૭, ૨૦૭	સીનાપુર ૬૦, ૧૧૦, ૧૧૧
સિદ્ધિનાથ ૧૫૭	સીમાલિંગ ૧૭૬
સિદ્ધસર ૧૧૭	મુકન્ધા ૧૭૭
સિદ્ધામિત્રા ૧૫૭	-મર ૧૪૪
સિદ્ધિયામુકા ૧૬૭	મુનાપાડા ૧૦૭
સિદ્ધિનાથ ૧૬૬	મુધાડ઼ દિવેદી, મ મ ૪૧
સિદ્ધેય દોનાધિપતિ ૧૫૭	મુધેશ્વર ૨૮
સિદ્ધેશ્વર ૧૬, ૨૦, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૭, ૧૭૬, ૨૧૬, ૨૨૩	મુમોદક ૨૭
સિદ્ધેશ્વરીતીર્થ ૧૨૭	મુનંદા ૧૩૪
સિમ્રા ૭૦	મુખર્જીકુડ ૧૪૭
સિમના ૧૬૮	મુખર્જેલા ૧૪૭
સિરમુર ૧૬૮	મુખતદકુડ ૨૨૨
સિગ્મા ૧૬૮	મુખપારક ૧૮૮
સિધ ૫, ૬, ૧૦, ૫૫ ૧૦૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૬, ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૧૦	મુખલા ૩૭, ૪૭, ૮૨, ૧૪૨, ૧૬૪
સિધુ (નદી) ૪૫, ૫૫, ૫૬, ૬૭, ૭૧, ૧૭૩, ૧૬૮, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯	-તીર્થ ૧૦૭
-(પાગીયાત્રની નદી) ૧૨૬ ૧	મુરક ૪૮, ૨૦૮
(દેશ) ૮, ૬, ૧૨, ૪૦, ૧૦૧, ૧૬૮, ૨૦૬, ૨૦૯	મુરત ૪૬, ૬૬, ૭૮, ૧૦૪, ૨૦૮
-ક્રીષ ૫૫	મુરસા ૧૧૫
-ગજ ૫૫, ૮૫, ૯૫, ૧૦૧	મુરક ૨૦૮
-નર્મી ૫૫	મુરકલિંગ ૧૭૬
સિદ્ધનાથ ૧૮૦	મુરુક્ટ ૩૮, ૩૯, ૮૪, ૯૨, ૯૩, ૧૬૬, ૨૦૭-૦૯, ૨૧૧, ૨૧૪, ૨૧૫
સિદ્ધપુર ૧૭૦	મુગાબુક ૬
સિદ્ધેશ્વર ૨૬, ૩૧	મુગાબુટ્ટા ૨૦૬
સીઆમ ૬૨	મુગાબુટ્ટક ૨૦૮
	મુનાકિક ૨૦૮
	મુવર્ણરેખા ૧૭૬
	મુવર્ણશિવાતીર્થ ૧૨૦
	મુવર્ણ ૧૧૦
	મુવર્ણાખ્ય ૨૨૧
	મુવર્ણાખ્યતીર્થ ૨૨૦
	મુવર્ણશ્વર ૮૦, ૨૨૦

सुश्रुतसंहिता' १६टी.

सुहासी ११३

सुहासीया ११३

सुहृद् २६

सुहृद् १०६, १६६, १६७

सुहृद् ७६

सुहृद् २०८

सुहृद् २१३

सुहृद् १४४

सुहृद्-सन्त' १७१

सुहृद्-सन्त' ६

सुहृद्-सन्त' २८

सुहृद्-सन्त' ७, १८६, २०६

सुहृद्-सन्त' २०४, २०६

सुहृद्-सन्त' २०६

सुहृद्-सन्त' १७२टी.

सुहृद्-सन्त' ८०

सुहृद्-सन्त' १७४, १७५

सुहृद्-सन्त' १७४, १७५, ७१

सुहृद्-सन्त' ६, २०७, २०६

सुहृद्-सन्त' १२२

सुहृद्-सन्त' १७६

सुहृद्-सन्त' ७, १८७

सुहृद्-सन्त' १८७, १८८

सुहृद्-सन्त' १५८

सुहृद् १३३

सुहृद्-सन्त' २७, १०७, ११७, १०१,

२०५

सुहृद्-सन्त' ६८, ६९, १००, १०३, ११६,

१२०, १३३, १३६, १३८,

१४०, १५८, १६६, १७४, १७६,

२१०, २२०

सुहृद्-सन्त' २१०

सुहृद्-सन्त' ३२

सुहृद्-सन्त' २७

सुहृद्-सन्त' २६, ३१, १३२, १३४,

१३५, १३६, १३७, २०५, २१५,

सुहृद्-सन्त' २७

सुहृद्-सन्त' २०६

सुहृद्-सन्त' १८८

सुहृद्-सन्त' ११३

सुहृद्-सन्त' १८८

सुहृद्-सन्त' ११८, १६५

सुहृद्-सन्त' ८३

सुहृद्-सन्त' २२२

सुहृद्-सन्त' २७

सुहृद्-सन्त' १२०

सुहृद्-सन्त' २७, ३१

सुहृद्-सन्त' ११८

सुहृद्-सन्त' ६

सुहृद्-सन्त' २०८

सुहृद्-सन्त' ७, ६, ११, १२, १५, ३७,

३८, ४०, ४१, ४५, ४७, ७४,

७७, ८१, ६६, १३२, १६३,

१६७, १६८, १७८, २०८, २०६,

२१०, २१४, २१५

सुहृद्-सन्त' १, ६, ११, १२, ४०, ६२,

१०१, २१०, २११

सुहृद्-सन्त' ११३

सुहृद्-सन्त' १८०, २००

सुहृद्-सन्त' ४८, ४९, ५१, ६६, २०७

सुहृद्-सन्त' २११

सुहृद्-सन्त' २१२, २१३

सुहृद्-सन्त' १२१

૨નેદ ૪૬, ૫૩

‘રત્નકોટ ધન ઇન્ડિયન એન્ટિક્વીટીઝ’

૫૪૮ી

રિટવન્સન ૩૫

રોન કોનોવ ડો ૧૭

રોનિસ્લાસ ક્યુબિયેન ૭૦

રોસી, કર્નલ ૧૦

રૂઝો ૧૫૧, ૨૦૮

રત્નભાતીર્થ ૧૨૪, ૧૫૭, ૨૧૧-૧૪

રત્નભાતીર્થ ૨૧૪

રત્નમનકપુર ૨૧૭

રત્નમપુર ૨૧૪

રત્નઆદિત્ય ૨૧૩

રત્નભૈરવ ૧૫૭, ૨૧૮

ઓતીર્થ ૧૨૪

રથવક્રવર ૧૪૫

રથનેશ ૨૨૧

રથરીર વિનાયક ૨૮

રથાભૈરવ ૭૬

રથાવરેશ ૨૯

રથાવરેશ્વર ૩૧

રત્નગર્તાસમમ ૨૯

રથત્રેશ્વર ૧૦૪

રત્નભૈરવ ૨૬

રત્નરાષ્ટ્ર ૨૧૦, ૨૧૪-૧૫

રત્નગંગાપતિ ૨૦૨

સ્વર્ગદ્વારેશ્વર ૩૦

રત્નપુર ૨૮

રત્નખેત્રેશ્વર ૩૦

રત્નખેત્રેશ્વર ૧૨૨, ૧૨૪ટી

રત્નરેખા ૧૮૦, ૧૮૨

સ્વર્ગમુખ ૪૩, ૨૧૫

સ્વર્ગમુખાગિમ ૨૬

રત્નમહાદેવ ૨૬, ૩૨

રત્નમતેશ્વર ૩૦ટી, ૧૧૬

રત્નકોટ ૧૧૩

રત્નજ્ઞાન ૨૦૩

રત્નગ્રંથ વેદિકા ૨૦૦

રત્નજ્ઞેન ૧૧૦

રત્નજન આશ્રમ ૭૬

રત્નકૃષ્ણ ૧૩૫, ૨૦૩

રત્નપદ ૨૧૭

રત્નમુગિ આશ્રમ ૧૮૪ ૧૯૫

રત્નમદ ૨૦૧

રત્નદેવેશ્વર ૮૦

‘રત્ન’ ૨૧૪ટી.

‘રત્નમગિ’ ૭૩ટી, ૧૬૯

રત્નિત ૨૨૧

રત્નતીર્થ ૧૨૪

રત્નનાપુર ૩૭, ૮૨, ૮૪, ૧૦૧, ૧૧૨

રત્નમતી ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૫-૧૬

-મગા ૨૧૫

રત્નખેત્ર ૬૧

રત્ન ૮૭, ૧૦૧

રત્નતીર્થ ૧૧૭, ૧૨૪

રત્નસાવળી ૧૧૩

રત્નમગ ૧૨૩

રત્નકોટ ૨૧૬

રત્નકોટ ૨૮, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૬,

૧૧૮

-ક્ષેત્ર ૪૩, ૫૩, ૭૫, ૭૭, ૧૨૮,

૨૧૬-૨૨૩

રત્નમતી ૨૦૫, ૨૧૫, ૨૧૬

હાથળ ૧૧૭
હાથીજથ્થુ ૧૧૨
હાથીપગલું ૧૭૩
હાલોલા ૧૧૩
હામોલાસ ૧૧૩
'હિન્દુ પોલિટી' ૧૦૩ી
હિમવત્ ૧૧૭
હિમવાન ૧૭, ૧૮
હિમાલય ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૫૬,
૭૬, ૧૯૮, ૧૯૯. ૨૦૧, ૨૦૨,
૨૧૭
હિરણ્યમયી ૨૦૪, ૨૦૩, ૨૨૪
હિરણ્યમલોત્તમ ૧૧૮
હિરણ્યપુર ૧૪૮
હિરણ્યા ૧૩૩, ૧૪૦, ૧૪૦, ૧૪૪,
૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૨૦૪,
૨૨૩-૨૪
'હિરટરી, લિટરેચર ઓન્ડ ગિલિગન

ઓફ ધિ હિન્દુઝ' ૪૬ટી.
હિંદ ૧૦, ૧૬, ૫૬, ૯૧, ૧૭૦,
૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૧૧
'હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ'
૨૧૪ટી.
હિંમતનગર ૨૧૫
હીગકલેત્ર ૧૪૩
હુદમ્સ ૧૭૨ટી.
હુકારકૃપ ૧૪૬
હુકાગસ્વામી ૧૨૧
હુશીકેશતીર્થ ૧૯
હેમકૂટ ૨૨૧
'હેમકોસ' ૬૬
હેમચંદ્ર આચાર્ય ૧૯૫, ૨૧૦, ૨૧૩
હેમચુગા ૨૧૫
હેરળ ૧૩૫, ૧૮૦
હેલ્પ ૯, ૨૨, ૨૩
હેસોલા ૧૧૩

અંગ્રેજી મૂલ્ય

Abaratike ૧૨
Abiria ૪૫
A-ch-a-li ૨૧૦, ૨૧૧
A-nan-to-pu-lo ૩૬
Arabike ૧૦
Arattioi ૧૭૩ી
Ariaca ૧૭૨
Ariake ૧૦, ૧૩
A-t'a-h ૨૧૦, ૨૧૧
Baraca ૧૦૦, ૧૦૪
Barake ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪
Barauz ૧૫૧

Bargosa ૧૫૧
Baroi ૯૮ટી
Baruh ૧૫૧
Barus ૧૫૧
Barusi ૧૫૧
Barygaza ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૧૦
Bihroj ૧૫૧
Capitaha, Mount ૧૫
Fa-la-p'i ૧૭૩
Kanthi ૧૦૨
Khach ૭૦
K'i-t'a (-ch'a) ૭૦, ૭૧

Kiu-che-lo ૬૨

Lariagara ૧૭૩ .

Larica ૧૭૨

Larika ૧૬૯

Latika ૧૭૨

Lo-ch'a ૧૭૦

Lo-tu ૧૭૦

Mais ૧૫૬

Mophis ૧૫૬

Namades ૧૧૫

Namados ૧૧૫, ૧૬૨

Nammadus ૧૧૫

Nanagouna ૮૧

Ophir ૪૬, ૧૮૮, ૨૧૧

Oratura ૨૦૮

Ouindon ૫૪, ૧૬૨

Ouxenton ૫૩

Ozênc ૫૩, ૧૭૦

Pi-lo-mo-lo ૭૩, ૧૬૨, ૧૬૫

Po-lu-ka-che-po ૧૫૧

Saraostus ૨૦૮

Sin-tu ૧૭૦

Sophir ૨૧૧

Soupara ૧૮૮

Su-la-ch'a ૪૮, ૨૦૮

Su-la-ta ૨૦૮

Suppara ૧૮૮

Syrastrene ૨૦૮

Vadari ૨૧૧

Yhu-shen-to ૪૮

Yuh-shan-to ૪૮

—

મહત્વની શુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પક્ષિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૪	ઝડાલજ	ઝડાલજ
૧૦	૨૫	પરાન્તા	પરાન્તાથ
૧૨	૮	અપગન્ત	અપરાન્ત
૧૬	૧૩	આદિ-	વત-
"	૧૪	અને અનુભવનો	૨૬ કહે
"	૧૫	હે તે હજી થે	"
૧૭	૨૪	માયણ્યાચાર્યનો	માયણ્યાચાર્યનો
૨૧	૧	ઝગ્ગી [૨]	ઝગ્ગી [૧]
૨૭	૧૨	ધતતીથ	ધૃતતીથ
૩૩	૩	ચૂડામણી	ચૂડામણિ
૩૬	૫, ૬	સિધાદિત્ય	શીવાદિત્ય
૩૮	૮	સારથી	સાગથિ
૪૨	૩	જને	જહે
"	૮	જહે	જને
૪૮	૬	અશુદ્ધ	અશુદ્ધ
૫૧	૧૭	ઘેજયન્ત	૨૬ કહે
૫૦	૧૬	ચૂડામણી	ચૂડામણિ
૫૪	૨	Omandon	Omandion
૬૫	૨	અવતી દેશની	અરંતિ દેશ [
૭૧	૧૯	(વદવસ્ત્રી)	(વાડવાળી)
"	"	(વામોત)	(વજુમોત)
૭૩	૧૧	હુતુ	હુતુ
૭૭	૧૮	ઝામત્રિ	ઝામત્ર
૭૪	૬	મેરાદ	મેરાદ
૭૬	૧૪	ગુરુરાત્ર	ગુરુરાત્ર
૭૫	૫	હં ૧૧	હં ૧૦
૭૬	૨૪	ઝામત્રિ	ઝામત્ર
૭૭	૧૬, ૨૮	ચૂડામણી	ચૂડામણિ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८१	२	वन्दितीर्थ	वन्दितीर्थ
८३	२७	भोजरात्रस्य	भोजराजन्यान्
८४	२७	मेत्य	मेत्य
८४	२८	द्वावती	द्वारती
८६	१३	देव	देवत
८०	१५	दाडिगना	दाडिगना
८८	१६	सोयनाथना	सोमनाथना
१०५	११	पक्षावन	प्रक्षावन
१०८	१६	भानि	भान
१०८	२६	धर्मराट्	धर्मराट्
११४	७	अस द्विध	अस द्विध
११५	१३	दुससभुदभुता	दुससभुदभुता
१५०	७	इडरे	इडरे
१५५	३	महाराष्ट	महाराष्ट
१५५	२६	महाराष्ट्र	"
१६०	१८	माहिष्मती	माहिष्मती
१६१	२०	या स्तिलक	यास्तिलक
१६४	२६	प्रवासे	प्रवासे
१६५	२३	कृष्णस्थ	कृष्णस्थ
"	२४	भोजनत्	भोजनम्
१७२	२४	रात्रिको	रात्रिको
१८४	२८	वृत्तणी	वृत्तणी
२०५	१०	वामनतीर्थगज	वामनतीर्थग